

गृहस्थरत्नाकरः ।

GRHASTHA-RATNĀKARA

A TREATISE ON SMṚTI

BY

CAṆDEŚVARA THAKKURA

EDITED BY

MAHĀMAHOPĀDHYĀYA KAMALAKR̥ṢṆA
SMṚTITĪRTHA.

PRINTED AT THE BAPTIST MISSION PRESS.
PUBLISHED BY THE ASIATIC SOCIETY OF BENGAL.

CALCUTTA.

1928.

16028

BIBLIOTHECA INDICA

WORK No. 249

GRHASTHA-RATNĀKARA.

SANSKRIT TEXT.

PREFACE.

THE present work, *Gṛhastha-ratnākara*, is the third of *Chandēśvara Ṭhakkura's* Code of *Smṛtiratnākara*s. The first two, viz., *Vivāda-ratnākara* (1887) and *Kṛtya-ratnākara* (1925) have been published in the *Bibliotheca Indica* series. The present treatise was written by the author after his *Vivāda-ratnākara*, as the latter is referred to in the former.¹

ḥ The history of the author has been dealt with by the present editor in his preface to *Kṛtya-ratnākara*. The salient facts are reproduced below.

The author was a Maithili Brahmin and flourished in the first half of the fourteenth century when the *Kāñṇāṭa* dynasty was reigning supreme in Mithilā. *Devāditya* and *Breśvara*, his father and grandfather, were successive ministers of peace and war to the kings of that dynasty. *Chandēswara* succeeded to the hereditary post and was minister to the King *Hara-singha Deva*. It was at the instance of his royal patron that he undertook to write seven treatises on *Smṛti* and one on *Polity*, the name of each work ending with the suffix "*Ratnākara*" (sea).

From the author's introductory verses to *Kṛtya-ratnākara* we find that he made a gift of many villages to Brahmins, got a huge tank excavated in *Abhirāmapura* and was the first Indian Brahmin to touch and worship the celebrated deity "*Paśupati nātha*" of Nepal. The concluding verse of *Vivāda-ratnākara* enlightens us about the author's age. It purports that *Chandēśvara* "performed the rite of *तुल्यपुत्रदान*"² on the banks of the *Bāgmati* in the waxing half of the month of *Śrāvana* in the year 1236 of the *Śaka* era" (i.e. July, 1316 A.D.).

¹ Vide p. 531, *Gṛhastha*, *पुरच विवाद्दरत्नाकरे विहृतम् ।*

² Making gifts of jewels and precious metals, equal in weight to one's own body.

The jurists of Bengal have often differed from those of Mithilā, regarding the interpretation of religious texts. But Candēśvara has been highly appreciated by Raghunandana and other Bengal jurists. Raghunandana has quoted a text of the Gr̥hastha-ratnākara in his Udvāhatattva,¹ and quotations from other treatises of the series also occur in Raghunandana's Smṛti collections.

Not that Candēśvara was simply a jurist, he was a poet and politician as well. His Rāja-nīti-ratnākara (B. O. R. S. 1924) contains all the fundamental principles of Hindu Polity. The twenty-six introductory verses to Kṛtṣya ratnākara again contain much genuine poetry.

The present treatise is concerned, as the name indicates, with the enumeration and description of the threefold duties of a Hindu householder (Gr̥hastha), viz. (1) Civil, (2) Religious and (3) Sanitary. The members of the twice-born class become "Gr̥hasthas" on the completion of their Vedic studies. The intending "Gr̥hastha" has to secure the permission of the Vedic preceptor and then seek the hand of an accomplished girl of his caste, with the sanction of his parents.

"Marriage" is dealt with in the "civil" portion of the book. Here the author describes the eight kinds of marriage with their relative merits and also the topics of अश्विवेदन and परिवेदन. "Supersession" (अश्विवेदन) is 'marrying' a second wife in the lifetime of the first one.' No other compiler of Smṛti has dealt with this topic. Candēśvara's treatment of the subject shows that it was ordinarily punished in ancient society. परिवेदन is the "marriage of a younger brother whose elders are unmarried." It was absolutely forbidden in ancient society. The following duties are exhaustively treated in the "religious" portion of the book, viz., prayers, ceremonial ablutions, propitiation of the gods and manes, and hospitality.

The "sanitary" regulations relate to purification of the body, bathing, eating and so on. Candēśvara is of opinion that

¹ Vide the chapter on सामान्यकाण्ड .

flesh-eating is not a sin, if rendered absolutely necessary for the sustenance of human life; and that a person, suffering from a disease, curable by meat-diet only, incurs no sin whatsoever by partaking of meat.¹

Caṇḍeśvara has divided the day-time into four parts and prescribed the duties for each, to be discharged by the twice-born classes. The first quarter of the day is to be spent in cleansing the body and worshipping the gods; the second quarter in reciting the Vedas; the third in earning money; and the fourth is to be utilised for recreation of one's mind and body. The author has referred to sixty eight topics in his introduction but has finished the book with sixty-five only, and ऋषापकरण, रत्नोच्चारावर्णन and भारतप्रवृत्त are not treated separately.

The treatment of the present work is methodical and gives evidence of the profundity of the author's scholarship.

The author has not left untouched a single source of the Vedas and Saṃhitās, the entire texts of some of the latter being now lost. Unlike other compilers of Smṛti, he has mingled his comments with the original quotations, without placing them separately, which circumstance has added considerably to the difficulty of the editors.

The present edition is the outcome of the comparison of three manuscripts, marked क, ख and ग, respectively, secured from the District Judge of Darbhanga, the library of the Asiatic Society of Bengal, and Babu Brajananda Sinha of Sakri (Darbhanga). The Society's manuscript is incomplete and I consulted another for the pages which are wanting in it. This manuscript has also been marked by me as च.

To bring out this edition, I consulted the original Saṃhitās, the Purāṇas, the Gṛhya-sūtras, the Epics and the complete works of Raghunandana and Hemādri.

My heartfelt thanks are due to the Council of the Asiatic Society for permitting me to edit this rare work and freely use their library. To Mr. Johan van Manen, the General Secretary,

¹ Vide page 382, Gṛhyasūtra.

I wish to pay special tribute for the encouragement and advice freely bestowed.

In conclusion, I beg to acknowledge my indebtedness to the following three gentlemen, who very kindly lent the manuscripts to me :—

Babu Ashutosh Chatterji, Babu Brajanandana Sinha and Babu Bireswara Chakravarty.

MM. KAMALAKR̥ṢṢNA SMṚTĪTĪRTHA.

BHATPARA,
April, 1928.

भूमिका ।

गृहस्थरत्नाकरोऽयं स्मृतिनिबन्धकारस्य मैथिलसंख्यावतखण्डेश्वरस्य कृतिस्तत्कृतरत्नाकराख्यस्मृतिनिबन्धस्य चतुर्थो भागः । ग्रन्थकार एवास्मिन् ग्रन्थे प्रतिग्रहविधितरङ्गे दानरत्नाकरस्य, कुशौदतरङ्गे विवादरत्नाकरस्य, यजनंभ्राजनतरङ्गे कृत्वरत्नाकरस्य च नामानि समुल्लिख्यामुष्य चतुर्षतां प्रकटयामास । यद्यप्यस्य सम्यक् परिचयो मत्सम्पादित-कृत्वरत्नाकरभूमिकायां विवृत एवास्ते तथाप्येतत्ग्रन्थाध्येतृणां तत्परिचयजिज्ञासासम्पूर्णाभिवाच्या किञ्चित् प्रकटौक्रियते ।

असौ सर्वशास्त्रदर्शी चण्डेश्वरो मगधनरपतैर्हरिसिंहदेवस्य सान्धिविग्रहिक असौत् । अस्मिंश्च राजनि सान्धिविग्रहिकता अमुष्य पिष्टपैतामहक्रमागता । यतोऽस्य पिता वीरेश्वरस्तत्पिता च देवादित्योऽस्यैवराजः सान्धिविग्रहिकधुरमुद्गवान् । *

एतस्य नेपालप्रदेशावस्थानावसरे तुलापुरुषमहादानकृतिपरिचायकेन खल्लत-विवादरत्नाकरोपसंहारलिखितप्रलोकनेनैव ज्ञायते यथाऽयं त्रयोदश-शत-शकाब्दीय इति । यथा—

रसगुणभुजचन्द्रैः सम्मिते प्राकवर्षे •
सहसि धवलपद्मे वाम्मतौसिन्धुतीरे ।
अदित तुजितमुच्चैरात्मना स्वर्गाराष्ट्रं
निधिरखिलगुणानामुत्तरः सोमनाथः ॥ .

अस्य नेपालावस्थाने एतदपि प्रमाणम् ।

गृहस्थो चतुर्विंशत्यधिकत्रयोदशशततमे संवत्सरे दिल्लीश्वरस्य गीयासुद्दिगतोत्कवाहादूरस्य सैन्यैः संघर्षमवाप्य पराजितो मिथिलापतिर्हरिसिंहदेवो नेपालमाश्रितवान् तत्र खौरसान्धिविग्रहिकस्य चण्डेश्वरठक्कुरस्य साहाय्येनाहं निजाधिपत्वं संस्थापयामास । इति ।

नेपाले भगवतः पशुपतिनाथस्य पूजायां नेपालराजैतरक्षतमङ्गलस्यर्शनं तदुपज्ञमेवाभूत् । अभिरामपुरे चासौ चण्डेश्वरो विप्रपुत्रं सरो निर्माया-
 क्षयां कौर्त्तिमवाप । अन्यत्रासौ ब्रह्मचारिणो द्विजगणान् षडङ्गवेदन-
 ध्याप्य स्ववित्तव्ययेन गृहस्थानकृतः । एवमन्यानि बहून्वेव सत्कर्माण्यस्य
 स्तोत्रैरेवाभिज्ञायन्ते ।

सुतगामसौ निबन्धकर्त्ता वङ्गीयनिबन्धकारेभ्यो • रघुनन्दनभट्टा-
 चार्थेभ्यो द्विप्रतवर्षपूर्वकालीनः प्रामाणिकसख्यमिति । बह्वस्तत्परवर्त्ति-
 निबन्धकर्त्तारः स्वग्रन्थेष्वेनं चण्डेश्वरं प्रमाणितवन्तः । विशेषतो रघुनन्दन-
 भट्टाचार्याः स्वनिबन्धे अनेकेषु स्थानेषु गृहस्थरत्नाकरादिमतं प्रमाणरूपेण
 प्रदर्शयामासुः, विशेषरूपेणोद्वाहृतत्वे ।

ग्रन्थोऽयं सारवानपि सुबोध्यो वर्णाश्रमिणामतिप्रयोजनीयश्च ।
 मैथिलैरिदानीमप्येनं बहूमन्यमानैरेतत्प्रदर्शितसरणिरनुस्त्रियते ।

अस्य च रचनाकौशलं हेमाद्रि-पारिजात-कल्पतरुष्वपि प्रायशो
 दुर्लभमिति मन्यामहे । नासौ कूटतार्किक इव पाण्डित्याभिमानेन
 शास्त्रार्थं विकृतमकरोत् परन्तु वर्णाश्रमाचारे परस्पर-विरुद्धानां संहिता-
 कारवचसां तत्तद्विरोधमपनीय चात्मनो धर्मविश्वासे प्रगाढमनुरागं
 प्रदर्शयामास ।

अस्य च ग्रन्थस्योपजीव्यभूतानां धर्मसूत्रसंहितादौनां त्रिचतुराणि
 पुस्तकानि वैदिकाचारिणामदृष्टदोषादलभ्यान्येव जातानि परन्तु तानि
 चाहर्त्तुं कृतायासवित्तव्ययेनापि मया तेषामेकस्य द्वयोर्वा कानिचित्पत्रा-
 ण्येव काशीराजकौय कुइन्सकलेजान्तःपातिपुस्तकागारे परिवृष्टानि ।

चण्डेश्वरश्चैतस्मिन् ग्रन्थे अधिवेदन-वाचावाच्य-त्याग्यात्याग्य-
 तरङ्गाण्यवतार्य अनेकप्राचीननव्यनिबन्धेभ्य उत्कर्षं प्रकटयामास ।

एतत्प्रदर्शितयागव्यापाराणां साम्प्रतमनुपयोगितया लक्षितानामपि
 प्रमाणपरिपाटीविरोधसमाधानकौशलं सर्व्वेभामेव विस्मयाय प्रभवति ।

अस्य च सम्पादनाय चत्वार्यर्थादर्शपुस्तकान्यधिगतान्यासन् एकं राजेश्वरलालमित्रमहोदयानां नोटिष्निर्दिष्टं द्वारवङ्गवास्तव्यानां बाबु गणेश्वरसिंहमहोदयानां पुस्तकागारात् तदानीन्तनानां द्वारवङ्गजेल-
अजपदाधिष्ठानां श्रीमतां आशुतोषचट्टोपाध्यायानां साहाय्येनाधिगतं तमेवादृशं कृत्वा मुद्रणोपयोगाय प्रतिलिपिः कृता । तदेव क-चिद्धितम् ।

द्वितीयं एसियाटीकसोसाइटीपुस्तकागारात् प्राप्तं तच्च पञ्चमहा-
यज्ञपर्यन्तमासीत् । तमेव ख-चिद्धितं कृतवानस्मि ।

• तृतीयं ग-चिद्धितं द्वारवङ्गराघवपुरवास्तव्यात् द्वारवङ्गपतिरसिपण्ड-
ज्ञातेर्भूखरमिनो वावुसाहेवीपाधिमतः • श्रीमतो ब्रजनन्दनसिंहमहोदया-
दधिगतं स च विद्यानुरागौ-धार्मिकवरो ब्रजनन्दनो मूर्ध्नि प्रभूततमा-
नायासानङ्गीकृत्य मिथिलावर्तिसदृशपक्षीग्रामादाहृत्य मङ्गमदात् तस्य
चैवमहेतुकं विद्यानुरागं विद्वदनुरागञ्च स्मारं स्मारं विस्मितो भगवत्स-
विधे तस्य दीर्घमायुर्भिकामये ।

• अथापरमेकमर्द्धखण्डितं स्थाने स्थाने विलसप्रायं काशीवासिसुहृदग्-
श्रीवीरेश्वरचक्रवर्तिनः सकाशादधिगतं तच्च भोज्याभोज्यतरङ्गादारभ्य
स्वोपयोगाय व्यवहृतमिति तदपि ख-चिद्धितमेव गृह्यितम् ।

चतुर्थं पुस्तकेषु राघवपुरागतस्यैव मय्यक् सुद्धत्वं तदनु सोसाइटी-
पुस्तकस्य ।

ग्रन्थेऽस्मिन् बहवु स्थानेषु “ मूले ” इति यः पाठान्तः प्रदत्तः स च
तत्तत्प्रमाणाभूत-मन्वादि-मूलपुस्तकीय इत्यवधारणीयम् ।

अस्य च सम्पादनसौकर्याय यानि च गृह्यसूत्रीपनिषत्पुराण-
संहितादीनि प्रयोजनीयान्यासन् तानि सर्वाण्येव प्रायश उभियाटीक-
सोसाइटी-पुस्तकागारादधिगतानि कानिचिच्च गवर्णमेष्ट-संस्कृतकलेज-
पुस्तकागारे परिवृष्टानि कानिचिच्च ब्रजनन्दनभट्टाचार्यापादोयग्रन्थादीनि
मदायत्तान्धेवासन् ।

निबन्धकृताऽनेन ग्रन्थोपक्रमणिकायामवृषष्टितरङ्गा लिख्यन्ते इति प्रतिज्ञातं किन्तु संश्लेषीतेषु त्रिविवादर्थपुस्तकेषु षट्षष्टितरङ्गात् परं समाप्तमिति लिखनं दृश्यते परन्तु राघवपुरीय ग-चिह्नितपुस्तकोपसंहारे लेखकेन एवं लिखितं यथा-इतःपरं ऋणापाकरण-रक्षोघ्नाचारवर्णन-भारतादिश्रवणरूपतरङ्गत्रयात्मकं धर्मवा प्रजाणि आदर्शपुस्तके अभावात् न लिखितम् ।

एतावता एवमपि सम्भावनां नाबुचिता यद्यपि निबन्धकारः प्रतिज्ञायामि ऋणापाकरण-रक्षोघ्नाचारवर्णन-भारतश्रवणरूपतरङ्गत्रय-मौदास्यात् न लिखितमथवा लिखितमपि चित्रादिनष्टमिति ।

अस्य च सम्पादनकर्मणि मया यद्योचितः श्रमो यत्नश्च विहितः किन्तु तावृषश्रमयत्नयोरनुरूपं फलमाप्तं न वेति सन्दिह्यते इतःपरम् विद्वांसः पाठकाः प्रमाणम् ।

यस्याश्चादेशेनैतत्सम्पादनकर्मण्यधिकारो लब्धस्तामेव प्रथमं सोसा-इटीसभां प्रति सबहुमानं हतज्ञतां प्रदर्श्य परिशेषे एतत्समासम्पादकानां श्रीमतां ध्यानस्थानेन साहेबमहोदयानां प्रति धन्यवादं ज्ञापयामि । असौ च मनोवीरो एतद्दृढकर्मसम्पादकतायामभिरतं संप्रेक्ष्य परामर्शदान-प्रयोजनीयपुस्तकप्रदानादेशदानेन च मां सर्वथा उपहृतमकरोत् । विश्वपतेश्चरणारविन्दयोः समर्पितमस्तु एतत्सम्पादनकर्म ॥ इति श्रं ।

महामहोपाध्याय—

श्रीकमलकृष्णस्मृतितीर्थः ।

एप्रेक, १९२८ ।

भद्रपक्षी ।

२४ परमबा ।

ग्रहस्थरत्नाकर-विषयसूची ।

पृष्ठाङ्काः प्रदत्ताः ।

	पृः		पृः
अग्निहोत्राधानादि ...	६५	गार्हस्थ्यम्. ...	४
अतिथिपूजा. ...	२६०	जपविधिः ...	२४१
अधिवेदनम् ...	८४	तर्पणविधिः ...	२५१
अनवलोकनीयानि ...	५६०	तर्पणोत्तरकर्म ...	२६६
अनाक्रमणौयानधिष्ठेयानि	५५६	त्याज्यात्याज्ये ...	५६०
अन्यापद्वृत्तयः ...	४४६	दन्तधावनम् ...	१७२
अभक्ष्याणि ...	३५२	दाढिनिरूपणम् ...	४०
आचमनविधिः ...	१५०	दागान्क्रमणम् ...	३४
आचमननिमित्तानि ...	१६१	दग्धानि ...	३६७
आचमनापवादः ...	१६७	देवलक्षणम् ...	६६
आपद्धृतिः ...	४२३	द्विगत्चमननिमित्तानि ...	१६६
आभ्यन्तरप्रौचम् ...	५२३	इत्यानां धर्माधर्मस्वत्त्वानि	४७१
आवसथाधानम् ...	६२	नियमः ...	५२५
आर्षलक्षणम् ...	७०	निवासः ...	५३०
आसुरलक्षणम् ...	७२	पक्षिणाः ...	३७१
आह्निकम् ...	१३४	पञ्चमहायज्ञाः ...	२७२
कन्यावर्णवयःक्रमः ...	३६	परदागादिवर्जनं ...	५८६
कन्यास्वयंवरः ...	४१	परिवेदननिषेधः ...	८७
कुलनाशानि ...	५२६	पर्वकृत्यम् ...	४०६
कुशीदम् ...	४४४	पशुहिंसाविधिनियमौ ...	३६१
कृषिः ...	४२६	पञ्चादयः ...	३७४
क्रियाज्ञानम् ...	२०६	पाशुपाल्यम् ...	४४३
क्रोधादीनां परिवर्जनम्	४६५	पेशाचम् ...	७८
क्षत्रियवैश्यधर्मवृत्तयः ...	४६६	प्रतिग्रहविधिः ...	४५५
गमनप्रवेशनविधिः ...	५४७	प्राजापत्यलक्षणम् ...	७१
गान्धर्वलक्षणम् ...	७५	प्रातःक्षणानादि ...	१७६

	पृः		पृः
ब्राह्मचर्यम्	५२४	वरनिरूपणम्	२९
ब्राह्मणधर्मकर्मवृत्तयः	४९४	विवाहभेदाः	५९
ब्राह्मणस्यापद्वृतौ वाग्विध्यम्	४३३	विवाहगुणागुणौ	८१
ब्राह्मणक्षत्रम्	६५	विवाह्याविवाह्यकन्यानिरूपणम्	८
भोजनविधिः	३०९	वाच्यवाच्ये	५३५
भोजनोत्तरकर्म	३९६	श्रद्धकर्मधर्मवृत्तयः	४७५
भोज्याभोज्यानि	३३४	श्रद्धाप्रदेयानि	५६३
मत्स्याः	३७८	शौचम्	१४३, ५२२
मद्यापेयत्वम्	३९३	सङ्कारवर्जनं	५८७
सूत्रपुरीषोत्सर्गः	१३६	सन्ध्योपासनम्	२२३
मांसभक्षणवर्जनयोर्विधिः	३८०	सम्बन्धः	५४
यजनयाजने	१११	स्तियापवादः	५१९
यमाः	५०६	स्नातकव्रतानि	४८२
राजसूलाधर्मः	४०६	स्नानविधिः	१९३
राक्षसलक्षणम्	७७		

गृहस्थरत्नाकरः ।

श्रीगणेशाय नमः ।

उज्ज्वला दिशं^१मंवरं वरतरं वासो वसानस्त्रिं
 १ हित्वा भ्येक्ष्यमनातुरो रतिकरस्थानं समालम्बितः ।
 त्यक्त्वा भस्म कृताङ्गरागसुरंभिः औखण्डमारद्रवे-
 र्देवः पातु हिमाद्रिजापरिणयं कृत्वा गृहस्थैः शिवः ॥ १ ॥
 अध्याप्य अतिमङ्गषट्कमहितां यो ब्रह्मचर्याश्रयो^२
 गार्हस्थ्ये समयोजयत् द्विजगणान् वित्तैः कृतार्थीकृतान् ।
 स श्रीमान् महितः संमस्तसचिवश्रेणीषु चण्डेश्वरो
 मौमांसाशरणं^३ गृहस्थविषयं प्रस्तौति रत्नाकरम् ॥ २ ॥
^४गार्हस्थ्यस्थितरङ्गोऽथ प्रथमं परिकीर्तितः ।
 विवाह्याविवाह्यकन्याया निरूपणमतःपरम् ॥ २ ॥

१ (ख) उज्ज्वलादिमम् ।

२ (ख) पुस्तके—हित्वावासरसं पुनः पिटवने कैलासहर्मिणाश्रयः ।

३ (ख) —चर्याश्रमे । ४ (ग) शवलम् ।

५ (ख) पुस्तके अधिकः श्लोकः—

ब्रह्मार्थं ब्रह्मकल्पो वसनमणिगणालङ्कृतं गोसहस्रं
 सत्त्वामा कामधेनुं त्रिभुवनतिलकाङ्गावनो कल्पयन्ती । ?
 हेमाकल्पं गजानां शतमदित महाद्रुतकुम्भं सयत्नं
 सत्तद्भिः ? सप्तसिन्धोः कानकमयतुलापुच्छं पौडशेण ॥

निरूपणं वरस्याथ दारानुक्रमणान्ततः ;
 कन्यायास्य वरस्याथ वयःक्रमनिरूपणम् ॥ ४ ॥
 दातुर्निरूपणश्चाथ ततः कन्यास्त्रयंवरः ।
 स्त्रीपुंसयोश्च सम्बन्धो भेदः परिणयस्य च ॥ ५ ॥
 गुणागुणौ विवाहस्य प्रोच्यते चाधिवेदनम् ।
 परिवेदनक्रियायास्य निषेधस्तदनन्तरम् ॥ ६ ॥
 आवसथ्यस्य साधानमग्निहोत्रस्य कौर्त्थते ।
 यजनं याजनञ्चास्मिन्नाह्निकस्य ततःपरम् ॥ ७ ॥
 ततो मूचकताशौचमाचमनमतःपरम् ।
 आचमने निमित्तञ्च निमित्तञ्च द्विराचमे ॥ ८ ॥
 अपवादस्याचमने ततः स्याद्दन्तधावनम् ।
 प्रांतःस्नानादिकञ्चाथ क्रियास्नानविधिस्ततः ॥ ९ ॥
 तस्माज्जपविधिः प्रोक्तस्सन्ध्योपासनतर्पणे ।
 तर्पणोत्तरकर्माऽथ कथ्यतेऽस्मिन् यथायथम् ॥ १० ॥
 ततः पञ्च महायज्ञास्ततस्यातिथिपूजनम् ।
 भोजनस्य विधिश्चाथ भोज्याभोज्यविधिस्ततः ॥ ११ ॥
 अभक्ष्यविधिरेतस्मिन् मांसभक्षणवर्ज्यम् ।
 पशुपिंसाविधित्यागस्तरङ्गे^१[ऽस्मिन् प्रकीर्तितः ॥ १२ ॥
 मद्यापेयत्वमुक्तञ्च भोजनोत्तरकर्मा च ।
 ततो रजस्वलाधर्माः पर्वकृत्यमनन्तरम् ॥ १३ ॥

१ (ख) अपवादोऽथाचमने ।

२ [] (ख) पुस्तके चिह्नितांशो नास्ति ।

गृहस्यरत्नाकरः ।

द्विप्रकर्ष-धर्म-वृत्तिरापहृत्तिरनन्तरम् ।
 कृषिरापदि वाणिज्यं पाशुपाख्यमतःपरम् ॥ १४ ॥
 कुमीदं ब्राह्मणस्यास्त्रिजन्यापहृत्तयस्ततः ।
 प्रतिपद्यः चचवैश्यधर्मकर्मप्रवृत्तयः ॥ १५ ॥
 द्रव्यधर्माधर्मतत्वं शूद्रधर्मप्रवृत्तयः ।
 स्वार्तकर्ममेतस्मिन् संयमो नियमस्ततः ॥ १६ ॥
 स्तेथापवांद्गौचञ्च ब्रह्मचर्यमतःपरम् ।
 नियमः कुलनाशोऽथ निवासस्तदनन्तरम् ॥ १७ ॥
 वाच्यावाच्ये ततः पश्चादतो गमनवेगने १ ।
 अनाकम्यानधिष्ठेयमविलोक्यमतःपरम् ॥ १८ ॥
 ततः शूद्राप्रदेयानि परदारोदिवर्जनम् ।
 वर्जनं सङ्करस्थाय त्याज्यात्याज्ये ततःपरम् ॥ १९ ॥
 अष्टपापाकरणञ्चाथ रत्नोपनाचारवर्णनम् ।
 अवणे भारतादीनां विधानञ्च प्रकीर्तिताः ॥ २० ॥
 गृहस्यरत्नाकरेऽस्मिन् औचख्येऽथरमन्त्रिणा ।
 मिथिल्लाष्टयत्रौनाथ-सन्धिविद्यहकारिणा ।
 अष्टषष्टिरमौ १सृष्टास्तरत्नास्त्रिन्तरत्नदाः ॥ २१ ॥

अथ गार्हस्थ्यम् ।

तत्र ब्रह्मचारिधर्ममभिधायं समर्त्तः—

एष धर्मः समाख्यातः प्रथमाश्रमिणि द्विजे ।

अतःपरं समावृत्तः कुर्याद्द्वारपरिग्रहम् ॥

समावृत्तो गृहकुलादेत्य ह्यतस्त्रानादि(ख्य)संस्कारः ।

मनुः—

वेदानधीत्य वेदौ वा वेदं वापि यथाक्रमम् ।

अविभूत^१ब्रह्मचर्यो गृहस्थाश्रममाविशेत् ॥

वेदानधीत्य वेदौ वा वेदं वेति विकल्पः पुरुषशक्तिमपेक्ष्य

यथाक्रमं शास्त्राभिहिताध्ययनपौर्वापर्यानुसारेण, अविभूतब्रह्म-

चर्यः शास्त्रोदिताङ्गब्रह्मचर्यं अधीत्येत्यन्वयः ।

अतएव यमः—

वेदं वेदौ च वेदान् वा ततोऽधीत्य यथाविधि ।

^१अविश्रीर्णब्रह्मचर्यो द्वारान् कुर्वीत धर्मतः ॥

एवञ्च विश्रीर्णब्रह्मचर्यस्याहृतप्रायश्चित्तस्य उत्तरस्मिन् आश्रमे

अनधिकार इति द्योतितं भवति विशेषणोपादानात्^२ ।

तथा—

गुरुणामनुमत्या च समावृत्तो यथाविधि ।

उद्धृतं द्विजो भार्यां सवर्णां कक्षणान्विताम् ॥

कक्षणान्वितां शुभसूचकशरीरचिह्नयुक्ताम् ।

१ (ख) ऽविश्रीर्ण— ।

२ (क) अविश्रीर्ण ।

३ (ख) विशेषणोपादानवजात् ।

यमः—

गुरुं वा समनुज्ञाय प्रदाय^१ गुरुदक्षिणाम् ।

सदृशानाहरेद्द्वारान् मातापितृमते स्थितः ॥

वा शब्दो नैष्ठिकापेक्षया तेन^२ गुर्वनुज्ञया गुरुदक्षिणां दत्त्वा
सदृशान् दारानाहरेत् नैष्ठिकब्रह्मचारौ वा स्यादित्यन्वयः । नैष्ठिक-
ब्रह्मचारौ यावज्जीवब्रह्मचारी । समनुज्ञायेति समनुज्ञाप्येत्यर्थः ।

नारदः—

• ब्राह्मणक्षत्रियविशां शूद्राणाञ्च परिगृहे ।

सजातिः श्रेयसौ भार्या सजातिश्च पतिः स्त्रियाः ॥०

सजातिर्ब्राह्मणत्वादिना समानजातिः श्रेयसौ श्रेष्ठा ।

वसिष्ठः—

गृहस्थो विनोतक्रोधहर्षो^३ गृहणाऽनुज्ञातः स्नात्वा ऽसमानाषेथो-
मसृष्टमेथुनामधरवयस्काम् सदृशीं भार्यां विन्देत् ।

गृहस्थ इति भाविनि भूतोपचारस्तद्वर्षांप्राप्त्यर्थः ॥ तेनाहृत-
दारोऽपि गार्हस्थ्यसंरूपवानाश्रमान्तरनिवृत्तो गृहस्थधर्मव्यधि-
क्रियत इति । [भर्तृयज्ञ इति लक्ष्मीधरः]^१ ।

बृहस्पतिः—

समानामुदहेत् पत्नीं कुलशौलवशोगुणैः ।

तथा सह चरेद्दुर्गं श्रौतस्मार्त्तं च शक्तिः^२ ॥

समानामनुकूपं अनुकूपत्वञ्च—

१ [] चिह्नितांशः (क) (ग) पुस्तके नास्ति ।

२ (क) पुस्तके सम्मतः ।

वर्षैरेकगुणां भार्यासुदहेतु चिगणः प्रमान । .

इत्यादिनोक्तम् ।

मनुः— तं प्रतीतं स्वधर्मेण ब्रह्मदायहरं पितुः ।

स्वम्विनं तत्प आसीनमेहेतु प्रथमं गवा ॥

तं ब्रह्मचारिणं प्रतीतं प्रतिनिवृत्तं ब्रह्मचर्याश्रमात् प्रतिनियत्य
गार्हस्थ्यश्रमप्रवेशोन्मुखं स्वधर्मेण दक्षिणादानादिना ब्रह्मदायहरं
ब्रह्मैव वेद एव दायो धनं ब्रह्मदायः, तेन पितुस्संकाशात् गृहीत-
वेदमित्यर्थः । पितुस्संकाशादिति प्रायोवादः । अर्चयित्वा पूज-
येत्, पित्रादिरिति शेषः । गवा मधुपर्केण । .

हारीतः—

गुरुणाऽनुज्ञातोऽसलहारादीन् गृह्णीयात् नित्यमुत्तरकालं यथाहं
चैतान् विभृयात् । आमन्त्र्य गृह्णेत्य विधिवत् दारांना-
गृह्णाग्रौनाधाय उक्त्वाशिलाभ्यामयाचितोपपन्नं साधुभ्यो याचनात्
सद्यो वा अयाचनात् देवपितृमनुष्यार्थं वृत्त्यादानं कुर्वीत
नात्मार्यं ।

असलहारादीन् स्वगृह्यकथितकुण्डलादीन् आदिशब्देन गृह्णीत-
दण्डादिग्रहणं । नित्यमुत्तरकालं समावर्त्तनोत्तरकालं यथाहं
यथाप्रयोजनं समावर्त्तनकाले तु नित्यमेव धारणम् ।

यमः—

एकं द्वौ चोन् वा वेदानधीत्य गुरुं परितरेभ्यानुज्ञातो मुञ्चा-
द्यपनयनं कृत्वा सवर्णां परिकीर्षावसथ्याधामं कृत्वाऽतिथीन् पूजयेत् ।

ब्राह्मादिना विवाहेन सवर्णां परिणीयावसथाधानं कृत्वित्यर्थः ।
 दारपरिग्रहकालानन्तरमेवावसथाभिधानात् । ब्राह्मादिना विवा-
 हेन चतुर्कालाभिगामी पुत्रानुत्पाद्यावसथाधानं कृत्वित्यर्थः ।
 दारपरिग्रहकालानन्तरमावसथाभिधानात् ।

काश्रपः— ०

दाररंधीनाः क्रियाः सर्वा ब्राह्मणानां विशेषतः ।

∴ दारान् सर्वान् प्रयत्नेन विशुद्धानुद्देहतः ॥०

• देवतानां नमस्कारः पितृणाञ्चोदकक्रियाः ।

दारतः संप्रवर्तन्ते दाराः स्वर्गस्य संक्रमः ॥०

इत्येतत् काश्रपमतं ब्राह्मणस्यानुशासनम् ॥

विशुद्धान् कुलतः स्वरूपतश्च उद्देहत् परिग्रहेत्^१ ।

॥ इति महामहेन्द्र-महाराजाधिराज-औदरसिंहदेव-

महासांन्धिविग्रहिक-वौरेश्वरात्मज-सप्रक्रिय-महासांन्धिविग्रहिक-

औचण्डेश्वरविरचिते गृहस्यरत्नाकरे गाहंस्थितरत्नः ॥

अथ विवाह्याविवाह्यकन्यानिरूपणम् ।

तत्र मनु-श्रौतातपो^१—

अमपिण्डा तु या मातृसगोत्रा च या पितुः ।

मा प्रशस्ता द्विजातीनां दारकर्म्मणि मैथुने ॥

मातुरमपिण्डा मातुलदुहित्रादिभ्यो अन्याः, 'अमपिण्डेति समान एकः पिण्डो देहो' यस्याः मा अपिण्डा न तथा अमपिण्डा, अपिण्डता च एकदेहावयवान्वयेन भवति ।

तथाहि—

पुत्रस्य पितृशरीरावयवान्वयेन पित्रा सह । एवं पितामहादिभिरपि पितृदारेण शरीरावयवान्वयतः । एवं मातृशरीरावयवान्वयेन मात्रा तथा सातामहादिभिरपि मातृदारेण ।

तथा मातृस्वसृ-मातुलादिभिरप्येकशरीरावयवान्वयात् तथा पितृस्वस्रादिभिरपि । तथा पत्या सह पत्या एकशरीरारम्भकतया । एवं मातृभार्याणामपि एकशरीरारम्भकैः स्वसृपतिभिः सहैकशरीरारम्भकत्वेन ।

एवं यत्र यत्र अपिण्डशब्दस्तत्र मात्रात् परम्परया एकशरीरावयवान्वयेन ज्ञेय इति मितान्तराकारः ।

दारकर्म्मणि दारत्वजनके विवाहे मैथुने मिथुनसाध्यधर्म्मपुत्रोत्पत्त्यादौ । मैथुने मिथुनशब्दवाच्यस्त्रीपुंसमध्ये स्नात्रमादिकर्म्मणि न केवलं स्त्रीप्राथम्यपाकादिकर्म्मणि अपि त्रुभयसाध्येऽपीति कल्पतः ।

१ (ख) मनुश्रौतमौ ।

२ मूलपुस्तके देहावयवः ।

गोतसुः—

असमानप्रवरैर्विवाह ऊर्द्धं सप्तमात् पितृबन्धुभ्यः बीजिन(भ्य)सु
मातृबन्धुभ्यः पञ्चमाच्च । समानप्रवरत्वञ्च प्रवरस्य संख्या-
संज्ञयोस्तुल्यत्वे ।

यथा— वात्स्यसावर्णयोरोर्वादीनां पञ्चतया मंज्ञया चौर्वा-
दिकरूपया ।°

ः पितृबान्धवाः—

*पितुः पितुः स्वसुः पुत्राः पितुर्मातुः स्वसुः सुताः ।

पितुर्मातुस्तु पुत्राश्च विज्ञेयाः पितृबान्धवाः ॥

इति वाक्योक्ताः ।

बीजिनस्येत्यत्रापि ऊर्द्धं सप्तमादिति योज्यम् । बीजी च
परच्छेदे योऽपत्यमुत्पादयति ॥

मातुर्मातुः स्वसुः पुत्रा मातुर्पितुः स्वसुः सुताः ।

मातुर्मातुस्तु पुत्राश्च विज्ञेया मातृबान्धवाः ॥ इति वाक्योक्ताः ।

एषां यः पञ्चमस्तत ऊर्द्धं विवाहः ।

यदाह याज्ञवल्क्यः—

अरोगिणीं भ्रातृमतीमसमानार्धगोञ्जाम् ।

पञ्चमात् सप्तमादूर्द्धं मातृतः पितृतः क्रमात् ॥

पञ्चमात् सप्तमादिति यथासंख्यमन्वयः । भ्रातृमतीमिति पुत्रि-
कागृहानितृप्तये, आर्धं नाम प्रवरमित्यन्वयः, गोत्रं काश्यपादि,
आर्धगोत्रे समाने यस्याः सा समानार्धगोत्रजा न तथाऽसमानार्ध-
गोत्रजा ।

पैठीनसिः—

असमानार्षेयी कन्यां वरयेत् पञ्च मातृतः सप्त पित्रतः
परिहरेत् । औन् मातृतः पञ्च पित्रत इति वा ।

समानजातीयाविवाहे पञ्च मातृतः सप्त पित्रतः । असमान-
जातीयाविवाहे चौणित्यादिव्यवस्थाविकल्पः ।

सुमन्तुः—

पितृस्त्रसृसुतां मातृसुतां समानार्षेयीं विवाह्य चान्द्रायण-
श्चरेत् परित्यज्य चैनां विभ्रयात् ।

अथ स मातृसगोचानिषेधो मातृसम्बन्धित्वेन जन्मपरम्परानाम्नः
प्रत्यभिज्ञायां सत्याम् ।

अतएवं व्यासिः—

सगोचां मातुरप्येके नेष्टुद्वाहकर्मणि ।

जन्मनाम्नोरविज्ञाने उदहेताविशुद्धितः ॥

इदञ्च व्यासाभिधानं हलायुधेन पुत्रिकापुत्रविषयमिति
यस्मिंश्चितं तच्चिन्त्यं लक्ष्मीधराद्यस्तरसात् ।

पैठीनसिः—

कुलोत्पन्नां युक्ताचारां वरयेत् । पितृमातृस्त्रसृदुहितरो
मातृसुतासु धर्मात्स्ता भगिन्यो वर्जयेत् ॥

असमानार्षेयीमित्यादि पैठीनसिवाक्येनैव पितृमातृस्त्रसृ-
दुहितादौ निषेधे सिद्धे पुनर्निषेधो दोषातिशयबीधनार्थः ।

दोषातिदोषे मनुः—

पैत्रस्त्रसेयी भगिनीं स्त्रीणां मातुरेव च ।

मातुश्च भ्रातुराप्तश्च गत्वा चान्द्रायणञ्चरेत् ॥

एतास्त्रिसप्त भाग्यार्थं नोपयञ्चेत् बुद्धिमान् ।

ज्ञानित्वेनानुपेयास्ताः पतति ह्युपयन्मघः ॥ इति

आप्तश्च सहादरश्च दहितरमिति शेषः । मातुस्तुतानिवेषः
स्त्यक्तदेऽपि ।

सुमन्तुः—पितृमातृसम्बन्धा आसप्तमादविवाह्याः कन्या भवन्ति
आपञ्चमादन्येषां । धर्माः पितृपत्न्यो मातरस्तद्भ्रातरो मातुस्ताः तद्दु-
हितरश्च मगिन्यस्तदपत्यानि भागिनेयानि । अन्यथा सङ्करकारिणः ।
तस्याध्यापयितुरेतदेव । आपञ्चमादिति मातृसपिण्डाविषयम् ।

मातुः सपिण्डा यत्नेन वर्जनीया द्विजातिभिः ।

इति व्यासवचनात् ।

तद्भ्रातरः सोदराः तत्रैव भ्रातृशब्दस्य शक्तेः । एवञ्च पूर्वमाप्त-
स्येति विशेषणमनुवादः । एवमेव ह्यज्ञायुधादयः ।

अन्यथा एषामनन्तराभिहितानां कन्याः परिणीताः सङ्कर-
कारिणः सङ्करार्थत्वाद्धर्मकारिण्यो भवन्ति ।

तस्याध्यापयितुस्तद्विवाहजनकमन्त्राध्यापयितुः । एतदेव सङ्कर-
कारित्वमेव इत्यर्थः ।

उदहेत् पितृमाचोक्तु सप्तमीं पञ्चमीं तथा ।

इति मार्कण्डेयपुराणात् ।

पञ्चमीं मातृपञ्चाच्च पितृपञ्चाच्च सप्तमीम् ।

१ (क) पुस्तके पतति परिवचयन्मघः ।

२ (ख) पुस्तके तथाऽध्यापयितुः ।

मृदङ्गस्य उदहेत् कन्यां न्यायेन विधिना नृप ॥

इति विष्णुपुराणाच्च ।

अथ विरोधो भासते—

तत्र च उदाहृपदार्थस्य धनार्जनस्यैव रागपरिप्राप्ततया न त्रिधियत्वमिति व्यवच्छेद एव वाक्यार्थः स च न श्रुत इति विलम्बिता प्रतिपत्तिः । निषेधवाक्येषु च तावद्वाच्येदस्य स्पष्टत्वात् अविलम्बिता सा ।

अतएव तद्वलेन मार्कण्डेय-विष्णुपुराणवाक्ययोर्विरुद्धाभासथो-
रन्यथावर्णनं । तत्र च यदि पदार्थः सहस्रं गौं वाक्यार्थ इति
नियमस्तदा पञ्चमीमत्तमीपदाभ्यां यथायथं षष्ठी अष्टमी च
सामीप्यलक्षणया विवक्षिता तथाऽप्यपदार्थाऽन्यामम्बुदो वाक्यार्थः,
तदा तादृश एव निषेधोऽत्र वाक्यार्थ इत्युभयथापि न विरोधः ।
अविगौत-सकलशिष्टसम्प्रदायोऽप्येवम् ।

मनुः—

अव्यङ्गाङ्गीं सौम्यनाक्षीं हंसवारणगामिनीम् ।

तनुलोमकेशदशनां मृदङ्गौमुदहेत् स्त्रियम् ॥

सौम्यनाक्षीमनुदेगजनकनाक्षी । यथा धीरा वामा इत्यादि ।

तन्विति— तन्त्रः सूक्ष्माः केशदशना यस्याः सा तथा ।

प्रातातपः—

हंसस्वनां मेघवर्णां मधुपिङ्गललोचनाम् ।

ईदृशीं वरयन् कन्यां मृदङ्गः सुखमेधते ॥

१ (ख) स्फुटत्वात् ।

२ (ख) पुरुके ऽप्यतत्संसर्गोऽपि ।

मेघश्यामां खिग्धश्यामरूपां मधुपिङ्गललोचनां मधुवदीपत्-
पिङ्गले लोचने यस्याः तथा सुखमेधते सुखं यथा स्यादेवं बर्द्धते ।

आशुलाद्यनः—

बुद्धिसम्बन्धलक्षणानुपलक्षेत ।

लक्षणमिति शुभसूचकाङ्गानि ॥

तानि भविष्यपुराणे व्यक्तानि— तथा—

प्रतिष्ठिततैलास्तस्यक् रक्ताम्भोजसमत्विषः ।

ईदृशा चरणा धन्या योषितां भोगवर्द्धनाः ॥

प्रतिष्ठिततलाः भूभागलक्षमस्तचरणायभागाः ।

करालैरतिनिर्मांशे रुचेरथ शिराततैः ।

दासीत्वं दुर्भगत्वञ्च प्राप्नुवन्ति न संग्रयः ॥

करालैरतिभयङ्करैः ।

अङ्गुल्यः संहता वृत्ताः ऋज्वः सूक्ष्मा नखास्तथा ।

कुर्वन्त्यनन्तमैश्वर्यं राजभोगञ्च योषितांम् ॥

संहता अविरलाः ।

दृक्त्वासु जीवितं द्रुखं विरला वित्तदानये ।

दारिद्र्यं मूलभुग्नासु प्रेष्यत्वं पृथुलासु च ॥

दृक्त्वास्त्रुक्षीदेहासु जीवितमनुरूपदृक्त्वाल्लगलित्वं । मूलभुग्नासु

प्रथमपर्व्वकासु पृथुलासु देहाननुरूपश्रीयासु ।

परस्परसंमाहृदैस्तानुभिर्दृक्त्वापर्व्वभिः ।

१ (ख) बुद्धिलक्षणसम्पन्नाम् ।

२ (क) कुर्वन्ते सर्व्वमैश्वर्य्यम् ।

बह्वनपि पतौन् हत्वा दाभीभवति वै द्विजाः ॥
 अक्रुष्टोन्नतपर्वाणः तुङ्गायाः कोमलाश्विताः ।
 रत्नकाञ्चनलाभाय विपरौता विपत्तये ॥
 सुभगत्वं नखैः खिग्धैरातामैश्च धनाढ्यतां ।
 पुषाः स्युश्चतैरेभिः सुसूक्ष्मेरपि राजतरु ॥
 पाण्डुरैः स्फुटितैरुष्णैर्नीलैर्धूमैस्तथा सूरैः ।
 त्तिस्रता भवति स्त्रीणां पीतैश्चाभक्ष्यभक्षणम् ॥
 सूक्ष्मायाः खिग्धवृत्ताश्च समारूढंश्रिखास्तथा ।
 यदि स्युर्नुपुरं (?) दध्नुर्बान्धवाद्यैः समाप्नुयुः ॥

अङ्गिराः—

अङ्गिराः शरकाण्डाभाः-सुवृत्ताऽस्पतनूदहाः ।
 जङ्गाः कुर्वन्ति क्षीभाग्यं दानञ्च गजवाजिभिः ॥
 'कुप्यते लोमजङ्गास्त्रौ भ्रमते 'बद्धपिण्डिका ।
 काकजङ्गा पतिं हन्ति वाचाला कपिला च या ॥
 जानुभिश्चैव माञ्जार-सिंहजाश्वनुकारिभिः ।
 अयमाप्य सुभाग्यश्च प्राप्नुवन्ति सुतांस्तथा ॥
 घटाभैरध्वगा नार्य्या निर्मासैः कुलटाः स्त्रियः ।
 शिरालैरपि सिंहास्या विशिष्टैर्धनैर्वर्जिता ॥
 अत्यन्तकुञ्चिते रुचैः स्फुटितायेर्गुणप्रभैः ।
 अनेकशस्तथा रोमैः केसैश्चापि तथाविधैः ॥

१ (ख) क्षिप्यते ।

२ मूले उद्धतपिण्डिका ।

३ (क) बल— ।

अथन्नापिप्लवा नारी विषकन्येति^१ विश्रुता ।
 सप्ताहाभ्यन्तरे^२ स्त्रीयं पतिं हन्यान्न संग्रथः ॥
 हस्तिहस्तनिभैर्दृष्टैरस्त्रोमैः^३ करभोपमैः ।
 प्राप्नुवन्द्दुःखभिः शशत् खिग्धैः सुखमनङ्गजम् ॥
 दौर्भाग्यं बहुमांसाभिर्बन्धनं लोमशास्त्रिभिः^४ ।
^५संख्यातुं समं चाव सुस्मररोमततं पृथु ॥
 जघनं शस्यते स्त्रीणां रतौ सौख्यकरं स्त्रियाः ।
 ऊर्द्धं रोमतले यस्याः समं सुस्मिष्टसंस्थितम् ॥
 अपि नीचकुलोत्पन्ना राजपत्नी भवत्यसौ ।
 अशत्यपचसदृशः कूर्मपृष्ठाकृतिस्तथा ।
 'शशिबिम्बनिभस्यापि तथा च शकटाकृतिः' ॥
 भगः शुभकरः स्त्रीर्षं रतिप्रौतिविवर्द्धनः ॥
 तिलपुष्पसदृक् यस्तु यस्याश्चतुरस्रिभः ।
 दावप्येतौ पररतौ कुर्वीत च दरिद्रतांम् ॥
 उदूखलनिभः शोकं मरणं विवृताननः ।
 निरूपैरतिनिर्मासैर्गजाश्वसमरोमभिः ॥

१ (ख) तुल्येति निश्चितं ।

२ (क) जाया (ग) पापा वा ।

३ (ख) रस्त्रामैः ।

४ (ख) रोमशाब्दभिः ।

५ मूलपुष्पके सन्ध्यावर्णं ।

६ मूले अधिकां पद्यम्—

अरोमकं भगं यस्याः समं सुस्मिष्टसंस्थितं ।

अपि नीचकुलोत्पन्ना राजपत्नी भवत्यपि ॥

दौःश्रीक्षं दुर्भगत्वञ्च दारिद्र्याधिगच्छति ।
 कपित्यफलसङ्काशः पीनो बलिविवर्जितः ॥
 स्फीतः^१ प्रशस्तो नारौणां निन्दितोऽस्यन्यथा विदुः ।
 पयोधरभरान्नस्रः प्रवरद्विवक्षी गुरुः ॥
 मध्यः शुभावहः स्त्रीणां रोमराजीविभूमितः ।
 पणवाभैर्दृष्ट्वाभैस्तथा मध्ये यवोदरैः ॥
 प्राप्तुवन्ति भयायासं दौःश्रीक्ष्यमपि चेदृशैः ।
^२अवक्रमुज्वणं पृष्ठमरोमं सुसमाहितम् ॥
 नानापुष्पाद्यपर्यङ्कं रतिसौख्यकरं परं ।
 कुञ्जमद्रोणिकं पृष्ठं रोमशं यदि योषितः ॥
 स्वप्नान्तोऽपि सुखं तस्य नास्ति हन्यात् पतिञ्च सा ।
 विपुलैः सुकुमारैश्च कुचिभिश्च बह्वप्रजाः ॥
 असृक्कक्षा च या नारो राजानं सा प्रसूयते ।
 उन्नतैर्बलिभिर्वन्ध्याः सुवृत्तैः^३ कुलटाः स्त्रियः ॥
 जारकर्म्मरता सा स्यात् न प्रभुं स्वं समाप्नुयात् ।
 उन्नतावनतैः क्षुद्रा विषमैर्विषमाशया ॥
^४सा सुरैश्चर्यसम्पन्ना वनिता हृदयैः समैः ।
 सुवृत्तसुन्नतं पीनमधरोन्नतमायतम् ॥
 स्तनयुग्ममिदं शस्तमतोऽन्यदसुखावहम् ।
 उन्नतिः प्रथमे गर्भे द्वयोरेकस्य भूयसी ॥

१ (ग) स्फिचः ।

२ (क) (ग) पुस्तकद्वये सुवक्रं ।

३ (ख) सावर्ण्यैः ।

४ मूले व्यायुरैश्चर्य— ।

वामे तु जायते कन्या दक्षिणे जायते सुतः ।

एवमिधाः श्लोकाः प्रसङ्गेन लिखिताः ।

दीर्घं तु 'चिबुके यस्याः सा स्त्री धूर्त्ता रतिप्रियां ॥

प्रविष्टे 'तु पुनर्यस्या देष्टि.मा पुरुषं सदा ।

स्तनैर्सर्पफणाकारः शजिङ्गाकृतिभक्तया ॥

दारिद्र्यमधिगच्छन्ति क्षिपयः पुरुषचेष्टिताः ।

आरकूटघटेस्तुल्ये भवन्ति हि तथा द्विजाः ॥

आरकूटघटेस्तुल्येः पित्तलघटमदृशैः ।

सुममं मांमलञ्चाय शिरारोमविवर्जितम् ।

वचो यस्या भवेन्नाय्या भोगान् भुङ्क्ते यथेष्टान् ॥

द्विसा भवति वक्रेण दौःशौल्यं रोमगेन तु ।

निर्मासेन तु वेधयं विसौर्णं कलहप्रिया ॥

'सतसो रक्तगम्भीरा रेखाः द्विधाः करे स्त्रियाः ।

यदि स्यः सुखमाप्नोति विच्छिन्नाभिरनीशता ॥

रेखा कनिष्ठिकामूलात् यस्याः प्राप्ता प्रदेशिनीम् ।

शतमायुर्भवेत्तस्या ऊनाया मूलताक्रमात् ॥

संज्ञताः समपर्वाणस्तौल्यग्राः कोमलत्वचः ।

समा ह्यङ्गुलयो यस्याः मा नारी भोगवर्द्धिनी ॥

बन्धुजीवाहणेस्तुङ्गेभंदरे शय्यमाप्नुयात् ।

नखैर्बभ्रुविवर्णाभिः श्वेतपीतैरनीशता ॥

रक्तेर्दुभिरे शय्यं त्रिचिन्नाङ्गुलिभिर्द्विजाः ।

स्फुटैरविरलै रूचैः क्लेशं पाणिभिराप्नुयुः ॥
 समरेखा यवा यासामङ्गुष्ठाङ्गुलिपर्व्वसु ।
 तामां हि विपुलं शौख्यं धनं धान्यं तथाऽक्षयम् ॥
 मणिवन्धोऽव्यवच्छिन्नो रेखात्रयविभूषितः ।
 दधाति न०चिरादेव मणिकाञ्चनमण्डनम् ॥
 १श्रीवत्साम्बुजशङ्खाङ्क-गजैवाजिनिवेशनेः ।
 चक्रस्त्रिकवज्रासिपूर्णकुम्भनिभाङ्गुशैः ॥०
 प्रामादच्छत्रमुकुटेर्हारकेयूरमण्डलीः ।
 शङ्खतोरणनिर्य्युहैर्हस्तन्यस्तेर्नृपस्त्रियः ॥
 यस्याः पाणितले रेखा १यूपकुम्भाश्च कुण्डिकाः ।
 दृग्गन्ते चरणे यस्या यज्ञपत्रौ भवत्यमौ ॥
 वीथ्यापणतुलामानैस्तथा सुद्रादिभिः स्त्रियः ।
 भवन्ति वणिजां पत्न्यो रत्नकाञ्चनशालिनाम् ॥
 दात्र-योक्त्र-युगावन्ध-फालोदूखललाङ्गलेः ।
 भवन्ति धनधान्याढ्याः कृषीबलजनाङ्गनाः ॥
 कोमलं मांसलञ्चैव पौनं रोमविवर्जितम् ।
 गोपुराकृति नारीणां भुजयोर्युगलं शुभम् ॥
 निगूढग्रन्थयो यस्या दशना १लोमवर्जिताः ।
 बाहवो क्षण्डिता यस्याः प्रशस्तावृत्तकोमलाः ॥
 दशना दर्शनौघा यस्यास्तस्याः शुभमित्यनुषङ्गः ।

१ मूले श्रीवत्सध्वजपद्माक्ष ।

२ (ग) रक्ता यूपश्च कुण्डिकाः ।

३ (ग) कूर्परा ।

तनुभारनतश्चैव नातिस्थूलो न रोमशः ।
 स स्कन्धस्तु सदा स्त्रीणां मौभाग्यारोग्यवर्द्धनः ॥
 स्थूले स्कन्धे वहेद्भारं रोमशे व्याधिता भवेत् ।
 वक्रे स्कन्धे भवेदन्ध्या कुक्षेत्र्य चोन्नतानते ॥
 सृष्टं रेखात्रयं यस्या घोवायां चतुरङ्गलम् ।
 मणिकमश्नमुक्ताङ्गं स दधाति विभूषणम् ॥
 अधना स्त्री ह्यशघोवा दीर्घघोवा च वन्धकी ।
 ह्रस्वघोवा स्थिरापत्या स्थूलघोवा च दुःखिता ॥
 अनुन्नता समांसा च ममा यस्याः हकाटिका ।
 सुदीर्घमायुप्तस्यास्तु चिरं भर्ता च जीवति ॥
 निर्मांसा बहुमांसा च शिराला रोमशा तथा ।
 कुटिला विकटा चैव त्रिस्त्रीणां च न प्रस्यते ॥
 न स्थूलो न ह्यशोऽत्यर्थं न रक्तो न च रोमशः ।
 हनुरेवन्निधः श्रेयान् ततोऽन्यो न प्रशस्यते ॥
 चतुरस्रमुखौ धूर्ता मण्डलास्या शठा भवेत् ।
 अप्रजा बाजिवक्रा स्त्री महावक्रा च दर्भगा ॥
 श्व-वराह-वृकोलूक-मर्कटास्याश्च याः स्त्रियः ।
 क्रूरास्ताः पापकर्माणाः प्रजाबन्धुविवर्जिताः ॥
 मासतौवकुलाभोजनीलोत्पलसुगन्धि यत् ।
 वदनं मुच्यते नैतत् पानताम्बूलभोजनैः ॥
 तासाभः किञ्चिदानघः स्त्रीन्ध्याभ्यविदर्शितः ।
 अधरो यदि तुङ्गस्य नारीणां भोगदः सदा ॥

स्थूले कलहश्रीला स्यात् विवर्णे चातिदुःखिता ।
 उत्तरोष्ठेन तीक्ष्णेन वनिताऽत्यन्तकोपना ॥
 जिह्वा तनुतराऽवक्रा तासा दीर्घा च ऋस्यते ।
 सूला दीर्घा विवर्णान्ता वक्रा भिन्ना च निन्दिता ॥
 शङ्खकुन्देऽनुश्रवणेः^१ द्विग्वेस्तुङ्गेरसम्भिः ।
 मिष्टास्रपाणमाप्नोति दन्तेरेभिरनिष्टुरेः^२ ॥
 सूक्ष्मेरतिहृष्टैश्चैव स्फुटितैर्दिरैस्तथा ।
 रुच्येय दुःखिता नित्यं विकटेर्भान्निगौ भवेत् ॥
 समृष्टदर्पणाम्भोजपूर्णविभेन्दुसुप्रभम् ।
 वदनं वरनारीणामभीष्टफलदं शुभम् ॥
 सूलां कृशा नातिवक्रा नातिदीर्घा समुकता ।
 इदृशी नामिका यस्याः सा धन्या तु शुभहरी^३ ॥
 उकता मृदुरोमाणो रेखाः शुद्धा न सङ्गताः ।
 वृकाद्धंतुक्ताः सूक्ष्माश्च योषितान्तु सुष्वावहाः ॥
 धनुस्तुल्याभिः सौभाग्यं दन्ध्या स्याद्दीर्घरोमभिः ।
 पिङ्गला सङ्गता वृक्षा दारिद्र्याय न संशयः ॥
 गीकोत्पलदक्षप्रखेरातादेस्यावपञ्चभिः ।
 वनिता नयनेरेभिर्भोगसौभाग्यभागिनी ॥
 खञ्जनाक्षी मृगाक्षी च वराहाक्षी वराङ्गना ।
 यच्च तच्च समुत्पन्ना महान्तं भोगमश्नुते ॥

१ मूले घवलैः ।

२ (क) अनुद्यतैः ।

३, (ग) विमतिर्भवेत् ।

सुगम्भीरेरभङ्गिष्ठैर्बज्जरेखाविभूषितेः ।

रात्रपत्न्यो भवन्तोह नयैर्मधुपिङ्गलेः ॥

वायस्यकृतिनेचाणि दीर्घापाङ्गानि योषिताम् ।

अनाविज्ञानि चारुणि भवन्ति हि विभूषिते ॥

गम्भीरेः पिङ्गलैस्त्रैव दुःखिताः स्युस्त्रिरायुषः ।

वयोमध्ये त्यजेत् प्राणान् उन्नताक्षी च याऽङ्गना ॥

बद्राक्षी विषमाक्षी च धूम्राक्षी श्वेतलोचना ।

वर्ष्मनीया मदा नारी श्वनेवा चैव दूरतः ॥

उद्भ्रान्तकैवेसिचेर्नयनेरङ्गनास्त्रिह ।

मद्यमांसप्रिया नित्यं चपलाश्चैव सर्व्वतः ॥

मकराकृतयः कर्णा लसत्केशाद्यसंस्थिताः ।

वहन्ति त्रिकण्टकान्निचेभर्वर्णविभूषणम् ॥

खरोह-मकुलोन्क-कपोतश्रवणाः स्त्रियः ।

प्राप्नुवन्ति महादुःखं प्रायशः प्रव्रजन्ति वै ॥

ईषदापाण्डुगण्डा याः सुवृत्ताः पार्ष्वणत्विषः ।

प्रशस्ता निन्दितास्त्रय्या रोमकूपविभूषिताः ॥

एतत् स्त्रीमात्राभिप्रायम् ।

अर्द्धेन्दुपतिमाभोगमरोमं सुममाहितम् ।

भोगशौख्यकरं श्रेष्ठं ललाटं वरयोषिताम् ॥

द्विगुणं परिणभेन ललाटं विहितञ्च यत् ।

शिरः प्रशस्तं नारीणामधन्या इन्दिमस्तकाः ॥

सूक्ष्माः क्षणा मृदस्त्रिगधाः कुञ्चितायाः शिरोरुहाः ।

भवन्ति श्रेयसे स्त्रीणामन्ये स्युः क्लेशशोकदाः ॥

हंमकोकिलवीणालि शिखिवेणुस्तराः स्त्रियः ।

प्राप्तुवन्ति बहून् भोगान् मृत्यानाञ्जापयन्ति च ॥

भिन्नकांस्यस्तरा नारौ खरकाकस्तरा च या ।

रोगव्याधिभयं शोकं दारिद्र्यञ्चाधिगच्छति ॥

हंम-गोवृष-चक्राङ्ग मत्तमातङ्गगामिनी ।

खकुलं द्योतयेन्नारौ महिषो पार्थिवस्य च ॥

श्वश्टगालगतिया स्यात् या च वायवगामिनी ।

दामी मृगगतिनारी दुर्भगा स्याच्च वन्धकौ ॥

फलि(लौ)नो-रोचना हेम-कुङ्कुमत्विष एव च ।

वर्णाः शुभङ्कराः स्त्रीणां यस्य दूर्वाङ्कुरोपमः ॥

वर्ण इति व्यत्ययेनाम्बयः ।

मृदूनि मृदरोमाणि नात्यन्तस्त्रेदजानि च ।

सुरभौणि च गात्राणि यासां ताः पूजिताः स्त्रियः ॥

आश्वलायनः—

दुर्विज्ञेयानि यदि लक्षणानि अष्टौ पिण्डान् कृत्वा अतमग्नौ प्रथमं यज्ञमृते सत्यं, प्रतिष्ठितं यदियं कुमार्यभिजाता तदिद-
मिह प्रतिपद्यतां, यत् सत्यं तत् दृश्यतामिति पिण्डानभिमन्त्र्य
कुमारो ब्रूयात् एषामेकं गृहाणेति ।

क्षेत्राच्चदुभयतः शस्याद् गृह्णीयादर्धवती चस्याः प्रजा भविष्यती-
ति विद्यात्, गोष्ठात्, पशुमतौ, वेदिपुरौष्ठात् ब्रह्मवर्चस्त्रिणौ,

अविनाशिज्ञो हृदात् सर्वसम्पूर्णा देवनात् कितवी चतुष्पथात्
विप्रत्राजिनो जारिणादनपत्या अशानात् पतिज्ञौ ।

अष्टौ पिण्डान् वक्ष्यमाणचेचादिमृत्तिकाभिः । गोष्ठं गवां
स्थितिदेशः । वेदिपुरोषं वेदिमृत्तिका देवं द्युतस्थानं विप्र-
त्राजिनोः पतिं त्यक्त्वा प्रच्छन्नजनशौला । जारीणमूषरं, पशुमती-
त्यादौ सर्वत्र विद्यादिति सम्बन्धः ।

मनुः—

महान्यपि समृद्धानि गोऽजाविधनधान्यतः ।

स्त्रीसम्बन्धे दशैतानि कुलानि परिवर्षयेत् ॥

हीनक्रियं निष्पुरुषं निष्कन्दो रोमशार्शसम् ।

क्षय्यामयाव्यपस्मारिश्चिक्विकुष्ठकुलानि च ॥

मैहान्ति बहुसम्बन्धिनीः समृद्धानि सम्यक्शानि वक्ष्यमाण-
गवादिभिः स्त्रीसम्बन्धे विवाहे कर्त्तव्य इति विशेषः । हीनक्रियं
विहितगर्भाधानादिक्रियाशून्यं निष्पुरुषं कन्योत्पत्तिभूयिष्ठं
निष्कन्दः स्वाध्यायहीनः, रोमशं अत्यन्तरोमयुक्तं अशंसं अशो-
रूपव्याधियुक्तं, क्षयि क्षयनामकव्याधियुक्तं, आमयावि भक्तामयाति-
रिक्तं वंशमस्रारिरोगयुतम् ।

स्फोतादपि न मस्रारिरोगदोषसमन्वितत् ।

इति याज्ञवल्क्यवचनात् ।

अपस्मारिं अपस्मारात्मकव्याधियुक्तं, शिचि श्वेतकुष्ठयुक्तं, कुष्ठं
शौदम्बरादिकुष्ठयुक्तम् ।

हारोतः— शिचि कुष्ठ्युदरि यक्ष्णामयाव्यनार्षयमब्रह्मसमा-

नार्षेयश्चेत्येतान्यपतितानि न ज्ञायन्ते तां पुत्रिकाप्रकृत्या न
विवाहयेत् ।

पुत्रिकाधर्मस्यायं यत्पुत्रेण कन्यापिता पुत्रवान् जनकः ।

तथाचोक्तं मनुना—

अपुत्रोऽनेन विधिना सुतां कुर्वीत पुत्रिकाम् ।

यदपत्यं भवेत्तस्यां तन्मम स्यात् स्वधाकरम् ॥ इति ।

गोतमः— अभिमन्त्रिमाचात् पुत्रिकेत्येकेषां तत् संग्रयात्
नोपयच्छेताभ्राटकाम् ।

अभिमन्त्रिमाचात् अस्मादनुमतमेतदपत्यमित्यभिप्रायात् ।
माचपदेन अग्निं प्रजापतिं च इत्यादिगोतमोक्तेः पुत्रिका-
विधिव्यवच्छेदः ।

कात्यायनः—

लोकपवाद्युक्ता या सा तु दृष्टा प्रकीर्तिता ।

अन्यथासकृच्चिता या या स्यात् संस्पृष्टमेषुना ॥

संस्पृष्टमेषुना स्त्रीतयोनिः ।

नारदः—

दौर्घकुक्षितरोगान्तां व्यङ्गा संस्पृष्टमेषुना ।

दृष्टाऽन्यगतभावा च कल्प्यद्दोषा प्रकीर्तिता ॥

दौर्घश्चिरकालस्थापौ कुक्षितरोगोऽपस्मारादिः ।

विष्णुपुराणे—

तानि कुंलानि वर्कनोयानि भवन्ति कुलानुरूपाः प्रजाः
सम्भवन्ति पिशादितोऽष्टौ अयश्चियत्वादनार्षेयं अदेवत्वाद्-

ब्रह्मचर्यनिश्चयमिति । तस्मात् सप्त पित्रः संवीक्ष्य पञ्च मातृतो
नग्निकां श्रेष्ठां भ्रातृमतीं भर्त्यां विन्देत ।

कुलानुसूयाः प्रजा भवन्तीति हेतुना पित्रादितोऽष्टकुलानि
वर्कनीयानि चर्याज्ञयत्वादन्यवर्कं वर्कनीयं अनादत्तं असर्वभाण-
गोचप्रवरत्वं तद्दृशस्य दृशानधिकारात् अद्वैत्वादन्यवर्कसीयं
अब्रह्म अविद्यमानवेदाध्ययनं अथ हेतुरदेवत्वात् देववर्कणी
प्रायशो वेदाधीनत्वात् ।

नग्निका दशवर्षी “दशवर्षा तु नग्निका” इति भविष्य-
पुराणात् ।

पुनर्हारीतः—

तस्मात् कुलनक्षत्रविज्ञानोपपन्नां वरयेत् ।

पञ्चमीं मातृवन्धुभ्यः सप्तमीं पित्रवन्धुभ्यः ॥

ऊर्ध्वं सप्त पित्रवन्धुभ्यः पञ्च मातृवन्धुभ्य इति पूर्वलिखितगौत-
मादि-वाक्यदर्शनादत्रापि क्रियाकाङ्क्षया त्यजेदित्यन्वयः ।

यमः—

चतुर्दशकुलानामन्यविवाहानि निहिंसेत् ।

अनार्षथो ब्राह्मणानामृत्विजासु विवर्कयेत् ॥

अत्युच्चमतिद्वल्लक्ष्णातिवर्णसु वळयेत् ।

हीनाङ्गमतिरिक्ताङ्गमथविकुलानि च ॥

शिशिकुष्ठिकुलादीनां कुल्यासु परिवर्ज्जन्म ।

सदा कामकुलं वज्ज्ये सोमशानासु यत्कुलम् ॥

अपस्मारिकुलस्यैव पाषण्डानां कुलं भवेत् ।

ऋत्विजोऽत्र निम्नयाजकाः । कामकुलं कामप्रधानकुलं
धर्ममनपेक्ष्य कासप्रयुक्तप्रवृत्तिप्रधानमिति यावत् । अतिवर्णमति-
कृष्णमतिगौरम् ।

मनुः—

नोदहेत् कपिलां कन्यां नाधिकाङ्गीं न रोगिणीम् ।

नालोमिकां नातिलोन्नीं न वांचालां न पिङ्गलाम् ॥

नर्चवृचनदौनाम्नीं नान्यपर्वतनामिकाम् ।

नाहिपक्षिप्रैथ्यनाम्नीं नातिभीषणनामिकाम् ॥

यस्यास्य न भवेद्भ्राता न विज्ञेयस्तथा पिता ।

नोपयच्छेत तां प्राज्ञः पुत्रिकाधर्मशङ्कया ॥

न ऋचनान्नीं रेवत्यादिनाम्नीं न वृचनामिकां जयन्ती
पाटलामालतीत्यादिनाम्नीं न नदीनाम्नीं यमुनादिनाम्नीं नान्य-
नामिकां श्वरौत्यादिनामिकां पर्वतनामिकां विन्ध्यादि-
नामिकां पक्षिनाम्नीं कोकिलादिनाम्नीं अहिनाम्नीं शङ्खिनी-
त्यादिनाम्नीं प्रैथ्यनाम्नीं गोपालिकेत्यादिनाम्नीं भीषणान्नीं
भौमा कराला इत्यादिनाम्नीमिति यावत् ।

यस्यास्येति— यस्याः पिता न ज्ञायते विशेषेण पुत्रिकाधि-
कारित्वेन ।

विष्णुपुराणे—

नातिकेशामकेशां वा नातिकृष्णां न पिङ्गलाम् ।

विभङ्गतां विकलाङ्गीमधिकाङ्गीं च नोदहेत् ॥

नाशिःशुद्धां 'सरोगां वा कुलटाञ्चातिरोगिणीम् ।

न दुष्टां च दुष्टभावां व्यङ्गिनीं पितृमातृतः ॥

न श्मश्रुव्यञ्जनवतीं न चैव पुरुषाकृतिम् ।

न घर्घरस्वरां वासां तथां काकस्वरां न च ॥

नातिश्रैतेक्षणान्तद्रक्ताचीं नोदहेत् स्त्रियम् ।

यसंश्च रोमशो जङ्घे गुल्फौ यस्यास्तथोन्नतौ ॥

गण्डयोः कूपकं यस्या ह्यमन्याश्वेव जायते ।

नोदहेत्तादृशीं कन्यां प्राज्ञः कार्यविचक्षणः ॥

नातिरुचकविं पाण्डुकरजामरूपेक्षणाम् ।

आपौतहस्तपादाश्च न कन्यामुदहेद्बुधः ॥

न वामनां नातिदीर्घीं नोदहेत् महतभ्रुवाम् ।

न चातिक्लृद्रदग्रनां न करालमुखीं तथा ॥

चतिकेशां दीर्घकेशीं विमङ्गतां विकलाङ्गीं स्वभावतो

विकलाङ्गीं, व्यङ्गिनीं पितृमातृतः यस्याः पितरौ स्वभावतो व्यङ्गौ

तां व्यङ्गिनीं । श्मश्रुव्यञ्जनवतीं श्मश्रुस्याने दीर्घरोमव्यञ्जनवतीं

कुलटां कुचादियुक्ताम् । चामामतिहणाम् ।

नोदहेदित्यनुवृत्तौ ब्रह्मपुराणम्—

अशोमःम'तलोमाश्च वाचालां नेकरेक्षणाम् ।

हृत्सायुधेन—

ह्रीनाङ्गीमतिरिकाङ्गीं कपिलां रोगिणीं तथा ।

अलोमामतिलोमाश्च वर्जयेत् केकरेक्षणाम् ॥

इति लिखितं केकरेक्षणां वर्जकेक्षणाम् ।

काशपः—

सप्त पौनर्भवाः कन्या वर्जनौयाः कुलाधमाः ।

वाचा दत्ता मनोदत्ता छतकौतुकमङ्गला ॥

उदकस्यर्गिता या च या च पाणिगृहीतिका ।

अग्निपरिगता या च पुनर्भुप्रभवा च या ।

इत्येताः काशपेनोक्ता दहन्ति कुलमग्नित् ॥

छतकौतुकमङ्गला बद्धकङ्कणा उदकस्यर्गिता उदकपूर्वं दत्ता ।

स्मृतिः— वाग्दत्ता मनोदत्ता अग्निपरिगता सप्तमपद-
मानोता भुक्ता गृहीतगर्भा प्रसूता च सप्तधा पुनर्भूता गृहीता
वृथाकारी न प्रजां धर्म्मम् ।

आप्रोतौति शेषः प्रजां धर्म्मं धर्म्मरत्नीमाश्याग्निहोत्रादि ।

अत्र च प्रकरणे ये विधयो दृष्टान्ते गुणानुषङ्गिणो न भवन्ति
यथा अषपिण्डा तु या मातुरित्यादयः । तेषामतिक्रमे भाष्यात्व-
मेव न भवति । एवं ये च निषेधास्तेन तथा तेषामप्यतिक्रमे
तथात्वमेव ।

यथा—नोदहेत् संहतभ्रुवामिच्छादि भाष्यादिगब्दस्य सूपदि-
गब्दवत् संस्कारमीदायेव प्रवृत्तेः । येषान्तु विधौनां दृष्टगुणानु-
षङ्गेण प्रवृत्तिभादतिक्रमे न भाष्यात्वाभावः किन्तु सगुणो न
भवति ।

राजपत्न्यो भवन्तीह नयनेर्मधुपिङ्गलैः । इति ।

एवं निषेधोऽपि यच्च दृष्टदोषानुषङ्गः, तदतिक्रमेऽपि न भार्यात्वाभावः किन्तु दृष्टमनिष्टान्तरमेव । यथा अत्यन्तपिङ्गला नारीत्यादौ ।

केवलं नित्यमातिक्रमे यथाश्रुतप्रायश्चित्तं, ऋच्छृच्छनदीनाम्न्यादिषु दृष्टगुणदोषानुविधायि विधिनिषेधप्रकरणरुध्यपातात् । मनुना सपिण्डादिनिषेधस्य पृथक्करणाद्दृष्ट एव दोषः कस्यः परित्यागस्य यथा सगोत्रायाः स्मर्यते ।

सगोत्राद्देमत्या उपयच्छेत् मातृवदेनां त्रिभृथात् । इति बौधायनवचनात् न तथा ऋच्छनाम्न्यादेः परित्यागाश्रवणात् । एवं वरेऽपि परिवेत्तृनपुंसकादावथक्तेव प्रकारोऽनेयः ॥

इति गृहस्यरत्नाकरे विवाह्यादिविवाहकन्यानिरूपण-तरङ्गः ॥

अथ वरनिरूपणम् ।

तत्र मनुः—

उल्लेष्टायाभिरूपाय वराय सदृशाय च ।

अप्राप्तमपि तां तस्मै कन्यां दद्याद्यथाविधि ॥

उल्लेष्टाय कुलश्रीजादिभिः । अप्राप्तमपि शास्त्रोक्तविवाहयोग्यवयोन्नामपि ।

नारदः—

उन्नतः पतितः क्रूरो दुर्भगस्तृणवान्धवः ।

कन्यादोषौ तु यौ पूर्वविभौ दोषगुणौ वरे ॥

दुर्भगः स्त्रीणामत्यन्तं द्वेष्यः । त्यक्तबान्धवः त्यागानर्हबान्धव-
त्यागौ । कन्यादोषौ—

दीर्घकुक्षितरोगार्त्ता व्यङ्गा संस्पृष्टमैथुना । दृष्टान्यभावा
चेत्यादि वाक्येन उक्तौ दोषौ तिवृत्तौ । पृथ्वीं प्रथमौ ।

तेन दीर्घकुक्षितरोगार्त्तत्वं व्यङ्गत्वं चेत्यादौ दोषौ विवृत्तौ
दोषगणो दोषरूपो धर्म इत्यर्थः ।

कात्यायनः—

निष्क्रान्तः स्वेन विद्विष्टस्तथा त्यक्तः स्वबन्धुभिः । ।

अन्यजातिः क्षयौ दामो लिङ्गस्थशोदरौ यदि ॥

उन्मत्तः पतितः क्रूरस्तथा तुल्यः मगोत्रतः ।

चक्षुःश्रोत्रविहीनश्च तथाऽपस्मारदूषितः ॥

वरदोषाः स्मृता ह्येते कन्यादोषाः प्रकौर्त्तिताः ।

प्राक् पश्चाद्वा समुत्पन्ना टानन्तत्र विवर्त्तयेत् ॥ ।

निष्क्रान्तः स्वभावाद्देशान्तरपर्यटनकारौ । दामस्तु नित्यं
परतन्त्रः, लिङ्गस्थशोदरौ यदि उदरभरणार्थं यदि आश्रम-
लिङ्गधारौति कल्पतरुः ।

अन्ये तु—लिङ्गस्थो यथाश्रमलिङ्गधारौ । तथा—उदरौ यदि
उदरभरणार्थं यावत्तावद्वापारकारौति द्वयमपि विवृत्तमित्याहुः ।

एते च दोषाः प्राग्मिवाहोपक्रमात् पश्चाद्वाग्दानादनन्तरं यदि
ज्ञातास्तदा कन्यादानं दोषावहं निवर्त्तत इति प्राग्मित्यादेरन्वयः ।

मनुः—

काममामरणान्तिष्ठेद्देहे कन्यर्त्तमत्यपि ।

न चैवेनां प्रयच्छेत्तु गुणहीनाय कर्हिषित् ॥

लभ्यमाने गुणवति गुणहीनाय न देयेति तात्पर्यं न तु
रजस्वला धारणीयेति ।

यमः—

दद्याद्गुणवते कन्यां नग्निकामेव शक्तिः ।

नत्वेव गुणहीनाय नोपरन्ध्याद्रजस्वलाम् ॥

शक्तिः सारथ्यं सति नग्निकां दशवर्षाम् ।

आश्वलायनः—

कुलमये परौचेत मादतः पितृतस्येति यथोक्त परस्तात्
शुद्धिमते कन्यां प्रयच्छेत् ।

शातातपः—

वरो वरयितव्योऽर्थी कुलशौचममन्वितः ।

रूपवान् पण्डितः प्राज्ञः सुरादोषविवर्जितः ॥

कन्यागणानुक्ता याश्चतस्रः—

एतेर्वरगुणैर्युक्तः सवर्णः श्रोत्रियो वरः ।

यद्वात् परौचितः पुंस्त्वे युवा धीमान् जनप्रियः ॥

एतैररोगित्वादिभिः । युवा न दृढः ।

नारदः—

परौष्ट्यः पुरुषः पुंस्त्वे निजैरेवाङ्गलक्षणैः ।

पुमांश्चेद्विकल्पेन स कन्यां लभ्यमर्हति ॥

सुबद्धजन्तुजन्तुः सुबन्धांशुशिरोऽधरः ।

स्यूलघाटस्तनूहृत्त्वगविलग्नगतिस्तरः ॥

रेतोऽस्य ज्ञानते वासु मूचस्य केनिसं भवेत् ।
 पुमान् स्यान्नखणेरेभिर्विपरीतैस्तु पण्डकः ॥

तथा—

चतुर्दशत्रिंशः शास्त्रे प(ष)ण्डो दृष्टो मनीषिभिः ।
 चिकित्स्यश्चिकित्स्यस्य तथा तेषां त्रिभिः क्रमात् ॥
 निसर्गपण्डो बहुस्य पञ्चपण्डस्तथेव च ।
 अभिग्रापाहुरो रोषाद्देवक्रोधान्तथेव च ॥
 ईर्ष्यापण्डस्य सेव्यस्य वातरता मुखेभगः ।
 चास्त्रिप्रमोघवौष्यो च शास्त्रीभोऽन्यापतिस्तथा ॥
 तत्रःघात्रप्रतीकारौ पचाख्यं माममाचरेत् ।
 अनुक्रमान्प्रयत्नस्य कालः समत्सरः स्मृतः ॥
 ईर्ष्यापण्डादथो येऽन्ये चत्वारः समुदाहृताः ।
 त्यक्त्यास्ते पतितवत् अतथोन्याऽपि च स्त्रिया ॥
 चास्त्रिप्रमोघवौष्याभ्यां कृतेऽपि पतिकर्षणि ।
 पतिरन्यः स्मृतो नाभ्यां वसुराहुं प्रतीक्षते ॥
 शास्त्रीनस्यापि धृष्टस्त्रीन्योगात् पतति ध्वजः ।
 तं हीनवेगं भक्तारं स्त्री सर्वार्थैः पाचरेत् ॥
 चन्यस्यां धो मनुष्यः स्यादमनुष्यः स्रयोषिति ।
 सभेत साऽन्यं भक्तारमेतत्कार्यं प्रजापतेः ॥
 अपत्याये स्त्रियः स्रष्टाः स्त्री चेचं बीजिनो नराः ।
 चेचं बीजवते देवं नाबीजी चेचमर्हति ॥

सुषुप्तं सुस्निष्टं जपुः पौषा स्तम्भयोः सन्धिः, चाटा पौषा

पद्याङ्गागः । निसर्गात् पण्डो लिङ्गादिशून्य एवोत्पन्नः । वङ्गुः
 गलिताण्डादिकः, पञ्चपण्डः-यस्य पञ्चान्तरिता रतिशक्तिः, गुरो-
 रभिशापात् देवक्रोधात् देवस्यापराधजनितात् क्रोधात् । भार्या-
 पण्डः स्त्रस्त्रीविषयेभ्यादिना चिरं स्तम्भितरेताः । सेव्यः कामिन्या
 सेव्यमानो रतिशून्यः, वातरेता यस्य रतान्ते लिङ्गे वातनिःसरण-
 माचम् । सुखेभगः-यो सुख एवं भगकार्यं करोति । आचिप्र-
 रेता विसर्गसमये प्रत्यक्प्रवृत्तग्रीलरेताः । मोघवौर्यः गर्भाधाना-
 समर्थरेतः । शास्त्रीनः-धृष्टस्त्रीसन्निधानप्रयुक्ताप्राशस्त्येन मदा
 लिङ्गपातवान्, अन्यापतिः-यस्य स्त्रभार्यातो अन्यस्याग्नेव योषिति
 पुंस्त्वं, पचाख्यं पञ्चपण्डत्वेन शङ्कितं मासमाचरेत् मासं यावत्
 प्रतीचेत । एभ्यः पूर्वज्ञातदोषेभ्यः कन्या न देया । यदि
 लज्जाभादेया तदा चिकित्से चिकित्सां यावज्ज्ञातां प्रतीचेत ।
 अचिकित्सी तु दत्तामपि अन्यस्मै दद्यादिति तात्पर्यम् ।

इति सप्रक्रिय-सान्धिविद्यहिक-श्रीचण्डेश्वरविरचिते गृहस्यरत्नाकरे
 वरनिरूपण-तरङ्गः ॥

अथ दारानुक्रमणम् ।

तत्र मनुः—

सवर्णाश्च^१ द्विजातीनां प्रशस्ता दारकर्त्तृणि ।

कामतस्तु प्रवृत्तानामिमाः स्युः क्रमशो वराः ॥

शूद्रैव भार्या शूद्रस्य सा च स्वा च विश्वः स्मृताः ।

ते च स्वा चैव राज्ञः श्यस्ताश्च स्वा चाद्यजन्मनः ॥

अस्यार्थः—

सवर्णकन्यास्त्राभे सैव प्रशस्ता, तदस्त्राभे विवाहेऽमुना क्रमेण
क्षत्रविट्शूद्रकन्या विवाह्याः । तत्रापि पूर्वपूर्वाभावे उत्तरोत्तरा
विवाह्याः । निर्विवाहेऽस्तु यथाश्रमेऽसमर्थः स्नातकव्रतैरेव वर्त्तते ।

तथाच पैटौनमिः—

अस्त्राभे कन्यकायाश्च स्नातकव्रतमाचरेत् ।

अपि क्षत्रियायां पुत्रमुत्पादयेत् वैश्यायां वा शूद्रायां वा ।

इत्यन्ये इत्यर्थः ।

यमः—

भार्याः स्त्रजात्यां सर्वेषां धर्मः प्रथमकल्पितः ।

अनुपूर्व्वेण भार्याः सुसुतस्त्रो ब्राह्मणस्य तु ॥

क्षत्रियस्यानुपूर्व्वेण गम्यास्त्रिस्त्रोऽवराः स्त्रियः ।

वैश्यास्यावरधर्मं द्वे भार्या इत्यब्रवीन्मुनिः ॥

शूद्रः स्त्रजातीर्विन्देत् तास्त्रपत्यं मम भवेत् ।

समत्वमिह पुत्रोत्पत्तिफलभूतपैत्रश्चणापकरणमात्रेण ।

अत्र स्वजात्यनन्तरं नारदः—

ब्राह्मणस्यानुलोम्येन तिस्रोऽन्याः स्त्रिय एव तु ।

शूद्रायाः प्रातिलोम्येन तथान्ये पतयस्त्रयः ॥

द्वे भार्य्ये चत्रियस्यान्ये वैश्यस्यैका प्रकौर्त्तिता ।

वैश्याया द्वाौ पतौ क्षत्रियावेकोऽन्यः चत्रियापतिः ॥

एकोऽन्यः अन्यञ्जातीयः चत्रियापतिर्ब्राह्मण इत्यर्थः ।

वसिष्ठः—

तिस्रो ब्राह्मणस्य भार्य्या वर्णानुपूर्व्येण

द्वे राजन्यस्य एकैका वैश्य-शूद्रयोः ।

शूद्रामप्येके मन्त्रवर्ष्जं तद्वत् ॥

तथा— न कुर्याद्यतो हि ध्रुवः कुलापकर्षः प्रेत्य चास्वर्गः ।

यज्जवल्क्यः—

कुलं नश्येद्विजातीनां शूद्रभार्य्यापमङ्गतम् ।

न तन्मम मतं यस्मान्तत्र नो जायते सुतः ॥

विष्णुः—

द्विजस्य भार्य्या शूद्रा तु धर्म्मार्थं न भवेत् कश्चित् ।

रत्यर्थमेव सा तस्य रागार्थस्य प्रकौर्त्तिता ॥

रत्यर्थमेवेत्येवकारेण पूर्वस्वण्डेन निषिद्धाऽपि धर्म्मार्थतातिशय-
द्योतनाय पुनर्निषिद्धते ।

१ (ख) पल्लके पाठः—

यदुच्यते द्विजातीनां शूद्रभार्य्यापमङ्गलः ।

न तन्मम मतं यस्मान्न तत्र जायते स्वयं ॥

मनुः—

न ब्राह्मणक्षत्रिययोरापद्यपि हि तिष्ठतोः ।

कस्मिंश्चिदपि वृत्तान्ते शूद्रा भार्य्यापदिश्यते ॥

वृत्तान्तशब्द उपाख्यानपरः 'शूद्रा भार्य्यापदिश्यते आद्धादि-
कार्य्यार्थमित्यभिप्रेतम् ।

मनु-विष्णु—

हीनजातिस्त्रियं मोहाद्ब्रह्मन्तो द्विजात्तयः ।

कुक्षान्येव नयन्थाशु सन्तानानि च शूद्रताम् ॥

मनुः—

शूद्रावेदौ पतत्यत्रेहतथ्यतनयस्य च ।

श्रौणकस्य सुतोत्पत्त्या तदपत्यतया भृगोः ॥

शूद्रां शयनमारोप्य ब्राह्मणो यात्यधोगतिम् ।

जनयित्वा सुतं तस्यां ब्राह्मण्यादेव ह्यौयते ॥

शूद्रावेदौ शूद्राविवाहकारी इत्यचेर्मतम् । उतथ्यतनयस्य
गोतमस्य च । श्रौणकस्य मते सुतोत्पत्त्या अपत्यजननात्
पततीत्यर्थः ।

इयञ्च निन्दा परिणयक्रमलङ्घनेन तद्विवाहात् । शूद्रापरिणयस्य
विहितत्वात् रत्यर्थमसौ न तु धर्मार्थमिति स्थितिः ।

अथैव शङ्करः—

'आपद्यपि न कर्त्तव्या शूद्रा भार्य्या द्विजन्मना ।

तस्यां तस्य प्रसूतस्य निष्कृतिर्नापद्यते ॥

प्रसूतस्य जनितापत्यस्य ।

तपस्वी धर्मशीलश्च धर्मकर्म्मभृतां वरः ।
 ध्रुवं शूद्रत्वमाप्नोति शूद्रश्चाद्दे चयोदशे ॥
 सपिण्डीकरणे नार्हे न च शूद्रस्तथा ध्रुवम् ।
 तस्मात् सर्वप्रयत्नेन शूद्रां भार्यां विवर्जयेत् ॥

यमः—

ब्राह्मणो वृषलीं गत्वा मृत्यं भवति सूतकौ ।
 अथास्यां गर्भमाधत्ते ब्राह्मण्यादेव ह्यीयते ॥
 न ब्रह्महा ब्रह्महा वै ब्रह्महा वृषलीपतिः ।
 यस्तत्र जायते गर्भः स तेन ब्राह्मणो हतः ॥

उग्रनाः—

निष्कृतिः स्यात् सुरापस्य इत्वा वा ब्रह्मवादिनम् ।
 वृषस्यभिप्रयातस्य निष्कृतिर्नापपद्यते ॥

मनुयमहारीताः—

वृषलीफेनपीतस्य निःश्यामोपहतस्य च ।
 तस्याश्चैव प्रसूतस्य निष्कृतिर्नापपद्यते ॥
 फेनपीतः पीतमुखलालः ।

उग्रनाः—

पतति वृषलीपतिरित्याचक्षते न पततीत्येके । ब्राह्मणस्य
 कल्पविहितास्यतस्त्रैसानुपूर्व्येण भार्या भवन्तीत्याह वमिष्ठः ।

पतति न पततीति संग्रहः । वृषस्या पततीति हारीतः ।
 जननात् पततीति शौनकः । तदपत्यैः पततीति गोतमः ।

हारीतः—

अथावर्षेषु प्रजाय न पतति पततीति संशयः, न च्चिय-
विशोर्द्यज्ञमंयोगाद्दृषव्यां यः प्रजायते स पतति निमित्ते सति
शयनादधस्तरां सर्वर्णे चये वा मर्वाण्येव जनयन्न दूष्यति ।

अयमिह प्रकरणार्थः ।

द्विजातीनां सजातिकन्याया अलाभे विजातीया उत्तरो-
त्तरा यथाक्रमं विवाह्या एतस्मिन्नेन पातित्यादिनिन्दानुवादो
बोद्धव्यः ।

तदुक्तं ब्रह्मपुराणे—

चत्रविट्शूद्रकन्यास्ता न विवाह्या द्विजातिभिः ।

विवाह्य ब्राह्मणौ पत्याद्विवाह्या कचिदेव तु ॥

कचिदेव तु कस्मिंश्चित् परिणये निमित्ते दारमरणादौ
शूद्रास्त्रयं विशेषेण यदौतरासु प्रजाया असम्भवः तदा अपत्यायं
विवाह्येति । सहभर्त्सचारिणीति तत्तदापि सा न भवति धर्मायं
न भवेदिति विष्णुकेः ॥

यस्तु शूद्राविवाहनिषेधः स इतरा-लाभे परिणये पुत्र-
पौत्रोत्पत्तौ निन्दाश्रुतिः सापीतरविषया निन्दाविशेषश्रुतिर्दोष-
भयस्त्वबोधनार्था ।

इति गृहस्यरत्नाकरे दारानुक्रमतरङ्गः ॥

गृहस्यरत्नाकरः ।

अथ कन्यावरवयःक्रमः ।

तत्र विष्णुपुराणे—

वर्षैरेकगुणां भार्यामुदहेत् त्रिगुणः स्वयम् ।

मनुः—

• त्रिंशद्वर्षा वहेत् कन्यां द्वादशवार्षिकीम् ।

व्यष्टवर्षाऽष्टवर्षां वा धर्मं सौदति सत्वरः ॥

महाभारते—

• त्रिंशद्वर्षः षोडशवर्षां भार्यां विन्देत नग्निकाम् ।

एकविंशतिवर्षो वा सप्तवर्षामवाप्नुयात् ॥

अत्र द्वादशवर्षकन्या त्रिंशद्वर्षेण विवाहिता प्रशस्ता भवति तथा त्रिंशद्वर्षेण षोडशवर्षा विवाहिता प्रशस्ता भवतीति मनु विष्णुभ्यां बोधनात् एतदल्पवर्षवयस्का कन्या तत्रिगुणवयस्केन विष्णुपुराणानुसारेण विवाहिता प्रशस्ततरा यवीयसी तु पुं-मात्रेण विवाहिता पत्नी भवति धर्ममूलन्तु न भवति । तदाह धर्मं सौदति सत्वरः, विवाहं कुर्यादिति वाक्यार्थः ।

इति गृहस्यरत्नाकरे कन्यावरवयःक्रमो नाम तरङ्गः ॥

अथ दातृनिरूपणम् ।

तत्र याज्ञवल्क्यः—

पिता पितामहो भ्राता मकुन्धो जननी तथा ।

कन्याप्रदः पूर्वगात्रे प्रकृतिस्थः परः परः ॥

परः पर इति दर्शनात् पूर्वगात्रे इति द्रष्टव्यम् । प्रकृतिस्थ
उन्मादादिदोषशून्यः ।

विष्णुः—

पिता पितामहो भ्राता मकुन्धो मातामहो माता चेति
कन्याप्रदाः पूर्वाभावे प्रकृतिस्थः परः परः ।

अत्र याज्ञवल्क्यानुसारात् व्यवहारानुसाराच्च मातुरभावे
मातामहाधिकार इति ज्ञेयम् ।

हलायुधे नारदवाक्यम्—

पिता दद्यात् स्वयं कन्यां भ्राता वाऽनुमते पितुः ।

मातामहो मातुल्य मकुन्धो बान्धवस्तथा ॥

माता त्वभावे सर्वेषां प्रकृतौ यदि वर्त्तते ।

अत्रापि पूर्वोक्तयुक्तेः सर्वेषामितिपदेन पितृभ्रातृसकुल्या एव
विवक्षिता इति मन्तव्यम् ।

अत्रैव कात्यायनः—

स्वयमेवौरसौ दद्यात् पिताऽभावे स्वबान्धवाः ।

मातामहस्ततोऽन्यां तु माता या धर्मजां सूता ॥

अत्र पितुरभावे विगिष्य यथायथमधिकारितया याज्ञवल्क्या-

दिभिः कथिताः पितामहादयः । ततोऽन्यामौरमौ धर्माजा-
नियोगोत्पादिताम् ।

तथा— दौर्घप्रवासयुक्तेषु पोगण्डेषु च बन्धुषु ।

माता तु समये दद्यादौरमौमपि कन्यकाम् ॥

पोगण्डः कन्यादानानुकूलव्यापाराममर्थः । समये कन्या-
दानोचिते ।

इति गृहस्यरत्नाकरे दाढनिरूपणतरङ्गः ॥

अथ कन्यास्वयम्बरः ।

तत्र नारदः—

यदा तु कश्चिन्नैव स्मत् कन्या राजानमाश्रयेत् ।

अनुज्ञया वरं तस्य परीक्ष्य वरयेत् स्वयम् ॥

मवर्णमनुरूपञ्च कुलश्रीलवयःश्रुतेः ।

मह धर्मा चरेत्तेन पुत्रांशोत्पादयेत्ततः ॥

तेन वरेण महेत्यर्थः । ततो वरात् ।

याज्ञवल्क्यः—

गम्यञ्चावेक्ष्य पुरुषं कन्या कुर्यात् स्वयम्बरम् ।

गम्यं गमनार्हं नारदोक्तमवर्णत्वादिधर्मावन्तम् ।

मनुः—

चौणि वर्षाण्यपामौत कुमार्यृतुमतौ मती ।

ऊर्द्धन्तु कालादेतस्मात् बिन्देत मृदृगं पतिम् ॥

अद्रीयमाना भर्तारमधिगच्छेत् स्वयन्तु या ।
 नैनः क्लिञ्चिदवाप्नोति न च यं माऽधिगच्छति ॥
 अलङ्कारं नाददौत पितृदत्तं^१ स्वयंवरा ।
 मातृकं भ्रातृदत्तं वा स्तेनाऽस्याद्यदि तं हरेत् ॥
 पित्रे न दद्यात् शुष्कन्तु कन्यामृतमतीं हरन् ।
 स हि स्वाम्यादतिक्रामेत् चतुर्णां प्रतिरोधनात् ॥

एनः पापममतीत्वनिबन्धनं न माऽवाप्नोतीत्यर्थः । अलङ्कार-
 निषेधात् वामसां निषेधः ।

बौधायनः—

त्रौणि वर्षाण्यृतमती काङ्क्षेत पितृग्रामनम् ।
 ततश्चतुर्थे वर्षे तु बिन्देत सदृशं पतिम् ॥
 अविद्यमाने सदृशे गुणक्षीभमपि अयेत् ।

विष्णुः—

अतुत्रयमपास्यैव कन्या कुर्यात् स्वयं वरम् ।
 अतुत्रये व्यतीते तु प्रभवत्यात्मनः मदा ॥
 पितृवेश्मनि या कन्या रजः पश्यत्यसंस्कृता ।
 सा कन्या वृषली ज्ञेया हरेत्तां तु वृहस्पतिः ॥

त्रौन् कुमार्यृतमती स्वयं युज्येतानिन्दितेन उत्सृज्य पितृग्राम-
 लङ्कारान् । प्रदानं प्रागृत्तोरयच्छन् दोषौ प्राक्वामसः प्रतिपत्ते-
 रित्येके । मनुना वर्षत्रयप्रतीक्षणमुक्तं विष्णुना च तावद्वर्षप्रतीक्षण-
 मुक्तमत्र विरोधे मनुवचनं पित्रादीनां यत्नवतामपि केनचिद्धेतुना

दानं विष्णुवचनं यथोक्तवरसम्पत्तौ पित्रादीनामुपेक्षादिनेति
परिहर्त्तव्या ।

अत्रैव वशिष्ठः—

पितुः प्रमादान्तु यदीह कन्या
वयः प्रमाणं ममतीत्य दौयते ।
सा हन्ति दातारमुदौचमाणा
कालातिरिक्ता गुरुदक्षिणेव ॥

कालातिरिक्ता दानोचितसमयमतिक्रान्ता यथा गुरोर्दक्षिणा
दौयमाना विद्याग्राहकं दातारं हन्ति पापवन्तं करोति तथेत्यर्थः ।

यमः—

कन्या द्वादशवर्षाणि याऽप्रदत्ता गृहे वसेत् ।
ब्रह्महत्या पितुस्तस्यो सा कन्या वरयेत् स्वयम् ॥
एवं चोपनता पत्नी नावमान्या कदाचन ।
न च तां बन्धकीं विद्यान्मनुः स्वायम्भुवोऽप्रवौत् ॥

नारदः—

कन्यानर्तुमपेक्षेत बान्धवेभ्यो निवेदयेत् ।
न चेद्दद्युस्तु तां भर्त्से ते स्यर्भूणहभिः समाः ॥

भूषो गर्भः ।

पुनर्वशिष्ठः—

प्रयच्छेन्नृपिकां कन्यां चतुर्कालभियां पिता ।
चतुर्मत्यां हि तिष्ठन्त्यां दोषः पितरमृच्छति ॥

यावत्तु कन्यामृतवः सृग्मन्ति
 तुल्यैः सकामामंभियाच्यमानाम् ।
 भ्रूणानि तावन्ति हतानि ताभ्यां
 मातापितृभ्यामिति धर्मावादः ॥

तिष्ठन्त्यामविवाह्यमानायां षच्छक्ति गच्छति प्राप्नोति तुल्यैः
 कुलादिना ।

बोधायनः—

दद्याद्गुणवते कन्यां नग्निकां धर्माचारिणौम् ।

अपि वा गुणहीनाय नोपहृन्त्याद्रजस्वलाम् ॥

गुणोऽथ कुलीनत्वरूपवत्त्वादिः ।

तथा—

चौणि वर्षाण्यृतुमतीं कन्यां यो न प्रयच्छति ।

म तुल्यं ब्रह्महत्याया दोषमृच्छत्यसंग्रयम् ॥

न याचते तावदेव याचते चेत् पृथक् पृथक् ।

एकैकस्मिन्नृतौ दोषं पातकं मनुरब्रवीत् ॥

यदि न याचते तदैव वर्षत्रयेण भ्रूणहत्याजन्यपापतुल्य-
 पापवत्ता । अथ योग्याय याचमानाय न ददाति तदा प्रतिकृतु
 भ्रूणहत्याजन्यपापसदृशपापवत्ता । पातकशब्दश्चात्र प्रस्तुतपापपरः ।

अचि-काश्यपौ—

पितृगेहे तु या कन्या रजः पश्यत्यसंस्कृता ।

भ्रूणहत्या पितृस्तस्याः सा कन्या वृषणी स्मृता ॥

यस्तु तां वरयेत् कन्यां ब्राह्मणो ज्ञानदुर्बलः ।

अद्वेयमपाङ्केयं तं विद्यात् वृषलीपतिम् ॥

पूर्वं न च यं साऽधिगच्छति इत्यनेन कन्ययाऽधिगम्यमाने
वरे दोषाभाव उक्तः, अधुना वरदोष उच्यते इत्यविरोधः ।
यदा तत्र लघुनिबन्धनपापाभाव उक्तः इह चाद्वेयत्वादिप्रयोजक-
दूषणमित्यविरोधः ।

पैठीनसिः—

यावन्नोद्भिद्यतः स्तनौ तावदेव देया अथ स्रतुमतौ भवति
तदा दाता प्रतिग्रहीता च नरकमाप्नोति ।

पिता पितामहश्चेति विष्टायां जायते कृमिः ।

तस्मात् नमिका दातव्या ।

अङ्गिराः—

अनवाप्तरजा गौरौ गुप्ते रजमि रोहिणी ।

•अव्यञ्जनकुचा श्यामा कुचहीना तु नमिका ॥

व्यञ्जनं कुचादन्यद्रोमादिः । अविद्यमानौ व्यञ्जनकुचौ यस्याः
सा तथा ।

व्यञ्जनेषूपजातेषु सोमो भुङ्क्ते तु कन्यकाम् ।

पयोधरे तु गन्धर्व्वा अग्निर्भुङ्क्ते रजस्वलाम् ॥

पयोधरे उपजाते इत्यन्वयः ।

तस्मादव्यञ्जनोपेतामरजस्कपयोधराम् ।

नोपभुक्तां तु सोमाद्यैर्दद्याद्दुहितरं पिता ॥

सम्बन्धः—

रोमकाले तु सम्प्राप्ते सोमो भुञ्जीत कन्यकाम् ।
 चतुर्काले तु गन्धर्वा बह्विस्तु चतुर्दशने ॥
 तस्माद्दाहयेत् कन्यां यावन्नर्तुमती भवेत् ।
 विवाहस्त्वष्टवर्षायाः कन्यायाश्शस्यते बुधैः ॥

कश्यपः—

सप्तवर्षा भवेद्गौरौ दशवर्षा तु कन्यका ।
 सम्प्राप्त दादशे वर्षे कुमारीत्यभिधीयते ॥
 भुञ्जीत व्यञ्जनं सोमो गन्धर्वस्तु पयोधरौ ।
 कुन्तलस्यागमे वायू रजस्यग्निः प्रकीर्तितः ॥
 तस्मादव्यञ्जनोपेतामरजस्कपयोधराम् ।
 नोपभुक्तान्तु सोमाद्यैर्दद्याद्दुहितरं पिता ॥

अत्रिः—

व्यञ्जने तु कुलं हन्यात् पितृन् हन्यात् पयोधरे ।
 हन्यादिष्टञ्च पूर्तञ्च प्राप्ते रजसि कन्यका ॥

भविष्यपुराणे—

अप्राप्तरजसा गौरौ प्राप्ते रजसि रोहिणौ ।
 अव्यञ्जनकुचा कन्या कुचहीना तु नग्निका ॥
 सप्तवर्षा भवेद्गौरौ दशवर्षा तु नग्निका ।
 दादशे तु भवेत् कन्या अत ऊर्ध्वं रजस्वला ॥

१ मूलपुस्तके रजो वृद्धा तु गन्धर्वाः कुचो वृद्धा तु पावकाः ।

अत्र सप्तवर्षैव गौरी स्यादित्यस्य अनवाप्तरजा गौरीत्यङ्गिरो-
वाक्यस्यापि सामान्यवाक्यतया एतद्विशेषपरत्वम् । एवञ्च विवाहे
अष्टवर्षायाः—शस्यते बुधेरिति सम्बन्तवाक्यस्याप्येकमूलत्वात्
गर्भाष्टममादायत्वेव तात्पर्यम् ।

यत्तु कन्यावरवयःक्रमनिरूपणे त्रिंशद्वर्षेण षोडशवर्षा
विवाहिता प्रशस्ता भवतीत्युक्तं तद्द्विदशकगुणप्रयुक्तप्रकर्षाभिप्रायम् ।

तद्द्विदश्यागतो व्यञ्जनाद्युद्भवप्रयुक्तस्तत्रापि दोष एव, नग्निका
तु परिधुनानभिज्ञा दशवर्षा विवाहिता प्रशस्ता कुचहीना च
विवाहे दोषाभावप्रतिपादनार्थं परिभाषिता ।

यत्तु—कन्यावरवयःक्रमनिरूपणे महाभारते—

त्रिंशद्वर्षः षोडशवर्षां भार्यां बिन्देत नग्निकाम् ।

इत्युक्तं—

तत्र • दशवर्षा तु नग्निका इति भविष्यपुराणविरोधात्
षोडशवर्षां त्रिंशद्वर्षः परिणयेत् नग्निकां वा इति बोद्धव्यं
व्यञ्जनादिषु दोषदर्शनात् ।

अतोऽप्रवृत्ते रजसि कन्यां दद्यात् स्वयं पिता ।

महदेनः सृष्टेर्देनमन्यथैकविधिः सताम् ॥

अप्रवृत्ते रजसि कन्या दातव्या अन्यथा रजसि प्रवृत्ते दाना-
देनं दातारं महदेनः पापं सृष्टेर् इत्येषः सतां विधिः ।

मनु-नारद-कात्यायन-बृहस्पतयः—

सहदंशो निपतति सहत् कन्या प्रदौयते ।

सहदाह ददानीति चीष्येतानि सहत् सहत् ॥

इदं वाक्यं दाय-कन्यादान-ददानौतिवचनानां सर्वेषा-
मपि सहत्कर्त्तव्यताबोधकमिह तु खण्डमादायास्य प्राकरणीय-
त्वमिति परमार्थः ।

लक्ष्मीधरस्तु— दृष्टान्ते दाय-ददानौतिवचने कन्यादानन्तु
दार्ष्टान्तिकमित्याह ।

नारदः—

ब्रह्मादिषु विवाहेषु पञ्चस्वेषु विधिः स्मृतः ।

गुणापेक्षन्तु वै दानमासुरादिषु च त्रिषु ॥

ब्राह्मादिविवाहपञ्चकेऽयं सहत् कन्यादानविधिः । आसुर-
राक्षस-पैशाचेषु-त्रिषु विवाहितायां नायं विधिः किन्तु वरस्या-
धिकगुणवत्त्वे पुनरपि विवाहः । तथा—

कन्यायां प्राप्तशुल्कायां श्रेयांश्चेद्वर आग्रजेत्^१ ।

धर्मार्थकामसंयुक्तं वाक्यं तच्चानृतं भवेत् ॥

धर्मार्थकामसंयुक्तं वाक्यं इयं कन्या मया तुभ्यं दातव्येति
प्रतिश्रवः ।

तथा—

दत्तां कन्यां हरन् दण्डो व्ययं दत्त्वा तु सोदयम् ।

श्रेयान् वक्ष्यमाणवरदोषरहितः ।

याज्ञवल्क्यः—

सहत् प्रदौषते कन्या हरंस्तां चौरदण्डभाक् ।

दत्तामपि हरेत् पूर्वं श्रेयांश्चेद्वर आग्रजेत् ॥

मनुः— न दत्त्वा कस्यचित् कन्यां पुनर्दद्याद्विचक्षणः ।

दत्त्वा पुनः प्रयच्छन् हि प्राप्नोति पुरुषानृतम् ॥

एवञ्च न परे चक्रुर्नापरे जातु साधवः ।

यदन्यस्याभ्यनुज्ञाय पुनरन्यस्य दौयते ॥

पुरुषानृतं पुरुषविषये अनृतवचने यत् पापम् ।

शतमक्षानृते हन्ति महस्रं पुरुषानृते । इत्यचोक्रम् ।

अभ्यनुज्ञाय दातुं प्रतिज्ञाय एवं पूर्ववचने दत्तामिति दातुं

प्रतिज्ञातामित्यर्थः । मनुवचनेऽपि दत्त्वेति तथैव ।

कश्यपः—

पिता वा यदि वा माता भ्राता वा यदि वेतरः ।

कन्यानृतकरा मृदा यां गतिं यान्ति तां गृणु ॥

अनिवर्त्ता यथा श्वेनो गच्छत्येव यथानिलः ।

एवं नरकमायान्ति कन्यानृतकरा नराः ॥

इतर उक्तेभ्योऽन्यः कन्यादाता । कन्यानृतकराः कन्यादान-

प्रतिज्ञायाममत्यल्पप्रयोजकाः ।

कात्यायनः—

अनेकेभ्योऽपि दत्तायामनूढायां च यत्र त्रे ।

वरागमश्च सर्वेषां लभेतादिवरस्तु ताम् ॥ .

पश्चाद्वरेण यद्दत्तं तस्याः प्रतिलभे(त)त्तु मः ।

तथा गच्छेदनुढाया धनं दत्त वरो हरेत् ॥

सुहृद्भ्यश्च धनग्रहणपूर्वकं दातुं प्रतिज्ञातायामनूढायां यश्च

दयोर्बहूनाश्च विवाहायागमस्तत्र प्रथमवरस्तां कन्यां लभेत् ।

अन्यतरस्तु स्वयं दत्तं धनं लभत इत्यर्थः ।

नारदः—

प्रतिगृह्य च यः कन्यां वरो देशान्तरं व्रजेत् ।

चीनृतून् समतिक्रम्य कन्याऽयं वरयेद्वरम् ॥

प्रतिगृह्य विवाहयितुं स्वीकृत्य ।

कात्यायनः—

प्रंदाय शुक्लं गच्छेद्यः कन्यायाः स्त्रीधनं तथा ।

धार्यमावर्षमेकन्तु देयाऽन्यस्मै विधानतः ॥

अथ प्रवृत्तिरागच्छेत् प्रतीचेत समात्रयम् ।

अत ऊर्ध्वं प्रदातव्या कन्याऽन्यस्मै यथेच्छतः ॥

स्त्रीधनं मुद्रिकादि, प्रवृत्तिरागमप्रयोजिका वार्त्ता, एतच्च
चतुत्रयाभ्यन्तरे समात्रयाभ्यन्तरे वा व्यञ्जनादिशङ्काविरहे
सतीति नेयम् ।

तथा—

पूर्वं दत्ता तु या कन्या अन्येन्योढा यदा भवेत् ।

संस्कृतापि प्रदेया स्यात् यस्मै पूर्वं प्रतिश्रुता ॥

अन्यदत्ता तु या कन्या वरेणोढा यदा भवेत् ।

कालेन विधिना तान् संस्कृतां लभते भृगुः ॥

लभते भृगुरिति पदयोर्मध्ये इत्याहेति शेषः ।

अयमर्थः—

यदा कन्या एकस्मै विधिना दत्ता अन्येनातिक्रम्य विवाहिता
स्यात् तदा पूर्वं यस्मै दत्ता तन्नाभे तस्यैव पुनः परिणेतव्येति ।

यमः—

वाचा दत्ता तु या कन्या यदि तस्या वरो मृतः ।

न च मन्त्रोपपन्ना या कन्यका पितुरेव सा ॥

मन्त्रोपपन्ना पाणिग्रहणमन्त्रजन्यसंस्कारवती ।

वसिष्ठः—

अद्विर्वीणा च दत्तायां स्रियेतोद्धं वरो यदि ।

न च मन्त्रोपनीता स्यात् कुमारौ पितुरेव सां ॥

कन्यायाः सकृद्दानं यन्मन्वादिभिरुक्तं तत् पाणिग्रहान्तसंस्कार-
वत्कन्याविषयम् ।

मनुः—

कन्यायां दत्तगृह्णायां क्षियते यदि गृह्णदः ।

देवराय प्रदातव्या यदि कन्याऽनुमन्यते ॥

नियोगविधानन्तरं मनुः

कन्याया स्रियते यस्या वाचा सत्ये कृते पतिः ।

तामनेन विधानेन निजो विन्देत देवरः ॥

यथाविध्यभिगम्येनां गृह्णवस्त्रां शुचिप्रताम् ।

मिथो भजेताप्रसवात् सकृत् सकृदृतावृतौ ॥

यथाविधि यथागृह्यशास्त्रं शुचिप्रतां रागादिनियमवतीम् ।

अथ नारदः—

प्रतिगृह्यं च यः कन्यामदृष्टामुत्सृजेन्नरः ।

विनेयः सोऽप्यकामोऽपि कन्यां तामेव चोदहेत् ॥

प्रतिगृह्य हस्तोदकीकृत्य अदृष्टां विवाहविरोधिदोषशून्याम् ।
विवाहयितुमकाभोऽपि इच्छाशून्योऽपि प्रबोध्य तामेव कन्यां
विवाहयितव्य इत्यर्थः ।

कन्यादोषेऽफलं दानं दातुष्ववतिर्दमः ।

शुल्कप्रदानस्य तु तथा कन्यायाश्च निवर्त्तनम् ॥

निवर्त्तनं परावृत्तिः ।

गूहयित्वात्मनो दोषान् ददतो द्विगुणोऽत्ययः ।

वरस्य दत्तनाशश्च भवेत् स्त्रौ च निवर्त्तते ॥

आत्मदोषान् गूहयित्वा गोपायित्वा दत्ता अदत्ताद्विगुणो-
ऽत्ययो दण्डः- ।

तथा-- स्वदोषं गूहयित्वा वरस्यापि द्विगुणो दण्डः, दत्त-
शुल्कस्य नाशः । वरस्य स्त्रौ च निवर्त्तते तदीया न भवतीत्यर्थः ।

हृत्पायुधेन तु ददत इति स्थाने विन्देत पठित्वा वरमात्रस्यैव
दण्ड इत्युत्पादितम् ।

कात्यायनः-

वरदोषमनाख्याय पाणिं गृह्णाति यो नरः ।

याचनां वा प्रकुर्वीत तद्दण्डं प्राप्नुयाच्चरः ॥

कन्यादोषेऽप्ययं धर्मो दाता दण्डो वरस्तथा ।

दद्याद्गृहीतं दाता च न त्वेवाभिप्रजातयोः ॥

कन्यादोषानाख्याने कन्यादाता दण्डः, वरदोषानाख्याने

१ (ख) अत्रैकं वचनं न दृष्टमपि व्याख्या दृश्यते मूलग्रन्थेऽपि
अधिकप्राप्तम् ।

वरो दण्डुः, न त्वेवाभिप्रजातयोरिति प्रसवे जाते नैवं दण्डुस्तु
षष्ठवतिर्द्विगुण एव अयमर्थः ।

कुम्भिता विधवात्वादिप्रयोजकदोषवतौ अन्यजातिर्वरापेक्षया
कर्मापहता बलवत्पापदृष्टा गौलोपहता अप्रियवादित्वादि-
दौःशोण्यवतौ व्याध्युपहता कुष्ठाद्युपहता ।

नारद-कन्यायनौ—

नादृष्टां दूषयेत् कन्यां नादृष्टं दूषयेद्वरम् । .

•दोषे मति न दोषः स्यादन्योन्यं त्यजतस्तयोः ॥

दोष कुष्ठाद्यात्मकदोषे दोषः पापम् ।

मनुः—

विधिवत् प्रतिगृह्यापि त्यजेत् कन्यां विगर्हिताम् ।

• विप्रदृष्टां व्याधियुक्तां कृद्मना प्रतिपादिताम् ॥

विधिवद्वर्गादिपूर्वकं विगर्हितां दर्लक्षणवतीं विप्रदृष्टां
अन्यगतभावामिति, डाकिन्यादिप्रवादवतीमिति कश्चित् । कृद्मना
अन्यकन्योपदर्शनपूर्वककन्यादानादिप्रकारेण । *

तथा मनुः—

पाणिग्रहणिका मन्त्राः कन्यास्त्रेव प्रतिष्ठिताः ।

नाकन्यासु क्वचिन्नृणां लभ्रमन्त्रक्रिया हि ताः ॥

मोन्मन्ता या प्रतिष्ठाख्याऽन्या च या स्पृष्टमैथुना ।

पूर्वदोषाननाख्याय प्रदाता दण्डमर्हति ॥

प्रतिष्ठिता विनिर्युक्ताः संस्कारार्थं, अत्र कन्यासु दोषवतीषु
दोषोपदर्शने कृते यदि वरः प्रतिगृह्णाति तदा दाता न दण्ड्यः ।

॥ इति गृहस्यरत्नाकरे कन्यास्वयम्बरतरङ्गः ॥

अथ सम्बन्धः ।

तत्र नारदः—

स्त्रीपुंसयोश्च सम्बन्धात् वरणं प्राग्विधीयते ।

वरणाद्ग्रहणं पाणेः सम्बन्धो हि द्विलक्षणः ॥

सम्बन्धात् पाणिग्रहणात्मकात् प्राक् वरणं विधीयते । अतो
वरणात् वरणोत्तरं पाणिग्रहणं कार्यं भवत्यतएव सम्बन्धो
द्विलक्षणो वरणरूपः पाणिग्रहणरूपश्च ।

वरणञ्च—सुहृदा समवेतान् मन्त्रवतो वरान् प्रहिणुयात्
इत्यापस्तम्बगृह्योक्तम् ।

तथा तच्चैव—

तयोरनियतं प्रोक्तं वरणं दोषदर्शनात् ।

पाणिग्रहणिका मन्त्रा नियतं दारलक्षणम् ॥

तयोस्सम्बन्धयोः वरणमनियतं भाष्याल्वजनने दोषदर्शनात् ।
कौत्रादिषु वरणे कन्याप्रत्यावृत्तिहेतोः शास्त्रे दर्शनात् । पाणि-
ग्रहणिका मन्त्रा विवाहप्रयोगाङ्गभूताः । गृह्णामि ते सौभगत्वाय
इतिमित्यादयः ।

मनुः—

मङ्गलार्थं स्वस्त्ययनं यज्ञस्तामां प्रजापतेः ।

प्रयुज्यते विवाहे तु प्रदानं स्वाम्यकारणम् ॥

स्वस्त्ययनमवैधव्यार्थं स्वस्ति भवन्तो ब्रूयादित्यादि ।

दशम्यां पुत्रमाधेहि पतिमेकादशं कुश इत्यादि च प्रजा-
पतेर्यज्ञः प्रजापतिदेवताकं कर्म । 'मङ्गलं यद्दशभलक्षणदोषनिवार-
णार्थं क्रियते । प्रदानं स्वाम्यकारणमिति प्रदानेनैव कन्यायां
वरस्य स्वप्नं जायते कन्यादातुः स्वाम्य निवर्त्तते ।

अत्र मनु-कात्यायनौ—

पाणिग्रहणिका मन्त्रा नियत दारलक्षणम् ।

तेषां निष्ठा तु विज्ञेया विद्वद्भिर्मग्नमे पदे ॥

निष्ठा समाप्तिः । भार्यात्वनिष्पत्तिरूपा मग्नमे पदे प्राप्रवत्यां
कन्यायाश्चिति बोद्धव्यं इदमपि क्वचित् मज्यते । तथा चानन्तरमेव
पूर्वाङ्गमुक्तम् ।

अत्र यमः—

नोदकेन न वाचा वा कन्यायाः पतिरिच्यते ।

पाणिग्रहणमंस्कारात् पतित्वं मग्नमे पदे ॥

उदकेन उदकपूर्वदानेन वाचा वाग्दानेन ।

हारीतः—

आमनाभिवादनोत्यानार्घ्यातिथ्यानि धर्ममाधनानि माधूना-
मेतेषां प्रदाने कन्याया अतिक्रमो न विद्यते ।

अन्यथायातव्यात् अन्यत्र क्रीव पतित प्रोषित कुञ्जित प्रमीतेषु

आमीमांसन्ते, नोदकेन न वाचा चेति प्रजापतिः । स्नात्वा चेति प्रतिगृह्णीयात् तस्य दद्यादित्येके मन्यन्ते । तन्न—अकृत्स्नविधानात् संख्यायोगात् । पाणियहणमन्त्रैरपरे । तदप्याद्यानामधोवर्णेषु चत्रियादिषु शरयष्टिदशान्तगृहणसिद्धं तत्रापि न पाणियहणे जायात्वं । कृत्स्नं हि जायापतित्वं सप्तमे पदे ।

आसनेत्यादि—अयमर्थः ।

कन्यावरणार्थमागतानां साधूनामभिवादनोत्यानार्थातिथ्या-
चरणैः कन्याया अतिक्रमोऽन्यस्मिन् दानार्हता न भवति अन्यथाया-
तथ्यात् ।

यायातथ्यादन्यत्र वरगोचरकन्यादानसत्यवचनादन्यत्र, अन्यत्र-
कौवादिति यदि सत्यविषयाः, कौवादयो भवन्ति तदामीमांसन्ते
कृतेऽपि तस्याग एव कर्त्तव्यः । नोदकेन नोदकपूर्व्वत्यागेऽपि । न
वाचा न वाग्दानेन कन्याया अतिक्रम इति प्रजापतेर्मतम् ।

मतान्तरमाहं स्नात्वा चेति—

स्नात्वा चेत् प्रतिगृहीतुमुपस्थितो भवति तस्यैव दद्यात् । तत्
स्वयं दूषयति अकृत्स्नविधानात् अत्र हेतुः संख्यायोगात् विलक्षण-
नारदवचनोक्तद्वित्वसंख्यायोगात् । सम्पूर्णता तच्चेहोभयत्रापि द्वयं
नास्ति पाणियहणेन विवाहसम्पत्तिर्भवतीति ।

अपरः आहु - पाणियहणमन्त्रैरिति-पाणियहणिका मन्त्रा
नियतं दारलक्षणमिति मनुवाक्ये नियतसमर्थदर्शनात् पाणि-
यहणमन्त्रानन्तरं विवाहसम्पत्तिरित्यर्थः । अस्य विशेषविषयत्वमाह
तदप्याद्यानामिति आद्यानां ब्राह्मणानाम् ।

अधोवर्णेषु चत्रियादिषु त्रिषु यथामन्त्रं शरयष्टिदशान्तग्रह-
णानां पाणिग्रहणस्थाने विहितत्वात् शरादिग्रहणैव तेषां सिद्धं
पाणिग्रहणं । • कथं तर्हि जायापतित्वमिति स्वमतमाह क्त्वेति ।

अस्येदं तात्पर्यं— द्विजातीनां ब्राह्मणादित्रयाणां मत्तमपद-
पर्यन्तमयनं मन्त्रवैत् पाण्यादिग्रहणं सम्पूर्णं विवाहकर्म । शूद्रस्य
तु तत्तदश्राग्रहणमन्त्रकम् ।

मनुः— पाणिग्रहणसंस्कारः सवर्णासूपदिश्यते ।

असवर्णास्त्रयं ज्ञेयो विधिबद्धाहकर्मणि ॥

शरः चत्रियया गार्ह्यः प्रतोदो वैश्वकन्यया ।

वमनस्य दशा गार्ह्या शूद्रयोत्कृष्टवेदने ॥

यमः— पाणिग्रहणसंस्कारः सवर्णासूपदिश्यते ।

• विवर्णासु यथा दृष्ट तथा वक्ष्याम्यनुग्रहम् ॥

वैश्या प्रतोदं गृह्णाति गृह्णाति चत्रिया शरम् ।

दशां गृह्णाति शूद्रा च कराद्वै वरवर्णिणी ॥

पैठीनसिः—

माङ्गुष्टं ब्राह्मण्याः पाणिं गृह्णीयात् चत्रियायाः शरं
वैश्यायाः प्रतोदं शूद्राया वस्त्रदशामिति ।

अग्निपरिक्रमो ब्राह्मणस्योक्तो राजन्यवैश्वयोराचार्यपरिक्रम
इति ।

परिक्रमः प्रदक्षिणीकरणम् ।

मनुः— अङ्घ्रिरेव द्विजायाणां कन्यादानं प्रशस्यते ।

इतरैतरवर्णानामितरैतरकाम्यथा ॥

इतरैतरकाम्यया कन्यावरयोः परस्परानुरागेण । एवञ्च
अङ्गिरेवेत्येवकारेण ब्राह्मणानां कन्याया वरस्य परस्परानुरागो
भाव्यं दृश्यते^१ । अङ्गिरेवेति वचनं ब्राह्मणे प्राशस्त्यतात्पर्यक-
मिति । शूद्रेणापि कन्यादाने कर्त्तव्ये जलस्य विनियोग एवेति
ज्ञेयम् । तथैव सम्बन्धायः ।

गृह्यपरिशिष्टम्—

कन्यां वरयमाणानामेष धर्मा विधीयते ।

प्रत्यङ्गुखा वरयन्ति प्रतिगृह्णन्ति प्राङ्गुखाः ॥ ०

उभयस्यापि पक्षस्य तृतीयपुरुषादारभ्य पैतापुत्रौमनुक्रमात्
कीर्त्तयेत् । अस्यैव विवरणं कन्यां ददातीति बोद्धव्यम् । तेन
कन्यादानैव कुलद्वयोच्चारणं पुरुषत्रयपर्यन्तं कर्त्तव्यमिति लक्ष्यते ।
लक्ष्मीधरस्तु—

मातृपक्षस्य पितृपक्षस्य च अनुक्रमात् तृतीयपुरुषादारभ्य पैता-
पुत्रौमनुक्रमेण कीर्त्तयेत् । अस्यैव विवरणं कन्यां ददातीति—न
केवलम् यः कन्याप्रार्थयिता स तूभयपक्षस्य पुत्रौमनुक्रमात् किन्तु
योऽपि कन्यां ददाति कन्यादाता सोऽपि उभयपक्षस्य पैतापुत्रौ-
मनुक्रमात्, इत्याह ॥

तस्मिन्मथम् ।

॥ इति गृह्यस्यरत्नाकरे (१४ पक्षे) सम्बन्धतरङ्गः ॥

१ (ख) मृग्यते ।

२ (ख) पुस्तके () चिह्नितांशोऽधिकः ।

अथ विवाहभेदाः ।

तत्र मनुः—

चतुर्णामपि वर्णानां प्रत्येकञ्च हिताहितान् ।

अष्टाविमान् समासेन स्त्रीविवाहान् निबोधत ॥

स्त्रीपदं स्त्रीत्वेन प्रसक्ता संस्कार्यत्वनिवारणार्थं, संस्कार्यत्वार्थ-
मिति कल्पतरुकारः ।

नारदः—

अष्टौ विवाहा वर्णानां संस्कारार्थं प्रकौर्त्तिताः ।

ब्राह्मण्यु प्रथमस्तेषां प्राजापत्यस्तथैव च ॥

आर्षस्तथैव दैवस्य गान्धर्वस्यासुरस्तथा ।

राक्षसोऽनन्तरस्तस्मात् पैशाचस्याष्टमोऽधमः ॥

एषान्तु धर्म्याश्चत्वारो ब्राह्मणाद्याः समुदाहृताः ।

साधारणः स्याद्गान्धर्वस्तयोऽधर्म्यास्तथापरे ॥

साधारणो न धर्मो नाधर्म इत्यर्थः ।

नारदक्रमेण विवाहानन्तरं गीतमः—

चत्वारो धर्म्याः प्रथमाः षडित्येके ।

शरीतः—

अथाष्टौ विवाहास्तुभ्रवन्ति ब्राह्मो दैवो गान्धर्व आसुरो
राक्षसः पैशाचो मनुष्यः चाचस्येति । तेषां पूर्वं सप्तोभयतस्तेषां
विन्देतास्त्राभे मानुषम् ।

तेषां पूर्वं इति तेषां विवाहानां मध्ये पूर्वं आद्यास्त्रयो

विवाहा उभयतो मादृषित्वंशजान् सप्त सप्त तारयन्ति इति
शेषः । तेषां विवाहानामस्त्राभे मानुषं विन्देत लभेत ।

अत्र नारदोक्ताप्राजापत्यपदयोर्मानुष-चाक्षुशब्देनोपादान-
मित्यविरोधः ॥

अत्र मन्वन्तुसीरात् यथासम्भवं शस्त्रत्वमस्त्राभे, चक्षियादीनां
मानुषो विवाहः ।

पुनर्हारीतः—

एतेषामेकतमेनोदा धर्मपत्नीं प्राङ्गः ।

अत्र ग्रहण्येकतमेनेति सर्व्वं प्रत्यविशिष्टं तथापि यो यस्य
विवाह उक्तस्तेन तस्य धर्मपत्नी भवतीति वाक्यार्थो नेयः ।

वसिष्ठः—

षड्विवाहा ब्राह्मो देवस्यार्षो गान्धर्व्वः चाचो मानुषश्चेति ।
इयं गणना नेतरव्यवच्छेदाय । यदा पैशाचासुरविवाहादत्-
कृष्टविभागोऽयं षट्प्रतिपादकपदेन एव केनचित्सङ्गणया
साक्षादनुक्तयोरपि प्रतिपादनमिति वा एवमन्येऽपि विभागा
मन्वाद्युक्ताष्टधानुरोधेन नेयाः ।

ब्राह्मदेवार्षगन्धर्व्वासुरराक्षसानुक्ता—

आपस्तम्बः—

तेषां चय आद्याः प्रशस्ताः पूर्व्वः पूर्व्वः श्रेयान् ।

मनुर्षमसु—

ब्राह्मो देवस्तथा 'र्षः प्राजाप्रत्यस्तचासुरः ।

गान्धर्वीं राक्षसस्यैव पैशाचस्याष्टमोऽधमः ॥
 यो यस्य धर्मा वर्णस्य गुणदोषौ तु यस्य प्रौ ।
 तदः सर्व्वं प्रवक्ष्यामि प्रसवे च गुणागुणान् ॥
 षडानुपूर्व्व्यां विप्रस्य क्षत्रस्य चतुरोऽवरान् ।
 त्रिंशद्द्रव्यैश्च तानेव विद्याद्धर्मान् राक्षसान् ॥
 चतुरो ब्राह्मणस्याद्यान् प्रशस्तान् कवयो विदुः ।
 राक्षसं क्षत्रियस्यैकं मानुषं वैश्याद्द्रव्यैः ॥
 पञ्चानान्तु चयो धर्म्या द्वावधर्म्यौ स्मृताविह ।
 पैशाचस्यासुरस्यैव न कर्त्तव्यौ कदाचन ॥
 पृथक् पृथक् वा मिश्रौ वा विवाहौ पूर्व्वदेष्टितौ^१ ।
 गान्धर्व्वीं राक्षसस्यैव धर्माक्षत्रस्य तौ स्मृतौ ॥

प्रसवे अपत्योत्पत्तौ, अगुणान् दोषान्, आनुपूर्व्व्यां यथोक्त-
 क्रमेण, अवरान् अधस्तान्, आसुर-राक्षस-गान्धर्व्व-पैशाचान्
 अदृष्टजनकान् । “पैशाचस्यासुरस्यैव न कर्त्तव्यौ कदाचन” इति
 ब्राह्मणे निषेधो बोद्धव्यः, अन्यत्र तदिधानात् । पृथक् पृथक् एकै-
 क्यः, मिश्र उभयलक्षणमङ्गीर्णां यथा कन्यावरयोः परस्परानुरागे
 सत्येव कन्याया अदीयमानाया स्मृतिरुपरणेन विवाहे
 गान्धर्व्वराक्षसौ ।

पैठीनसिः—

ब्राह्मणप्राजापत्यार्षदैवाः ब्राह्मणस्य, गान्धर्व्व आसुरो राज-

न्यस्य, राक्षसो वैश्वस्य, पैशाचः शूद्रस्य, सर्व्वेषामार्षं प्रमाणं आर्षं वेदवाक्यम् ।

अतएव—राक्षसं चत्रियस्यैकमित्यादिना मनुवाक्ये विशेष-
विधेर्न विशेषनिषेधे तात्पर्य्यमित्यनेन पैठौनसिना न विरोधः ।
आपत्कालमादाय वा पैठौनसिवाक्यं नेयम् ।

मारदकमेण विवाहाभिधानानन्तरं देवलः—

‘एते विवाहाश्चत्वारो धर्म्यास्तोयप्रदानिकाः ।

अशुक्ला ब्राह्मणाहंस्य तारयन्ति दयोः कुक्षम् ॥

ब्राह्मादिचतुष्टयानन्तरं पुनर्देवलः—

एतान् अशुक्लान् सामान्यान् विवाहांस्यतुरो विदुः ।

केवलं चत्रियस्यैव वीर्य्यवत्त्वाद्धि राक्षसः ॥

तथैव बोधायनः—

एवं चत्वारः पूर्व्वं ब्राह्मणस्य तेष्वपि पूर्व्वः पूर्व्वः अथान्
इतरेषामुत्तरोत्तरः पापीयान् । तत्रापि षष्ठसप्तमौ चत्रधर्मा-
नुगतौ तत्पूर्व्वकत्वात् चत्रस्य पञ्चमाष्टमौ वैश्वशूद्रयोः । अयन्त्रित
कलत्रा हि वैश्वशूद्रा भवन्ति कर्षणशुश्रूषाधिकृतत्वात् गान्धर्व्व-
मध्येके प्रशंसन्ति सर्व्वेषां स्नेहानुगतत्वात् । यथायुक्तो विवाहः
तथायुक्ताः प्रजा भवन्तीति विज्ञायते ॥

चत्वारः पूर्व्वं आद्याः ब्राह्मणस्य प्रशस्ता इति शेषः । तेष्वपि
आद्येष्वपि पूर्व्वः पूर्व्वः अथान् प्रशस्त इतरेषां गान्धर्व्वदीना-
मुत्तरोत्तरः, यथोत्तरः पापीयान् मन्दतरः । षष्ठसप्तमौ आसुर-

राक्षसौ च चर्धर्मानुगतौ चत्रियधर्मानुसारिणौ अत्र हेतुः
तत्पूर्वकत्वात् चत्रियस्य धनदान-बलसम्पत्तिपुरःसरत्वात् चत्रियस्य ।
पञ्चमाष्टमौ गान्धर्वपैशाचौ वैश्यशूद्रयोः अत्र हेतुः— अयन्वित-
कलत्रा हि वैश्यशूद्रा भवन्ति । गान्धर्वपैशाचविवाहयोरनिय-
मितस्त्रीका पि ते कर्षणशुश्रूषाधिकृतत्वात् यथासंख्यं वैश्यशूद्रयोः
कर्षणशुश्रूषापरत्वात् स्नेहानुगतत्वात् स्नेहपरतन्त्रत्वात् सर्वेषां
वर्णानां यथायुक्तो येन गुणेन दोषेण वा युक्तो विवाहः तथा
प्रयुक्तास्तेन गुणेन दोषेण वा युक्ताः प्रजा भवन्तीत्यर्थः ।

अत्र मनुः—

अनिन्दितैः स्त्रीविवाहैरनिन्द्या भवति प्रजा ।

निन्दितैर्निन्दिता नृणां तस्मान्निन्द्यान् विवर्जयेत् ॥

अत्रेयं व्यवस्था—

नारदोक्तं प्राजापत्यार्षदेवब्राह्म्यादिविवाहा ब्राह्मणस्य प्रशस्ताः,
गान्धर्वस्तु तत्र धर्माविरोधी आसुरस्तु यद्यपि तस्य मनु-
नोक्तः तथापि गान्धर्वादिपक्षेष्टस्यात्यन्तापदि करणीयः ।

पैशाचस्यासुरस्यैव न कदाचन इति ब्राह्मणमधिकृत्य मनु-
नाभिधानात् राक्षसपैशाचौ तु विप्रस्थातीव निषिद्धौ षडानु-
पृथ्यां विप्रस्येति मनुयमथोरभिधानात् ।

यत्तु—बौधायनेनार्षस्य देवात् श्रेष्ठत्वमुक्तं तद्वर्त्मसहचरित-
त्वेन न तु प्रजायांस्तत्र मनुनारदाभ्यां श्रेष्ठत्वोक्तेः हारौतोक्तान्तु
सर्वान् प्रति गान्धर्वं श्रेयस्त्वं गान्धर्वमभिप्रेत्य स्त्रियं कन्यां वर-
येत् गान्धर्व इति गान्धर्वाभिधानात् ।

यत्तु पैठीनसि-यम-हारीत-महाभारतेषु-

राक्षसासुरनाचपैशाचशब्दैर्बलादाहतकन्याहरणात् विवाहः

प्रशस्त इत्युक्तं तत् चित्रियाभिप्रायम् ।

ब्राह्म-दैवौ तु ब्राह्मणस्य तेतरेषाम् ।

महाभारते-

ब्राह्मणानां सतामेष सदा धर्मो युधिष्ठिर ! ।

इत्यभिधानात् ।

देवस्य ऋत्विक्सम्प्रदानकत्वाभिधानात् चित्रियादीनां ऋत्वि-
ग्भागाभावात् ।

पैशाचस्तु वैश्यशूद्रयोः ।

यत्तु वैश्यस्य राक्षसः श्रेष्ठ इति पैठीनमिवचनं तत् शुल्क-
क्रीतकन्याविवाहाभिप्रायं शुल्केन पदं ददतो राक्षस इति
पैठीनमिनेवोक्तः ।

शार्षप्राजापत्यगान्धर्व्याणान्तु सर्व्ववर्णसाधारण्यसम्भवात् निन्दा-
विरहाच्च । सङ्करजानान्तु ब्राह्मदैवव्यतिरिक्ता जनकवर्णसम्बन्धिन
इतरे विवाहा इति ।

अथ ब्राह्मलक्षणम् ।

तत्र मनुः—

आह्राद्य चार्चयित्वा च श्रुतशीलवते स्वयम् ।

आह्राय दर्शनं कन्याया ब्राह्मो धर्मः प्रकीर्तितः ॥

आह्राद्य वस्त्रयुग्मं परिधाय अर्चयित्वा अर्चनां कृत्वा ।

देवसः—

ततो विनीतर्णं कल्याणीं कुलरूपवयोऽश्विताम् ।

अलङ्कृत्यार्हते दद्याद्विवाहो ब्राह्म उच्यते ॥

कल्याणीं पूर्वोक्तदोषशून्याम् । अर्हते पूर्वोक्तगुणयुक्ताय ।

व्यासः—

आच्छाद्यालङ्कृतां कृत्वा त्रिः परिक्रम्य पावकम् ।

नामगोत्रे समुद्दिश्य दद्याद्ब्राह्मो विधिस्त्वयम् ॥

अत्र त्रिः पावकपरिक्रमणं, नामगोत्रोच्चारणयोः पाठकमो

नाद्रियते ।

सम्बर्त्तः—

अलङ्कृत्य त्वलङ्कारैर्वराय सदृशाय वै ।

ब्राह्मेण तु विवाहेन दद्यात् कन्यां सुपूजिताम् ॥

सुपूजितां वस्त्रपुष्पचन्दनादिना ।

यमः—

अङ्घ्रियां दीयते कन्या ब्रह्मदेयेति तां विदुः ।

ब्रह्मदेयेति संज्ञा तत्र विवाहे जातस्य आङ्घ्रिपावनत्वव्यव-

चारात् ।

हारीतः—

अग्निन्दन्नन्यैरवितर्क्यन् विधिवदस्वयुगं दत्त्वा सह धर्मस्यैता-
मिति ब्राह्मः ।

अग्निन्दन् अदूषयन्नन्यैरवितर्क्यन् इतरेः सह दूषणमग्रह-
मानः । विधिवत् मधुपर्कादिपुरःसरं सह धर्मस्यैतामित्युक्त्वा
यत्र विवाहे कन्यां दद्यात् स ब्राह्म इत्यर्थः ।

आपस्तम्बः—

ब्राह्मे विवाहे बन्धुग्रीहश्रुतारोग्याणि बुध्वा प्रजां सहत्वकर्षभ्यः
प्रतिपादयेद्भुक्तिविषयेनालङ्कृत्य ।

प्रजां कन्यां । सहत्वकर्षभ्य इति येषु कर्षस्त्राधानादिषु
पत्नीसहभावः श्रुतः तदर्थतया प्रतिपादयेत् दद्यात् ।

बौधायनः—

श्रुतग्रीहे विज्ञाय ब्रह्मचारिणे अर्थिने दीयत इति स ब्राह्मः ।

ब्रह्मचारिणे असंजातस्त्रीसङ्गमाय इति लक्ष्मीधरः ।

समावर्त्तमानन्तरमेव दातव्येति हस्तायुधः । ब्रह्मचारिणे
वेदवते इति भावः ।

जातपरिणीतस्त्रीसङ्गमस्य द्वितीयविवाहे विवाहाष्टकवहि-
र्भावापत्तेः । अर्थिने विवाहमीहते ।

शङ्खभित्तौ—

तत्र सवर्णः सवर्णाथ विदितो विदिताय धो नग्निकां दद्यात् ।
स ब्राह्मः ।

विदितः कुत्रादिभिः ।

पैठौनसिः—

तस्मान्मग्निकां सहिरण्यां दद्यादयं स ब्राह्मो विवाह इति ।

श्रेष्ठवरमधिष्ठत्य ब्रह्मपुराणे—

तादृशाथ० तदा कन्यां ददञ्जं अद्भुथाश्रिताः ।

अलङ्कृत्य यथाशक्त्वा पूजयित्वा धनेन व ॥

१ अलङ्कृत्य पूजयित्वा धनेन गोभृंहिरण्यदानादिना । यथाशक्त्वा
उभयचापि योज्यम् ।'

ब्राह्मविवाहमधिष्ठत्य सम्बर्त्तः—

स कन्यायाः प्रदानेन श्रेयो विन्दति पुष्कलम् ।

सङ्गिरित्युच्यते साधुः कीर्त्तिमाप्नोति पुष्कलाम् ॥

पुष्कलां प्रशस्तां साधुरित्युच्यते इत्यन्वयः ।

तथा—

ष्योतिष्ठोमचिराचाणां शतं शतशुक्लीकृतम् ।

प्राप्नोति पुरुषो दत्त्वा होममन्त्रैस्तु संस्कृताम् ॥

पुरुषो कन्या । अत्र दत्त्वा होममन्त्रैः संस्कृतामिति

शब्दक्रमो न याज्ञो दानानन्तरं गृहे ह्यत्र होमविधानात् ।

कथ्यपः—

अनङ्गुहां सहस्राणि दशानां धूर्ध्ववाहिनाम् ।

सुपात्रे विधिवत् दानं कन्यादानञ्च तत्समम् ॥

धूर्ध्वो वृषभः, वृषभदशसहस्रदानजन्यपुण्यसमपुण्यं सुपात्रे
विधिवत् कन्यादानेन जन्यत इत्यर्थः ।

यस्तु मत्थेन धर्मेण पिता स्पर्शयते सुताम् ।
 स प्रेत्य लभते स्थानं यथा दत्तः प्रजापतिः ॥
 धर्मस्य मत्थता शुक्लादिराहित्यं, स्पर्शयते ददाति ।

आदित्यपुराणे—

श्रुत्वा कन्याप्रदानं पितरः सपितामहाः ।
 विमुक्ताः सर्वपापेभ्यो ब्रह्मलोकं व्रजन्ति ते ॥

देवलः—

तिस्रः कन्या यथान्यायं पालयित्वा निवेद्य च ।
 न पिता नरकं याति नारो वा स्त्रीप्रसूतिनौ ॥
 स्त्रीप्रसूतिनौ कन्याप्रसूतिनौ ।

स्मृतिः—

नाग्निहोत्रादिभिस्तक्यात् ब्रह्मते ब्राह्मणस्य वा ।
 यत् कन्यां विधिवत् दत्त्वा फलं प्राप्नोति मानवः ॥

ब्राह्मानुवृत्तौ मन्वन्तः—

तां दत्त्वा च पिता कन्यां भूषणाच्छादनामनैः ।
 पूजयन् स्वर्गमाप्नोति नित्यमुत्सवद्विषु^१ ॥

इति ब्राह्मणलक्षणम् ।

१ कश्चित्— दत्तिषु ।

अथ दैवलक्षणम् ।

तत्र मनुः—

यज्ञे तु वितते मय्यक् चत्विजे कर्म कुर्वते ।

अलङ्कृत्य सुतादानं दैकं धर्मं प्रचक्षते ॥

मय्यक् यथावत् प्रमादादिशून्यमिति यावत् : कर्म कुर्वते
चत्विजे ।

देवलः— अन्तर्वेदीं समानीय कन्यां कनकमण्डिताम् ।

चत्विजे च ददात्येष विवाहो देवमंजकः ॥

यमः— स चत्विजमलङ्कृत्य विवाहो देव उच्यते ।

हारीतः—

वेशन्ते गोमिथुनं दत्त्वा स देवः ।

कन्यादानार्थं दक्षिणास्नानौयमानासु वेशन्ते वेश्या एकदेशे
गोमिथुनमत्र स्त्रीयमेव दात्रा वराय दातव्यं न तु वरादेवो-
पादेयं तथात्वे मत्पार्षतापत्तेः ।

बौधायनः—

कन्यादानार्थं दक्षिणास्नानौयमानासु अन्तर्वेदि यद्वत्विजे स
देवः । चत्विक्कर्मकौशलजनितपरितोषरूपोपाधियुक्त्वाद्वाद्याद-
भेदोऽप्यत एव सुव्यक्तः ।

आदित्यपुराणे—

दैवेन तु विवाहेन यस्तु कन्यां प्रयच्छति ।

कृत्वा दारन्तु विपुलं भानुमोपाममुत्तमम् ॥

आदित्यलोकादूर्द्धन्तु गमनं प्रतिपद्यते ॥

अथार्थलक्षणम् ।

तत्र मनुः—

एकं गोमिथुनं द्वे वा वरादादाय धर्मेतः ।

कन्याप्रदानं विधिवदाघोऽयं धर्म उच्यते ॥

धर्मेत इत्यनेन दक्षिणास्त्रिणादाय इत्युच्यते ॥

कल्पतरुकारस्तु—

धर्मेत इत्यानुग्रंथार्थं न तु शुक्लबुद्ध्या, गोमिथुनग्रहणञ्च कन्यादातुः स्वयमधिकदानासमर्थस्य कन्योपकाराधिकमिच्छतो वेदितव्यमित्याह । एकं द्वे वेति श्रत्वाऽश्रत्वा वरापेक्षया विकल्पः ।

देवस्तः—

प्रदानं यत्तु कन्यायाः सह गोमिथुनेन च

श्रत्वाय वाऽसगोत्राय तमार्थमृषयो विदुः ॥

सह गोमिथुनेन वरादुपाप्तेन, श्रत्वाय यथोक्तवरत्वोपयुक्त-
गुणवते ।

श्रद्धास्त्रिखितौ—

गोमिथुनेन वस्त्युगलेनार्थः सर्वेऽस्त्रकाराः स्त्रीधनञ्च देय-
मिति । अस्त्रकारः स्त्रीधनञ्च इति समभिव्याहारादस्त्रकारा-
दधिकमपि किञ्चिद्देयं इयमपि चेदं यथाश्रत्वा ।

बौधायनः—

पूर्वं साजाज्जती ज्ञत्वा गोभ्यां च आर्षेः । पूर्वं चतसृणां
साजाज्जतीनां मध्ये आघे द्वे गोभ्यां मिथुनेन सह देवेत्यनुवृत्तः ।

इत्यायुधेन तु पूर्वं साजाडतिमिति लिखित्वा क्लृप्तेति प्रथमा-
डतिं क्लृप्तेति व्याख्यातम् ।

अथ प्राजापत्यलक्षणम् ।

तत्र मनुः—

सहोभौ चरतां धर्ममिति वाचाऽनुभाष्य च ।

कन्याप्रदानमभ्यर्च्छं प्राजापत्यो विधिः स्मृतः ॥

कन्याप्रदानसमये सहान्योन्याव्यभिचारेण धर्मैर्ण^१ धर्मं चरता-
मिति वाक्यसुस्वार्यं कन्यावरावभ्यर्च्छं कन्याप्रदानं क्रियते तेन
विवाहः प्राजापत्य इत्यर्थः ।

देवस्यः—

सर्वधर्मैर्क्रियाहेतोर्दानं समथ^१बन्धनात् ।

अथ कृत्यैव कन्याया विवाहः स प्राजापतेः ॥

समथबन्धनमिह सहोभौ चरतां धर्ममिति मनुकं संकेतकरम् ।

गोतमः—

संयोगमन्मः प्राजापत्ये सह धर्मैस्वर्यताम् । इति ।

विष्णुः—

प्रार्थितप्रदानं प्राजापत्यः ।

प्रार्थिताय प्रदानं, प्रार्थितश्च सहोभौ चरतां धर्ममिति ।

१ (क) संहितौ ।

२ (क) (ख) पुस्तके धर्मैश्च परं नास्ति । ३ (क) पुस्तके सम्बन्ध— ।

अथासुरलक्षणम् ।

तत्र मनुः—

ज्ञातिभ्यो द्रविणं दत्त्वा कन्यायाश्चैव शक्तिः ।

कन्याप्रदानं स्वाच्छन्द्यादासुरो धर्म उन्ध्यते ॥

ज्ञातिभ्यः कन्यायाश्च धनं दत्त्वा धनग्रहणलुब्धाद्दातुः स्वाच्छन्द्या-
दराय । यत् कन्याया अप्रदानं ग्रहणं कियते । तेन विवाह
आसुरो भवतौत्यर्थः ।

देवज्ञः— शुल्कं प्रदाय कन्यायाः प्रत्यादानं विधानतः ।

वित्तहेतुर्विवाहोऽयमासुरः षष्ठ उच्यते ॥

प्रत्यादानमिह ग्रहणमेव वित्तं हेतुर्यस्य स वित्तहेतुः ।

पैठीनसिः—

शुल्केन परिणौत्वा ददतो राक्षसः ।

परिणौत्वा विक्रीय राक्षसशब्दः ॥

हारौतः—

दम्भरुद्राभ्यां परैस्तर्किताय दीयते प्रतिपद्य वा स आसुरः ।

परैरन्वेर्दम्भरुद्राभ्यां दाम्भिकतया ह्यशिकतया च तर्किताय
प्रतिपद्य ज्ञाताय यद्दानं अयमासुरो विवाहः ।

पुनर्हारौतः—

शुल्के ऋद्धे र्येण मानुषः । मानुषशब्द आसुरपरः ।

वसिष्ठः—

पठित्वा धनक्रीती स मानुषस्तस्माद्दुष्टिदमते शतमधिरच-
मितिह कथे विज्ञायते ।

पठित्वा, पठनानुकूलव्यापारं कृत्वा स्थितस्य यत्र विवाहा
कन्या धनक्रीतौ भवति स विवाहो मानुषः । अम्पुर इत्यर्थः ।

अधिरथं रथाधिकं प्रतमिति गोशतं इतिह्रस्वेन क्रय-
बोधिका श्रुतिद्योत्यते सा च.या पंत्युः क्रीता सत्यन्यथा अन्यै-
श्वरतौत्याह चातुर्मास्ये । चित्यधिकारक्रयदर्शनार्थं श्रुत्पुन्यामः ।

कश्यपः—

क्रीता द्रव्येण या नारौ न सा पत्नी विधौयते ।

न मा दैवे न वा पैत्रे दाम्ने तां कश्यपोऽब्रवीत् ॥

आपस्तम्बः—

दानविक्रयधर्मस्य अपत्यस्य न विद्यते ।

मनुः—

न कन्यायाः पिता विद्वान् गृहीयाच्छुल्कमण्वपि ।

गृह्णन् शुल्कञ्च लोभेन स्यान्नरोऽपत्यविक्रयो ॥

आददौ न शूद्रोऽपि शुल्कं दहितरं ददत् ।

शुल्कं गृह्णन् च कुरुते श्चन्नं दहितविक्रयम् ॥

नानुशुभ्रम् जालेतत् पूर्वेष्वपि च जन्मसु ।

शुल्कमञ्जेन मृत्येन पापं दहितविक्रयम् ॥

आर्षं गोमिथुनं शुल्कं केषिदाङ्गमृषैव तत् ।

स्वल्पोऽप्ययं महान् वापि तावानेव स विक्रयः ॥

स्त्रीधनानि तु ये मोहादपजौवन्ति बान्धवाः ।

नारीथानानि वस्त्रं वा ते पापा यान्यधोगतिम् ॥

आर्षासुरयोर्विवाहयोर्धनग्रहणमुक्तं न च तदिना तदसम्भवः ।

कश्यपादिभिश्च तच्च निन्दा कृतेति विरोधः । इयं व्यवस्था यत्
कन्यार्थं मूलाऽपहृष्टेन विक्रये दोष इति । स्त्रीधनानीति प्रसङ्गादन्तः
उपजौवन्ति उपभुञ्जते एतेन कन्याया अर्हणार्थं दत्तधनोपयोगान्
कुर्वाणानाम् निषेध इत्युक्तम् । तस्मद्गृहीतमपि क्षयं नोपयोज्यम् ।

कश्यपः—

शुक्लेन ये प्रयच्छन्ति स्त्रसुतां लोभमोहिताः ।

स्त्रात्मविक्रयिणः पापा महाकिष्किषकारकाः ॥

पतन्ति निरये घोरे ब्रह्मि चाद्यत्नं कुलम् ।

गमनागमने चैव सर्व्वं शुक्लो विधीयते ॥

गमनागमने बह्व्यग्रन्देशादिकमादाय कन्याप्रार्थनार्थं कन्या-
पितृवेष्यनि यातायाते ।

मनुः—

यासां नाददते शुक्लं ज्ञातयो न च विक्रयः ।

अर्हणन्तु कुमारौणामानुशंस्य चैवसम् ॥

चानुशंस्यमनुकन्यादानं विक्रयधर्मसापत्यस्य न विद्यते इत्य-
भिहितं तत् कथमार्थं विवाहे कन्यापित्रे गोमिथुनदानादिक-
माग्रह्यात् ।

आपस्तम्बः—

विवाहे उचितमते दानं काम्यं धर्मार्थं श्रूयते तस्माद्दुहित-
मते अधिरथं ग्रतं देवं तस्मिन् मिथुनाया कुर्वादिति । तस्मात्
कथ्यशब्दः संस्तुतिमात्रं धर्मार्थं च सम्बन्धः ।

विवाहे यत् कन्यापित्रे दानं तत् काम्यं न मूर्खार्थं कर्त्तव्यं

एतन्न अविधुमन्वसत्पतिविषयो यथायुक्तो विवाहस्तथायुक्ताः प्रजा
भवन्तीत्यभिधानात् तन्मिथुनायासङ्कुर्यादिति बहून् रथादिकं
ग्रतं ।

मिथुनं कुर्यात् पतिपत्नीभावं जनयेत् मिथुनशब्दात् मिथुनात्-
परस्य विभक्तेश्चान्दसत्वादायादेशः ।

यस्मिन्निविताहोदानां भृत्यन्तरे क्रयशब्दः स न मुख्यार्थः
अथ हेतुर्धर्माद्भिः सम्बन्धः धर्मार्थोऽयं विवाहो न शुक्लप्रदाने
इति ।

अथ गान्धर्व्वलक्षणम् ।

तत्र मतुः—

इच्छयाऽन्योन्यसंयोगः कन्यायाश्च वरस्य च ।

गान्धर्व्वः स तु विज्ञेयो मैथुन्यः कामसंभवः ॥

इच्छयाऽन्योन्यसंयोगः कन्यावरयोः समयपूर्वकं सपगमो
गान्धर्व्वविवाहः । मैथुन्यः मिथुनस्य कर्म मैथुनं तस्मै हितम् ।

अपेवाशुक्लायनः—

मिथः समयं हस्तोपगच्छेत् स गान्धर्व्वः ।

देवसः—

विविक्ते ह्ययमन्योन्यं स्त्रीपुंसयोर्धः समागमः ।

प्रोतिहेतुः स गान्धर्व्वी विवाहः पक्षमो मतः ॥

गौतमः—

असङ्गुच्छेद्या स्त्रयं संयोगो गान्धर्वः ।

असङ्गत्य असङ्गारं कृत्वा या इच्छन्ती तथा 'सह संयोगो
वरस्य गान्धर्वी विवाह इत्यर्थः ।

विष्णुः—

दयोः सकामयोर्मातृपितृदानरहितो योगो गान्धर्वः ।

अत्र 'कन्यावरयोर्मातृपितृदानरहित इति स्त्रयवरगान्धर्वी-
भिप्रायः ।

अत्रेव हारीतः—

स्त्रयं कन्या वरयते स गान्धर्वः ।

वसिष्ठः—

सकामां कामयमानः सदृशीं यो निरुन्ध्यात् स गान्धर्वः ।

अत्र कन्यावरयोः परस्पररागप्रयुक्त समथवन्धकृत उपगमो
गान्धर्वविवाह इति तात्पर्यम् ॥

अथ राक्षसः ।

तत्र मनुः—

हत्वा हित्वा च भित्वा च क्रोगन्तीं रुदतीं गृह्णात् ।

प्रमह्य कन्यां हरतो राक्षसो विधिरुच्यते ।

हत्वा हित्वा भित्वा कन्यासम्बन्धिनमिति शेषः ।

केदादन्यहिंसापरो हलेति शब्दः, ता उषित्वेति लक्ष्मीधरः ॥

क्रोगन्तीं भयात् स्वजनमाङ्गयन्तीं प्रमह्यहरणे तात्पर्यम् ।

देवलः—

विक्रमेण प्रमह्य स्यात् कुमारीहरणं पुनः ।

वीर्यहेतुर्विवाहः सः राक्षसः सप्तमो मतः ॥

प्रमह्य अभिभूय ।

श्रीश्वलायनः—

हत्वा हित्वा च शौर्षाणि रुदन्तीं रुदञ्ज्ञो हरेत् ।

स राक्षसः । रुदञ्ज्ञः कन्याबन्धुभ्यः ।

हारौतः—

राजाश्रयेण वधदण्डाभिघातभयविशेषाद्द्राक्षसः ।

राजानमालम्ब्य वधादिभयमुत्पाद्य कन्याहरणं राक्षसः ।

वमिष्ठः—

यस्मिन् बलेन प्रमथ्य हरेत् स क्षात्रः । प्रमथ्य कन्यासम्बन्धिनम् ।

क्षात्रशब्दोऽत्र राक्षसपरः प्रकरणात् ।

अथ पैशाचः ।

तत्र मनुः—

सुप्तां मत्तां प्रमत्तां वा रहो यत्रोपगच्छति ।

स पापिष्ठो विवाहानां पैशाचः कथितोऽष्टमः ॥

रह एकान्ते उपगच्छति आसिङ्गनादिकं करोति न तु
संभुक्ते एव । चतथोनिलेनापे पाणिपदणसंस्काराभावापत्तेः ।

मत्तां मद्यादिना प्रमत्तां धातुचोभादिना अवधानशून्याम् ।

देवस्यः—

सुप्तात् मत्ताच्च कन्यार्यां रोहणं व्यसनादपि ।

प्रमादहेतुः पैशाचो विवाहोऽष्टम उच्यते ॥

सुप्तात् स्त्रापात् (?) मत्तान्मद्यपानादिजनितमदात् व्यसना-
द्राजाद्युपद्रवात् कन्याबन्धनाम् ।

याज्ञवल्क्यः—

पैशाचः कन्यकाकृशात् ।

कृशात् प्रतारणात् ।

हारीतः—

स्त्रोपानमद्यभोगसंप्रयोगात् पैशाचः ।

कन्यापिचादीनां स्त्रिया अपि मद्यभोगगीतनृत्यादौ संप्रयो-
गादासङ्गात् ।

वसिष्ठ-बौधायनौ—

वसास्येत् प्रहता कन्या मन्मैर्यदि न संकृता ।

अन्यस्मै विधिवद्देया यथा कन्या तथैव सा ॥

यथा कन्या तथा वलात् प्रहता न भवति सा तथा ।
एतच्च मन्त्रसंस्कारात् प्राक् कन्याहरणम् ।

आहरकवरादधिकगुणवतोऽन्यस्य वरस्य लाभे ।

यमः—

वरस्येत् कुलश्रीलाभ्यां न प्रसङ्गेत् कथञ्चन ।
न मन्त्राः कारणन्तश्च न च कन्यानृतं भवेत् ॥
समाक्षिप्यानृतां कन्यां वलादक्षतयोनिकाम् ।
पुनर्गुणवते दद्यादिति ग्रातातपोऽप्रवीत् ॥

कन्यानृतं कन्यादानान्यथाकरणं पापं प्रसक्तं समाक्षिप्य
शास्त्रिभ्यः ।

ग्रातातपः—

हीनस्य कुलश्रीलाभ्यां हरन् कन्यां न दोषभाक् ।
न मन्त्राः कारणन्तस्य न च कन्यानृतं भवेत् ॥
समाक्षिप्य वलात् कन्यां पापादक्षतयोनिकाम् ।
कुलश्रीस्रवते दद्यादिति ग्रातातपोऽप्रवीत् ॥
विवाहिता तु या कन्या संप्राप्ता न च मैथुनम् ।
भर्तारं पुनरभ्येति यथा कन्या तथैव सा ॥

पापात् पापवतः पुंसः ।

कात्यायनः—

स वा यद्यन्यजातीयः पतितः क्रूर एव वा ।
विकर्षस्यः सदोषो वा दासो दौर्धामयोऽपि वा ॥

१ (क) पुंसके संक्षिप्यतु तां ।

कौवो वा यदि वा भर्ता विष्टः पुंस्त्वकार्णैः ।

ऊडाऽपि देया अन्यस्मै संप्रावरणभूषणा ॥

गान्धर्वादिनिवाह—चतुष्टयानन्तरं देवलः ।

देवलः—

प्राग्नेषूङ्गं विवाहेषु विधिवैवाहिकः स्मृतः ।

कर्त्तव्यश्च त्रिभिर्वर्णैः समयेनाग्निषाच्चिकः ॥

वैवाहिको विवाहाङ्गभूतो साजहोमादिः ।

परिग्रिष्टः—

ब्राह्मेस्वर्षेषु देवेषु प्राजापत्येषु याज्ञिकैः ।

पूर्वं होमविधिः प्रोक्तः पश्चात् परिणयः स्मृतः ॥

गान्धर्वासुरपेगाचविवाहो राक्षसश्च यः ।

पूर्वं परिणयस्तेषां पश्चाद्भूमो विधीयते ॥

याज्ञवल्क्यः—

विवाहे त्रितते तन्त्रे होमकाल उपस्थिते ।

कन्याया 'स्यतुरागच्छेत् कथं कुर्वन्ति याज्ञिकाः ॥

स्नापयित्वा तु तां कन्यामर्चयित्वा यथाविधि ।

ऊत्वा हव्यञ्च साजश्च ततस्तन्त्रं प्रकौत्तयेत् ॥

॥ इति गृहस्यरत्नाकरे परिणयभेदतरङ्गः ॥

अथ विवाहगुणागुणौ ॥

तत्र मनुः—

ये यस्यैषां विवाहानां मनुना कीर्त्तिता गुणाः ।

सर्वं शृणुत तद्विप्राः सम्यक् कीर्त्तयतो मम ॥

दश पूर्वपारान् वंशानात्मानञ्चैकविंशकम् ।

ब्राह्मीपुत्रः सुकृतकृन्मोचयेदेनसः पितृन् ॥

दैवोदजासुतश्चैव सप्त सप्त परावरान् ।

आर्षोदजासुतस्त्रीं स्त्रीन् षट् षट् कायोदजासुतः ॥

दशपूर्वान् दशपरान् आत्मानञ्चैकविंशकमित्युक्तेः, ब्राह्मी
ब्राह्मविवाहोदा । एनः पापं पितृनित्यजहत्स्वार्थलक्षणया
पुत्रादयोऽपि लक्ष्यन्ते तेन दशपूर्वापरानिति पितृनित्यन्वयः ।

दैवोदा देवेन विधिना ऊदा तस्यां जाता दैवोदजा तस्याः
सुतो दैवोदजासुतः, ज्ञापोःमञ्जाकृन्दसोर्वज्रमिति ह्रस्वत्वं दैवोदा-
सुतइति कश्चित् पाठः ।

प्राजापत्यविवाहसुक्ता याज्ञवल्क्यः—

स कायः पावयेत्तज्जः षट् षट् वंशान् सहात्मना ।

कायः प्राजापत्यः कश्चिन्दस्य प्रजापतिवचनस्य कस्येदित्यायादेशः,
गणप्रत्ययाभ्यामिदं रूपम् ।

गौतमः—

पुनन्ति साधवः पुत्रान्त्रिपुरुषाणांर्षाद्दश दैवाद्दश दशैव
प्राजापत्यात् ।

आश्वलायनः—

द्वादशावरान् द्वादशपरान् पुनात्युभयतः ।

दशावरान् दशपरान् पुनात्युभयतः ॥

अष्टावरानष्टपरान् पुनात्युभयतः ।

सप्ताऽवरान् सप्तपरान् पुनात्युभयतः ।

अवरान् अधस्त्यान् स्ववंशान् ॥

एतदाक्यचतुष्टयं ब्राह्मणद्वैवार्षप्राजापत्येषु यथासङ्घं सम्बध्यते ।
तथैवाभिधानान् ।

शङ्खलिखितौ—

सप्ताद्यन्तयोरत्मानश्च प्राजापत्यः । पञ्चार्षो नव दैवो नोत्तरेषु
क्रियाप्राधान्यम् ।

पुनातीत्यनुष्टुप्तिौ विष्णुः—

प्राजापत्यपुत्रस्यतुरः ।

ब्राह्मादिविवाहचतुष्टयानन्तरम्—

देवस्यः—

चतुर्ध्वेतेषु दत्तायामुत्पन्नस्तनयः स्त्रियाम् ।

दातुः प्रतिग्रहौतुश्च पुनात्यासप्तमं कुलम् ॥

अत्र प्राजापत्याश्चतुर इत्येके अत्रैव षडित्येके । तत्रैव सप्ताद्य-
न्ययोरित्यपरे । तत्रैव दश दशेत्यन्ये । इत्येकत्र प्राजापत्ये विरोधा-
पत्तौ दोषशून्य-गुणि-गुणवत्तर-गुणवत्तमपुत्रभेदेनाविरोध इति
नेतव्यम् । एतन्मन्त्राण्येवं विरोधे तादृशमेव समाधानमिति नेयम् ।

प्रवृत्त्यर्थं स्तुतिमात्रमिदं कृतमिति हलायुधः ।

अथ यमः—

ब्राह्मादिषु विवाहेषु चतुर्ध्ववानुपूर्वशः ॥

ब्रह्मवर्चस्त्रिनः पुत्रा जायन्ते शिष्टसम्पत्ताः ।

रूपवन्तो गुणोपेता धनवन्तो यशस्त्रिनः ॥

पर्याप्तभोगा धर्मिष्ठा जीवन्ति च शतं समाः ।

इतरेष्ववशिष्टेषु नृशंसाऽनृतवादिनः ॥

जायन्ते दीर्घवाहेषु ब्रह्मधर्मद्विषः सुताः ॥

विवाहानुवृत्तौ चाश्वलायनः—

अत ऊर्द्धमचारलवणाग्निौ ब्रह्मचारिणावनलकुर्व्याणावधः-
शायिनौ स्यातां त्रिरात्रं द्वादशरात्रं संवत्सरं वा ।

ब्रह्मपुराणे—

कृते विवाहे वर्षन्तु वस्तव्यं ब्रह्मचारिणा ।

यद्यष्टवर्षा कन्या स्यात्तथा तत्रिगुणः पुमान् ॥

तत्रिगुणः अष्टवर्षत्रिगुणस्तुर्विंशतिवार्षिक इति यावत् ।

अथवा द्वादशाहानि त्रिंशद्वर्षेण सर्वदा ।

यदि द्वादशवर्षा स्यात् कन्या रूपगुणान्विता ॥

दात्रिंशद्वर्षपूर्णं तु यदि षोडशवार्षिकी ।

सन्धा तदा च षड्रात्रं वस्तव्यं संयतेन तु ॥

विंशत्यब्दा यदा कन्या वस्तव्यं तत्र वै व्यहम् ।

अत ऊर्द्धमहोरात्रं वस्तव्यमिति सम्मतम् ॥

इति गृहस्यरत्नाकरे गुणागुणतरङ्गः ॥

अथाधिवेदनम् ।

तत्र मनुः—

मद्यपाऽमत्यवृत्ता च प्रतिकूला च या भवेत् ।

व्याधिता चाधिवेत्तव्या हिंसाऽर्धग्री १ च सर्वदा ॥

मद्यपाऽत्र त्रैवर्णिकस्त्री, अमत्यवृत्ता असाधुचरिता, प्रतिकूला भर्तुरनिष्टकारिणी, व्याधिता पत्नीकर्त्तव्यव्यापारप्रतिबन्धकव्याधिमती, 'हिंसा पुत्रदासादिताडनकर्त्री' । अर्धग्री अर्धनाशानुकूलव्यापारवती । सर्वदेति पदस्यामत्यवृत्तेत्यादिभिरन्वयः ।

अधिवेदनं भार्यायाः सपत्नीमत्वप्रतिपादनम्^१ ।

याज्ञवल्क्यः—

सुरापी व्याधिता धूर्त्ता बन्ध्या चैवाप्रियंवदा^२ ।

स्त्रीप्रसूश्चाधिवेत्तव्या पुरुषद्वेषिणी तथा ॥

अधिवेद्या^३ तु भर्त्तव्या महदेनोऽन्यथा भवेत् ।

धूर्त्ता पतिपुत्रप्रतारिणी । अप्रियंवदा निष्ठुरभाषिणी ।

स्त्रीप्रसूः स्त्रीमांजननी । पुरुषद्वेषिणी पतिद्वेषिणी ।

^४शङ्खलिखितौ—

बन्ध्याऽष्टमेऽधिवेद्याब्दे दशमे तु मृतप्रजा ।

एकादशे स्त्रीजननी सद्यस्त्वप्रियवादिनी ॥

१ (ख) — सम्पादनम् ।

२ (ख) बन्ध्यार्धग्रीप्रियम्बदा ।

३ मूले अधिविम्ना तु ।

४ (ख) पुस्तके मनुः— ।

हारीतः—

अप्रजा नवमे वर्षे दशमे च मृतप्रजा ।

एकादशे स्त्रीजननी सद्यस्त्वप्रियवादिनी ॥

अधिवेद्येत्थ्याहार्यम् ।

देवसः—

आकाङ्क्षेताष्टवर्षाणि भर्ताऽतिप्रसवस्त्रियाः ।

दश विन्ध्याश्च वन्ध्याश्च द्वादश स्त्रीप्रसूतिनीम् ॥

ततो विन्देत विधिना पुत्रार्थी धर्मतः स्त्रियम् ।

पुत्रलाभात्परं लोके नास्त्यतिप्रसवा हि ताः ॥

एकामुदाह्य कामार्थमन्यां लभ्यु य इच्छति ।

समर्थः तोषयित्वा तु पूर्वोढामपरां वचेत् ॥

एका शूद्रस्य वैश्यस्य द्वे तिस्रः क्षत्रियस्य च ।

चतस्रो ब्राह्मणस्य स्युर्भार्या राज्ञो यथेच्छतः ॥

अतिप्रसवा प्रसवोऽत्र पुष्यं रजोरूपं तत् स्त्रयोग्यकाले
अतिकान्तं यस्याः अतिप्रसवा विन्ध्यां छिद्रादिमतौम् । अतिप्रसवा
हि ता इत्यत्र प्रसवः पुत्रः, ताः पूर्वोक्तस्त्रियः, समर्थः सम्यगर्थः
अर्थस्य सम्यक्त्वं भार्यातोषप्रयोजकत्वमेव, मन्वाद्युक्ताष्टवर्षादि-
विकल्पो वयःशतपेक्षया द्रष्टव्यः ।

द्येध्वधिवेदनहेतुषु न समयः श्रूयते तेषु यावतां समयेन
तद्दोषनिर्णयो जायते तावदेव समयः प्रतीक्ष्यः । यथा दीर्घरोगे-
ष्वधिविन्देत । पूर्वविवाहादपरिष्यमन्तरविवाहं कुर्यादित्यर्थः ।

१ (क) सत्वमप्रिय— ।

२ (क) चरेत् ।

मनुः—

या रीगिणी स्यात्, हिता ममन्ना चैव मन्ततम्^१ ।

माऽनुजाप्याधिवेत्तव्या नावमन्तेत्त कर्हिचित् ॥

याज्ञवल्क्यः—

अधिविन्नस्त्रियै दद्याद्वाधिवेदनिकं समम् ।

न दत्तं स्त्रीधनं यस्यै दत्ते त्वद्धं प्रकौर्त्तितम् ॥

आधिवेदनिकं अधिवेदनप्रयोजनमलङ्कारादि समं यावत्परि-
णीयमानस्त्रिये दौयते तावत् यदि त्वधिविन्न्यायै दत्तं तदा यावत्
परिणीयमानायै दत्तं तावतोऽद्धे दद्यादिति दत्ते त्वद्धंमित्यस्यार्थः ।

मनुः—

अधिविन्ना च या नारौ निर्गच्छेद्रुषिता गृह्णात् ।

मा मद्यः मन्निरोद्धव्या त्याज्या वा कुलमन्निधौ ॥

भारदः—

अनुकूलामवाग्दुष्टां दत्त्वां साध्वीं प्रजावतौम् ।

त्यजन् भार्यामवस्थाप्यो राजा दण्डेन भूयसा ॥

इति गृहस्यरत्नाकरे अधिवेदनतरङ्गः ॥

अथ परिवेदन निषेधः ।

तत्र मनुः—

दाराग्निहोत्रमंयोगं कुरुते योऽयजे स्थिते ।

परिवेत्ता स विज्ञेयः परिवित्तिः स पूर्वजः ॥

परिवित्तिः परिवेत्ता यया च परिविद्यते ।

सर्वं ते नरकं यान्ति दातयाजकपञ्चमाः ॥

याजकोऽत्र विवाहाङ्गभूतेषु होमेष्वाधानेष्टिषु च्छत्विकं ।

हारौतः—

ज्येष्ठे तु अनिर्विष्टे कनीयान् निर्विशन् परिवेत्ता भवति परिवित्तो ज्येष्ठः, परिवेदनौया कन्या, परिदायो दाता, परिवेत्ता याजकः सर्वं ते पतिताः ।

अनिर्विष्टे अकृतविवाहे अकृताग्निहोत्रे च । निष्ठानिर्देशात् एकदापि ज्येष्ठ-कनिष्ठाभ्यां विवाहो न कर्त्तव्यो अग्निहोत्रस्य । भ्रातृपदेन मोदर्य उच्यते मापल्यादौ एककारणयोगादपि भ्रातृ-शब्दप्रयोगोपपत्तौ भ्रातृपदाभिधायां प्रमाणाभावात् । अन्याय-स्थानेकार्थत्वमिति न्यायात् ।

एतज्ज्ञायानुवादिनोरर्थम^१ शातातपयोः स्मृतिः—

पितृव्यपुत्रान् मापल्यान् परमात्मतांस्तथा ।

दाराग्निहोत्रमंयोगं न दोषः परिवेदने ॥ इति ।

प्रतीत्याध्याहार्यम् । परनारीसुताश्चात्र दत्तककृच्चिमादयो विवक्षिताः ।

हृन्दोगपरिशिष्टे कात्यायनः—

दारुधिगमनाधाने यः कुर्यादधिमस्थितौ^१ ।

परिवेत्ता स विज्ञेयः परिवित्तिस्तु पूर्वजः ॥

परिवित्ति परिवेत्तारौ लरकं गच्छतो भ्रुवम् ।

आचीर्णंप्रायस्थितौ तौ पादोनफलभांगिनौ ॥

पातकफलस्य निरयस्य पादोनभांगिनावित्यर्थः ।

तथा— धनवार्द्धुषिकं राजसेवकं कर्षकन्तथा ।

प्रोषितश्च प्रतीक्षेत वर्षत्रयमपि त्वरन् ॥

प्रोषितं यद्यष्टएषानमब्दादूर्द्ध्वं समाचरेत् ।

आगते तु पुनस्तस्मिन् पादं तच्छुद्धये^२ चरेत् ॥

धनवार्द्धुषिकादिकं प्रोषितं देशान्तरस्थितं ज्येष्ठं त्वरन्पि वर्षत्रयं प्रतीक्षेतेति प्रथमस्योकार्थः । यदि तस्य प्रोषितस्य कल्याणवार्त्ता न श्रूयते तदा वर्षं प्रतीक्ष्य परिणयं करोति तदा समागते ज्येष्ठे कनिष्ठः परिवेदनपापशुद्धये कच्छुपादं समाचरेदिति द्वितीयस्योकार्थः ।

गोतमः—

नष्टे भ्रातरि ज्यायसि षड्वार्षिकं क्षपणं, श्रूयमाणेऽभिसुख-
गमनम्, प्रव्रजिते गमननिवृत्तिः प्रसङ्गात् द्वादशवर्षाणि ब्राह्मणस्य
विद्यासम्बन्धे भ्रातरि चैवं ज्यायसि यवौयान् कन्याम्युपयमेषु
षडित्येके ।

१ मूले अयजादिमः ।

२ (ख) पुस्तके वा शुद्धये ।

नष्टे प्रोषिते भ्रातरि ज्यायसि ज्येष्ठे अकृतविवाहे अना-
हिताग्रौ च यवीयान् कन्याम्युपथमे स्वविवाहाम्नाधाने षड्वर्ष-
प्रतीक्षणं कुर्व्यादश्रूयमाणे । श्रूयमाणे तु ज्येष्ठे प्रोषिते
भ्रातरि विवाहाम्नाधाने तं कारयितुं यवीयसा कार्यम् । प्रप्रजिते
कृतसञ्चासे तु तस्मिन् ज्येष्ठे तु प्रसङ्गाच्चित्तिः कार्यः । ब्राह्मणस्य
विद्यासम्बन्धान्त्रायैतो युक्तः ।

अत्रैव यदष्टवर्षप्रतीक्षणं वर्षं वा केषाञ्चिन्मतम् अत्यन्ताश्रूय-
माणत्वश्रूयमाणत्वाभ्यामन्वयः शक्यपेक्षया विकल्पः ।

तथाच वभिष्टः—

अष्टौ द्वादशवर्षाणि ज्येष्ठभ्रातरमप्रतीक्षमाणः प्रायश्चित्तौ
भवति ।

तत्र श्लोकौ—

द्वादशैव तु वर्षाणि ज्यायान् धर्मार्थयोगतः ।

न्याय्यः प्रतीक्षितुं भ्राता श्रूयमाणः पुनः पुनः ॥

उन्मत्तः किञ्चिषौ कुष्ठौ पतितः क्लीव एव वा ।

राजयक्ष्णामयावौ च न न्याय्यः स्यात् प्रतीक्षितुम् ॥

आमयावौ अतिशाररोगौ ।

श्रातातपः—

क्लीवे देशान्तरगते पतिते भिक्षुकेऽपि वा ।

'योगशास्त्राभियुक्ते च न दोषः परिवेदेने ॥

खञ्ज-वामन-कुञ्जेषु गङ्ग-देशेषु जङ्गेषु ^१ च ।

जात्यन्धबधिरे मूके न दोषः परिवेदने ॥

योगशास्त्राभियुक्ते विषयान्तरविमुक्ते । गङ्गदोऽत्यन्ताव्यक्त-
स्वरवान् । जङ्गः पुनः पुनः साध्यमानोऽपि खरं ग्रहणासमर्थः ।

कन्दोगपरिशिष्टे कात्यायनः—

देशान्तरस्थक्रीवैकवृषणानसहीदरान् ।

वेश्याभिषक्तपतित शूद्रतुल्यातिरोगिणः ॥

जङ्ग-मूकान्ध-बधिर-कुञ्ज वामन-कुण्डकान् ।

श्रुतिवृद्धानभार्यांश्च कृषिसक्तान् नृपस्य च ॥

धनवृद्धिप्रसक्तांश्च कामतः कारिणस्तथा ।

कुलटोन्मत्तचौरांश्च परिविन्दन्न दूष्यति ॥

एकवृषण एकाण्डः पण्डविशेषः, वेश्याभिषक्तः सदानेश्या-
परायणः । शूद्रतुल्याः “प्रेथ्यान् वाङ्मूषिकांश्चैव विप्रान् शूद्रवदा-
चरेत्” इति मनुनोक्ताः गोरचादिकर्षपरायणाः । कुण्डकः
पाणिरहितः ।

अत्र चेयं व्यवस्था ।

द्वादशवर्ष-प्रतीक्षणवचनं कनिष्ठस्य धनविद्यार्थं देशान्तरस्थे
 ज्येष्ठे पुनःपुनः श्रूयमाणकल्याणवार्त्तायाम् । दशाष्टवर्षप्रतीक्षणं तु
 वयोऽपेक्षया शक्येक्षया वा देशान्तरकल्याणवार्त्ताश्रवणास्प-
 लोत्कर्षाभ्यां । गोतमस्य षड्वर्षप्रतीक्षणवचनम्, धनविद्यार्थ-देशा-
 न्तरस्थे सर्व्वथा श्रूयमाणकल्याणवार्त्तायाम् । वर्षचयप्रतीक्षणम्
 धर्मधनार्थं देशान्तरगते अल्पसमयोक्तेः पारिशेष्यात् कामासक्त-
 प्रोषिते राजसेवके कृषिपरे च ज्यायसि अतिवरमाणस्य यवीयसः

तत्र चाग्निहोत्रवदावसथ्याधानेऽपि ज्यायसा अनिष्यादिते
 कनीयसा निष्याद्यमाने 'परिवेत्ताहेतुर्दोषो भवत्येव कात्याय-
 नेनाधानशब्देनावसथ्याधानाग्निहोत्राधानहोमयोरुभयोरप्युपादा-
 नात् कव्याम्युपयमेष्विति गोतमवचनस्याप्युभयसाधारणत्वात्
 समाचारादा ।

हारौतः—

सोदर्याणान्तु सर्व्वेषां परिवेत्ता कथं भवेत् ।

दारैस्तु परिविद्यन्ते नाग्निहोत्रेण चेज्यथा ॥

अत्र यद्यपि दारैः परिविद्यन्ते नाग्निहोत्रेण इत्युक्तं तथापि
 दारपरिवेदनादल्पदोष-प्रतिपादनपरतया तदिति मन्त्रव्यम् ।
 दाराग्निहोत्रसंयोगमित्यादेः प्रथमत एव मनुना कौर्त्तनात् ।

पर्याधाने प्रायश्चित्तोपदेशाच्च । एतेनैव नाग्नयः परिविन्दन्तीति
व्याख्यातम् । *

तथाचापस्तम्बोऽभिनिर्मुक्ताभ्युदितश्यावदन्ताग्नेदिधीषु दिधीषु-
पति पर्याहित परीष्ट परिविन्नः परिवित्त परिर्विविदानेषु च
उत्तरोत्तरस्मिन्नशुचिकरनिर्वृणो गरीयानिति वदन् पर्याधाना-
पेक्षया दारपरिग्रहस्याधिकदोषत्वमुक्तवान् ।

ज्ञातातपः—

नाग्नयः परिविन्दन्ति न यज्ञा न तर्पांसि च ।
न आद्वस्य कनिष्ठस्य विकल्पा या च कन्यका ॥

ब्रह्मायुधस्तु—

अनुमतावपि परिवेत्ता विवाहे भवति, अनुमतावग्निहोत्रे
रज्यायाच्च न परिवेत्तेत्याह ।

इति गृहस्यारत्नाकरे परिवेदनतरङ्गः ॥

अथावसथ्याधानम् ।

तत्र कन्दोगपरिशिष्टे कात्यायनः—

यस्य दत्ता भवेत् कन्या वाचा सपदि केनचित् ।

सोऽन्त्यां समिधमाधास्यनादधीतेव चान्यथा ॥

सपदि तस्मिन्नेव समये अन्त्यां ब्रह्मचर्य्यसमाप्तिमयकाम् ।

अयमर्थः—

यस्य कृते ब्रह्मचर्य्यावस्थायां केनचित् कन्या दातुं प्रतिज्ञाता

भवति स तस्मिन्नेव काले अग्निमाधाय तस्मिन्नेव अग्नौ समावर्तना-
द्युत्तरकार्यमग्निसाध्यं कर्षं कुर्यात् । आधास्यन्नान्यां समिध-
मादधीतेवेत्यव्यवधानेनैव वाक्यं योज्यम् ।

तथाच गोभिन्नः—

स तदैवान्यां भमिधमभ्यादधीत^१ जायाया दा पाणिं जिष्टञ्च
जुहोति तमभिसंयच्छेत स एवास्य गृह्योऽग्निर्भवति ।

तथा—

अनुद्धैव तु सा कन्या पञ्चत्वं यदि गच्छति ।

न तथा तन्त्रज्ञोपोऽस्य तेनैवान्यां समुदहेत् ।

तन्त्रपदेनात्र प्रक्रमादावसथ्याध्यानमभिमतम् । तेनैवाना-
हिताग्निना ।

तथा चेन्न लभेतान्यां याचमानोऽपि कन्यकाम् ।

तमग्निमात्मसात् कृत्वा प्रव्रज्यादत्तराश्रमम् ॥

आत्मसात् आत्ममयं कृत्वा मन्त्रेणात्मनि समारोपेति ।

यदुक्तं—

आत्मन्यग्निं समारोप्य ब्राह्मणः प्रव्रजेद्गृहात् । इति ।

पारस्करः—

अथावसथ्याधानं दारकाले दायाद्यकाल एकेषाम् ।

दारकाले पाणिगृहणोत्तरकाले दायाद्यकाले दायाविभा-
गोत्तरकाले ।

१ (ख) दधाति ।

२ (ख) क्षिप्रं स्यादुत्तराश्रमी ।

पैठीनमिः—

वैवाहिकसग्निं ममिन्धीत मायं प्रातर्यथाकालं ममिध
अभ्यादध्यात् अग्नये प्रजापतये अनुमतये इति, मायं सूर्याय
प्रजापतये अनुमतये । अग्नये स्विष्टिहृते च सूर्याय प्रजापतये
अनुमतये ।

इत्यत्र पूर्वविधिवाक्यस्य प्रातरित्यन्वीयते । अग्नये स्विष्टिहृत
इति मायं प्रातश्चान्वीयते ।

हारोतः—

श्रीद्वाहिकग्रहणाद्गृह्यविधानाच्च गृहस्यः । तस्माद्गृहोषित इति
गृहपतियाजमाना गार्हस्थ्यधर्माः प्रतिपद्यन्ते । दारानागृह्य
अग्नौनाधायेत्यभिधाय पञ्चयज्ञा अन्ये च धर्माः श्रीचाधानोत्तर-
कालं कार्यत्वेनोक्ताः ।

तत् श्रीताधानादपि पूर्वं स्मार्त्तान्याधान पुरस्कृत्य भवन्तो-
त्यनेन बाक्येनाभिधीयते यजन्तत् गृहस्यकार्यम् । श्रीद्वाहिको
विवाहाग्निः, गृह्याभिधानं गृहस्योक्तकर्माभिधानं तस्मादनन्तरोक्तं
गृहोषित इति गृहस्यः । स च गृहस्यः मन् ततः प्रभृति पाक-
यज्ञैर्यजेत ततस्तस्य गार्हस्थ्यधर्मस्य वृत्तं नतु श्रीताग्निमपेक्षते ।
इति ।

विश्रामित्रः—

वैवाहिकेऽग्नौ कुर्वीत गृह्यं कर्म यथाविधि ।

पञ्चयज्ञविधानञ्च पक्त्वानाङ्गिकौ गृहे ॥

वैवाहिके विवाहमयगृहोते गृह्यं कर्म पाकयज्ञादि ।

बौधायनः—

भार्याद्वाहाद्यग्निस्तस्मिन् कर्मकरणं प्रागग्न्याधेयात् ।
प्रागग्न्याधेयादिति । प्राक् औताग्न्याधानात् ।

याज्ञवल्क्यः—

कर्म स्नात्तं विवाहाग्नौ कुर्वीत प्रत्यहं गृहो ।
दायकालाहिते वापि औतं वैतानिकाग्निषु ॥
वैतानिको वितानं यज्ञविस्तरः तत्प्रयोजकः ॥

॥ इति गृहस्यरत्नाकरे आवश्यकतरङ्गः ॥

अथाग्निहोत्राधानादि ।

तत्र वृषिष्ठः—

अवश्यं ब्राह्मणोऽग्नीनादधीत । दर्शपौर्णमास्यायणेष्टि-चातु-
र्मास्य-पशुहोमैश्च यजेत । वैयमिकं ह्येतत् ऋणमंस्तुतश्च ।

वैयमिकं नियमभवं नित्यमित्यर्थः । ऋणमंस्तुते ऋणापकरण-
त्वेन कौर्त्तितम् । जायमानो वै ब्राह्मण इत्यादि वाक्येन ।

गङ्गुलिखितौ—

दारानाहुत्याग्नाधेय-पुनराधेयाग्निहोत्र-दर्श-पौर्णमाम-टाचा-
यण-चातुर्मास्य-पशुमौत्रामण्यन्तैर्हविर्यज्ञैः मप्रभिर्यजेत ।

पुनराधेय आधानप्रकारविशेषः । टाचायणः—

पञ्चदशवर्षावधितया दर्शपौर्णमामयोरेव पञ्चावृत्यनुष्ठानेन
प्रकारविशेषो याज्ञिकप्रसिद्धः ।

पेठीनमिः—

सुखमग्निर्देवानां मनुष्याणां तस्मादग्निमादधीत अग्निमुखा
देवा, हव्यं वहति देवानां कव्यं पितृणां सायंप्रातर्बलिहरणं दर्श-
पौर्णमासौ बेष्टिरष्टका पशुबन्धः पिण्डपितृयज्ञ इति पाकयज्ञः ।

हव्यं वहति देवानामित्यत्र अग्निरिति शेषः । कव्यमित्यत्रापि
वहतीत्यनुषज्यते ।

आपस्तम्बः—

पचादिकरणममावस्यादिआहुं आवणीकर्म आग्रयणीक्रिया
आश्वयुजीकर्म चैत्रीविधानमग्न्याधानमग्निहोत्रं दर्शपौर्णमासकर्म
चातुर्मास्यकर्म पशुबन्धनम् सौचामणीकरणमग्निष्टोमोऽत्यग्निष्टोम
उक्त्यः षोडशौ वाजपेय अतिरात्रं आप्तोर्य(र्या)म इति सोम-
यागाननुतिष्ठेत् ।

अमावस्यादीत्यादिपदेनाष्टकादिपरिग्रहः ।

देवसः—

ऋतः प्रकृतोऽऋतः शूलगवो बलिहरणं प्रत्यवरोहणमष्टकाहोम
इति पाकयज्ञसंख्याः सप्त । अग्निहोत्रमग्न्याधेयं दर्शपूर्णमास वापन-
सवनयज्ञाः चातुर्मास्याः सौचामणीतीमा हविर्यज्ञसंख्याः सप्त ।
अग्निष्टोमोऽत्यग्निष्टोम उक्त्यः षोडशौ वाजपेयो चिरात्रमाप्तोर्यम
इतीमाः सोमसंख्याः सप्त । एकविंशतिविधो यज्ञोऽध्वरो वेद उक्तः ।

अग्रयणयज्ञ-वाजपेयाश्वमेधराजसूयपौण्डरीकगोसवादयो महा-
यज्ञाः ऋतवः । एतावदिति कालमुद्दिश्य यज्ञोऽयं व्रत-
दानाद्यनुष्ठानं सचे पक्षापक्षात्नेन पञ्चपदा यज्ञप्रवृत्तिरिति ।

यज्ञः कृतः । देवोद्देशेन होमः प्रकृतः । ब्राह्मणाय पाकाग्नि-
दानमकृतः । 'वास्तुपतिभृतेभ्यो बलिहरणं । इन्द्रदैवतपुङ्गवथागः
स्यात्पौपाकाङ्कः । शूलगवः । बलिहरणं, सर्पाय मणिदानं ।
प्रत्यवरोहणं मार्गशीर्षं प्रत्यवरोहणमित्याद्युक्ता अस्तमिते
स्यात्पौपाकस्य जुहुस्व इत्याश्वलायनोक्तम् ।

अयमयज्ञो 'निरूढपशुयागः, एतावदिति-कालमुद्दिश्येति
द्वादशरात्रादिसहस्रदिनपर्यन्तं सचाङ्गकालमुद्दिश्येत्यर्थः ।

पञ्चपदा पञ्च स्यात्पौपाकयज्ञसंख्या हविःसंख्याः सोमसंख्या
महायज्ञाः सचरूपाः पञ्चप्रकारा इति यावत् ।

बौधायनः—

अग्न्याधेयप्रभृत्यथेमानि अजस्त्राणि भवन्ति तथैतदग्न्याधेय-
मग्निहोत्रं दर्शपौर्णमासावाययणमुद्गयन-दक्षिणायनयोः । पशु-
स्यातुर्मास्थानि षट्सुमुखे षट् होता वसन्ते ज्योतिष्टोम इत्येवं
क्षेमप्रापणं^१ ।

अजस्त्राणि स्वकाले आवश्यकानि । षड्भूता वांग्घोतेत्यादि-
मन्त्रेण षट् षट्सुमुखेऽप्युज्जतिः । क्षेमप्रापणमकरणमिदं
प्रत्यवायपरीहारः ।

मनुः—

अग्निहोत्रञ्च जुहुयादाद्यन्ते द्युनिशोः सदा ।
दर्शेन चाद्धंमासान्ते पौर्णमासेन चैव हि ॥
ग्रस्यान्ते नवग्रस्येष्ट्या तथर्त्तन्ते द्विजोऽध्वरैः ।

१ (ख) —प्राण— ।

२ (क) प्रयोगम् ।

पशुना त्वयमस्यान्ते समान्ते सौमिकैर्मखैः ॥

नानिहा नवग्रस्येष्वा पशुना चाग्निमान् द्विजः ।

नवाक्षमद्यान्मांसं वा दीर्घमायुर्जिजीविषुः ॥

नवेनास्त्रेण चानिह्वां पशुहव्येन चाग्नयं ।

प्राणानेवात्तुमिच्छन्ति नवास्त्रामिषगर्द्धिनः ॥

आद्यन्ते शु-निग्रोरिति सायं— प्रातःमन्ध्ययोरित्यर्थः ।

सत्वन्तेति सत्वन्तपत्ते चतुर्षु चतुर्षु मासेषु अध्वरैस्वातुर्मास्ययागैः
पशुहव्येन पशुहविषा ।

द्वारौतः—

अग्निहोचवशयज्ञाभिजितमश्रौयास्त्रान्यमभिजितात्मनस्त्वग्दा-
हभिरिन्धानो वानस्पत्यमभिजयत्यङ्घ्रिः पय आन्व्यादि । त्रीहियवाद्या
श्रोषधयः, पशुना पशुयज्ञाभिजितं यज्ञेन ऊत्वा पुरुषेण भुज्यता-
मापादितम् तदन्यमभिजितं अभिजितां मध्ये यज्ञाभिजितम्,
अन्यमभिजितम् नाश्रौयात् ॥

कुतस्तदन्याभिजिता सशस्यैकत्वात् पापवत्त्वादित्यर्थः । नत्वेवं
वृक्षफलादीनामपां मानुषादीनां महिव्यादिपयसः सविकारस्य
मृगादीनां वा यज्ञियत्वात् तद्भक्षणे कथं न दोष इत्यत आह
दारभिरित्यादि ।

वानस्पत्यं वनस्पतिभ्रवफलादि, अङ्घ्रिः पाकादिकाले अभिषेको-
पयुक्ताभिः पयमादिभिर्यज्ञोपयोगिभिर्द्रव्यैः । आदिशब्देन
दध्यादिपदहणं पशुना ङागादिना यज्ञोपयुक्तेन पशुन् याम्यारण्यान्
अभियजतीत्यन्वयः ।

वाञ्छवत्कथः—

प्रतिबंधत्सरं सोमः पशुप्रत्ययनं तथा ।

कर्त्तव्याप्यणेष्टिस्र चातुर्मासेन चैव हि ॥

एषामसम्भवे कुर्व्यादिष्टिं वैश्वानरीं द्विजाः ।

हीनकल्पं न कुर्वीत सति द्रव्येऽफलप्रदम् ॥

हीनकल्पमनुकल्पं न कुर्व्यादित्यर्थः । सति द्रव्ये प्रथमकल्प-
निर्वाहके द्रव्ये विद्यमाने । अत्र हेतुर्थतोऽफलप्रदं तदनु-
कल्पाचरणम् ।

यजेतेत्यनुवृत्तौ विष्णुः—

शरत्पौष्णयोश्चापयणेन ब्रौह्मिवयथोः पाके वा ।

भावात्तः—

— सायं प्रातः सदाभ्यस्तं वैतानं जुहुयाद्द्विजः ।

दर्शनं चार्द्धमासेन पूर्णमासेन चैव हि ॥

शशपत्नौ नवेष्ट्या च चातुर्मासेष्वृतोर्मुखे ॥

‘अथनादौ निरुद्धेन पशुना वत्सरेण वा ।’

समान्ते सोमयागेन दिष्ट्या युक्तो न संशयः ॥

शारीतः—

नाग्निहोचात् परो धर्मा नाग्निहोचात् परं तपः ।

नाग्निहोचात् परं दानं नाग्निहोचात् परो दर्मः ॥

नाग्निहोचात् परा पूजा नाग्निहोचात् परं यज्ञः ।

नाग्निहोचात् परा सिद्धिर्नाग्निहोचात् परा गतिः ।

नाग्निहोचात् परं स्नानं नाग्निहोचात् परं व्रतम् ॥

तथा—

अग्निहोचादिभिः पूतो^०नियतात्मा जितेन्द्रियः ।

सूक्ष्मात्सूक्ष्ममवाप्नोति गगने सुषिरं यथा ॥

यथा गगने महाकाशे सुषीरात्मकमाकाशं दृश्यते इत्यर्थः ।

जावालः—

सन्तोषामृतमासाद्य तन्मना धर्मविस्तरः ।

अकामेनाग्निहोचस्य होता खज्योतिराप्नुयात् ॥

अत्र पैठौनसिः—

अग्निमेधेनोपासीत नान्यं दैवतम् । अग्निभूम्यामिति विश्वायते ।
न प्रवसेत् । यदि प्रवसेदुक्तमुपस्थानं चलितस्य प्राग्गतमग्न्याधेयं
जुह्यात् । नवेष्ट्यामेवमौपासनस्य उक्तम् ।

कल्पसूत्रोक्तमुपस्थानं कर्त्तव्यमिति शेषः ।

चलितस्याप्रोषितस्य प्राग्गतं यजमानप्राग्गनौयभागं एवमाव-
सथ्यसम्बन्धिन्यां नवेष्ट्यामौपासनस्य यजमानस्य प्राग्गतं यजमान-
प्राग्गनौयमग्नौ चिपेदित्यर्थः ।

अङ्गिराः—

लौकिकं वैदिकं वापि यज्जुहोति यथाविधि ।

वैदिकात् स्वर्गमाप्नोति लौकिकं स्वर्गसाधनम् ॥

वैदिकात् औतात् स्वर्गं मोक्षम् ।

देवताः—

नाग्निहोत्रं समादा(धा)य जीवितार्थमपि त्यजेत् ।
सर्वं वेदासादक्षा हि लोके ब्राह्मणजन्म च' ॥

मनुः—

न वै कन्या न युवति नांश्वविद्यो न वालिशः ।
होता स्याद्ग्नहोचस्यं नार्त्ता नासंस्कृतस्तथा ॥
नरके हि पतन्त्येते जुह्वतः स च यस्य तत् ।
तस्माद्देतानकुशलो होता स्याद्देदपारगः ॥

अश्वविद्योऽत्र प्रतिनिधि-प्रायश्चित्ताद्यनभिज्ञः । वालिश
षोडशवर्षादवरवयस्कः । आर्त्ता रोगादिप्रसक्तहोमाममर्थः ।
असंस्कृतो गर्भाधानादि-संस्कारशून्यः । एते कन्यादयो जुह्वतो
होमं कुर्वाणा नरके पतन्ति यस्य वाऽग्निहोत्रिणस्तमग्निहोत्रिणं
नरके पातयन्तीत्यनुषज्यते ॥ वैतानशब्दो अग्निचयमाध्यकर्षपरः ।
कन्यादौनाम्नात्राग्निहोत्र-श्रुतिक्रप्रतिनिधित्वेन प्रसक्तानां निषेधः ।

हृन्दोगपरिशिष्टे कात्यायनः—

असामक्ष्यन्त दम्पत्योर्होतव्यं नर्त्विगादिना ।
दथोरप्यसमं हि भवेन्नयमनर्थकम् ॥
विवाहाग्रौ सभार्यस्येत् सौमामुलङ्घ्य जुह्वति ।
होमकालात्यये तस्य पुनराधानमिष्यते ॥
अरथोः अयंनाग्नेऽग्निदाहे अग्निषमाहितः ।
पासायेदुपग्रान्तेऽस्मिन् पुनराधानमिष्यते ॥

१ (क) जन्मनः ।

सौमा अन्याधानादिभौमा दम्पत्योः पत्नीयजमनयोः सौमान्त-
भूतयोर्हामकौन्तातिकमे पुनराधानमित्यर्थः । अरण्योः निर्मन्यदारु-
द्वययोः । नागोऽदर्शनं, समाहितः सम्यगग्निरक्षणानुक्लियत्नः ।
हारीतः—

अनुष्णपाकयज्ञः सर्व्वशूनाकृतेभ्यः प्रतो भवति । यथा
प्रजानामग्नमेवमग्नेरग्निहोत्रमिति श्रुतिः । यथा अनन्नन्त्यः प्रजा
अनीयस्त्वमुपयान्ति प्रमोयन्ती चैवं विच्छिन्नाग्निहोत्रा अग्नयः ।
क्रतुनोपपन्नेनाप्यवमोयस्त्वमुपयान्ति प्रमोयन्तीति वा । तस्माद्भृत्यै
गुप्त्यै वा अग्नेरग्निहोत्रमिति श्रुतिः ।

आयुष्कृतं यजमान आयुरेव प्राणाग्निहोत्रं यथाह्निसमर्था
भवत्येवमविच्छिन्नाग्निहोत्राग्नयः तप्राः प्रीताः क्रतुषु सम्भव-
न्तीति । जरामर्त्याथैवं मत्राय दीक्षते ।

यो दर्शपौर्णमासामारम्भणीयं करोति स पौर्णमासेन हविषौषधिषु
मास्नाज्यपशुषु सम्भवितात् । यः सोमममावास्येन दर्शेन यज-
स्नाप्याययति स सोमयाजो तस्माद्दर्शमंस्यो दर्शपौर्णमासामुपेत्य
प्रथममेव प्रतोऽमृतत्वमुपगच्छति अतिरेकादन्यैः ।

स द्विविधो द्रव्येज्यान आत्मेज्यानश्च योऽस्त्येव द्रव्यमिति
फलमभिसन्धाय सोपधं वा यजते स द्रव्येज्या ।

अथ श्रुतिकृत्यात्मज्ञानवान् अमृतं हविर्भृताधिदैवतमध्यात्मभृतं
वैश्वानरं यजति स आत्मेज्या । तदप्येतद्दुषोक्तं वैश्वानरमतिथि-
भूतमाददानमन्तर्विधौ परमे ब्रह्मणि आत्मनि आत्मानमभिसं-
विदानः प्रतिषायमूरतिर्याति विद्वान् ।

सम्यक् वीरमतिथिं रोचयन्त^१ इमान् लोकानमृतान्
सञ्चरेमः । इति ।

अनुष्णपाकयज्ञः अस्वलितपाकयज्ञः । अयञ्च पूर्वोक्तानु-
वादः । फलोपदर्शनाय यथा ,प्रजानामग्रनमित्यादिना श्रुति-
रित्यन्तनाग्निहोत्रस्य नित्यता दर्शते ।

लौकिकाग्रनदृष्टान्तेन अन्नश्रन्त्यः भोजनमकुर्वाणाः अनौयस्त्वं
कृशत्वं क्रतुना दर्शपौर्णमासादिना उपपन्नेन सिद्धेन अवसौधस्त्वम-
श्रेष्ठत्वं धृत्यै स्वरूपावस्थितये गुप्त्यै रचनाय ।

आयुष्कृतं यजमान इत्यादिना सम्भवन्तीत्यन्तेन प्राणाग्निहोत्र-
दृष्टान्तेनाग्निहोत्राख्यतृप्तानामग्नीनामुत्तरक्रतुषु समर्थत्वं दर्शते ।

आयुःकृतं प्राणाग्निहोत्रकृतम् । तदेव विवृणोति आयुरेव
प्राणाग्निहोत्रमिति । आयुरत्रायुर्वर्द्धनहेतुः तृप्ताः शक्ताः जरा-
मर्त्याय जरामरणपर्यन्तं अतिरेकादनुष्ठानं कार्यम् ।

जरामर्त्यायेत्यादि अतिरेकादन्येरित्यन्तेन ।

आरम्भणौघेषु प्रथममेव दर्शपौर्णमासौ प्राथं पृतो भवति
अन्यैस्तु द्वितीयादिप्रयोगैर्जरामरणपर्यन्तेरतिरेकादनुष्ठानबाहुल्या-
दमृतत्वमुपगच्छतीत्युच्यते । औषधादिषु सोमस्य सम्भवित्वात्
सोमेन यजमानश्च सोममाष्याययति स द्विविध इत्यादिना
सञ्चरेम इत्यन्तेन याग एवाधिकारिविशेषेण फलविशेष उक्तः ।

सोपधं नैमित्तिकाद्युपाधिमहितं श्रुत्यादौत्यत्र ज्ञानपदं

प्रत्येकान्धियि नेयं, अमृतं ब्रह्म हविर्भूतं हविरात्मकं अधिदैवत-
मधिदैवतात्मकत्वमध्यात्मभूतं वैश्वानरं विश्वनरनयनहेतुं एव
भावापत्तौ यज्जननं स आत्मज्योतिर्नैयम् ? ।

वैश्वानरमित्यादि वैश्वानरमतिथिभूतं प्राददानमादरेणोप-
चरन्तं अन्तर्विधौ अन्तर्यजने आत्मनि आत्मानं जीवास्थं
अभिसम्बिदानो अध्यासेन^१ एकत्वेनोपलभमानः अरतिरपगत-
बाह्यविषयानुरागः अभिसम्बिदानो परमाकाशे परमात्मनि यदि
तदैक्यं याति तदात्मभाव^२सनुभवतीत्यर्थः । प्रतिमाद्यं प्रतिषन्ध्यं
होमकाल इत्यर्थः । इदञ्च नित्यकालोपदर्शनार्थम् ।

पुनर्हारीतः—

अचराद्ब्रह्म भवति ततः कर्म ततः क्रतुः ।
ततः पर्जन्यस्ततो नित्यं ततो भूतानि यजिरे ॥ ..
यज्ञात् प्रजा विश्वतः सम्भवति यज्ञो धारयति प्रजाः ।
यज्ञो भूतं सर्वं यज्ञो वेद इमास्तनूः ॥
यजमानस्य ये निन्दां प्रवदन्त्यबुधा जनाः ।
यज्ञापोढस्य ते तस्य पापं गृह्णन्त्यचेतमः ॥
नास्त्ययज्ञस्य लोको वै नायज्ञो विन्दते शुभम् ।
अनिष्टयज्ञोऽपूतात्मा भ्रम्यते भिक्षपाचवत् ॥
यज्ञेन लोका विमला विभान्ति
यज्ञेनादरादमृतत्वमाप्नुवन् ।

यज्ञेन पापैर्वज्रभिर्विसृजतः

प्राप्नोति लोकान् परमस्य विष्णोः ॥

निश्चितमिदं यद्वेदे इत्यादि श्रुतेः ।

ततो वेदात् कर्म क्रिया, क्रतुर्यागः विश्वतः सर्वतः, तस्य शरीरं यज्ञापोढं यज्ञेनापोढं निराकृतमिति यावत्, तस्य वज्रमानस्य ।

वायुपुराणे—

दर्शञ्च पौर्णमासञ्च ये यच्छन्ति द्विजातयः ।

न तेषां पुनरावृत्तिर्ब्रह्मलोकात् कदाचन ॥

पुनर्हारीतः—

दिव्याङ्गतिमवाप्नोति अहरहरग्निहोत्रदर्शपौर्णमासाद्ययण चातु-
र्मास्येष्टिपशुवन्धप्रभृतिभिर्विधिवदृच्यतिरेकाद्ग्नित्तोमाद्यैः प्रवृत्तिः ।
प्रवृत्तिरनुष्ठानमिह मतं तस्यातिरेकादुत्कर्षः ।

वसिष्ठः—

अद्वाग्नीलोऽसृष्ट्यालुरलमग्न्याधेयाय नानाहितंभिः स्यादलक्ष
सोमपानाय नासोमयाजौ स्यात् ।

असृष्ट्यालुः परद्रव्यादानेच्छाशून्यः, अलं समर्थः सामर्थ्यन्तु
धनात्मकम् ॥

मनुः—

यस्य चैवार्षिकं भक्तं पर्याप्तं भृत्य-वृत्तयोः ।

अधिकं वापि विद्येत स भोमं पातुमर्हति ॥

अतस्त्वत्पीयसि द्रव्ये यः भोमं पिबति द्विजः ।

स पीतसोमपूर्वीऽपि न तस्याप्नोति तत्फलम् ॥

चेवार्षिकं श्र्वचयवर्त्तनं भावि येन वित्तेन श्र्वत्या श्र्वश्यापोषणीयाः ।

याज्ञवल्क्यः—

चेवार्षिकाधिकासो यः स सोमं पिवति दिजः ।

प्राक्सोमकीः क्रियाः कुर्याद्यस्यासं वार्षिकं भवेत् ॥

प्राक्सोमकौः सोमात् प्राक् प्राक्सोमं तच्च भवाः चातुर्मास्या-
द्यात्मिकाः क्रियाः । एतच्च काम्यसोमपानवञ्चित्यसोमपानेऽपि
द्रष्टव्यम् ।

सोमं पिवतीति सामान्यत एव श्रवणात् चेवार्षिकासः प्रत्यहं
सोमेनेति प्रत्यहं शब्देन विष्णुना नित्यस्यापि प्रतिपादनात् ।
विष्णुर्नैव च सोमाभावे दृष्ट्या वैश्वानर्या वेति प्रतिनिधितया
वैश्वानरीविधानात् ।

न च—

काम्यासम्भवे वैश्वानरीविधानमिति युक्तं, काम्ये प्रतिनिधेर-
भावात् । याज्ञवल्क्येन प्रतिशंवत्सरं सोममित्युक्त्वा तदभावे
वैश्वानरीविधानात् ।

मनुः—

इष्टिं वैश्वानरीं नित्यं निर्वपेदश्वपर्य्यवे ।

कृत्तानां पशुसोमानां निष्कृतिः स्यादसम्भवे ॥

कृत्तानामावश्यकतया प्राप्तानां निष्कृतिस्तत्करणे नित्यप्रत्यवाय-
परीहारः । असम्भवे पूर्वीऋधनपश्चादेः ।

तथा— पुष्पान्यन्यानि कुर्वीत अहधानो जितेन्द्रियः ।

न त्वल्पदक्षिणैर्यज्ञैर्यजेतेह कथञ्चन ॥

इन्द्रियाणि धियः काममर्थं^१ कौर्त्तिं प्रजाः पशून् ।

इन्द्र्यल्पदक्षिणो यज्ञस्तस्मान्नाल्पधनो यजेत् ॥

प्राजापत्यमदत्वाश्चमन्याधेयाथ दक्षिणाम् ।

अनाहिताग्निर्भवति ब्राह्मणो विभवे सति ॥

अन्यानि पुष्पानि यज्ञोपयोगिकरणादत्यन्तधनसाध्यानि दाना-
दीनि । अल्पदक्षिणैरिति अल्पत्वञ्च विहितदादग्रगतादिसंख्या-
पेक्षया, अश्वः प्राजापत्यः स्वभावत एव तस्य प्रजापतिदेवताकत्वात् ।
अनाहिताग्निर्भवति अग्न्याधेयफलशून्यो भवतीत्यर्थः ।

राजधर्मेषु शङ्खलिखितौ—

नाल्पसम्भारो यजेत नापि संवत्सरवृत्तिरनिष्टं हि राष्ट्रे
निपतत्यनिष्टं यज्ञवसनं यजमानं ङादयति ।

अनिष्टं पशुजनविरहः । यज्ञवसनं अवैधयज्ञः स हि तं ङादयति
पापे संयोजयति ।

पुनश्च शङ्खलिखितौ—

ऋत्विक्त्वन्मसमायुक्तः पश्वौषधिममन्वितः ।

यज्ञे न देवानाप्नोति यावन्नाप्नोति दक्षिणाम् ॥

प्रत्याश्रमं स्त्रिता वर्षाः कर्ष्यभिर्युक्तां गताः ।

नियमांशारधर्षाणां ब्राह्मणस्तत्र देशकः ॥

सन्मूढ्यः सोऽर्षणीयस्य गृहः संस्कारकर्ष्यकृत् ।

पूष्यो मधुपर्कादिना, अर्धनौद्यो दक्षिणादिना ।

अग्नयक्षन्मुखाः सर्व्वे वेदासाग्निमुखाः स्यताः ॥

स्यतो यजुषि सामानि अथर्वाङ्गिरसानि च ।

तानि विप्रेष्वधीतानि ते व्यज्ञा आप्तदक्षिणाः ॥

आप्तदक्षिणाः 'सम्यक् विहितप्राप्तदक्षिणाः एतेन ब्राह्मणप्रशंसा-
दारेण सम्पूर्णदक्षिणादानं कार्य्यत्वेन ह्युत्पाद्यते ।

हन्दोगपरिशिष्टे कात्यायनः—

नैकयापि विना कार्य्यसाधनं^१ भार्य्यया द्विजैः ।

अहृतं तद्विजानीयात्^२ सर्व्वानन्वारभन्ति यत् ॥

वर्णञ्छेमेन बङ्गीभिः सवर्णाभिश्च यत्नतः^३ ।

कार्य्यमग्निच्युतेराभिः साध्वीभिः मन्यनं पृथक् ॥

नात्र शूद्रां नियुञ्जीत न द्वेषद्रोहकारिणौम् ।

नाशासनस्यामन्येन पुंसा सह न सङ्गताम् ॥

ततः शक्ततरा पस्यादासामन्यतमैव या ।

उपेतानांश्चान्यतमा मन्येताग्निं निकामतः ॥

भवन्ति सदाधिकुर्व्वन्ति एतेनानेकपत्नीत्वे एकापि पत्न्यन्य-
सन्निधौ अग्न्याधानं कार्य्यं बङ्गीवनेकवर्णानेकासु वर्णञ्छेष्टैवाग्निमन्यनं
कुर्यात् । कार्य्यमित्यादि आभिः सवर्णाभिः सर्वाभिश्चरेदपिम-
वाक्यस्वदोषशून्याभिः पृथक् मन्यनं कार्य्यं चा अग्निच्युतेः यावदर-
णीभ्यामग्निधमनम् । नाशासनस्त्रां भर्त्तुराज्ञोन्मीलिनौ ततः शक्त-

१ (ख) आधानं ।

२ मूले सर्व्वामन्या भवन्ति यत् ।

३ मूले जन्मतः ।

तरेति ततोऽग्निमन्थनस्य पश्चात् अनन्तरम् शक्ततरा अग्नि-
शुश्रूषादिक्षमा अनेकासु खवर्णासु मध्ये अग्निं परिचरेदित्यर्थः ।

उपेतानामिति—

उपेतानां शक्ततराणामेव समीपस्थानां मध्ये यथेच्छमग्निमेका
परिचरेत् ।

याज्ञवल्क्यः—

दाहयित्वाऽग्निहोत्रेण स्त्रियं वृत्तवतीं पतिः ।

आहरेद्विधिवद्द्वारानग्निं वैवाहिकं स्त्रियम् ॥

वृत्तमिह यथोक्तस्त्रीधर्माचारः, विधिवद्यथोक्तविवाहप्रकारेण ।

स्त्रीधर्मानन्तरं मनुः—

एवञ्चतुर्णां वर्णानां द्विजातिः पूर्वमारिणीम् ।

दाहयेदग्निहोत्रेण यज्ञपात्रैश्च धर्मवित् ॥

भार्यायै पूर्वमारिण्यै दत्त्वाग्नीमन्थकर्मणि ।

पुनर्दारक्रियां कुर्यात् पुनराधानमेव च ॥

अन्यकर्म दाहात्मकम् ।

हृन्दोगपरिशिष्टे कात्यायनः—

ज्येष्ठा चेत्तु मभार्यस्य^१ चाभिचारेण गच्छति ।

पुनराधानमत्रैके दृच्छन्ति न तु गोतमः ॥

दाहयित्वाऽग्निना भार्यां सदृशीं पूर्वमंस्थिताम् ।

गो(पा)त्रैश्चाथाग्निमादद्यात् हतदारो विपश्चितः ॥

अभिचारो व्यभिचारः । पूर्वमंस्थितां पूर्वमृततां । अथाग्नि-

नेतिपदं मनुकृष्णाग्निहोत्रेणेति पदञ्च स्मार्त्ताग्नेरप्युपलक्षणम् ।
 भार्यापदमन्वाकारवत्सर्व्वज्येष्ठ-कनिष्ठ-पत्नीपरं भार्यादिपदैरवि-
 शेषतस्तत्र^१ भार्यामात्रप्रतिपादनात् ।

न चाग्नयो वापि ते ये 'पत्न्यां मृतायामाद्रियन्त' इति कठ-
 श्रुतावविशेषेण ज्येष्ठ-कनिष्ठ-पत्नीमरणेऽग्निचयत्याज्यत्वबोधनात् ।

यानि तु वाक्यानि—

'मृतायामपि भार्यायां वैदिकाग्निं न हि त्यजेत् ।

उपाधिना तु तत्कर्म्म यावज्जीवं समापयेत् ॥

यो दहेद्दग्निहोत्रेण स्वेन भार्यां कथञ्चन ।

स स्त्री सम्पद्यते तेन स्त्रीदाहो न पुमान् भवेत् ॥

द्वितीयाश्चैव भार्याश्च दहेद्दैतानिकाग्निभिः ।

जीवन्त्यां प्रथमायाश्च सुरापानममं हि तत् ॥

मृतायाश्च द्वितीयायां योऽग्निहोत्रं समुत्सृजेत् ।

ब्रह्मोष्णं तं विजानीयात् यस्य कामात् समुत्सृजेत् ॥

वर्हिषस्तरणं मन्त्रैर्न पश्चात् चेदपत्नीकः ।

इत्येतानि सन्दिग्धमूलकानि असवर्णद्वितीयपत्नीमरण-
 विशेषानि वा ॥

इति गृहस्यरत्नाकरे अग्निहोत्राधानतरङ्गः ॥

अथ यजन-याजने ।

अथ बौधायनः—

यथाग्न्याधेयो^१ यद्देवा देवहेवनं, यददौव्यन्नमहं वभूव ।
 आय्युष्टेविश्वतो दक्षदिति पूर्णाहुतिं ऊत्वाग्निहोत्रमारस्यमानो
 दग्धहोतारं^२ कृत्वा दर्शपूर्णमास्यावारस्यमानस्यतुर्होतारं चातुर्मास्य-
 मारस्यमानो पञ्चहोतारं कृत्वा पशुबन्धे षड्होतारं कृत्वा, सोमे
 षप्तहोतारमिति । विज्ञायते कर्मादिष्वेतैर्जुहुयात् ततो^३ देवलोकों
 समश्रुत इति हि ब्राह्मणम् ।

दग्धहोतारमित्यनेन दग्धहोतारं परिविन्ति श्रुतीत्यादि-
 मन्त्रविशेष उपलक्ष्यते । एवञ्च पञ्चहोतारमित्यादावपि ।

उक्ताग्न्याधेयादिकर्मारम्भेषु ।

आपस्तम्बः—

पाणिपहणादधि गृहमेधिनोर्व्रतं कालयोर्भोजनमदग्निस्वाकस्य ।
 पर्वसु चोभयोरुपवासः । औपवसमेव^४ एककालान्तरे भोजनं
 दग्निस्वाकस्य । यच्चैतयोः प्रियं स्यात्तस्मिन्नहनि भुञ्जीयातामधस्य
 शयीयातां मैथुनवर्ष्मन्स्य । शोभूते स्यात्सौपाकः । तस्योपचारः
 पार्ष्णेन व्याख्यातः । नित्यं लोक उपदिशति । यत्र कचनाग्नि-
 मुप(समा)धास्यन् तत्र प्राचीरद्वीचीस्य तिस्रस्त्रिस्तो लेखा लिखित्वा

१ मूले अथाग्न्याहुतीरपजुहोति ।

२ (ख) पुस्तके यददौवन्नमहं ।

३ मूले पूतः ।

४ मूले होत्रा ऊत्वा ।

५ (ख) औपवसम् ।

अङ्गिरभ्युक्ष्याग्निमुपसमिन्ध्यात् । उत्सिञ्चेत्तदुदकमुत्तरेण पूर्व्वेण
वान्यदुपदध्यात् । नित्यमुपधानान्यङ्गिरशून्यानि स्युरिति ।

पाणियहणाहारपाणियहणादूर्द्धं गृहमेधिनोर्जायापत्योः व्रतं
नियतं कर्म एकत्वमविवर्चितं । . कालयोः सायंप्रातःकालयोः ।
अदग्निरस्य अन्नकरणिका तग्निर्न कार्या इत्यर्थः ॥ अहितार्थ-
योगे करणे षष्ठी । पर्व्वसु पौर्णमास्यामावभ्ययोः । उभयो
जायापंत्योरुपवासोऽग्नविरहः । किञ्चोपवस्तमेव औपवस्तञ्च
तदेव च भोजनं घास्यारण्यं द्रव्यं भुक्त्वा गार्हवत्याहवनौयसमीपे
वत्सरं तदेव च भोजनं कालान्तरे नत्वग्याधानानन्तरमेव सायं
प्रातःकालयोर्वा किन्त्वपराह्णे व्रतोपासनौयसश्रीतेति कात्यायन-
वाक्यात् । तग्निश्चास्येति आपस्तम्बशाखिनाममावस्याविषयं
पौर्णमासात् या परस्यान्तौ इति अहितौ इति कल्पसूत्रोक्तैः ।

प्रियं विहितानामाज्यदध्यादौनामन्यतममेकस्मिन्नह्नि पौर्ण-
मास्यमावस्यादिनयोः, अधो न पर्य्यङ्गादौ श्वेभूते प्रतिपदौत्यर्थः ।
उपचारः फलीकरणादिः पार्व्वणेन पर्व्वभवेन स्थालौपाकेन उप-
समिन्ध्यात् दीपयेत् उत्सिञ्च उदकं यस्यां कस्याञ्चिद्दिशि अन्यदुद-
कान्तरं उपधानानि च वल्कलादौनि नित्यं यावत्प्रयोगकालम् ।
हारीतः— देवपित्र्यं श्वेभूतेऽप्युपवस्तं नैवातिकामश्रीयात् ।

श्वेभूते दर्शपौर्णमासास्थामन्यत्रापि कार्य्यं । श्वेभाविनि सति
उपवस्तं भोजननियमविशेषः— अमाषमनामिषं अमांसं बहुसर्पिष्कं
व्रतं रचयतीति वचनेन विहितम् ।

पैठीनसिः—

शौपवसथ्येऽहनि भुक्तं हविष्यमित्युक्तं । न क्रुध्येज्जानृतं वदेत्
न वृथा जनैः सह संभाषेत । शुचिर्दान्तोऽप्रमत्तो जितेन्द्रियो
व्रजेत् । मध्याह्नस्योपरिष्ठाद्भुविष्यं बहिरेधांसि मन्निधाप्याग्नि-
परिग्रहणं कृत्वा न प्रमरेद्दधः शयौत कामं वाधयेत् पौर्णमास्यां
कृत्प्रश्नश्चुरलंकृतोऽभ्यक्तो गन्धपुष्पाणि सेवेत । पितरोहवे शुचि-
कामः । आद्भकल्पेन ब्राह्मणतर्पणं व्याख्यातम् ।

शौपवमथ्येऽहनि यागदिनात् पूर्वदिने भुक्तं भक्ष्यं, अग्नि-
परिग्रहोऽत्र ब्रह्मादीनां यष्टव्यत्वेन संकल्पः । अभ्यक्तो घृतादिना,
आद्भकल्पेन आद्भप्रकारेण ब्राह्मणतर्पणं । पौर्णमास्यामावस्ययो-
र्बहन् ब्राह्मणान् भोजयेदित्यर्थः ।

बौधायनः—

अहतवाससां शुचिरिति तस्माद्यत्किञ्चेज्यासंयुक्तं स्यात् ।
सर्व्वन्तद्दहतैवांसोभिः कुर्यात् ।

प्रचालितोपवातान्यक्लिष्टानि वासांसि पत्नी यजमानावृत्विजस्य
परिदधीरन्नेवंक्रमेणोर्द्धं दीर्घसोमेषु सर्व्वत्रैव ऋत्विजो यथा
समान्नातं स्याद्यथेतद्भिचरणौयेष्विष्टि-पशुसोमेषु लोहि-
तोष्णीषा लोहितवाससस्य ऋत्विजः प्रचरेयुः चित्रवाससः ।
चित्रसंख्या(जा)वृषाकपाविति च ।

तथा शौमत्रासांसि तेषामलाभे कार्पांसिकान्यौर्णानि वा
भवन्ति ।

अहतानां वाससां सम्वन्धौ पुरुषः क्रियाधिकारौ स्यादिति

यत्किञ्चिदिज्याद्युक्तं तद्दहतवासोधारणवता पुरुषेण कर्त्तव्य-
मित्यर्थः । अदहतवाससा शुचिरिति क्वचित् पाठः तदा-
व्यक्त एवार्थः ।

लक्ष्मीधरस्तु—

वाससां मध्ये अदहतं वासः श्रेष्ठं तद्दधता क्रियमाणो यज्ञः
शुचिरिति व्यादहतवान् । उपवात्मनि शुष्काणि अक्लिष्टानि
अक्लिष्टाणि दौर्घभोमो दौर्घकालव्यापो सोमः सर्वत्रैव सर्वकर्माणि
अल्विजो यथासमाम्नातं यथाविहितं वासः परिदधीरन् । तदेव
वस्त्रविधापनं दर्शयति यथैवमित्यादि । अभिचरणौयमभिचार-
साधनं श्येनादि वृषाकपौ अत्राप्याभिचारिककर्माणि चौमाणी
त्यादिना पत्नीयजमानयोरेव प्रकृतत्वात् आधाने वासोऽन्तर-
विधिरयं । वासोऽन्तरं तन्तुभवम् । चौमाणि अतसीतन्तुभवानि ।
यमः— यज्ञकाले तु वर्णानामाच्छादनविधिं गृह्णु ।

कृष्णाजिनं ब्राह्मणस्य वेद्यान्नं चत्रियस्य तु ।

वस्त्राजिनञ्च वैश्यस्य श्राणं चौमञ्च सर्व्वतः ॥

वस्तुश्लागः श्राणं श्राणभवं चौमञ्च सर्व्वतः सर्व्वेषां
द्विजातीनां सर्व्वविभक्तिकत्वात् तम् । एतच्च चयाणां कृष्णाजिनाद्य-
भावे वैकल्पिकं बोध्यं उत्तरत्र वस्त्राभिप्रायेण कृष्णाजिनादिविधि-
रधोवस्त्राभिप्रायेण श्राणादिविधिरित्यन्ये ।

बौधायनः—

उत्तरत्र^१ उपचारो विहा(का)रः तथाऽपवर्गो विपरीतं पितृषु^२

१. मूले उत्तरतः ।

२ (ख) पुस्तके इत्येषु ।

पद्मोपहतं प्रक्षालयेत् अङ्गमुपस्पृश्य शिकन्वा^१ उपस्पृशयेत् । एवं
 क्सेदन-भेदन-खनन-दहन-निरसन-पित्त्य-राक्षस-नैर्घत-रौद्राभि-
 चरणीयेषु उपस्पृशेदिति विज्ञायते ।

न मन्त्रवता यज्ञाङ्गेनात्मानमभिपरिहरेत् । अभ्यन्तराणि
 यज्ञाङ्गानि वाह्या च्छ्वित्तिः । पत्नीयजमानौ च्छ्विग्भ्योऽभ्यन्तर^२-
 तमौ । यज्ञाङ्गेभ्य आज्यं आज्याद्भुवौषि हविर्भ्यः पशुः
 पशोः सोमः सोमाद्ग्नयः ।

यथा कर्मर्त्तिजो न विहारादभिपर्यावर्त्तरन् । प्राग्गच्छन्^३
 दक्षिणमंग्रमभिपर्यावर्त्तेत् प्रत्यङ्मुखः सव्यमथान्तरेण चात्वालो-
 त्करौ पश्यति । यज्ञमहातीर्थमथात्वाले आहवनौयोत्करौ ।

ततः कर्त्तारो यजमानः पत्नी च प्रतिपद्येत् । विषंस्थिते
 च सञ्चरोऽनूत्करदेशात् नाप्रोक्षितमप्रपञ्चं क्लिञ्चं काष्ठं समिधं
 चाग्नावाद्भ्रत् । अग्रेणाहवनौयं ब्रह्मयजमानौ प्रतिपद्येते ।
 जघनेनाहवनौयमित्येके दक्षिणेनाहवनौयं ब्रह्मायतनमपरेण
 यजमानस्य । उत्तरां ओणिमुत्तरेण होतुः । स० उत्करमग्नीध्रस्य
 जघनेन गार्हपत्यं पत्न्यास्तेषु कालेषु काष्ठ एव दर्भाक्षरण^४
 एकैकस्य च उदककमण्डलुहपात्तः स्यादाचमनार्थः । अत्र व्रतोपेतो
 दौक्षितः स्यान्न परं पापं वदेत् न क्रुध्येन्नाचामेत् न^५ रोदेत्
 मूत्रपुरीषे नाभिवीक्षेत् ।

१ मूले सिचं वा अपः ।

२ (ख) --- अन्तरतमौ ।

३ मूले प्राङ्मुखश्चेत् ।

४ (क) पुस्तकं दर्भान् संस्तुणाति ।

५ मूले अघ्निकः— न रोदेत् ।

अनेध्यं दृष्ट्वा अपति-श्रवद्धं मनो दरिद्रं चक्षुः सूर्य्या ज्योतिषां
श्रेष्ठो दीक्षायां मा मा हौमौरिति ।

विक्रियत इति विकारो विहृतोऽग्निः स उत्तरत उपचारः
उत्तरस्मिन् भागे उपचारः श्रवणोपक्रमो यस्मात् स तथा । कर्म्म-
समाप्तौ निर्गमनं स तथा उत्तरत उपचारः पित्रेषु पितृपिण्ड-पितृ-
यज्ञादिषु एतन्नयमपि विपरौतं विहारस्य दक्षिणभागे इत्यर्थः ।

पक्षोपहतं चरणेन स्पृष्टं यज्ञाङ्गमिह श्रुगादि-अङ्गमुपस्पृशति
कर्म्मति, अङ्गमत्र नाभेरधःकायः, उर्द्धं वै पुरुषस्य नाऽनेध्यमवाचीन-
न्वनेध्यमिति तैत्तिरीय-श्रुतिवशात् । शिको वस्त्रप्रान्तः ।
मन्त्रवता यज्ञाङ्गेन इति मन्त्रवत् कर्म्म यज्ञे क्रियतेऽनेनेति
तत्साधनं श्रुवादि यज्ञाङ्गं तेन नात्मानमभि-परिहरेत् । आत्म-
शरीरादन्यत्र तत्काले तन्न धारयेत् ।

अत्र हेतुः—

अभ्यन्तराणि यज्ञाङ्गानि यत इत्यध्याहार्यं वाह्या अत्र
अनन्तराङ्गाः यज्ञाङ्गेभ्यः श्रुवादिभ्यः । आज्यं घृतं हवीषि पुरो-
डाग्ररूपाणि ।

यथा कर्म्मति— यत्र यत्र कर्म्मणि षट्त्रिजस्ते तत्र समाप्तिकाशं
यावत् तस्मात् विहारदेशात् स्नातन्व्येणावशकाद्यर्थमपि नान्यत्र
गच्छेयुरित्यर्थः ।

प्रागच्छन्निति प्राङ्मुखो यदागच्छेत्तदा दक्षिणमंशमभि-
प्रदक्षिणं । प्रत्यङ्मुखो यदि परावर्त्तेत यजमानः तदा सव्यमंशमभि-
प्रदक्षिणमित्यर्थः ।

अन्तरेणेति उत्करान्तरेण उत्करयोर्मध्येन यज्ञतीर्थं यज्ञाथं च्छलिगादीनां प्रवेशमाहुः । अवादात्ते वादात्तो गर्त्तस्य-दिशेषस्तद्ग्रहिते ' दर्शपूर्णमासौ आश्वनीयोत्करावित्यचान्तरेण यज्ञतीर्थमित्यनुषज्यते ।

कर्त्तार इति ततस्तेन मार्गेण कर्त्तार च्छलिजः प्रतिपद्येरन् । विसंस्थिते च असमाप्ते यज्ञे सञ्चरः सञ्चरणं गतागतं, सोत्कर-देशात् अनुत्करेण देशेन । समाप्ते तु सोत्करेणापीति लभ्यते । अप्रपन्नं अप्रभूतं जघनेन पश्चात् आयतनमवस्थितिदेशः तमपरेण तस्माद्ब्रह्मणः पश्चिमेन उत्तरं ओषिं वेदेरिति शेषः ।

उत्करोऽग्नीध्रस्य अत्रायतनमित्यनुषङ्गः । जघनेन गार्हपत्यं पत्न्याः गार्हपत्यात् पश्चिमे प्रदेशे अत्राप्यायतनमित्यनुषङ्गः ।

तेषु कालेषु तेष्वायतनेषु काले प्रवेशकाले एकैकस्य च्छलिगादेः कमण्डलुहपातः कमण्डलुधारणं आचमनार्थं आच-मननिमित्तं दीक्षितो दीक्षावान् स्यात् व्रतोपेतो भवेत् ।
तान्येवाह—

पापं विरुद्धं परस्य न ब्रूयादित्यर्थः । सूत्रपुरीषे अमेध्य-सूत्रपुरीषे । अवद्धमित्यादिर्मा मा हिंसीरित्यन्तो मन्त्रः ।

अत्रेवापस्तम्बः—

नाप्रोक्षितमिन्धनमग्नावाद्दधात् ।

हारीतः—

द्वैवोत्तरेणाङ्गसंस्कारेण संस्क्रतो देवानां समानसोक्ततां सायुष्यतां गच्छति तेन देवसंस्थितमेव शक्तिं प्राहुः । च

अग्न्यज्ञः-सामलोकेषु ज्योतिःसु विवेकं ब्रह्मणि वाहितो भवति स ह्येतां सायं प्रातरहरहः प्रापयति तस्याहरहरग्निर्यथा सायं प्रातर्द्रव्यया(?)वतिष्ठन्ते तस्माद्ब्रुविर्विदामप्यनाहिताग्निर्नाहिताग्नौनामाहिताग्निः पुण्यतमो भवति तस्माद्गोपरिष्ठाग्निहोत्रो स्यात् ।

यथा वै ब्राह्मणानाह्वयं न्ययुज्य तस्यान्नं नाश्रौयात् एवं यत्कृते ऽग्नाति तस्मादभिहतमश्रौयात् नानृतं ब्रूयात् नास्मीक्षं नानियतो नाशुचिः स्यान्मान्यदारं गच्छेन्न तैस्तिष्ठेन्नाविष्टोऽपः पिबेत् नाशुचिक्षिन्नपूतिभिर्दारुभिरग्निमिन्वीत नाग्निवेलयोः प्रसरेत् । पर्वसु चापत्सु अप्रोषितो प्रयच्छेदाहोमादभयतः स्वयमग्निहोचम् । हतशेषादन्यत्र उपासीत सायमप्युपस्थायापवीत्य नमस्कृत्य प्रसरेत् । तथा प्रातर्नादर्भोऽग्निं परिचरेत् नायज्ञैर्जुह्यात् ऊतशेषं ब्राह्मणाय दद्यात् ।

कूटोऽवालिशो वास्रदोषेऽग्निं जुह्यात् । देवमस्मितो देवतुल्यः । उपरिष्ठाग्निहोत्रो उपरिष्टं होमशून्यमग्निहोत्रं उपरिष्ठाग्निहोत्रं तद्वान् तथा । तेनाग्निहोत्रिणा होमशून्येन न भवितव्यमित्यर्थः ।

तस्मादिति अग्निहोत्रं ऊतपूर्वं अज्ञानसम्बन्धेन कुर्यादित्यनुषङ्गः । अनियतः असंयतेन्द्रियः, नारिष्टा लोकाः स्थिताः अग्निवेलो होमकालः, पर्वसु पर्वप्रभवे इत्यनुषङ्ग्यते ।

आपत्सु प्रोषित इत्यादि—

आपत्कालेषु विधानं कृत्वा प्रोषितः कार्यतारतम्येऽवतिष्ठेत तदा च प्रतिदिनमग्नीन् ध्यात्वा मनसा उपस्थानं कृत्वा मन्वतो ऊतं

ज्ञात्वा व्रतयेत् • भुञ्जीत । एतद्य प्रवासादागत्य उपस्थायामिभाषेत ।
अन्युपस्थानमकृत्वा न किञ्चिद्भूयादित्यर्थः । निर्मुक्ते अस्तमिते
आ उदयात् आ सूर्योदयादिति यावत् आ होमात् सायं होम-
समाप्तिपर्यन्तं । अयञ्च उदयप्रभृति वाङ्मियमो विषमग्निष्टत्वात्
फलविशेषार्थिनो बोध्यते ।

उभयतः सायं प्रातश्च स्वयमात्मनैव, अन्यत्र अन्यस्मिन्
अग्निहोत्रहोमकारिणि स्वयमग्निमुपासीत ध्यायन् संमौपे
तिष्ठेदित्यर्थः ।

नित्यं कर्त्तव्यान्तरमाह—

अपवीत्य दक्षिणमकृत्वा प्रातरप्युपस्थानादित्रयं कुर्यात् ।
अदर्भो दर्भहस्तसम्बन्धं विना अयञ्जौयैर्माषादिभिः ।

तथा—

माषमसूरमधुमांसपराश्रमेथुनानि व्रतेऽङ्गि वर्जयेत् । व्रतो-
पेतो नाकाले त्राचं विसृजेत् । अग्निमुपेत्य वसेन्न पर्यावर्त्तत ।
विदत् व्रतकामवद्भ्यामुपस्थायान्यत्र पुनर्मनो व्रतपतौभ्यां प्रागस्त-
मयात् प्रथमं सूर्योदयात् लेद्धा नवशस्यमश्रीयात् । दौर्घसत्त्वेषु
स्रतौ जायामुपेयात् न चाश्रीयात् पयमादिहविःशेषं वा दौर्घितो
नियमान् धारयेत् ।

यदि यजमानो यजमाननियमानिष्टौ चेष्टिनियमान् ।

दौर्घितो जटौ चौमवासा मेखसौ यज्ञोपवीती उष्णीषी
हृष्णाजिन आसीत् । वाग्मिसर्गाश्रुविदक्षनावगाहनमेहनविवृत-
शयनायतदग्रनविस्मितदन्तधावननिक्रमणानि, दौर्घितो वर्जयेत् ।

विजृम्भमाणो हसन् वा पाणिना पिदध्यात् मूर्च्छपुरीषं निष्ठी-
वनञ्चातपे न कुर्यात् । इति दौक्षितनियमाः ।

क्रोधाहङ्कारभयविस्मय--विषाद--कार्पण्यलोभान् यजमानो
वर्जयेत् । आङ्गतिभिर्देवान् धजेत् । अस्त्राद्येन दक्षिणाभिश्च
ब्राह्मणान् । इति यजमाननियमाः ।

स एष लीलासङ्करानिष्ठी वर्जयेत्, जलाग्निवाय्वाकाश-
सूर्यानिशुश्रुभिर्नापचरेत् । इति दृष्टिनियमाः ।

न पशुं संश्लाप्यमानमीक्षेत न सृग्गद्यूपशूलानिति नियतं
सङ्कीर्णप्रणौतो यज्ञः ।

यजमान आर्त्तोरूपैति सर्व्वथोनिष्वागच्छन्ति आयुषो वा
विमुच्यते तस्मात् कुलश्रीलश्रुतवृत्तिसम्पन्नानृत्विजो वृणुयात् ।
तस्य सर्व्वकामधुक् दक्षिणाभिः कुर्व्वन्ति ।

अनुयज्ञं यजमानः अनुयजमानमप्रजायमानं प्रजां पशुं
प्रतिष्ठामाहरतीत्यध्याहार्य्यम् । तस्मादहरहर्नाह्मणेभ्यो दद्यादोषधि-
पशुभिर्ऋतं यज्ञं दक्षिणाभिः सम्पादयति । दक्षिणाहत एवाहत-
स्तस्य सर्व्वकामधुक् यज्ञं दक्षिणाभिः सम्पादयतीति दक्षिणां
ददाति । चन्द्रमसस्तेन लोकं व्रजेदिति ।

यद्भोत्रे अग्निलोकं यदुद्गात्रे पर्जन्यलोकं तेन यद्भोचाग्रंसिभ्यो
दिग्गस्तेन धेदसु अनुयज्ञकर्मभ्य इमं तेन सलोकं यत् शुश्रुवुषे
अनूचानाय स्वर्गं तेन लोकं यावद्ददाति दत्तमार्त्तस्य तेन यजति
यत् पापौयसे ददाति तदलक्ष्णा दक्षिणया निष्क्रीणामीति ।

चन्द्रमा चै ब्रह्मा तद्यावच्चन्द्रमा न चीयते तावदस्त्रेष्टं
 दत्तमक्षयं भवति । होतुर्वाचं ददामि तामनया दक्षिणया
 निष्कौणामीत्यग्निर्होता तद्यावदग्निर्न चीयते तावदस्त्रेष्टं दत्तमक्षयं
 भवति । तदनया दक्षिणया 'निष्कौणामीत्यसौ वा आदित्य-
 सचुरादित्योऽध्वर्युः तद्यावदसावादित्यो न चीयते तावदस्त्रेष्टं
 दत्तमक्षयं भवति । होचाग्रंसिनोऽङ्गानि यो ददाति तान्यनया
 दक्षिणया निष्कौणामीति दिशो हो वै होचाग्रंसिभ्योऽङ्गानि
 यावद्दिशो न चीयन्ते तावदस्त्रेष्टं दत्तमक्षयं भवति ।

तथात्रोदाहरन्ति ।

ब्रह्मयज्ञो ब्राह्मणेस्वतिष्ठ-
 त्समात्तस्य ब्राह्मणा याचितारः ।
 तस्मात्तेषां यज्ञभागार्हकाणां
 यज्ञे विप्राणां दक्षिणा साधु देया ॥
 अथो यज्ञश्चत्विजस्तस्य प्राणाः
 प्राणैर्यज्ञस्त्रायते कर्मयोगात् ।
 तस्मादृत्विग्भ्यो भृयसौ दक्षिणां वै
 दद्यात् प्राज्ञो यज्ञभूयस्त्वमिच्छन् ॥
 यज्ञुर्यज्ञं व्यमजद्भागशो वै
 यज्ञुश्चेतं महिमानं विदित्वा ।
 मेध्यान्तं तन्वते कर्मयोगात्
 यज्ञुर्विद्मः कर्तृधनं प्रदेयम् ॥

वर्षैर्माचादिभिरक्षरैश्च पादैः

अर्द्धैर्विर्मैर्हात्रैः कालकर्म्मप्रयोगैः ।

ये वोढारो भागदानन्तु तेषां

धर्मो यज्ञो धर्मतो धर्मविद्भिः ॥

धर्मो भूतः क्रियते धर्महेतोः ।

धर्मो लोकांस्त्रायते तत्र विप्रा-

स्तस्मान्तद्विद्भ्यो धर्मधनं प्रदेयम् ॥

सूर्य्यसूत्रान्तममाम यदै

ततो लोकानां विवामयज्ञः (? ।)

तमच्चिरनुपश्यन्तममामयः

तस्माद्यज्ञे चेत्त्रिधनं चतुः ।

सुहृन्मित्रं बान्धवाः कारिणश्च

नानायोगैः सम्भवन्ते मखं वै ॥

तस्माद्यज्ञस्त्रायते नामहाय-

स्तस्मादिदान् पूजयेत्तान् यथावत् ।

न्यायात् द्रव्यादृत्विग्निश्चैव शुद्धैः

रत्नत्यागाद्दक्षिणाभिश्च यज्ञः ॥

दृष्टान् लोकान् सर्व्वकामोपपन्नान्

नयेद्विराजं ब्रह्मलोकप्रतिष्ठाम् ।

विष्णुं यज्ञं प्रवदन्तौह तज्ज्ञा

यज्ञस्याग्निमतिथिं वै वदन्ति ॥

तस्माद्यज्ञे विधिवद्द्रव्ययोगै-
 'स्त्वयो भूत्वा तर्पयेद्वै ऊताग्रम् ।
 अग्निं हृद्रसुत काशं वदन्ति
 यस्य महानुभृताः प्रजा वै ॥
 तर्पयित्वैवैनममृता भवन्ति ।
 नैनं ये विदुस्ते ऽस्मिन्निवास्य कृपाः ॥
 अग्निः पिता ह्युत-माताऽथ भ्राता
 अग्निर्गोप्रा रक्षिता दुष्कृताश्च ।
 अग्निर्दाता पुत्र-पत्नी श्रियां हि
 सर्व्वस्माद्दुःखान्तारणश्चाग्निमाहुः ॥
 देवा देवत्वमग्निर्नैवाप्रवन्तः
 सर्व्वान् कामानमृतत्वं तथैव ।
 तपस्तप्याग्निर्नैवाधिकान् लोकान्
 जित्वा ऋषयो ब्रह्मभूयाय गच्छन् ।
 तस्माद्धीरः शुश्रुवान् पापवृत्तिं
 चिन्वानोऽग्नीन् विधिमास्थाय भक्त्या ।
 चान्तो दान्तो निर्मलो वीतशोको
 गच्छेन्नोकानृषिदेवार्थमाप्तान् ॥
 शशत् सौम्यान् सर्व्वकाशोपपन्नान्
 स्रस्यो गच्छेत् खेचरैर्वन्द्यमानः ।

स्रद्धः श्रीमान् सत्सुगन्धिभृतात्मा

मृत्योर्मुक्तो ब्रह्मलोकं प्रयाति ॥ इति

व्रते व्रतार्हं पौर्णमास्यादौ । व्रतादपेतोऽकृतवाग्निधमः ।

अकाले हविःकृतात्कालादूर्वाक् । अग्निमुपेत्य बह्निषमौपं
गत्वा । न पर्यावर्त्तत नाग्निपराङ्मुखः स्यात् ।

विदङ्गतकामवद्भ्यामित्यादि—

यदि तत्राग्निषमौपवासे अनिच्छा स्यात्तदा त्वमग्ने
व्रतपाषि तुभ्यं ता गिरस्ते स इत्येताभ्यामुपस्थायान्यत्र वसेदिति
प्राच्यमनुषज्यते ॥

प्रकारान्तरमाह पुनरित्यादि—

भयेनान्यत्र यदि वसेत् तदा “मनो ज्योतिर्जुषतामिति”
“त्वमग्ने व्रतयामौति” द्वाभ्यां मन्वाभ्यामस्तमयात् प्राक् प्रथमो-
दिते च सूर्ये अग्न्युपस्थानं कृत्वा दर्शादियागं कुर्यादित्यर्थः ।

इष्टा नवग्रहस्येनेव ग्रह्यमन्नं दीर्घसत्रेषु शतरात्रादिषु च
नषाश्रीयात् पयश्चादि हविः शेषमिति पयो दध्यादि शेषं
यागशेषभूतं नाश्रीयादित्यनुषङ्गः^१ ।

दौक्षितोऽदौक्षितस्य निधमान् धारयेत् यजमानोऽदौक्षितो
यजमाननियमान् दौक्षितस्य स्थानं नियमान् धारयेदित्यर्थः ।

वाग्विषेर्गः-दौक्षितो वाचं विसृजस्वेति प्रश्नोत्तरकालम् ।
उदितेषु मन्त्रेषु विवृतग्रथनं पन्नोगालातो बहिःग्रथनं, विस्मितं
विस्मयः । पाणिना पिदध्यात् मुखमिति शेषः ।

१ (ख) इत्यन्वयः ।

२ (ख) इष्टिनियमान् ।

हृन्दोगपरिशिष्टे कात्यायनः—

निःक्षिप्याग्निं स्रदारेषु परिकल्प्यर्त्तिजं तथा ।

प्रवसेत् कार्यवान् विप्रो वृथैव न चिरं क्षचित् ॥

मनसा नैत्यर्कं कर्म प्रवसन्नप्यतन्द्रितः ।

उपविश्य शुचिः पूर्वं यथाकालमुपाचरेत् ॥

निक्षिप्य परिचरणाथं समर्थं परिकल्प्य व्यवस्थाप्य अत्विजमग्नि-
होमकारिणं कार्यवान् अवश्यभर्त्तव्यभरणयोग्यक्षेमरूपकार्यवा-
नित्यर्थः । मृषा एवंविधकार्यं विना चिरं तत्तत्कल्पसूचोक्तप्रवास-
कालादधिकं न प्रवसेदित्यर्थः ।

वशिष्टः—

नाग्निं क्षित्वा वै रामामुपेयात् । कृष्णवर्णा वै सा रमणायैव

न धर्मायेति ।

अग्निं क्षित्वा अग्निचयनवन्तं यागं विधाय ।

कृष्णवर्णां शूद्रां विवाहितामपि अज्ञावपि न गच्छेदित्यर्थः ॥

हारीतः—

तामसेन तु द्रव्येण अत्विग्निस्तामसैस्तथा ।

तामसं भावमाश्राय तामसो यज्ञ उच्यते ॥

१निरये जन्मवेदाङ्गैश्चिद्धं कृत्वा च तामसौम् ।

राजसेन तु यज्ञेन दानेन तपसा तथा ।

निरय-स्वर्गयो-र्जन्म क्रूरं राज्यं श्रिया युतम् ॥

मात्विकेन तु द्रव्येण ऋत्विग्निः मात्विकैस्तथा ।
 मात्विकं भावमास्थाय मात्विको यज्ञ उच्यते ॥
 मात्विकेन तु दानेन यज्ञेन तपसा तथा ।
 देवल्लोके चिरं वामो देवसायुज्यमेव च ॥

तामसं कृष्णम् ।

उत्कोच-द्युत-दौत्यार्त्त-प्रतिरूपक-साहसैः ।

• व्याजेनोपाज्जितं यच्च तत् कृष्णं समुदाहृतम् ॥

इति नारदोक्तं, ऋत्विजान्तु, तामसत्वं यज्ञाचरणे भावदोषः,
 दानतपसोरपि अनन्तरोक्तप्रकारेण तामसत्वं बोध्यं, तामसी ऋद्धिः,
 स्नेच्छाधिपत्यादिरूपोक्ता । राजसं द्रव्यं यथा—

कुम्भौदकृषिवाणिज्यशुल्कशिल्पानुवृत्तिभिः ।

कृतोपकारादाप्तञ्च राजसं समुदाहृतम् ॥

इति नारदेनैवोक्तम् ।

राज्यस्य क्रूरत्वमहिंस्यहिंसनादिना ।

मात्विकत्वमिह शुक्लं तच्च—

श्रुतशौर्यं तपःकन्याश्रित्य याज्यान्वयागतम् ।

धनं सप्तविधं शुक्लं मुद्योगस्तस्य तद्विधः ॥

इत्यादि नारदोक्तम् ज्ञेयम् ।

मनुः—

न यज्ञायं धनं शूद्राद्विजो भिक्षेत धर्मविद् ।

यजमानोऽभिभिक्षित्वा चाण्डालः प्रेत्य जायते ॥

१. मूले श्वलम् ।

२ (ख) शुद्धम् ।

यज्ञार्थमर्थं भिक्षित्वा यो न सर्व्वं प्रयच्छति ।

स याति भासतां विप्रः काकतां वा शतं समाः ॥

अत्र यमः—

धर्मविद् ब्राह्मणः शूद्राद्यज्ञार्थं नाहरेद्धनम् ।

जायते प्रेत्य चाण्डालः शूद्रार्थनेष्ट्य देवताः ॥

अत्रैव याज्ञवल्क्यः—

चाण्डालो जायते यज्ञकरणाच्छूद्रभिक्षितात् ।

यज्ञार्थं लब्धमददद्भामः काकोऽपि जायते ॥

भासो गोष्ठकुक्कुटः ।

हारौतः—

असद्रव्यप्रणीतो यज्ञः प्रस्रवति अनृत्विकप्रणीतः प्यवते ।

अविद्वत्प्रणीतः— अलावुको भवति । सङ्कीर्णप्रणीतो असिद्धार्थो
ऽहत्तार्थोऽज्योतिर्विधिहीनो यातयामः ऋद्धोऽभुवः सोपधोऽत्यल्प-
फलोऽनन्नाद्य उपदशति अदक्षिणोऽनृतः । इत्येते यज्ञोपसर्गाः,
यैरुपसृष्टो यज्ञोऽलावुको भवति ।

असद्रव्यमसद्रव्यार्जितं धनं प्रस्रवति चरति निष्कलतां यातीति
यावत् । अनृत्विजः ऋत्विग्लक्षणेन हीनाः । अविद्वान् यज्ञकर्मान-
भिज्ञो यजमानः । अलावुको ऽरचकः, सङ्कीर्णः सङ्गराख्यपापकर्ता,
असिद्धार्थो असिद्धप्रयोजनः, अहत्तः असङ्कीर्णः, अङ्गयागरहित इति
यावत् । अज्योतिस्तेजोहीनः प्रभावशून्य इति यावत् । विधिहीनो-
ऽङ्गप्रधानेतिकर्तव्यताशून्यः, कदा दम्भः, अभुवः अल्पफलः, अल्प-
ममयफलदायी, सोपधो दृष्टकौर्त्याद्यर्थमनुष्ठितः । अनन्नाद्यः

सोमादियागविहितसहभोजनादिरहितः, उपदशति उपचौणो
भवति, उपसृष्ट उपसर्गाख्यदोषवान्, अस्त्रावुकः काम्यफलासाधकः ॥

मनुः—

ये शूद्रादभिगम्यार्थमग्निहोत्रमुपासते ।

ऋत्विजस्यो हि शूद्राणां ब्रह्मवादिषु गर्हिताः ॥

तेषां सततमज्ञानं वृषलाग्न्युपसेविनाम् ॥

पदं मस्तक आरोप्य^१ दाता स्वर्गाणि सन्तरेत् ॥

ब्रह्मवादिषु वेदवादिषु, वृषलोऽत्र शूद्रः, दाता धनदाता
च एव ।

हागलेयः—

यः शूद्रादभिगम्यार्थमग्निहोत्रमुपावसेत् ।

दाता तत् फलमाप्नोति कर्त्ता च नरकं व्रजेत् ॥

मनुः—

यज्ञसेत्^१ प्रतिरब्धः स्यादेकोनाङ्गेन^२ यज्वनः ।

ब्राह्मणस्य विशेषेण धार्मिके सति राजनि ॥

यो वैश्वः स्याद^३ङ्गपशुर्हीनकतुरसोमपः ।

कुटुम्बार्त्तस्य तद्रव्यमाहरेद्यज्ञमिद्धये ॥

आहरेत्क्षौणि वा द्वे वा कामं शूद्रस्य वैश्वनः ।

न हि शूद्रस्य यज्ञेषु कस्यिदस्ति परिग्रहः ॥

१ मूले—पदा मस्तकमाक्रम्य ।

२ (ग) व्यंशेन ।

३ (ख) प्रतिबद्धः ।

४ मूले बङ्गपशुः ।

योऽनाहिताग्निः शतगुरयञ्चा च सहस्रगुः ।

तयोरपि कुटुम्बाभ्यामाहरेदविचारयन् ॥

आदाननित्याश्वादातुराहरेदप्रयच्छतः ।

तथा यशोऽस्य प्रथते धर्मश्चैव प्रवर्द्धते ॥

प्रतिरन्ध्र आरन्ध्रस्य न विलम्बितः एकेनाङ्गेन षडक्षिणादिना ।
पशुग्रहणमत्र धनमात्रोपलक्षकम् । तस्य द्रव्यमाहरेदिति वैश्वेना-
दीयमानमपि तदधिकभूतं द्रव्यं ततो गृह्णीयात् वैश्यादसम्भवे
तु त्रौणि वाऽङ्गानि द्वे वाऽङ्गे शूद्रादपि याच्याणि ।

शूद्रस्य वैश्वेन इत्यभिधानादस्त्रादपि शूद्रगृह्यादाच्छेदनीयं
नहि शूद्रस्येत्यन्तेन शूद्रधनस्य यज्ञानुपयुक्तत्वमुक्तम् । अथञ्चा
भोमयागरहितः, आदाननित्योऽनिन्दितप्रकारेणार्थाङ्गनतत्परः ।
अदातुरदानशीलस्य । अदातुरप्रयच्छतः--इत्युभयोपादानात्
त्रैवर्णिकः प्रथमं प्रार्थनीयः प्रार्थितश्च ददाति तदा अविचार-
यन् आहरेत् ।

गौतमः—

द्रव्यादानं विवाहसिद्ध्यर्थं धर्मप्रसङ्गे च शूद्रादन्यथापि^१ शूद्रादङ्ग-
पशोरहीनकर्म्मणः शतगोरनाहिताग्नेः सहस्रगोरभोमात् सप्तमी-
द्यामुक्त्वा ऽनित्ययायाहीनकर्म्मणा आचक्षीत राजा पृष्टस्तेन
भर्त्तव्यः । अतर्ग्रीहसम्पन्नस्येद्वर्द्धतन्मरौडायां तस्याकरणे दोषः ।

द्रव्यादानं विवाहसिद्ध्यर्थमिति द्रव्यस्य परकौयस्याननुज्ञात-
स्यापि स्त्रीकरणं यावता विना विवाहो न निष्पद्यते तावतः ।

१ (ख) अत्रापि ।

इदञ्च विवाहकालातिक्रमशङ्कायां कन्यादातुर्धर्मप्रसङ्गे चेति ।
धर्मोऽच धर्मतन्त्रोऽग्निहोत्रादिः, तस्य प्रसङ्गे प्रवृत्तस्य हेदः ।
चकारःसिद्धार्थमित्यनुकर्षणार्थः । अत्रापि तत्सिद्धिर्यावता
धनेन विना न भवति तावदेव याञ्च अधिकस्वीकरणे
चौर्यापत्तेः । •

कुतस्ततः स्वीकर्त्तव्यमतं आह शूद्रादिति शूद्रादस्वाभे
अन्यत्रापि शूद्रादन्यस्मादपि वक्ष्यमाणात् त्रैवर्णिकात् । अहीनकर्मा
धनसाध्यादृष्टकर्माहीनः । गोग्रहणं धनमात्रोपलक्षणम् ।

परद्रव्याहरणे निमित्तान्तरमाह—सप्तमीश्चाभुक्तेति चिब्वहो-
रात्रेषु षड्भोजनवेलास्तासु अभोजने चतुर्थदिवसे सप्तमभोजन-
वेलायां भोजनानुकूल-धनशून्यो भोजनार्थं परद्रव्यमप्यपहरेत् ।
अनिवाय भोजनमाचार्यं न तु सञ्चयाय । तत् चौर्य-
निमित्तं यदि गृह्यते अहीनकर्माणा व्यवहार-रक्षापरेण राज्ञा
किमर्थमेतत् कृतं तदाऽस्मै आचरन्त न तु भयाद्गोपयेत् धर्मतन्त्र-
पौडायां तस्य धर्मतन्त्रस्य पौडायां सत्यां अनन्तरोक्तनिमित्त-
चयवतः तत्प्रधानकारणे ।

अङ्गिराः—

खलचेचगतं धान्यं वापीकूपगतं जलम् ।

अभोज्यादपि तद्वाञ्छं यच्च गोष्ठगतं पयः ॥

विच्छिन्नेषु तु पक्षेषु हविषां अयणेषु च ।

इष्टिं त्वविक्रतां कुर्यात् प्रकृतन्तु न लोपयेत् ॥

अभोज्यात् शूद्रादेः, एतच्च धान्यादि यज्ञविकेदशङ्कायां तत्-

पूरणार्थमेव घाङ्गम् । विष्किन्नेषु पक्षेषु पचान्तराश्रयणं । ग्राक-
नेधादिचतुष्टये अविहतां पचादिविकारशून्याम् ।

बौधायनः—

अमेधाधाने समारोप्य निर्मथित्वा पवमानेष्टिः । श्रौचदेश-
मन्त्राविप्रकर्षद्रव्यसंस्कारकालभेदेषु पूर्वप्राधान्यमग्निषु ।

अमेधमशुचि आधानं प्रक्षेपः तेनाशुचिप्रक्षेपे तमग्निमरण्यां
समारोप्य निर्मथनं कृत्वा पवमानेष्टिः कार्या इति वाक्यार्थः ।

श्रौचदेशेति श्रौचादयः सर्व्वकर्म्मणि विशेषतो दर्शिताः तेषु
सर्व्वेषु यावत्सम्पादनाशक्तौ श्रौचं प्राधान्येनादरणीयमित्यर्थः । .

प्रकाशकारेण प्रकर्षपदस्थाने आवृद्ध्यति पठित्वा आवृत् इति-
कर्त्तव्यताविशेषः, अर्थः पयसादिद्रव्यमिति व्याख्यातम् ।

पैठौनसिः—

पर्ण-मूल-कन्द-पुष्प-फल-प्ररोह रस-गन्धादीनां सादृश्येन
प्रतिनिधिं कुर्यात् सर्वाभावे यवः प्रतिनिधिर्भवति ।

हन्दोगपरिशिष्टे कात्यायनः—

यथोक्तवस्त्वसम्पत्तौ घाङ्गं तदनुकारि यत् ।

यवानामिव गोधूमा ब्रौह्मीणामिव शालयः ॥

तथा—

आख्यं द्रव्यमनादेशे जृहोतिषु विधीयते ।

मन्त्रस्य देवतायाश्च प्रजापतिरिति स्थितिः ॥

नाङ्गुष्ठादधिका पाद्भ्या समित् स्थूलतरा^१ कश्चित् ।
 न विमुक्ता लक्षा चैव न सकौटा न पाटिता ॥
 प्रादेशान्नाधिका नोना न तथा स्याद्विशाखिका ।
 न मपर्णा न निर्वीजा^२ होमेषु च विजानता ॥

एतान्यन्यानि च प्रतिनिधिवाक्यानि कृत्यरत्नाकरे परिभाषा-
 तरङ्गे व्याख्यातानि अस्माभिः ॥

आपस्तम्बः—

नानूचानमृत्विजं वृणोते न पणमानं । अयाज्योऽनधीयानः ।
 अनूचानोऽत्र यो वेदार्थान् आचार्यमुखाच्छ्रुत्वा शिष्येभ्यो
 व्यपदेश्य परौहारं व्याचष्टे । पणमानोऽत्रामुक्तेन दक्षिणाकल्पेन
 परमहं त्वा याजयामौति यः पणते असौ । अनधीयानो यो
 वेदं नाधीते न स याज्यः ।

शङ्खः—

वृतन्तु न त्यजेद्विद्वान् पूर्वमेव मदर्त्विजाम् ।
 कर्षणा जन्मना शुद्धमिज्ययाऽध्ययनेन च ॥
 एतेरेव गुणेषुक्तं धर्माज्जितधनं तथा ।
 याजयेत मदा विप्रो याज्ञस्तस्मात् प्रतिपद्यः ॥

पूर्वमाधानकाल एव वृतं यथोक्तकर्षादिमन्तमृत्विजं त्यक्त्वा
 अयिमदर्शयागादौ ऋत्विगन्तरं न वृणुयादित्यर्थः ।

१ मूले स्थूलतया ।

२ मूले निर्वीर्या ।

विष्णुः—

अथायाज्या-ब्राह्मणाः पतिता मातृतः पितृतस्याशुद्धाः । सर्व्वे
एवाभोज्यास्याप्रतिघाह्याः ।

हारीतः—

न याजयेद्दत्तहीनं वृणुयादा न तं गुरुम् ।
अहत्स्त्रं येऽविधानज्ञा यज्ञं तन्वन्ति लोभतः ॥
तेऽधमां जातिमायान्ति निरुद्धां स्वेन कर्षणा ।

यमः—

विद्यामेके पशूनेके आयुरेके हरन्ति च ।
दृष्टापूर्त्तञ्चतुर्थेन नास्ति याज्यममो रिपुः ॥
पुरोधः शूद्रवर्गस्य ब्राह्मणो यः प्रवर्त्तते ।
स्नेहादर्थप्रसङ्गादा हत्स्त्रमेवात्र कारणम् ॥
भयादज्ञानतो वापि पातकेन स युज्यते ।
तस्माच्छूद्रा न संयाज्या ब्राह्मण्यं दुर्लभं यतः ॥

महाभारते—

देवाः समेता ब्रह्मणं भूमिभागे यियत्तवः ।
श्रुतिदेशमयात्तन् यजेम इति पार्थिवाः ॥
भगवंस्त्वं प्रभुर्भूमेः सर्व्वस्य चिदित्स्य च ।
यजेमहि महाभाग यज्ञं भवदनुज्ञया ॥

पुनर्हारीतः—

आयुरेके जिघांसन्ति बुद्धिमेके यज्ञोऽपरे ।
बलारोग्ये तथा चान्ये तस्माद्भि तास्रं याजयेत् ॥

प्रभामेके पशूनेके विद्यामेके हरन्ति च ।

१ ब्रह्मदोषमया याज्या नास्ति याज्यसमो विधिः ॥

तथा—

यज्ञेन विमला लोका विभान्ति

यज्ञेन देवा अस्य तन्माप्नुवन् ।

यज्ञेन पापैर्ब्रह्मभिर्विमुक्तः

प्राप्नोति लोकान् परमस्य विष्णोः ॥

इति महामहेन्द्र-महाराजाधिराज-श्रीहरसिंहदेव महासान्धि-

विद्यहिक-श्रीवीरेश्वरात्मज-महासान्धिविद्यहिकावसथिक-

ठक्कुरश्रीचण्डेश्वरविरचिते गृहस्यरत्नाकरे

यजनयाजनतरङ्गः ॥ १५ ॥

अथाह्निकम् ।

तत्र दक्षः -

प्रातस्त्याय कर्त्तव्यं यद्विजेन दिने दिने ।

तत् सव्यं संप्रवक्ष्यामि द्विजानामुपकारकम् ॥

उदयास्तमयं यावत् न विप्रः क्षणिको भवेत् ।

नित्यनैमित्तिकैर्युक्तः काम्यैश्चान्यैरगर्हितैः ॥

१ (क) पुस्तके ब्रह्मदोषमया ज्ञानान्नास्ति याज्यसमो विधिः ।

२ (ख) अमृतत्वम् ।

न क्षणिको भवेदुक्तकर्षहीनः क्षणमपि न तिष्ठेदित्यर्थः ।
अगर्हितेरनिषिद्धैः ।

तथा—

स्वकं कर्म परित्यज्य यदन्यत् कुरुते द्विजः ।

अज्ञानादथवा लोभात् स तेन पतितो भवेत् ॥

स्वकं निजवर्णाश्रमोक्तं परित्यज्य चिरकालं परित्यज्येत्यर्थः ।

तथा—

दिवसस्याद्यभागे तु कृतं तस्योपदिश्यते ।

दिवसशब्दोऽत्र उषःकालादिप्रदोषकालान्तपरोऽजस्यार्थ-
लक्षणया दक्षेणैव दिवसस्येत्युक्त्वा उषःकालोपक्रमप्रदोषान्तकृत्यस्युत्-
पादनात् ।

तथा—

द्वितीये च तृतीये च चतुर्थे पञ्चमे तथा ।

षष्ठे च सप्तमे चैव अष्टमे च ष्ठयक् ष्ठयक् ॥

विभागेषु यत् कर्म तत् प्रवक्ष्याम्यशेषतः ।

उत्पायावश्यकं कृत्वा कृतशौचः समाहितः ।

पूर्वां सन्ध्यां जपंस्तिष्ठेत् स्वकाले चापरां चिरम् ॥

आवश्यकमिह सूत्रपुरीषत्यागः । समाहितो निवृत्तचिन्तः ।
अपरां पश्चिमां सन्ध्यां चिरं नक्षत्रोदयादूर्ध्वमपि ।

एतच्च निरग्निविषयं साग्नेर्नक्षत्रोदयात् पूर्वमेव सन्ध्याकर्ष-
णमाप्तेः ।

मनुः—

ब्राह्मो मुहूर्त्तं बुध्येत धर्मार्थौ चानुचिन्तयेत् ।

कायक्लेशांश्च तन्मूलान् वेदतत्त्वार्थमेव च ॥

ब्राह्मो मुहूर्त्तः पञ्चदशधा विभक्ताया रात्रेश्चतुर्दशो भागः ।

तन्मूलान् धर्मार्थापादानमूलान् वेदतत्त्वार्थमिति तत्त्वपदमपन्याथ-
प्रतौतिवारणार्थम् ।

विष्णुपुराणे—

ब्राह्मो मुहूर्त्तं स्वस्ये च मानसे मतिमाश्रयः ।

विवुद्धश्चिन्तयेद्धर्ममर्थश्चास्याविरोधिनम् ॥

अपीडया तयोः काममुभयोरपि चिन्तयेत् ।

इति गृहस्यरत्नाकरे आङ्गिकतरङ्गः ॥

अथ मूत्रपुरीषोत्सर्गः ।

तत्र विष्णुपुराणे—

ततः कल्यं समुत्थाय कुर्यान्मैत्रं नरेश्वर ! ।

नैर्ऋत्यामिषुविच्छेपमतीत्याभ्यधिकं भुवः ।

तिष्ठेन्न च चिरं तत्र न वा किञ्चिद्दंदोरयेत् ॥

कल्पमुषःकाले मैत्रं विद्धिसर्गः, मिषदेवताकं मैत्रं तत्-
सम्बन्धात् । नैर्ऋत्यां प्रथमस्थानात् ।

याज्ञवल्क्यः—

दूरादुच्छिष्टविन्मूत्रपादावसेचनं त्यजेत्^१ ।

आपस्तम्बः—

मूत्रपुरीषे कुर्याद्दक्षिणां दिशं दक्षिणापरां वा । गत्वेति
शेषः । दक्षिणापरां नैर्ह्यतीम् ।

अस्तमिते च बहिर्यामादारादावमथान्मूत्रपुरीषयोः कर्षं
कुर्यात् । चावमथाङ्गेहात् । आरादूरे ।

मनुः—

दूरादावमथान्मूत्रं दूरात् पादावसेचनम् ।

उच्छिष्टान्नं निषेकञ्च दूरादेव समाचरेत् ॥

पादावसेचनं पादप्रक्षालणम् । निषेक उच्छिष्टद्रव्यप्रक्षेपः ।

तथा— तिरस्कृत्योच्चरेत् काष्ठं पत्रं लोहं दणानि वा ।

नियम्य प्रयतो वाचं सम्वीताङ्गोऽवगुण्ठितः ॥

काष्ठादिभिर्दूरत आकाश इति पूर्वखण्डतात्पर्यार्थः । उच्चरेत्
पुरीषं त्यजेत् । प्रयतः शुचिः, वाचं नियम्येत्यर्थः । सम्वीतं
निवोतम् । सम्वीतं मानुषमिति तैत्तिरीयश्रुतेः । तदङ्गं
यस्य तथोक्तः । एतच्च द्विवस्त्रपक्षे । कर्णासक्तयज्ञोपवीतकः
एकवस्त्रपक्षे । सांख्यानगट्टम् ॥

यद्येकवस्त्रो यज्ञोपवीतं कर्णं कृत्वा ।

यथा यमः—

यज्ञोपवीतं कृत्वा तु पृष्ठतः कण्ठस्मितम् ।

१ मूले पादाभ्यां सिचमुत्सृज्यत् ।

विन्मूचञ्च गृही कुर्याद्यदा कर्णे समाहितः ॥

बोधायनः—

शुष्कदणमयाञ्चिकं काष्ठं लोद्धं वा तिरस्कृत्याहोरात्रयोद्दक्-
दक्षिणामुखः । प्रावृत्य गिरि उर्ध्वरेदवमेहेत वा ।

अयाञ्चिकं यज्ञोपयुक्तकुशपलाशादिव्यतिरिक्तं, अवमेहेत मूत्रं
त्यजेत ।

विन्मूचोत्सर्गं कुर्यादित्यनुवृत्तौ वायुपुराणे—

शुष्कैस्तृणैर्वा काष्ठैर्वा पचेर्वेणुदलेन वा ।

मृन्मयेर्भाजनैर्वापि अन्नर्धाय वसुन्धराम् ॥

हारीतः—

घ्राणास्ये वेष्टयित्वा मृत्पात्रौ घीवायामासञ्च दक्षिणबाहु-
पार्श्वे कमण्डलुमादायोत्सृजेत् ।

मृत्पात्रौ मृत्तिकापात्रौमुत्सृजेत् मूत्रपुरीषे इति श्रौषः ।

मनुः— मूत्रोच्चारसमुत्सर्गं दिवा कुर्यादुदङ्मुखः ।

दक्षिणाभिमुखो रात्रौ सन्ध्ययोश्च यथा दिवा ॥

सांख्यानगृह्यम्—

अनादित्याभिमुखो न जघनेन ।

न जघनेनेत्यन्नेन जघनसम्पुखता यच्च भवति तच्च न कुर्या-
दित्यर्थः ।

यमः—

प्रत्यङ्मुखस्तु पूर्वाङ्घ्रे पराङ्घ्रे प्राङ्मुखस्तथा ।

उदङ्मुखस्तु संध्याङ्घ्रे निशायां दक्षिणामुखः ॥

देवसः—

षडेवोदङ्गुसः प्रातः सायाह्ने दक्षिणामुखः ।

विन्मूत्रं विष्टजेन्नित्यं सन्ध्यासु परिवर्जयेत् ॥

तत्र चैयं व्यवस्था—

देवस्यवाक्यवक्तात् प्रातःसायंकालयोस्त्रिमुहूर्त्तयोर्दक्षिणमुखत्वमेवं
यमवचनं तदतिरिक्तं पूर्वाह्ने प्रत्यङ्मुखताप्रापकम् ।

मनुः—

ह्याथायामन्धकारे च रात्रावहनि वा द्विजः ।

यथासुखमुखः कुर्यात् प्राणवाधाभयेषु च ॥

ह्याथाम्बकारयोः प्राणपीडार्था व्याघ्रादिभये च दिङ्मुख-
नियमो नादर्त्तव्य इति ।

तथा तत्रैव—

न मूत्रं पथि कुर्वीत न भस्मनि न गोव्रजे ।

न फालकृष्टे न जले न नद्यां^१ न च पर्वते ॥

मूत्रशब्दोऽत्राजपत्स्वार्थलक्षणया पुरीषस्याप्युपलक्षकम् ।

चित्यामग्निचयनस्थाने चितार्था वा ।

तथा—

न जौर्णदेवाद्यतने न वस्त्रीके कदाचन ।

न सप्तत्सेषु गर्त्तेषु न गच्छन्नापि च स्थितः ॥

न नदीतीरमासाद्य न च पर्वतमस्तके ।

वाय्वग्निविप्रानादित्यमपः पद्भ्यस्तथैव च ॥

न कदाचन कुर्वीत विन्मूत्रस्य विसर्जनम् ॥

न पर्वत इति पूर्ववचनादेव पर्वतनिषेधे सिद्धे मस्तकनिषेधो भूयस्त्वाय । यत्र पर्वतेश्वशक्यो परौद्धारस्तत्रापि मस्तकवर्जनार्थ-
मिति पारिजातः । वाय्वादिकं पश्यन् सखमुपलभ्यमानः ।

हारीतः—

न चत्वारोपद्वारयोर्मूत्रपुरीषे कुर्यात्, न तीर्थं, न शस्यसम्पूर्णं,
न यज्ञभूमौ न यज्ञियानां वृक्षाणामधस्तात् ।

चत्वरं नानाजनावस्थानदेशः । काकादिबलिस्थानमित्यपरे ।
उपद्वारं द्वारसमीपं, तीर्थं पुण्यदेशः, जलावतरणमार्ग इत्येके ।

देवस्तः—

वापी-कूप-नदी-गोष्ठ-चैत्यावासेषु चाम्भसि^१ ।

अग्नौ कास्ये श्मशाने वा विन्मूत्रं न समाचरेत् ॥

वाण्यादिपदं निरुदकभागपरमम्भसः पृथगुपादानात् । चैत्यो
यामयपदेशको वृक्षः, आवासो वासकरणौघदेशः ।

यमः

पल्लवानि तडागानि नदी-प्रस्रवणानि च ।

नग-गोमय-भस्मानि फालकृष्टञ्च वर्जयेत् ॥

पल्लवमल्पसरः । तडागं कृत्विमं सरः ।

तुषाङ्गारकपालानि देवतायतनानि च ।

राजमार्गश्मशानानि क्षेत्राणि च खलानि च ॥

उपरुद्धो न सेवेत क्रायां पश्यन्सुतुष्यथम् ।

१ (ख) न वहिर्दारोपद्वारयोः । २ मूले चैत्याम्भः पथि भस्मसु ।

उदकञ्चोदकान्तञ्च पन्यान्तञ्च विवर्जयेत् ॥

वर्जयेद्द्रुचमूलानि चेत्यश्वभ्रविलानि च ।

उपरुद्धो त्रिन्मूत्राभ्यां पोडितो न सेवेत मूत्रपुरीषोत्सर्गार्थ-
मिति शेषः । पन्यान्तं विवर्जयेदित्युक्त्वापि राजमार्ग-चतुष्पथ-
ग्रहणं दोषातिशयार्थं । श्वभ्रं विदीर्णभृभागः ।

वसिष्ठः—

नोप्ते न शादलोपजीव्यकायासु ।

शादलो हरितस्निग्धो भृभागः ।

नोषरे न पराशुचौ नोद्याने नोदकपिण्डयोर्वाकाशे ।

नाह्वालस्थित इत्यर्थः ।

तथा—

न प्रत्यगनिलेन्दुर्क-स्त्रीगुरुब्राह्मणाश्वेवावगुण्ठितशिराः ।

श्रापस्तम्बः—

ह्यायायां मूत्रपुरीषयोः कर्म वर्जयेत् । स्त्रां तु श्रवमेहेत ।

स्त्रीयकायां प्रतीति शेषः । तेन स्त्रकायायां मेहने न दोषः ।

तथा तत्रैव—

न सोपानत्को मूत्रपुरीषे कुर्यात् ।

तथा तत्रैव—

गोदेवताभिसुषो मूत्रपुरीषयोः कर्म वर्जयेत् ।

गोतमः—

न वाखग्निविप्रादित्यापोदेवतागोषु प्रतिमिथुनं वा मूत्र-
पुरीषामेध्यान्युदस्येत ॥

यमः— प्रत्यादित्यं न मेहेत न पश्येदात्मनः शक्यत् ।
 दृष्ट्वा सूर्यं निरौचेत गामग्निं ब्राह्मणं तथा ॥
 प्रत्यादित्यं प्रत्यनिष्ठं प्रतिगाञ्च प्रतिद्विजम् ।
 प्रतिषोमं प्रतिजलं प्रतिमन्ध्यञ्च नित्यशः ॥
 हन्ति मेहयतः प्रज्ञां प्रतिपन्थानमेव च ।
 मेहयन्ति य एवासु ते भवन्ति गतायुषः ॥

हारीतः—

रथ्याचवरतौर्येषु श्मशानायतनेषु च ।

अपथं समवाप्नोति आयुषा च विमुच्यते ॥

मेहयतीति शेषः ।

विष्णुः—

तिष्ठेन्नातिचिरं तत्र ।

तत्र मूत्रपुरीषस्थाने ।

यमः—

नामेध्यमङ्गारे रुन्मृज्यान्नापि बर्हिषा ।

आपस्तम्बः—

आद्रानोषधि वनस्पतौ नूर्द्धमाच्छिद्य मूत्रपुरीषयोः संसर्वं
 वर्क्येत् ।

॥ इति मृहस्यरत्नाकरे मूत्रपुरीषोत्सर्गः ॥

अथ शौचं ।

तत्र हारीतः—

शुष्ककाष्ठेन वा मृजौत । सिङ्गुदे इति शेषः ।

पारस्करः—

स्वयं शीर्णेन काष्ठेन वा प्रमृजौत ।

गोतमः—

न हरित्तृणस्रोत्राभिर्मूत्रपुरीषाणामपकर्षणं कुर्यात् ।

हारीतः—

लोहविधिरुक्तद्रव्यालाभे पर्णनिषेधोऽप्यसाराच्छिद्यमान-पर्ण-
गोचरः ।

तथा आपस्तम्बः—

अग्ना लोहकाष्ठार्द्रानोषधिवनस्यतीनूर्द्धानाच्छिद्य मूत्र-
पुरीषयोः शुन्धनं वर्जयेत् ॥

देवलः—

अशौचं नोन्मृजेच्छिन्नं प्रस्नावोच्चारयोः स्वयम् ।

याज्ञवल्क्य-बौधायनौ—

गृहौतग्निप्रस्योत्याय मृद्भिरभ्युद्धृतैर्जलेः ।

गन्धलेपचयकरं शौचं कुर्यादतन्द्रितः ॥

अतन्द्रित आसस्यशून्यः ।

ब्रह्माण्डपुराणे—

उद्धृतोदकमादाय मृत्तिकाद्यैव वाग्यतः ।

उदङ्मुखो दिवा कुर्याद्वापौ चेद्दक्षिणामुखः ॥

सुव्याञ्छौचमिति शेषः ।

तथा—

सुनिर्णिके मृदं दद्यात् मृदन्ते ह्यप एव च ।

सुनिर्णिके केवलजनप्रचालिते लोपाद्यादौ गन्धलेपापकर्षणे
शौचमनेध्यस्य मृदङ्गिः पूर्वं मृदा चेति गौतमवचनात् । एवञ्च
सुनिर्णिकपदं काष्ठादिप्रोञ्चितगुदानुवादकमिति स्मृतिवचन-
व्याख्यानमसङ्गतमिति वैयर्थ्यात् ॥

देवलः—

धर्मविद्वच्छिणं हस्तमधःशौचे न योजयेत् ।

तथैव वामहस्तेन नाभेरुद्धे न शोधयेत् ॥

प्रकृतिस्थितिरेवास्मात् कारणादुभयक्रिया ।

कारणाद्रोगादेः ।

दक्षः—

एका लिङ्गे च सव्ये चिरभयोर्मृद्वयं स्मृतम् ।

सव्ये उभयोरिति च हस्ताभिप्रायेणोक्तं एतावन्मूचोत्सर्गाशौचम्

तिस्रोऽपाने दशोक्तस्मिन्नुभयोः सप्त मृत्तिकाः ।

उभयोर्हस्तयोः ।

गृहस्याशौचमाख्यातं चिद्वन्धेषु यथाक्रमम् ।

द्विगुणं त्रिगुणञ्चैव चतुर्थं च चतुर्गुणम् ॥

अर्द्धप्रमृतिमात्रा तु प्रथमा मृत्तिका स्मृता ।

द्वितीया च तृतीया च तद्वर्द्धं परिकीर्तितम् ॥

लिङ्गे ऽप्यत्र समाख्याता चिपर्वी पूर्यते यथा ।

दातव्यमुदकं तावद्यावत् स्थान्मृत्तिकाक्षयः ॥

सुधाद्रव्येण शुद्धिः स्यान्न क्लेशो नैव च वृथा ।

सुधाद्रव्येण सुलभद्रव्येण ।

यस्य श्रौचेऽपि श्रेयित्वं वैजं तस्य परौचित्तम् ।

मनुः—

विन्मूत्रोत्सर्गशुद्ध्यर्थं मृदाव्यादियमर्थवत् ।

दैहिकानां मलानाञ्च शुद्धिषु दादगव्यपि ॥

मनुः—

एका लिङ्गे गुदे तिस्रस्तथैकत्र करे दश ।

उभयोः सप्त दातव्या मृदः शुद्धिमभीप्सता ॥

एकत्र वामे ।

मनु-विष्णु—

वमांशुकमसृक्पञ्जा-मूत्रविट्कर्णविष्रच्छाः ।

श्लेष्माश्रु दूषिका स्वेदो द्वादशैते नृणां मलाः ॥

स्यतिममुच्चये मनुः—

करगृहौतपात्रेण कृत्वा मूत्रपुरीषयोः ।

तन्मूत्रममपानीयं पीत्वा चान्द्रायणं चरेत् ॥

विष्णुपुराणे—

एका लिङ्गे गुदे तिस्रो दश वामकरे नृप ।

हस्तद्वये च सप्तान्या मृदः श्रौचोपपादिकाः ॥

एतच्छुद्धिर्गृहस्थानां दिग्गणं ब्रह्मचारिणाम् ।

१ (ख) श्रौचम् ।

त्रिगुणं स्याद्वनस्थानां यतीनाञ्च चतुर्गुणम् ॥
 यद्दिवा विहितं शौचं रात्रौ तस्याद्धर्मिष्यते ।
 तदद्धर्मातुरे प्रोक्तमातुरस्याद्धर्मध्वनि ॥

यमः— शिश्रे त्वेका गुदे तिस्रौ वामे पाणौ चतुर्दश ।
 ततः पुनरुभाम्याञ्च दातव्याः सप्त मृत्तिकाः ॥

शङ्खः—

मेहने मृत्तिकाः सप्त लिङ्गे द्वे परिकीर्त्तिते ।
 एकस्मिन् विंशतिर्हस्ते द्वयोर्द्वया चतुर्दश ॥

मेहनमत्र अपानं द्वयोर्हस्तयोः ।

तिस्रस्तु मृत्तिका देया कृत्वा तु नखशोधनम् ।
 तिस्रस्तु पादयोर्द्वयाः शौचकामेन नित्यशः ॥
 शौचमेतद्गृहस्थानां तथा गुरुनिवासिनाम् ।
 द्विगुणं स्याद्वनस्थानां यतीनां त्रिगुणं भवेत् ॥

पैठीनमिः—

मृत्तिकां संगृह्य एका लिङ्गे अपाने पञ्च एकस्मिन् हस्ते दश
 उभयोः सप्त मृत्तिकाः । द्विगुणं ब्रह्मचारिणां, वनवासिनां यती-
 नाञ्च चतुर्गुणम् । गन्धलेपत्रयं यावत् प्रक्षाल्याचम्य प्रयतो भवति ।
 हारौतः—

एकां लिङ्गे तिस्रोऽपाने दद्यात् मृत्तिकामादोषात् पाणी
 प्रक्षाल्य दश मध्ये षट् षट् षष्ठे सप्तोभाम्याम् । द्विगुणं ब्रह्म-
 चारिणां त्रिगुणं वानप्रस्थानां चतुर्गुणं भिक्षुणाम् ।

षष्ठे हस्तषष्ठे ।

ब्रह्मपुराणे—

द्वे शिङ्गे मृत्तिके देये गुदे सप्त वयाक्रमम् ।
 द्वाविंशद्वामहस्ते च तथा देयास्तु मृत्तिकाः ॥
 द्वयोस्तु षोडशाऽन्यास्तु पुनः सप्त च सर्व्वदा ।
 पादयोर्द्वे गृहीत्वा च सुप्रचालितपाणिना ॥
 चिराचम्य ततः शुद्धः स्रत्वा विष्णुं सनातनम् ।

बौधायनः—

मूत्रे मृदाऽङ्गिः प्रचालनं त्रिः पाणेः, मूत्रवत् रेतसः
 समुत्सर्गं ।

देवस्यः—

यावत् साध्विति मन्येत तावच्छौचं विधीयते ।
 प्रमाणं शौचसंख्यायां न शिष्टैरुपदिश्यते ॥

एतद्वचनानुभारात् मनुक्त-संख्याधिकोत्तरोत्तर-मृत्युसंख्यानां
 'लेपानुवृत्तिशुद्धया व्यवस्था । चतुराद्यविहितसंख्यानुष्ठाने तु
 संख्याधिगमनेऽपि विहितमुक्तं दक्षेण—

न्यूनाधिकं न कर्त्तव्यं शौचं शुद्धिमभौषता ।
 प्रायश्चित्तं प्रषज्येत विहितानुक्रमे कृतम् ॥

इति । पारिजाते तु देवस्यवचनानां चतुराश्रमेषु स्त्रीशूद्रा-
 नुपनीतविषयत्वाद्वाख्यातम् । तत्र संख्यादेरश्रुतेः । उदक-
 विषयं वा—

१ (क) गन्धलेपक्षयकरसंख्यया ।

२ (ख) चतुराश्रमेतरविषयं स्त्रीशूदानुपीतविषयं वा ।

दातव्यमुदकं तावत् यावत् स्थान्मृत्तिकाचरः ।

इति दक्षेणाप्युक्तेः । इत्युक्तम् ।

मनूक्तपक्षेऽपि वामकरपृष्ठेऽपि षट् मृत्तिका देयाः । षट् पृष्ठत
इति हारीतवचनात् ।

श्रीचानन्तरं शङ्खेऽलिखितौ—

कमण्डलुमुपस्पृश्य प्रक्षास्य पाणि-पादौ वाचमुत्सृज्य मनसा
ईशानं ध्यायेत् । ईशान ईश्वरः ।

श्रीचानन्तरं हारीतः—

तिसृभिः पादौ प्रक्षास्य गोमयेन वा कमण्डलुं परिमृज्य
पूर्ववदुपस्पृश्यादित्यं सोममग्निं वीक्षेत ।

अत्र दिवा आदित्यं रात्रौ सोमं तयोरभावे अग्निमिति
ज्ञेयम् ।

आपस्तम्बः—

अङ्गि शौचं यथा प्रोक्तं निश्चर्द्धन्तु तदिष्यते ।

पथि पादस्तु विज्ञेय आर्त्तः कुर्याद्यथाबलम् ॥

न पश्येदात्मनः शङ्खदित्यनुवृत्तौ गौतमः—

दृष्ट्वा सूर्यं निरौक्षेत गामग्निं ब्राह्मणं तथा ।

अथैव व्यासः—

शौचं कृत्वा मूत्रोच्चारं न पश्येत ।

दक्षः—

यथा चोक्तं दिवा शौचमर्द्धं रात्रौ विधीयते ।

आतुरस्य तदङ्गं स्यात् तदङ्गं पथि स्मृतम् ॥

स्यस्यश्टङ्गः—

यस्मिन् स्थाने कृतं शौचं वारिणा च विशोधयेत् ।
न शुद्धिसु भवेत्तस्य मृत्तिकां यो न शोधयेत् ॥

विष्णुपुराणे—

वल्मीकमूषिकोत्खातां मृदमन्तर्जलान्तथा ।
शौचावशिष्टां गेहास्य नादद्यात्पसम्भवाम् ॥
अन्तःप्राणवपसास्य हलोत्खातास्य पार्थिव ।
परित्यजेन्मृदस्वेताः सकलाः शौचसाधने ॥
अन्तःप्राणवपसां अन्तर्मध्ये प्राणिभिः कौटादिभिर्गुक्ताम् ।

यमः—

आहरेन्मृत्तिकां विप्रः कूलात् सशिकतां तथा ।
नाखूत्कृष्टां न वल्मीकां न पांशुणां न कर्दमाम् ॥
न मार्गाश्लोषराश्वैव शौचशिष्टां परस्य तु ।
एतास्तु वर्जयेद्दिदान् वृथा शौचं हि तत् स्मृतम् ॥
आखूत्कृष्टां मूषिकोत्कृष्टाम् ।

इति गृहस्यरत्नाकरे शौचतरङ्गः ॥

अथाचमनानि ।

तत्र मनुः—

उपस्पृश्य द्विजो नित्यमन्नमद्यात् समाहितः ।

भुक्त्वा चोपस्पृशेत् सम्यग्द्विः खानि च संस्पृशेत् ॥

तथा—

ब्राह्मणेन विप्रस्तौर्येण नित्यकालमुपस्पृशेत् ।

कायचेदशिकाभ्यां वा न पित्त्रेण कदाचन ॥

कायः प्राजापत्यं तौर्यं, विप्र इति चोपलक्षणं विहिताचमनानुवादात् । ब्राह्मतौर्यस्यायोग्यत्वे कायचेदशिकाभ्यां वाचमनं कर्त्तव्यमिति व्यवस्थितो विकल्पः ।

गोतमः—

प्राङ्मुख उदङ्मुखो वा शौचमाचरेत् ।

शुचौ देशे आसौनो दक्षिणं बाहुं जाम्ब्वन्तरं कृत्वा यज्ञोपवीत्यामणिवन्धात् पाणी प्रक्षाल्य वाग्यतो हृदयस्यश्चस्त्रिस्रस्तुर्वा अप आचामेत् द्विः प्रमृज्यात् । पादौ चाभ्युक्षेत् । खानि चोपस्पृशेत् । शीर्षणानि मूर्द्धनि च दध्यात् ।

मणिवन्धः पाणेरुद्धं प्रकोष्ठादधोदेशः । त्रिस्रस्तुर्वेति भावशुद्धपेक्षया विकल्पो न तु फलभृयस्त्वार्यं । कल्पनायां बीजाभावात् । खानि इन्द्रियाणि उपस्पृशेदित्यत्र अप इत्यन्वीयते । उपस्पृशेदुपस्पृशेत् अन्तर्भावितण्यर्थः ।

तथाच गोभिलः—

संगृह्णेन्न्रियाण्यद्विः संस्पृशेत् अक्षिणी नासिके कर्णाविति ।

पारिजाते तु.— उपस्यग्रंवेदित्येव पठितं शौर्षस्थानि शिरसि
जातानि ।

हारीतः—

आमणिवन्धात् पाणी प्रक्षीय जङ्गाभ्यां पादौ ज्ञाति-
श्रेष्ठकामोऽन्नाद्यकामो वा दक्षिणे चरणाङ्गुष्ठे 'पाणिमवस्त्राय
प्राणानामभ्य नाभिमुपसृशेत् ।

देवलः—

प्रथमं प्राङ्मुखः स्थित्वा पादौ प्रक्षालयेच्छनैः ।

उदङ्मुखो वा देवत्ये पेटके दक्षिणामुखः ॥

शिखां वद्ध्वा वसित्वा च निर्णिके वाससौ शुभे ।

तुष्णीं भूत्वा समाधाय नोद्गच्छन् विलोकयन् ॥

शनेस्वरामकुर्वन् निर्णिके सुधीते समाधाय मन इति
शेषः । उद्गच्छन् उत्तिष्ठन्, अविज्ञोकयन् दिश इति शेषः ।
दिशस्यानवलोकयन् इति शङ्खोक्तेः ।

प्राङ्मुखोदङ्मुखयोरपमनानकूल-पादावसेचनेष्वनेन विधानात्
प्रत्यक् पादावसेचनमित्यापस्तम्बवचनं केवलप्रक्षालनविषयं बोद्धव्यम् ।

तथा—

न गच्छन् शयानस्य न ज्वलन् न परान् स्पृशन् ।

न हसन् न च संजल्पन् नात्मानञ्चैव वौचयन् ॥

ज्वलन् कल्पमानः, आत्मानं आत्महृदयं वौचयन्निति स्वार्यं णिच् ।

तथा—

केशास्त्रीवीमधःकायमस्पृशन् धरणीम्पि ।

इक्षौ च मणिवन्धाभ्यां पश्चादासीत् संयतः ।

यदि स्पृशति चैतानि भूयः प्रचालयेत् करम् ॥

अधःकायं नाभेरधःप्रदेशं अस्पृशन् करेणेति शेषः ।

तथा—

इत्येवमङ्घ्रिराजानु प्रचाल्य चरणौ पृथक् ।

अथापः प्रथमात् तीर्थाद्दक्षिणात् त्रिः पिबेत् समम् ॥

अशब्दमनवस्त्रावमवह्निर्जानुबुद्बुदम् ।

प्रथमात् ब्राह्म्यात् हेतौ (?) पञ्चमी अनवस्त्रावं यथा जलं न
स्त्वति अवह्निर्जानुबुद्बुदं अवह्निर्जानु अबुद्बुदम् ।

तथा— दिस्तथाङ्गुष्ठमूलेन परिमृज्यात् पुनर्मुखम् ।

न वाङ्गुल्या न पृष्ठैर्वा परिमृज्यात् कथञ्चन ॥

ततः कृत्वाङ्गुलिस्पृशे द्विः श्रोत्रं नाभिमुखं वा ।

मूर्द्धानं चरणौ चाङ्घ्रिः संप्रोक्ष्य सुखमास्पृशेत् ॥

पृष्ठैरङ्गुलिपृष्ठैः ।

व्यासः—

त्रिः प्राशयेदपः पूर्वं दिहन्मृज्यात्ततो मुखम् ।

पादौ चाभ्युक्ष्य मूर्द्धानमभ्युक्षेत्तदनन्तरम् ॥

अक्षिणी नासिके कर्णावोष्ठौ च तदनन्तरम् ।

ततः स्पृशेन्नाभिदेशं पुनरापस्य संस्पृशेत् ॥

विष्णुः—

तन्मनाः स्वमनासाचमेत् । तन्मना आचमनमनाः तत्रा-
वहित इति यावत् ।

याज्ञवल्क्यः—

अन्तर्जातु शुचौ देशे उपविष्ट उदङ्मुखः ।
 प्राग्वा ब्राह्मणेण तीर्थेन द्विजो नित्यमुपसृशेत् ॥
 त्रिः प्राश्यापो द्विरन्मृज्यान्मृखान्यङ्गिरुपसृशेत् ।
 अङ्गिस्तु प्रकृतिष्याभिर्हीनाभिः फेनबुद्बुदैः ॥

मरौषिः—

ईशानाभिसुखो भूत्वा उपसृशेद्यथाविधि ।
 विवर्णवरगन्धाक्ष्यं फेनिलस्य विवर्जयेत् ॥

नरसिंहपुराणे—

दक्षिणान्तु करं कृत्वा गोकर्णाकृतिमत् पुमान् ।
 त्रिः पिबेत् वौचितं तोयमास्यं द्विः परिमार्जयेत् ॥

भविष्यपुराणे—

ममी च चरणौ कृत्वा तथा तद्गृशिखो नृप ।
 अत्यन्तमुत्थिताञ्चापि (?) त्यक्त्वा राजन् सुदूरतः ॥

तथा— घनाङ्गुलिकरं कृत्वा एकाद्यसमना द्विजः ।
 अङ्गुष्ठेन प्रदेग्निन्या वाऽलभेद्दक्षिणं नृप ॥
 अङ्गुष्ठानामिकाभ्याश्च नासिकामालभेत्ततः ।
 मध्यमाभिर्मुखं नित्यं संसृशेत् कुरुनन्दन ॥
 कनिष्ठाङ्गुष्ठकाभ्याश्च कर्णावालभते ततः ।
 अङ्गुलीभिस्तथा बाहू अङ्गुष्ठेन तु मण्डलम् ॥
 नाभेः कुरुकुलश्रेष्ठ शिरः सर्वाभिरेव च ।

नाभेर्मण्डलमित्यर्थः ।

दक्षः—

अनेनैव विधानेन आचान्तः शुचितामिथात् ।

प्रक्षाल्य पाणी पादौ च त्रिः पिबेदम्बु वीक्षितम् ॥

अनेन वक्ष्यमाणेन ।

संवृत्योङ्गुष्ठमूलेन द्विः प्रमृज्यात्ततो मुखम् ।

संहृत्य तिसृभिः पूर्वमास्त्रमेवमुपसृशेत् ॥

मुखं संवृत्याङ्गुष्ठमूलेन प्रमृज्यादित्यन्वयः । तिसृभिः तर्जनी-
मध्यमानामिकाभिः । एवमिति संवृत्यान्वयः ।

तथा—

अङ्गुष्ठेन प्रदेशिन्या घ्राणं पश्चादनन्तरम् ।

अङ्गुष्ठानामिकाभ्याश्च चक्षुः—ओचे पुनः पुनः ॥

नाभिं कनिष्ठाङ्गुष्ठेन हृदयन्तु तलेन वै ।

सर्वाभिश्च शिरः पश्चाद्वाह्य चायेण संसृशेत् ॥

प्रदेशिनीतर्जनीभ्यां पूर्वमास्त्रं स्पृष्ट्वा पश्चाद्घ्राणम् । अनन्तरं
चक्षुषी पुनः ओचे पुनर्नाभिमित्यन्वयः ।

अत्र घ्राणस्य चक्षुषः ओचस्य स्पर्शनं पुटदये बाहुस्पर्शनश्चांश-
देशे ।

अथैव शङ्खः—

तर्ज्जन्यङ्गुष्ठयोगेन स्पृशेन्नासापुटदयम् ।

अङ्गुष्ठमध्ययोगेन स्पृशेन्नेचदयं ततः ॥

अनामाङ्गुष्ठयोगेन स्पृशेत् कर्णदयं तथा ।

कनिष्ठाङ्गुष्ठयोगेन स्पृशेत् स्कन्धदयं ततः ॥

सर्वाङ्गानामेव योगेन नाभिस्तु हृदयं तथा ।

संस्पृशेच्च तथा शौर्यमयमाचमने विधिः ॥

पैठीनसिः—

अङ्गुष्ठेन प्रदेशिन्या नासिकै संस्पृशेत् अङ्गुष्ठानामिकाभ्यां
नेत्रे कनौनिकाङ्गुष्ठाभ्यां ओत्रे मध्यमाङ्गुष्ठाभ्यां नाभिं सर्वाभिः
शिरः ।

प्रदेशिनी वायुर्मध्यमा प्रजापतिरनामिका तु मघवा अङ्गुष्ठो-
ऽग्निर्यथासंख्यमिति ॥

तथा—

सृष्ट्वा प्राणान् यथासंख्यं पादौ प्रोक्ष्य तथा शुचिः ।

सव्ये च पाणौ शेषा अपो निनयेत् । प्राणानिन्द्रियाणि ।

आपस्तम्बः—

तिष्ठन्नाचामेत् प्रहो वा । आभौनस्तिराचामेत् हृदयगाभि-
रङ्गिः सहदोष्ठौ परिमृच्छेत् सहदुपस्पृशेद्दूरित्येके । दक्षिणेन
पाणिना सव्यं प्रोचेत् पादौ शिरस्यिन्द्रियाण्युपस्पृशेत् चक्षुषी
नासिके ओत्रे अथाप उपस्पृशेत् ।

तिष्ठन् प्रहो वा नाचामेदित्यर्थः । प्रहः अत्यन्तावनतकायः
सव्यशब्दः सव्यपाणिपरः । सव्यं पाणिं पादौ च, प्रोक्षतीति
तेत्तिरीयश्रुतेः ।

सव्यं पाणिं पादौ शिरस्य प्रोक्षेदित्यन्वयः । सहदुपस्पृशेत्
दूरित्येके इत्यत्र भावशुद्धापेक्षया विकल्पः ।

हारौतः—

प्राङ्मुख उदङ्मुखो वा उपविश्यान्तर्द्वाररत्नी कृत्वा चिरपो
हृद्गाः पिवेत् । द्विः प्रमृज्यौष्ठौ सकृत् मूर्च्छानि चक्षुःश्रोत्रे
नाभिं हृदयं पादावभ्युक्ष्य उपसृष्ट्य प्रथतो भवति ।

शङ्ख—

त्रिः प्राञ्जीयाद्यदम्भस्तु प्रीतास्तेनास्य देवताः ।

ब्रह्मा विष्णुश्च रुद्रश्च भवन्तीत्यनुशुश्रूमः ॥

गङ्गा च यमुना चैव प्रीयते परिमार्ज्जनात् ।

नासत्यदस्त्रौ प्रीयेते स्पृष्टे नामापुटद्वये ॥

स्पृष्टे क्षोचनयुग्मे च प्रीयेते शशिभास्करौ ।

कर्णयुग्मे तथा स्पृष्टे प्रीयेते अनिलानलौ ॥

स्कन्धयोः स्पर्शनादेव प्रीयन्ते सर्वदेवताः ।

मूर्द्धसंस्पर्शनादस्य प्रीतस्तु पुरुषो भवेत् ॥

नासत्यदस्त्रावश्विनौकुमारौ पुरुषः परमात्मा ।

अत्र चक्षुभेदेन श्रोत्राद्यालम्भे ये प्रकाराः परस्परभिन्ना

उक्ताः । ते चाचमने वैकल्पिका इत्यविरोधः ।

इन्द्रियस्पर्शानन्तरं भविष्यपुराणे—

यद्भ्रुमावुदकं वीर ममुत्सृजति मानवः ।

वासुकिप्रमुखा नागास्तेन प्रौणन्ति मित्यशः ॥

विना यज्ञोपवीतेन तथा मुक्तशिशो दिजः ।

अप्रक्षालितपादस्तु आचान्तोऽप्यशुचिर्भवेत् ॥

बहिर्जानुरूपस्पृष्ट्य एकहस्तार्पितैर्जलेः ।

सोपानस्कस्रथा तिष्ठन् नैव शुद्धिमवाप्नुयात् ॥

देवलः—

सोपानत्की जलस्थो वा मुक्तकेशोऽपि वा नरः ।

उष्णौषी वापि नाचामेत् वस्त्रेणावेक्ष्य वा शिरः ॥

न शौचशेषधाराभिराचामेद्देदतत्त्वविद् ।

गोभिलः—

जानुभ्यामूर्द्धमाचम्य जले तिष्ठन्न दूष्यति ।

नाभ्यामधस्रथा तिष्ठन्नाचामेच्च विचक्षणः ॥

याज्ञवल्क्यः—

परिधानाद् बहिःकचा निवद्धा त्वासुरौ भवेत् ।

धर्म्यं कर्म्मणि विद्वद्भिर्वर्जनीया प्रयत्नतः ॥

कचा पश्चादञ्जलं बहिर्वल्गाते इति शेषः ।

प्रचेताः—

नान्तर्वासाः । अधोवस्त्रशून्य इत्यर्थः ।

तथा—

नान्तरीयैकदेशेन कल्पयित्वात्तरौयकम् ।

शाश्वायनः—

दानमाचमनं ह्योमं भोजनं देवतार्चनम् ।

प्रौढपादो न कुर्वीत स्वाध्यायं पिष्टतर्पणम् ॥

आमनारूढपादस्तु जानुनोर्जङ्घयोस्तथा ।

हतावमकियको यस्य प्रौढपादः स उच्यते ॥

मरीचिः

न बहिर्जानुस्वरथा न वासनस्थो न चोत्थितः ।
 न पादकाष्ठो नाचित्तः शुचिः प्रयतमानसः ॥
 उपसृश्य द्विजो नित्यं शूद्रः पूतो भवेन्नरः ।
 भुक्त्वासनस्थोऽप्याचामेन्नान्यकाले कदाचन ॥

व्यासः—

शिरः प्रावृत्य कण्ठं वा मुक्तकचशिखोऽपि वा ।
 अकृत्वा पादयोः शौचमाचान्तोऽप्यशुचिर्भवेत् ॥
 अपः पाणिनस्त्रागेषु आचामेद्यस्तु ब्राह्मणः ।
 सुरापानेन तत्तुल्यमित्येवं षड्विभ्रवीत् ॥

ब्रह्माण्डपुराणे—

कण्ठं(ण्ठं) शिरो वा प्रावृत्य रथ्यापणगतोऽपि वा ।
 अकृत्वा पादयोः शौचमाचान्तोऽप्यशुचिर्भवेत् ॥

आपणः क्रयविक्रयभूमिः ।

बौधायनः—

पादप्रचालनोच्छेषेण नाचामेत् यद्याचामेत् भूमौ स्त्रावयित्वा
 आचामेत् ।

उच्छेषेण शेषेण ।

आपस्तम्बः—

न वर्षधारया आचामेत् ।

तथा—

न प्रदरोदक्त्रेण तप्ताभिस्त्राकारणात् ।

प्रदरः स्वयं विदीर्णभूभागः । अकारणात् वेगादिना ।

अपो नाचामेदित्यनुवृत्तौ वसिष्ठः—

प्रदरा अपि या गोक्षर्पणसमर्थाः सर्वर्णरसदृष्टा याश्च स्युर-
शुभागमाः ।

वर्णरसदृष्टा द्रव्यान्तरसम्बन्धेन^१ दूषितवर्णरसाः, अशुभागमा
अशुभ आगमो यासां तान्तथा अशुभत्वं निन्दितदेशकालादिना ।

तथा—

कृत्वावश्यककार्याणि आचामेच्छौचवित्ततः ।

आवश्यकं मूत्रपुरीषोत्सर्गादि । ततः कमण्डलोस्तस्य प्रह-
तत्वात् ।

आचमेदित्यनुवृत्तौ शङ्खलिखितौ—

उद्धृतपरिपूताभिरङ्घ्रिर्वीक्षिताभिरनभिमिश्रिताभिरफेनाभि-
रबुद्बुदाभिर्नं शूद्राशुच्येकपाण्यावर्जिताभिः ।

उद्धृतपरिपूताभिः निरस्तान्यद्रव्याभिः, अशुचिशब्दः
आचमनकर्तृव्यतिरिक्तपरः । एवमेकपाण्यावर्जितेत्यत्राप्येकः पाणि-
राचमनकर्तुरन्यस्य । एवञ्च स्वयमेकपाण्यावर्जितेनाप्याचमनम-
प्रतिषिद्धं । भूमिगतास्त्राचम्य प्रयतो भवति । यं वा प्रयत
आचामयेत् इत्यापस्तम्बवचनेऽपि प्रयत आचमनकर्त्तव्य एव
आचामयेदिति प्रयोगकर्त्तृभिन्नाभावात्^२ ।

तेनायं तदाक्ष्यार्थः । भूमिष्ठाचमनमप्रयतपराणां वर्जित-
जलानाञ्च शुद्धिकरमिति । अतो यत् शूद्राशुच्येकपाण्यादि-

१ (ख) संसर्गेण ।

२ (ख) पुस्तके प्रयोजककर्त्तृभिन्नाभावात् ।

वर्जिताभिरिति सामान्येन एकपाष्यावर्जितेन आचमन-
निषेधात् ।

आपत्ताम्बवाक्ये प्रयतपरनियमाच्च मुखमाञ्जितेनाचमनं शुद्धि-
हेतुरिति कल्पतरुः । तस्मादेयम् ।

तथाच कमण्डल्वधिकारे बौधायनः—

मूत्रपुरीषे कुर्वन् दक्षिणहस्ते गृह्णाति सव्ये आचमनीयम् ।
आचमनीयं आचमनविधिं कुर्वन् सव्यहस्ते कमण्डलुं गृह्णाति
इत्यर्थः । एतेनाचमने वामकरावर्जितत्वमभिहितं अन्यथा
अदृष्टार्थत्वापत्तेः । मूत्रसाहचर्यात् शिष्टाचारविरोधाच्च ।

आपस्तम्बः—

नाम्युदकशेषेण वृथा कर्माणि कुर्वीताचामेदा । पाणि-
संचुम्भेनोदकेनैकपाष्यावर्जितेन च नाचामेत् ।

अम्युदकशेषेण अग्निपर्युत्तणार्थोपात्तोदकशेषेण वृथेति यत
इत्यध्याहाराद्देतुः यतो वृथाकर्माणि स्युरिति । संचुम्भमाज्ञोदितं
एकपाणिरन्य एव ।

विष्णु-याज्ञवल्क्यौ—

इत्कण्डताङ्गुगाभिस्तद्यथासंख्यं द्विजातयः ।

शूधेरन् स्त्रौ च शूद्रास्य सकृत् स्पृष्टाभिरन्ततः ॥

अथ कल्पतरुः—

अन्तत अन्तरवाचये एतेनाभ्युक्षणं विहितम् ।

चिराचामेदपः पूर्व्वं द्विः प्रमृश्यात्ततो मुखम् ।

शारीरं शौचमिच्छन्ति स्त्रौ शूद्रस्य सकृत् सकृत् ॥

इति महार्णवकारलिखितमनुवचनादित्याह ।

मिताक्षराकारस्तु—

अन्तेन तालुना स्यूष्टाभिः सकृदिति च शब्दादनुपनीतोऽप्याह ।

तेनानयोः प्रत्येकमुक्ताचमनमभिमतं पारिजाते तु अन्तत ओष्ठ-
प्रान्तेन उत्तरोत्तरमपकर्षादित्याह ।

अत्र वाकारोपष्टम्भेन कल्पतरुमिताक्षरावचने न्याय्ये ।

एवञ्च ब्रह्मपुराणे—

स्त्रौ शूद्रो वाय नित्याम्भःचालनाञ्च करोष्ठयोः ।

इत्याचमनानुरूपजलाभावे नेयम् ।

शूद्राधिकारे गोतमः—

आचमनार्थं प्रचालनमेव । एतदपि आचमनानुरूपजलाभावे ।

इति गृहस्यरत्नाकरे आचमनतरङ्गः ॥

अथाचमननिमित्तानि ।

तत्र मनुः—

सुप्ता क्षुत्वा च भुक्त्वा च निष्ठौव्योक्त्वाऽनृतं वचः ।

पौत्वापोऽध्येयमाणस्य आचमेत् प्रयतोऽपि सन् ॥

वायुपुराणे—

निष्ठौविते तथाऽभ्यङ्गे तथा पादावसेचने ।

उच्छिष्टस्य च सम्भाषादग्नुचप्रयतस्य^१ च ॥

१ कश्चित् व्यशुच्यपहतस्य च ।

सन्देहेषु च सर्वेषु शिखां मुक्ता तथैव च ।

विना यज्ञोपवीतेन नित्यमेवमुपसृशेत् ।

सन्देहे आचमननिमित्तस्याचमनस्य च । . विना यज्ञोपवी-
तेनेत्यत्र यज्ञोपवीतत्याग उपसृशेत् निमित्ततयोक्तः ।

तथा—

उच्छिष्टस्य च संसृशेत् दर्शने चान्यवासिनाम् ।

अन्यवासिनोऽत्र चाण्डालाः ।

विष्णुः—

क्षुत्वा सुप्ता च भुक्त्वा च भोजनाध्ययनेऽशुचिः ।

पीत्वा स्नात्वा च निष्ठौष्य वासो विपरिधाय च ॥

रथ्यामाक्रम्य कृतमूत्रपुरीषः पञ्चनखास्थित्सेहं स्पृष्ट्वा चाचा-
मेत् चाण्डालश्चेच्छसम्भाषणे च ।

वाक्यमिदं हलायुधेन द्विराचमने लिखितं तन्मन्दं पुनरा-
चामेदित्यश्रुतेः । अन्यत्राप्येवम् ।

ब्रह्मपुराणे—

क्षुते स्नेहपरित्यागे धीते वा भक्षिते सति ।

अधोवर्णस्य सम्भाषे स्त्रिं वा दन्तधावने ॥

आचम्य प्रयतो भूत्वा ततः शुद्धो भवेन्नरः ।

धीते पीते धटः पानार्थस्य रूपं अधोवर्णोऽत्र चाण्डालादिः ।

आचमनविधनन्तरं देवज्ञः—

रेतो-मूत्र-शकृत्-सेके' भोजनेऽध्वपरिश्रमे ।

श्रीचक्षेवंविधं प्रोक्तमौषधान्यत्र वर्त्तते ॥

एवम्विधं सर्वाङ्गसम्पूर्णमन्यत्राङ्गहौनमपौत्यर्थः ।

तथा— विशेषश्रीचं वक्ष्यामि भोजनोच्चारकर्त्तव्यः ।

सामान्येन विनिर्दिष्टः सर्व्वचाचमनक्रमः ॥

उच्छिष्टं मानवं स्पृष्ट्वा भोक्ष्यं वापि तथाविधम् ।

तथैव हस्तौ पादौ च प्रक्षाल्याचम्य शुध्यति ॥

तथाविधमुच्छिष्टम् ।

यदन्धः श्रीचनिर्मुक्तं क्षितिं प्राप्य विनश्यति ।

प्रक्षाल्याशुचिलिप्तञ्च स्पृष्ट्वाचम्य विशुध्यति ॥

श्रीचनिर्मुक्तमत्र श्रीचजलं विनष्टं भूमौ विस्तीर्णं । तद्भूमिं स्पृष्ट्वेति यावत्, प्रक्षाल्याशुचिलिप्तं कायभागं प्रक्षाल्य चाचम्य प्रयतो भवति ।

पेठौनसिः—

उच्छिष्टं रेतो मूत्रं संस्पृश्य उन्मृश्याचम्य प्रयतो भवति ।

प्रक्षाल्य च तं प्रदेशमुच्छिष्टादिलिप्तकायभागम् ।

अत्र चाचमनप्रक्षालनयोः पाठिकक्रमस्यानुक्रममादनादरः ।

चापस्तम्भः—

स्वप्नेषु चवथौ १ शिघ्राणिकालम्भे लोहितस्य केशानामग्नेर्गवां ब्राह्मणस्य स्त्रियाश्चालम्भे महापथं गत्वा अनेध्यज्ञोपस्पृश्यं अप्रयतञ्च मानुषं गौवीञ्च परिधायाप उपस्पृशेत् । आर्द्रं वा शकृदोषधी भूमिं वा ।

सिंहालिका नासिकाविभ्रतः श्लेष्मा, अश्रु नेत्रजलम् । एत-
च्चाग्नि-गो-ब्राह्मणानां स्युर्गं यदाचमनं तद्विहितस्युर्गंतरस्युर्गंविषये
स्युर्गमात्रनिमित्तं न तु स्युर्गजन्यप्रायश्चित्तनिमित्तं बोध्यम् ।
महापथो राजमार्गः, नौवौश्व^१ परिधाय वस्त्रे ग्रन्थिं कृत्वा आर्द्रं
शकृत् अश्रुष्कं गोमयम् ।

बौधायनः—

नौवौं विश्रंस्य परिधायोपसृशेत् । आर्द्रतृणं भूमिं गोमयं
वा उपसृशेत् ।

विश्रंस्य मोक्षयित्वा । एतद्बौधायनदर्शनात् अन्यथापि वासः-
पदं अधरौघवस्त्रपरम् । आचमनासम्भवे चार्द्रतृणादिस्युर्गं इति
विकल्पः ।

आपस्तम्बः—

रिक्तपाणिर्वयसे उद्यम्याप उपसृशेत् । शक्तिविषये न
मुहूर्त्तमप्यप्रयतः स्यान्नग्नो वा । नाप्सुसतः प्रयमणं विद्यते उत्तीर्यं
आचामेत् ।

रिक्तपाणिर्लोद्गादिशून्यहस्तः वयसे पक्षिणे उद्यम्य उत्क्षिप्य
पाणिमित्यम्बयः । प्रयमणं प्रायतं शौचमिति यावत् उत्तीर्यं
उदकादुत्थाय ।

यमः—

उत्तीर्योदकमाचम्य अवतीर्यं उपसृशेत् ।

एवं स्थाण्डेयसा युक्तो वरुणश्चैव पूजितः ॥

अवतीर्यं प्रविश्या ।

जलमित्यनुवृत्तौ हारीतः—

नोत्तरेदनुपसृष्टम् । उत्तरेत् सन्तरेत् ।

पैठीनसिः—

अन्तरुदकमाचान्तो ऽन्तरेव शुद्धो भवति, बहिर्दकमाचान्तो बहिरेव शुद्धः स्यात् । तस्मादन्तरेकं बहिरेकञ्च कृत्वा पादमाचामेत् । सर्व्वञ्च शुद्धो भवति ।

सम्बर्त्तः—

सम्भारं रजकं वेणुं धीवरं नटमेव च ।

एतान् स्पृष्ट्वा नरो मोहादाचामेत् प्रयतोऽपि सन् ॥

पराशरः—

क्षुते निष्ठौविते चैव दन्तस्पृष्टे तथा ऽमृते ।

पतितानाञ्च सम्भाषे दक्षिणं श्रवणं स्पृशेत् ॥

प्रभांसादीनि तौर्यानि गङ्गाद्याः सरितस्तथा ।

विप्रस्य दक्षिणे कर्णे मन्तीति मनुरब्रवीत् ॥

अथञ्च मुख्याचमनासम्भवेऽनुकल्पः ।

दक्षिणकर्णस्यशानुवृत्तौ श्रान्तातपः—

वातकर्म्मणि निष्ठौष्य दन्तस्निष्टेऽन्यथा मृप ॥

मार्कण्डेयपुराणे—

कुर्यादाचमनस्यशं गोपृष्ठस्यार्कदर्शनम् ।

कुर्व्वीतासम्भनं वापि दक्षिणश्रवणस्य च ॥

यथा विभवतो ह्येतत् पूर्वाभावे ततः परम् ।

विद्यमाने न पूर्व्वस्निनुत्तरप्राप्तिरिष्यते ॥

आपस्तम्बः—

श्यावान्तपर्यन्तावोष्ठावुपसृश्याचामेत् । न अश्रुभिर्दृक्कृष्टो भवत्यन्तराख्ये सङ्घिर्यावन्न हस्तेनोपसृशति । यचानिमित्तं खेदविन्दवः पतन्त उपलभ्यन्ते तत्राचमनं विहितम् । ये भूमौ न तेष्वाचामेदित्येके ।

श्यावान्तपर्यन्तौ विष्णोमकौ पतन्तः स्वाङ्गे इति शेषः ।

इति गृहस्यरत्नाकरे आचमननिमित्ततरङ्गः ॥

अथ द्विराचमननिमित्तानि ।

तत्रापस्तम्बः—

भोक्ष्यमाणस्तु प्रयतो द्विराचामेत् द्विःपरिमृजेत् । सहदप-
सृशेत् ।

एतच्च भोक्ष्यमाणस्यैव सहदोष्ठादिस्पर्शनं अन्यदा तु सहत् द्विर्वा एवं परिमार्ज्जनेऽपि व्यवस्था ।

उपसृशेदिति जलं सृशेदित्यर्थ इति हलायुधः । तच्च परिमृजेदित्यत्र कर्म्मत्वेनोपस्थितस्योष्ठस्यैव सृशत्वस्यैर्यात् ।

अत्र द्विराचमने पाणिपादप्रक्षालनं सहदेव दृष्टेय्यात् आस्य-
मार्ज्जनमावर्त्तते अदृष्टार्थत्वादिति पारिजातः । आचान्तस्य

पुनराचमनविधम्नात् साङ्गस्यैव । चिःपिवेदम्बु वीक्षितमिति
आचमनस्यावृत्तिरित्यनेनोच्यते ।

व्यासः—

प्रचास्य पाणी पादौ च भुञ्जामो द्विरुपसृशेत् ।

याज्ञवल्क्यः—

स्नात्वा पौत्वा क्षुते सुप्ते भुक्त्वा रथ्योपसर्पणे ।

आचान्तः पुनराचामेदासो विपरिधाय च ॥

शङ्खलिखितौ—

मूत्रपुरौषनिष्ठौवनादिसूक्तवाक्याभिधानेषु च पुनरुपसृशेत् ।

सूक्तं परुषम् ।

पैठीनसिः—

कलिन-काश-श्वासागमे च रथ्याचत्वर-श्मशाना-क्रान्तेषु च

आचान्तः पुनराचामेत् ।

कलिनशब्दः कठिनश्लेष्मार्थकः, कासोऽत्र विहतौ व्यायामादिना,

चत्वरं प्रसिद्धम् ।

इति मृहस्यरत्नाकरे द्विराचमननिमित्ततरङ्गः ॥

अथाचमनापवादः ।

तत्र मनुः—

नोच्छिष्टं कुर्वते सुख्या विप्रुषोऽङ्गं न यान्ति याः ।

न श्मश्रूणि गतान्यास्यं न दन्तान्तरभिष्ठितम् ॥

मुख्या मुखे भवाः, यान्ति गच्छन्ति, म्मश्रूणि मुखेऽशविशेषाः,
आस्यगतानि सुखान्तर्गतानि दन्तान्तरधिष्ठितं दन्तमध्याविष्टम् ।

गोतमः—

दन्तस्निष्टन्तु दन्तवत् । अन्यत्र जिह्वाभिमर्षणात् ।

प्राक्च्युतेरित्येके ।

च्युतिश्चाश्रववद्विद्यात् निगिरन्नेव तद्भविः^१ ।

अन्यत्र जिह्वाभिमर्षणात् । जिह्वया भिक्षत्वेन रसावगमः,
प्राक्च्युतेरित्येक इति ।

सत्यपि जिह्वया भिक्षत्वेन रसानवगमे चावन्न च्यवते तावद्भ-
विरित्येके मन्यन्ते च्युतेराश्रववत् लालावत्, निगिरन्नेव त्यजन्नेव
शुचिः शुद्धः । दन्तलग्नं जिह्वास्पर्शं आचमनार्थमाकर्षनीयं यदि
न च्यवते तदा दन्तलग्ने सत्यप्याचमनं करणीयम् ।

तदक्तं देवलेन—

भोजने दन्तलग्नानि निर्हत्याचमनञ्चरेत् ।

दन्तलग्नमसंहार्यं लेपं मन्येत दन्तवत् ॥

न तत्र वज्रशः कुर्याद्यत्नमुद्धरणे पुनः ।

भवेद्दशौचमत्यर्थं तृणवेधाद्गणे कृते ॥

शङ्खः—

दन्तवद्दन्तलग्नेषु रसवर्जम् ।

वसिष्ठः—

न च म्मश्रुगतो लेपः ।

दन्तवह्नन्तलघ्नेषु यावच्चान्तर्मुखे भवेत् ।

आचान्तस्यावशिष्टं स्यात् निगिरक्षेव तच्छुचिः^१ ॥

न च श्मश्रुगतो श्लेषः अशुचिरिति शेषः । आचान्तस्य
पुरुषस्य प्रमादादवशिष्टमणुकणाद्याचमनोत्तरमुपलभ्यते तदपि
निगिरक्षेव शुचिरित्यर्थः ।

पैठीनसिः—

भूमिगता विन्दवः परामृष्टाः पूता विप्रुषः । रोमदयक्लिन्ना
आचामेत् ।

विन्दवोऽत्र आचमनजलविन्दवः विप्रुषः परामृष्टाः स्पृष्टाः
प्रता नाशुद्धिसुत्पादयन्ति रोमदयार्द्राभावोत्पादनक्षमास्वाचमन-
निमित्तमित्यर्थः ।

याज्ञवल्क्यः—

मुखंजा विन्दवो^१ मेधाः तथाचमनविन्दवः ।

श्मश्रु चास्यगतं दन्तसक्तं त्यक्त्वा ततः शुचिः ॥
त्यक्त्वा अपनीय ।

मनुः—

स्पृशन्ति विन्दवः पादौ यज्ञाचामयतः परान् ।

भूमिगैस्ते समा ज्ञेया न तैरप्रयतो भवेत् ॥

अथङ्गिरसौ—

मधुपर्कं च सोमे च अशु प्राणाङ्गतिषु च ।

नोष्किष्टस्तु भवेद्विप्रो यथाऽर्चेर्वचनमथा ॥

१ (ख) तद्विः ।

२ (ख) विप्रुषः ।

अप्सिति प्राणाङ्गतिमाहचर्य्यप्राप्तापोशानविषयम् । अन्यत्रो-
दकपाने—पौत्वापोऽधेयमाणश्च इत्याचमनविधेः । सोऽप्याचमनार्थ-
जलपानं विहाय आचमनविधिन्यथानुपपत्तेः ।

ग्रातातपः—

दन्तलंग्रे फले मूले भक्ष्ये स्नेहे तथैव च ।

ताम्बूले चक्षुषण्डे च नोच्छिष्टो हि भवेद्विजः ॥

फले कटुकषाये जातीफलादौ समाचारात् भक्ष्ये फलमूला-
तिरिक्ते कटुकषाये ।

तथाचमनानुवृत्तौ लघुहारौतः—

कषायकटु ताम्बूलं भुक्त्वा स्नेहानुलपनम् । इति ।

वसिष्ठः—

प्रचरन्नभ्यवहार्य्येषूच्छिष्टं यदि संस्पृशेत् ।

भूमौ निक्षिप्य तद्रव्यमाचम्य प्रचरेत् पुनः ॥

उच्छिष्टशब्देनाचमनाहोच्छिष्टविवक्षणं स्वानाहोच्छिष्टे केवला-
चमनविधनुपपत्तेः ।

शङ्खलिखितौ—

द्रव्यहस्त उच्छिष्टं स्पृष्ट्वा निधायाम्बुक्ष्य द्रव्यम् ।

एतच्चाभ्यवहार्य्यविषयम् ।

मनुः—

उच्छिष्टेन तु संस्पृष्टो द्रव्यहस्तः कथञ्चन ।

अनिधायैव तद्रव्यमाचान्तः शुचितामियात् ॥

एतदभ्यवहार्य्यतरविषयमिति विस्वरूप-भर्तृपञ्चौ ।

तथाच दृढस्यति—

प्रचरंश्चास्रपानेषु यदोच्छिष्टमुपस्पृशेत् ।

भूमौ निधाय तद्रव्यमाचम्य प्रचरेत् पुनः ॥

अवश्यमुदके रात्रौ चौरव्याघ्राकुले पथि ।

हत्वा मूत्रपुरीषं वा द्रव्यहस्तो न दूष्यति ॥

शौचं कुर्यात् प्रथमतः पादौ प्रक्षालयेत्ततः ।

उपस्पृश्य तदभ्युक्ष्य गृहीतं शुचितामियात् ॥

द्रव्यहस्तो गृहीतद्रव्यः । द्रव्यपदमचामङ्कुचितमरममध्वादि

ग्राहकम् ।

तथाच लष्वापस्तम्—

हत्वा मूत्रं पुरीषन्तु द्रव्यहस्तः कथञ्चन ।

भूमावन्नं प्रतिष्ठाय हत्वा स्नानं यथाविधि ॥

तत्संयोगाच्च पक्वान्नमुपस्पृश्य ततः शुचिः ।

वायुपुराणे—

प्रक्षाल्य पादौ निःक्षिप्य आचम्याभ्युक्षणं पुनः ।

पुष्यादीनां हृणादीनां प्रोक्षणं हविषान्तथा ॥

निःक्षिप्य द्रव्यं भूमौ निधाय ।

बौधायनः—

तेजसं चेदादायोच्छिष्टौ स्यात्तददस्याचम्याङ्गिः प्रोक्षेत् । स

चेदग्नेनोच्छिष्टौ स्यात्तददस्याचम्याङ्गिः प्रोक्षेत् । अथ चेदङ्गि-

वच्छिष्टौ स्यात्तददस्याचम्यादास्यनङ्गिः प्रोक्षेत् ।

एतदेव विपरीतमग्न्याधानस्येति विकल्पः ॥

अग्नेनोष्णिष्ठी स्यादग्नेनोष्णिष्ठेन स्पृष्टः, अद्विराचमनजल-
पानादौ एतदेवानपेक्षं चाच वैपरीत्यम् । उदस्यं त्यक्त्वा चाचामेत्
न पुनस्तदुष्णीयादित्यर्थः ।

इति गृहस्यारत्नकरे आचमनापवादतरङ्गः ॥

अथ दन्तधावनम् ।

तत्र याज्ञवल्क्यः—

शरीरचिन्तां निर्वर्त्य कृतशौचविधिर्द्विजः ।

प्रातःसन्ध्यामुपासीत दन्तधावनपूर्वकम् ॥

उषःकाले तु सम्प्राप्ते शौचं कृत्वा यथार्थवत् ।

ततः स्नानं प्रकुर्वीत दन्तधावनपूर्वकम् ॥

उषःकालो धर्माद्यर्थचिन्तनावरुद्धातिरिक्त-ब्राह्मसुद्धर्त्तभागः,
सन्ध्यातः पूर्वं प्राचीप्रकाशवानिति पारिजातः । यथार्थवत्
यथाविहितशौचोपपादकमृञ्जलादिसंख्यावत् इत्यर्थः । दन्तधावनं
दन्तमलापकर्षणम् ।

दृढश्रुतातपः—

मुखे पर्युषिते नित्यं भवत्यप्रथतो नरः ।

तस्मात् सर्वप्रथमेन भवयेद्दन्तधावनम् ॥

अप्रयतः अशुचिः । भक्षयेदिति दन्तसम्बन्धाङ्गीणः प्रयोगः ।
पूर्वोत्तराचमनानुकल्प-भक्षणधर्माप्राप्तेः ।

एतच्च दृढश्रीतातपवचनात् स्वतन्त्रमेव दन्तधावनं शुद्धि-
कारणं न तु स्नानाङ्गम् ।

दन्तान् प्रचाक्ष्य स्नायादिति हृन्दोगपरिशिष्टे^१ एककालार्थः
संयोग इति नेयः ।

यमः—

आस्रपैलासविष्वानामपामार्गशिरौषयोः ।

भक्षयेत् प्रातस्तथाय वाग्यतो दन्तधावनम् ॥

पैलास आघ्रातकः ।

हारीतः—

काले पलाश-कोविदार-श्लेष्मातक-विष्वक-शाकट्य-निशुण्ठी-
शिशुण्डि-वेणुवर्जम् । स्रुच-माषक-वदरौ-करञ्ज-शमौ-शिशुपा
इत्येके । दधित्य हरीतक्यश्चर्कणशालनिम्बामलकानित्यपरे ।
विष्व-खदिरास्र-पैलास-शिरौषापामार्गाणामेकतममनाद्रं नाति-
शुष्कं नातिष्णुलमपोथितायमनौष्यन्धिसुदक्षुखो वाग्यत आसौनो
दन्तधावनं भक्षेत ।

काले उषःकाले । कोविदारः केडोआर इति प्रसिद्धः ।
श्लेष्मातको बङ्गवार इति प्रसिद्धः । विष्वकस्यिक इति प्रसिद्धः ।
शाकट्यः सगमन इति प्रसिद्धः । निशुण्ठी सिन्धुवारः ।
शिशुण्डौ मयूरशिखा, शिशुण्डिसंज्ञकः कष्टकिगुल्म इत्यपरे ।

वेणुनिषेधस्त्वगितरपरः । नरसिंहपुराणे— तिग्निङ्गी वेणुपृष्ठ-
श्चेत्यभिधानात् ।

दधित्यः कपित्यः शालः शर्कृत्यः । एके अपरे इत्युभयत्रापि
त्यक्तेति शेषः ।

अनार्द्रमिहासद्यच्छिन्नं नातिशुष्कमित्युक्तेः प्रचालनस्य
विहितत्वात् आर्द्रस्यावश्यकत्वात् । अपोचितायमीषसूर्णितायं
अनोष्ठयन्थिर्यस्य यन्थिना ओष्ठं न स्पृशति तत् ।

विष्णुः— अथ न पालाशं दन्तधावनं स्यात् न श्लेष्मा-
तकारिष्टविभौतक धव धन्वनजम् । न कोविदार शमौ
पौलु^१ पिप्पलीङ्गुद गुग्गुलुजम् । न कर्बुर निर्गुण्ठी-तिल्वक^२-
तिन्दुकजम् । न शिपू पारिभद्रास्त्रिकामोचका शास्त्रलौघणजम् ।
न मधुरं नाश्वं नोर्द्धशुष्कं न शुषीरं न पूतिगन्धि । न पिच्छिलं
न दक्षिणापराशाभिमुखो ऽद्यात् । उदङ्मुखः प्राङ्मुखो वा
वटासनार्क खदिर करञ्ज वदर सर्ज निम्बारिमेदाऽपामार्ग
मालतौ ककुभ विष्णानामन्यतमं कषायं कटुतिक्तं वा ।

कनिष्ठापसमस्यौख्यं सकृच्चं दादशाङ्गुलम् ।

प्रातर्भुक्त्वा च यतवाक् भक्षयेद्दन्तधावनम् ॥

अरिष्ठं हरिठा इति लोके प्रसिद्धः । निम्ब इति पारिजातः ।
धन्वनो धामनिरिति प्रसिद्धः । पौलुः गुडफलः यस्य पिनुरिति
पश्चिमदेशे प्रसिद्धिः । इङ्गुद उन्मजमिति प्रसिद्धः । कष्टकहृत्
इति पारिजातः । इङ्गुवाक इति पश्चिमदेशे प्रसिद्धः ।

१ (क) पुस्तके विष्णु ।

२ (ख) तिक्तक— ।

इजुदः कष्टकिष्ट इति कल्पतरुः । शिपूः शोभाञ्जनः ।
 पारिभद्रः हरहर इति प्रसिद्धः । मोचक्या कदली, अश्लिका
 तिन्निडी । ऊर्द्धशुष्कं वृक्ष एव शुष्कं, शुषिरं किद्रवत् ।
 अपराशा दक्षिणाशा तत्र वा परा पश्चिमेति यावत् । असन
 आसन इति प्रसिद्धः । सर्जः सालः । अरिमेदो निम्बः, विट्-
 खदिर इति पारिजातः । मालती जाती, ककुभोऽर्जुनः । कषायं
 कटुतिक्तं वा अविहितानिषिद्धमन्यदपि शास्त्रम् ।

सकृच्चं चूर्णिताद्यं प्रातर्भुङ्क्तेत्यनेन प्रातःकाले भोजनानन्तर-
 काले च दन्तधावनमुक्तं भुङ्क्तेति यतिविषयमिति स्मृतिरन्न-
 विवेकः ।

श्रीमहाभारते—

प्रचाल्य हस्तौ पादौ च मुखञ्च सुसमाहितः ।

दक्षिणं बाहुमुद्धृत्य कृत्वा जाम्बन्तरा ततः ॥

तिक्तं कषायकटुकं सुगन्धि कण्टकान्वितम् ।

क्षौरिणं वृक्षगुल्माद्यं भक्षयेद्दन्तधावनम् ॥

प्रचाल्य भुक्त्वा जघ्नाच्च शुषौ देशे प्रयत्नतः ।

पतितेऽभिमुखे सम्यग्भोज्यमाप्नोत्यसंग्रथम् ॥

दक्षिणं बाहुमुद्धृत्य उपवौतं कृत्वेति श्लेषः । गुल्माद्या
 मन्त्रिकादयः ।

छन्दोगपरिशिष्टे कात्यायनः—

नारदाद्युक्तवार्त्तयमष्टाङ्गुलमपाठितम् ।

सत्त्वचं दन्तकाष्ठं स्यात् तदपेण प्रधावयेत् ॥

उत्थाय नेत्रे प्रचास्य शुचिर्भूत्वा समाहिनः ।

प्रतिजप्य च मन्त्रेण भक्षयेद्दन्तधावनम् ॥

मन्त्रो यथा—

आयुर्बलं यशो वर्चः प्रजाः पशुवसूनि च ।

ब्रह्म प्रज्ञाञ्च मेधाञ्च त्वन्नो धेहि वनस्यते ॥

नारदाद्युक्तवार्त्तयं नारदादिभिर्ये दन्तधावने विहिता वृत्ता-
स्तत्सम्भवम् । परिजप्य च मन्त्रेण आयुर्बलमित्याद्यभिमन्त्र्य दन्त-
धावनं भक्षयेदित्यर्थः ।

यमः—

आसनं शयनं यानं पादुके दन्तधावनम् ।

वर्जयेत् भूतिकामस्तु पालाशास्त्रित्यमात्मवान् ॥

न पालाशो पादुके पादपौटे आसनं शयनं यानं दन्तधावनं
वा न कुर्यात् । यानं शकटादि ।

उशनाः—

नाङ्गुलीभिर्दन्तान् प्रचास्येत् ।

अकरणे दोषमुक्त्वा नरसिंहपुराणे—

तथा शुष्कमथार्द्रं वा भक्षयेद्दन्तधावनम् ।

खदिरश्च कदम्बश्च करञ्जश्च वटस्तथा ।

तिन्त्रिङ्गी वेणुपृष्ठश्च आस्र-निम्बौ तथैव च ॥

अपामार्गश्च विष्वश्च अर्कश्चोडुम्बरस्तथा ।

एते प्रशस्ताः कथिता दन्तधावनकर्मणि ॥

दन्तकाष्ठस्य वक्ष्यामि समासेन प्रशस्तताम् ।

मर्वे कण्टकिनः पुण्याः क्षीरिणस्य यशस्विनः ॥
 अष्टाङ्गुलेन मानेन तत्प्रमाणमिहोच्यते ।
 प्रादेशमात्रमथवा तेन दन्तान् विशोधयेत् ॥
 प्रतिपद्ग्रंथेषु नवम्याञ्चैवं सत्तमाः ।
 दन्तानां काष्ठमंयोगो दहत्यामप्रमं कुलम् ॥
 अलाभे दन्तकाष्ठानां प्रतिषिद्धदिने तथा ।
 अपां द्वादशगण्डूषैमुष्णशुद्धिर्विधीयते ॥

वेणुपृष्ठं वंशस्य लग्नागः । शुष्कमथार्द्रं वेति विधानात्
 नोर्द्धंशुष्कमिति विष्णुवचनाच्च शुष्कनिषेध ऊर्द्धंशुष्कविषय इति
 बोद्धव्यम् ।

महाभारते—

वर्जयेद्दन्तकाष्ठानि वर्जनौथानि नित्यशः ।
 भक्षयेच्छास्त्रदृष्टानि पर्वस्वपि च वर्जयेत् ॥

पर्वस्वपौति पर्वानि च—

चतुर्दशशृङ्गी चैव अमावस्याऽथ पूर्णिमा ।
 पर्वान्येतानि राजेन्द्र! रविमंक्रान्तिरेव च ।

इति विष्णुपुराणोक्तानि ।

तथा—

नाद्यात् सपर्वमज्ञातमूर्द्धंशुष्कञ्च पाटितम् ।
 त्वमिहौनं गन्थियुतं तथा पालाशशांशपम् ॥
 चञ्चु वितस्तिमात्रं वा कोटाग्निभिरदूषितम् ।
 प्राङ्मुखस्योपविष्टस्य भक्षयेदाग्यतो नरः ॥

यांशपं . शिंशपावृक्षोद्भवम् । अथ शुद्धिहेतौ दन्तधावने
काष्ठविशेषनियमविधिना अर्थात् निषेधोऽपि काष्ठान्तरे ।
यदेतत् विशेषकाष्ठान्तरे पुनर्निषेधः, तत्र चरुविधिना वाधिते-
ष्वपि माषादिषु “अथश्लिषी वै माषाः” इति निषेध एव
मुख्याभावे प्रतिनिधित्वेनापि तदुपादाननिरासाय ।

यत् विहितप्रतिषिद्धं तस्य प्रतिषेधसम्बन्धेन केवलविहिता-
पेक्षया किञ्चिद्ग्रहणत्वात् केवलविहितालाभे उपादानम् । तस्याप-
भावे अविहिताप्रतिषिद्धमुपादेयं केवलनिषिद्धन्तु सर्व्वथा नोपादेयं
दादशगण्डूषैरेव सुखशुद्धिरापादनौयेति ।

हारौतः—

दन्तधावनं भक्षयेदविरक्तं षोडशनेकान्तमुत्सृज्य स्नातो वाग्यतः
शुचिरहतशुक्लवासा अग्निहोत्रादि-देवतार्थान् कुर्यात् ।

अविरक्तं सरसं षोडकं प्रक्षालितम् । अग्निहोत्रादि-देवतार्थान्
अग्निहोत्रादीन् देवतार्थान् पूजादीनि ।

इति गृहस्यरत्नाकरे दन्तधावनतरङ्गः ॥

अथ प्रातःस्नानादि ॥

तत्र हृन्दोगपरिशिष्टे कात्यायनः—

यथाहृनिं तथा प्रातर्नित्यं स्नायादनातुरः ।

दन्तान् प्रक्षाल्य नद्यादौ गेहे चेत्तदमन्ववत् ॥

यथाहनीति यथेतिकर्त्तव्यतया मृदालम्भाद्यात्मिकया ऽहनि मध्याह्ने स्नायात् तथा प्रातस्तथैव प्रातरपि स्नायादित्यर्थः । एतच्च निरग्निविषयं साग्नेरपि तथात्वे काललोपेन होमलोपापत्तेः अनातुरः स्नानसम्बद्धनीयरोगशून्यः ।

लक्ष्मोधरस्तु—

अनातुर इत्यभिधानाच्चातुरः स्नाननिमित्ताप्रायत्पराहित्यात् मध्याह्ननादिना शौचमुत्पाद्य सन्ध्यां कुर्यात् । दन्तधावनमधिक-मित्याह गेहे चेदिति ।

ततः प्रातःस्नानं केनापि निमित्तेन गेहे चेत् क्रियते अमन्ववत् स्नानाङ्गमन्वशून्यं कुर्यात् ।

तथा—

अल्पत्वाद्दोमकालस्य वज्रत्वात् स्नानकर्षणः ।

प्रातर्न तनुयात् स्नानं होमलोपो विगर्हितः ॥

एतत् साग्निमधिकृत्य न तनुयात् संचिष्य कुर्यादित्यर्थः ॥

संचेषोऽपि याज्ञवल्क्याद्युक्तः । तीर्थपरिकल्पनजलाभिमन्वणा-चमनमार्जनस्नानाद्यन्तर्जलस्नानाद्यधमर्षणसूक्तेन चिरादृत्तेनेत्येवं रूपः पद्मपुराणीयादिर्वा ।

दक्षः—

अत्यन्तमलिनः कायो नवच्छिद्रसमन्वितः ।
 स्रवत्येष दिवारात्रौ प्रातःस्नानं विशोधनम् ॥
 क्लियन्ति हि प्रसुप्तस्य^१ इन्द्रियाणि स्रवन्ति च ।
 अङ्गानि ममतां यान्ति उत्तमान्यधमैः सह ॥

तथा—

अस्नात्वा नाचरेत् कर्म्म जपहोमादि किञ्चन ।
 लालास्त्रेदममाकीर्णः शयनादत्यितः पुमान् ॥
 प्रातःस्नानं प्रशंसन्ति दृष्टादृष्टकरं हि तत् ।
 सर्वमर्हति पूतात्मा प्रातःस्नाथी जपादिकम् ॥

समतां यान्ति उत्तमाङ्गान्यपि नेत्रादीनि क्लेदसम्बन्धादध-
 माङ्गसमानि भवन्तीत्यर्थः । अस्नात्वा नाचरेदित्यत्र लालास्त्रेद-
 ममाकीर्ण इति हेतुर्विशेषणमोक्तः । यत इति शेषः ।

दृष्टादृष्टकरं दृष्टं शौचात्मकं कर्म्माधिकारजनकं मलापनयना-
 दिना शुद्धिरिति लक्ष्मीधरः । अदृष्टं प्रत्यवायपरीहारः । नित्यत्वा-
 ञ्जपादिद्वारा परलोकशुद्धिरिति पारिजातः ।

विष्णुः—

स्नातोऽधिकारौ भवति दैवे पित्ये च कर्म्माणि ।
 पवित्राणां तथा जपे दाने च विधिचोदिते ॥
 अलक्ष्मीः कालकर्णी च दुःखप्रो दुर्विचिन्तितम्^१ ।
 अस्मात्तेषांभिषिक्तस्य नश्यन्त इति धारणा ॥

याम्यं हि यातनादुत्सं प्रातःस्नायी न पश्यति ।

नित्यस्नानेन पूयन्ते येऽपि पापकृतो जनाः ॥

कालकर्षी दुःसहस्य रक्षसो दुःहिता । दुर्विचिन्तितम् अनिष्ट-
चिन्तितं अनिष्टचिन्तनं अस्मात्त्रेण उद्धृतेनानुद्धृतेन वेत्यर्थः ।
मम्वं विनापीति पारिजातः । धारणा निर्द्धारणं निश्चय इति
यावत् । याम्यं यमभवमिति ।

तथा—

य इच्छेद्विपुलान् भोगान् चन्द्रसूर्य्यग्रहोपमान् ।

प्रातस्नायी भवेन्नित्यं द्वौ मामौ माघफाण्डुगौ ॥

यमः -

प्रातस्नायी च मततं द्वौ मामौ माघफाण्डुगौ ।

देवान् पितृन् ममभ्यर्च्य सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥

एतच्च वाक्यद्वयमस्माभिः श्रीकृत्यरत्नाकरे विहितव्याख्यान-
मिति तदैव च ज्ञेयम् । प्रातःशब्दस्यात्र उदयकालप्राक्काल-
वचनः । प्रातःस्नाय्यरूपंकिरणयस्तां प्राचौमवलोक्य स्नायादिति
विष्णुवाक्यात्' । अत्र मन्ध्यायां स्नाननिषेधात् मन्ध्यातिरिक्तः
कालो विवक्षितः इति प्रकाशकारः ।

तदुक्तं दक्षेण—

प्रातःस्नानस्य मन्ध्यास्नानत्वेनैवाभिधानात् रात्रित्वेनान्यथापि
निषेधसाम्यात्तस्मादुत्सं उदययन्तामित्यसङ्कुचितमेव नेयम् ।

यच्च— प्रातःकालो मुहूर्त्तांस्त्रीनित्युक्तं तच्छ्राद्धविषयम् ।

दक्षः—

सन्ध्यात्क्षानं निशान्ते तु मध्याह्ने च ततः पुनः ।

१उपास्ते यस्तु नो सन्ध्यां ब्राह्मणो हि विशेषतः ॥

स जीवन्नेव शूद्रः स्यान्मृतः श्वा चैव जायते ।

सन्ध्याकर्मावसाने तु स्त्रियं होमो विधीयते ॥

स्त्रियं होमे फलं यत्स्यात्तदन्येन न जायते ।

अल्बिक् पुत्रो गृहभ्राता भागिनेयोऽथ विट्पतिः ॥

एतैरेव कृतं यच्च तत्कृतं स्त्रियमेव हि ।

गृहः पिशादिः, विट्पतिर्जामाता । प्रतिनिधयश्चैते ।

याज्ञवल्क्यः—

कृत्वाऽग्नीन् सूर्य्यदेवत्यान् जपेन्मन्त्रान् समाहितः ।

अग्नीनाह्वनौद्यान् सूर्य्यदेवत्यान् उदृत्यं जातवेदसमित्यादीन्

समाहितस्तन्मनाः ।

नरसिंहपुराणे—

पूर्व्यां सन्ध्यां सनक्षचामुपजय यथाविधि ।

गायत्रीमभ्यसेत्तावद्यावदादित्यदर्शनम् ॥

ततस्यावसथं प्राप्य होमं कुर्याद्विचक्षणः ।

देवकार्य्यं ततः कृत्वा गृहमङ्गलवीक्षणम् ॥

देवकार्य्यस्य सर्व्वस्य पूर्व्याहस्तु विधीयते ।

देवकार्य्यन्तु पूर्व्याह्ने मनुष्याणाम् मध्यमे ॥

पितृणामपराद्धे तु कार्यास्थेतानि यत्नतः ।

दिवसस्याद्यभागे तु सर्व्वमेतत् समाचरेत् ॥

मङ्गलं ब्राह्मणादिवीक्षणं सादरेण ।

वराहपुराणे—

उदयाग्निःसृतं सूर्य्यं यस्तु भक्त्या नरो दिवः ।

दध्यक्षताञ्जलिभिस्तं तिसृभिः पूजयेच्छुचिः ॥

तस्य भावप्रपन्नस्य अशुभं यत् समर्च्चितम् ।

तत्क्षणादेव निर्दग्धं भस्मीभवति काष्ठवत् ॥

भावप्रपन्नस्य भक्त्या शरणं गतस्य ।

ब्रह्मपुराणे—

स्वमात्मानं वृते पश्येद्यदीच्छेच्चिरजीवितम् ।

स्वमात्मानं स्वकीयं शरीरम् ।

विष्णुपुराणे—

आचान्तस्य पुमान् कुर्व्यात् ततः केशप्रसाधनम् ।

आदर्शाञ्जनमङ्गल्यदूर्वाद्यालभनानि च ॥

अञ्जनं सौवीराञ्जनादि चक्षुष्यं दूर्वादीत्यादिशब्देन दध्यादि-
पहणम् ।

मनुः—

मैत्रं प्रसाधनं स्नानं दन्तधावनमञ्जनम् ।

पूर्वाह्न एव कुर्वीत देवतानाञ्च पूजनम् ॥

मैत्रं पुरौषोत्सर्गः प्रसाधनं केशरचनानुलेपनादि ।

द्वितीये च तथा भागे वेदाभ्यासो विधीयते ।

वेदस्त्रीकरणं पूर्वं विचारोऽभ्यसनं ज(यः)पः ॥

उद्गानञ्चैव शिष्येभ्यो वेदाभ्यासो हि पञ्चधा ।

ममित्-पुष्पकुशादीनां स कासः समुदाहृतः ॥

उपादानमित्यधाहार्यं । स्त्रीकरणमित्यध्ययनं । एतच्च ब्रह्म-
चारिविषयं गृहस्यस्यापि अनधौतवेदादिभागे ।

तदङ्गं याज्ञवल्क्येन—

वेदार्थानधिगच्छेच्च शास्त्राणि विविधानि च ।

बुद्धिष्टुद्धिकराण्याश्च धान्यानि^१ च हितानि च ॥

नित्यं शास्त्राणि वौचेत निगमांश्चैव वेदिकान् ।

यथा यथा हि पुरुषः शास्त्रं समधिगच्छति ॥

तथा तथा विजानाति विज्ञानञ्चास्य रोचते ।

बुद्धिष्टुद्धिकराणि तर्कमौमांसादीनि, धान्यानि धनाय
हितान्यर्थशास्त्राणि हितान्यायुर्वेदादीनि निगमाः पदार्थनिर्णायक
निघण्टादयः, रोचते दौर्घं भवति ।

यमः—

दानेन तपसा यज्ञैरुपवामप्रतैस्तथा ।

न तां गतिमवाप्नोति विद्यया यामवाप्नुयात् ॥

दक्षः—

दंतौथे च तथा भागे पोष्यरक्षार्थंसाधनम् ।

अर्थसाधनं धनोपादानं कुर्यादिति शेषः ।

१ (ख) धनानि विहितानि च ।

२ (ख) वर्गाद्यै— ।

पोष्यवर्गः—

माता पिता गुरुर्भार्या प्रजा दीनाः समाश्रिताः ।

अभ्यागतोऽतिथिश्चापि पोष्यवर्ग उदाहृतः ॥

ज्ञातिरन्धजमः क्षीणस्तथाऽनाथः समाश्रितः ।

अन्योऽपि धनयुक्तस्य पोष्यवर्ग उदाहृतः ॥

भरणं पोष्यवर्गस्य प्रशस्तं स्वर्गसाधनम् ।

नरकं पौडनाद्यस्मात् तस्माद्यत्नेन तं भरेत् ॥

अभ्यागतोऽमन्वन्धौ, अतिथिः यामान्तरादागतः । ज्ञातिरन्ध-

पितृबन्धुः मातृबन्धुरपि । अनाथः पित्रादिपोषकशून्यः ।

गौतमः—

योगक्षेमार्थमौश्वरमधिगच्छेत् । नान्यमन्यत्र देवगुरुधार्मिकेभ्यः ।

योगो ज्ञाभः, क्षेमो लब्धस्य रक्षणमन्यमौश्वरात् ।

मनुः—

दैवतान्यभिगच्छेत् धार्मिकांश्च द्विजोत्तमान् ।

ईश्वरश्चैव रक्षार्थं गुरुणैव च पर्वसु ॥

अभिवादेयं तान् वृद्धान् दद्याच्चैवामनं स्वकम् ।

ज्ञाताञ्जलिहोपासौत गच्छतः पृष्ठतोऽन्विष्यात् ॥

अभिगच्छेत् आभिमुख्येन मत्कारार्थं गच्छेत् । गुरुणैवेत्येव-

कारोऽभिगच्छेदित्यनन्तरं द्रष्टव्यम् ।

ज्ञागक्षेयो यमस्य—

यतीनां दर्शनश्चैव स्पर्शनं भाषणस्तथा ।

कुर्वाणः प्रथमो नित्यं तस्मात् पश्येन्न नित्यशः ॥

पश्येत्तेति चकारः समुच्चये । स्यर्शनभाषणविधिं समुच्चिनोति
न स्युत् भाषेदित्यपि लभ्यते । पश्येदित्यनेन स्यर्शनभाषणे-
ऽप्युपादीयेते अजहत्स्वार्थलक्षणयेति लक्ष्मीधरस्तत्र अन्यथैव
तन्प्राप्तेर्लक्षणाया अनौचित्यात् ।

अग्निचित् कपिला सचौ राजा भिचुर्महोदधिः ।

दृष्टमाचाः पुनन्धेते तस्मात् पश्येच्च नित्यशः ॥

अग्निचित् कृताग्निचयनः । कपिला कपिलवर्णा गौः । सचौ
कृतसचयागः— अर्थात् सचग्रीस इति पारिजातः । भिचुरिच
चतुर्थाश्रमी ।

वराहपुराणे—

वामनं ब्राह्मणं दृष्ट्वा वराहश्च जलोत्थितम् ।

नमस्तेष्वैव यो भक्त्वा स पापेभ्यः प्रमुच्यते ॥

यज्वा मिष्टान्नदः सचौ शतायुर्धार्मिकः शुचिः ।

ज्ञाननिष्ठान् तपःसिद्धान् दृष्ट्वा पापात् प्रमुच्यते ॥

शुचिसौर्धसेवादिपूतः । ज्ञाननिष्ठो मोक्षानुकूलतत्त्वज्ञान-
रक्षिकः ॥

नारदः—

लोकेऽस्मिन् मङ्गलान्यष्टौ ब्राह्मणो गौर्ज्जताशनः ।

हिरण्यं सर्पिरादित्य आपो राजा तथाऽष्टमः ॥

एतान् यः सततं पश्येन्नमस्तेदर्शयेच्च यः ।

प्रदक्षिणश्च कुर्वीत तथाऽस्त्रायुर्न हीयते ॥

एतानि ब्राह्मणादीनां मङ्गलानां दर्शन-नमस्कारार्चनप्रदक्षिण-

करणानि समुद्रितान्यायुःकामस्य तृतीयभाग एव कर्त्तव्यत्वेन
विहितानि । दिवसस्याद्यभागे मङ्गलाद्यास्तभंगं करणीयमिति-
सङ्गीधरः ।

वामनपुराणे—

कृत्वा शिरःस्नानमथाङ्गिकानि
सम्युच्य तोयेन 'पितृ'स्य देवान् ।
होमस्य कृत्वास्तभंगं शुभानां
ततो बहिर्निर्गमनं प्रशस्तम् ॥
दूर्वां दधिं सर्पिरथोदकुम्भं
धेनुं सवत्सां वृषभं सुवर्णम् ।
मृद्धोमयं स्वस्तिकमक्षतानि
लाजान् मधु ब्राह्मणकन्यकाश्च ॥
'श्वेतानि पुष्पाणि तथा शमीश्च
कुशासनं चन्दनमर्कविम्बम् ।
अश्वत्थवृक्षश्च समस्तभेत
ततश्च कुर्यान्नजजातिधर्मान् ॥
देशानुशिष्टं कुलधर्ममय्यं
सगोचधर्मां न हि सन्धयेच्च ॥

सम्युच्य तोयेनेत्यनेन प्रातःस्नाने देवपितृतर्पणं कार्य-
मित्युक्तम् । ब्राह्मभंगं शुभानां वक्ष्यमाणदूर्वादीनां स्वस्तिको
ग्रहविशेषः । अर्कविन्वाद्यास्तभंगन्तु वीक्षणपर्यवसक्तम् ।

१ (ख) पितृन् समादगतम् ।

अथ शिरःस्नानाद्यशेषं यथाकालप्राप्तमनूष्य तत् कुर्व्यादिति ।
निजजातिधर्मादि द्वितीयभागे विधीयते निजजातिधर्मः स्वजाति-
विहितार्ज्जनादिरूपः । तत्रापि यस्मिन् देशे यस्यां जातौ यस्मिन्
कुले योऽर्ज्जनोपायो विहितोऽनिन्दितः स एव तेन करणीय
इत्यर्थः ।

दक्षः—

चतुर्थं च तथा भागे स्नानार्थं मृदमाहरेत् ।

तिलपुष्पकुशादीनि स्नानञ्चाकृचिमे जले ॥

आदिपदेन गोमयदूर्वाद्युपादाय स्नानं कुर्व्यादिति शेषः ।
अकृचिमे जले नद्यादौ ।

शातातपः—

वस्त्रीकासूत्कराल्लेपाञ्जलाञ्च पथि वृचयोः ।

क्षतशौचावशिष्टाश्च न ग्राह्याः सप्त मृत्तिकाः ।

आसूत्करो मूषिकोत्सिप्तमृत्तिका लेपः कुशादीनां जला-
ञ्जलमध्यात् । पथि वृचयोः सम्बन्धिनीति शेषः ।

शुषौ देशे च संघाह्याः शर्कराश्मादिवर्जिताः ।

रक्ता गौरी तथा श्वेता मृत्तिकास्त्रिविधाः स्युताः ॥

शुषौ देशे स्थिता इति शेषः । शर्कराश्मादीत्यादिशब्देन
केशकौटादिपरिग्रहणं रक्तेत्यादिनियमात् मृदन्तरस्य स्नाने
नाङ्गत्वमिति विवक्षितम् ।

न मृदं गोदकं वापि न निग्राथान्तु गोमयम् ।

न गोमूषं प्रदोषे तु मृत्शौचाद्भुक्तिमाप्तरः ॥

निशायामिति मृदादिभिः सम्बध्यते । निषेधस्यायमदृष्टार्थं
कर्त्तव्यं एवं प्रदोषे गोमूत्रनिषेधोऽपि ।

मनुः—

न स्नानमाचरेद्भुक्त्वा नातुरो न महानिग्रि ।

न वासोभिः सदाऽजस्रं नाविज्ञाते जलाशये ॥

न स्नानमाचरेद्भुक्तेति रागप्राप्तस्नाननिषेधो नित्यस्थाप्राप्तत्वात् ।
नैमित्तिकस्य च निषेद्धुमशक्यत्वात् ।

नैमित्तिकानि काम्यानि निपतन्ति यदा यदा ।

तदा तदेव कार्याणि न काणस्तु विधीयते ॥

इति वचनात् ॥

आतुरस्य सर्वदा वारुणस्नाननिषेधः । महानिशा निशाया
मध्यप्रहरदयम् ।

महानिशा तु विज्ञेया मध्यमं प्रहरदयम् ।

तस्यां स्नानं न कर्त्तव्यं काम्यनैमित्तिकादृते ॥

इति देवस्यवचनात् ।

अजस्रमनवरतं श्रद्धाजाद्यादिना प्राप्तं अविज्ञाते सुगमतया
अनिन्दितकर्त्तृकतया च ।

जावाकः—

न पारक्ये सदा स्वायात् न भुक्त्वा न महानिग्रि ।

नार्द्रमेकस्रं वसनं परिदध्यात् कदाचन ॥

पारक्ये परकौचवाप्यादौ । एतच्चाकृषिमासम्भवे कदाचनेति
वचनात् । एकं वसनमार्द्रं च निषिद्धम् ।

एवञ्च पुरुषस्य सदा वस्त्रद्वयधारणविधानात् स्नानकालेऽपि
तत् परित्यागो निष्प्रमाणकः ।

तथाः—

त्रयोदश्यां हतौयायां 'दशम्यान्तु विशेषतः ।

शूद्रविट्त्रियाः स्नानं नाचरेयुः कथञ्चन ॥

अयमपि रागप्राप्तस्नाननिषेधः ।

लक्ष्मीधरस्तु—

अभ्योऽवगाहनं स्नानं विहितं मार्क्सकालिकम् ।

इति यत्सामान्येन प्रसक्तं तदनेन त्रयोदश्यादिषु यथाक्रमं
शूद्रादीनां प्रतिषिध्यते । इत्याह ।

बोधायनः—

न नग्नः स्नायात् । न नक्तं स्नायात् ।

आपस्तम्बः—

मग्निर्यो मज्जनमप्यु वर्जयेत् । अस्तमिते च स्नानमुदकं प्रविश्य ।

मग्निरस्कं रागतो निमज्जनं न कुर्यात्, अस्तमिते च स्नानं
वर्जयेदित्यर्थः । एतदपि रागप्राप्तस्नानविषयमेव ।

प्रकाशकारस्तु—

अग्निर्यो मज्जनमिति लिखित्वा गात्रप्रक्षालनमात्रं प्रविश्य न
कुर्यात् इति व्याहृतवान् ।

अत्र चास्तमितमात्रे स्नाननिषेधात् न महानिग्रीत्यत्र महत्त्वं
विशेषदोषभूयस्त्वप्रतिपादनार्थम् ।

१ (ख) पुस्तके दृष्टार्थं वा अधिकः पाठः ।

पराग्ररः—

दिवाकरकरैः पूतं दिवास्नानं प्रशस्यते ।

अप्रशस्तं निशि स्नानं राहोरन्यत्र दर्शनात् ॥

यथा—

स्नानं दानञ्च सूर्यस्य ग्रहणे शस्यते दिवा ।

सोमस्यापि तथा रात्रौ स्नानं दानं विधौयते ॥

राहोरन्यत्र दर्शनादित्युपलक्षणम् ।

राज्जदर्शन-संक्रान्ति-विवाहात्ययवृद्धिषु ।

स्नानदानादिकं कार्यं^१ निशि काम्यप्रतेषु च ॥

इति स्मृत्यन्तरदर्शनात् ।

वामनपुराणे—

स्नायात् शिरःस्नानतथा न नित्यं

नाकारणञ्चैव सदा निशासु ।

ग्रहोपरागेषु जलाधिपातं

त्यक्त्वा स्वजन्मर्चगतं शशाङ्कम् ॥

योगियाज्ञवल्क्यः—

उभे सन्ध्ये तु स्नातव्यं ब्राह्मणैस्तु गृहश्रितैः ।

चिसृष्ट्वपि च सन्ध्यासु स्नातव्यं च तपस्त्रिभिः ॥

तपस्त्रौ वानप्रस्थादिः ।

शङ्खलिखितौ—

अनग्रन् अनग्रः स्नायात् नावमेहेत नोद्धर्षनं कुर्यात् न

पादेन पाणिना वा जलमतिह्न्यात् यस्मादापो तै सर्वदेवताः ।
न स्रवन्तीं वृथातिक्रमेत् अनवमिथ्य अमेधोदकं परिहरेत्
अल्पोदके न स्नायात् न समुद्रोदकमवगाहेत् ॥

अनश्न भक्षणमकुर्वाणः । अनग््नः सवासाः । मेहनं मृत्र-
परित्यागः । 'उद्धर्षणमङ्गमस्त्रापकर्षणमपु न कुर्यादित्यन्वयः ।

अतिक्रमेत् लङ्घयेत् । वृथा निष्प्रयोजनं । अनवमिथ्य
तर्पणमहत्वा अमेधमशुचिं परिहरेत् न तत्र किञ्चित् कुर्यात् ।
अल्पोदके न स्नायात् इति प्रभूतमनोहरोदकसम्भवे ।

तथा योगियाज्ञवल्क्यः—

प्रभूते विद्यमाने तु उदके सुमनोहरे ।

नाल्पोदके द्विजः स्नायात् नदौञ्चोत्सृज्य कृत्रिमे ॥

नदौघहणमशुचिमोपलक्षणं नावगाहेत् अन्तःप्रविश्य न
स्नायात् ।

देवस्यः -

न नदौषु नदीं ब्रुयात् न पर्वतेषु च पर्वतम् ।

नान्यत् प्रशंसेत्तत्रस्थस्त्रीर्ध्व्वायतनेषु च ॥

हारीतः—

न चत्वारोपदारयोः स्नायात् ।

चत्वरमिह यक्षादिबलिस्थानम् । उपदारं डारममौपम् ।

हारीतः—

न स्नानवर्णकयोरय्यं प्रयच्छेत् । अन्यत्र देवगृहब्राह्मणेभ्यः ।
स्नात्यनेनेति स्नानं, कुशादि वर्णकं वर्णकरत्वात् सुगन्धिद्रव्य-

मुद्वर्त्तनादि तेन स्नानकरणौभूतकुशादेरेतत्करणसुगन्धिद्रव्यस्याद्यं
न दद्यादित्यर्थः ।

योगिद्याज्ञवृक्ष्यः—

पादेन पाणिना वापि यज्ञ्या वस्त्रेण चोदकम् ।

न हन्यान्न च वाधेत न च प्रक्षोभयेद्बुधः ॥

प्रक्षोभणमिहात्यन्तमलिनोकरणम् ।

विष्णुः—

परनिपानेषु न स्नानमाचरेत् आचरेद्वा पञ्चपिण्डानुद्धृत्या-
पदि नाजौर्णी नातुरो न नद्यो राङ्गदर्शनवर्जं न रात्रौ न
मन्ध्यायाम् ।

प्रातःस्नाथी अरुणकिरणगस्तां प्राचीमवलोक्य स्नाथात् ।
आपदि अह्निमजलाशये स्नानामम्भवे । मन्ध्यायां प्रातः-
मन्ध्यायाम् ।

अथ स्नानविधिः ।

पठोनमिः—

परकृतान् सेतून् कूपांश्च वर्जयेत् । अंगभाक् तत्र सेतुकृत् ।
त्रौन् पिण्डानुद्धृत्य स्नाथात् ॥

मन्ः—

परकौयनिपानेषु स्नायाद्देव कटासन ।

१ (ख) नापवदेत्

निपानकर्तुः स्वात्वा हि दुष्कृतांगेन लिप्यते ॥

परकौथं परहृतमात्रं तच्च प्रतिष्ठितञ्चाप्रतिष्ठितञ्च अविशेषेण
परहृतानिति पैठौनमिबौधायनवचनानुसारात् । स्वकारिते तु न
विरोधः । निपानं जलाधारः ।

बौधायनः—

तपस्यमवगाहनं देवतास्तर्पयित्वा

पितृतर्पणमनुतौर्यमप आभिञ्चत्यूर्ज्वहन्तीरिति ।

अचाण्डाहरन्ति ।

स्रवन्तीष्वनिरुद्धासु त्रयो वर्णा द्विजातयः ।

प्रातरुत्याय कुर्वीरन् देवर्षिपितृतर्पणम् ॥

निरुद्धासु न कुर्वीरन्नग्रभाक् तत्र सेतुहत् ।

तस्मात् परहृतान् सेतून् कूपांश्च परिवर्जयेत् ॥

उद्धृत्य वाऽपि चोन् पिण्डान् कुर्यादापत्सु नो मदा ।

निरुद्धासु तु चोन् पिण्डान् कूपात्तौनघटांस्तथा ॥

तपसे हितं तपस्यमवगाहनं तपस्याच नित्यनैमित्तिक-
कर्मानुष्ठानमभिप्रेतं स्वातस्य तत्राधिकारात् ।

अनुतौर्यं तौर्यं सच्छौक्य देवपिचादितौर्येन इत्यर्थः ।
ऊर्जं वहन्तीरिति तर्पणान्तिमपदार्योपादानमेतावानेकः प्रयोग
इति बोधनार्थं । निरुद्धासु निरुद्धप्रवाहासु ।

ग्रह्णन्निश्चितौ—

नेष्टकाचिते पितृस्तर्पयेत वापीतडागोदपानेषु सप्त पञ्च चोन्
वा पिण्डानुद्धृत्य पितृस्तर्पयेत् ।

याज्ञवल्क्यः—

पञ्चपिण्डाननृद्धृत्य न स्नायात् परवारिणि ।

स्नायाम्नदौदेवखातद्देषु च सरःसु च ॥

पैठीनमि-बौधायनवाक्यानुसारात् स्नानकर्त्ता मृत्पिण्डत्रयो-
द्वरणं सेतौ कर्त्तव्यं कूपेषु घटत्रयोद्वरणं । पञ्चपिण्डोद्धारस्तु शङ्ख-
वाक्यपर्यालोचनया वायुदपानान्यक्तमजलाशयविषयः । वाप्यास्तु
मृत्पिण्डोद्धारणमुदपाने तु पिण्डत्रयोद्वरणम् । मृत्पिण्डस्य
तत्र हस्ताभ्यां यावानुद्धर्त्तुं शक्यते तावान् । अत्र च परनिपानं
प्रतिष्ठितं विवक्षितं अप्रतिष्ठिते चौर्यापत्तेः ।

परकौयनिपानेषु अपेयं मल्लिलं भवेत् ।

इति वाक्याच्चेति प्रकाशकारादयः । एवमेव पारिजाते
श्रौटत्ताङ्गिके च । लक्ष्मीधर-हलायुधौ तु सामान्यमेव
पुरस्कृतः स्म ।

मनुः नदीषु देवखातेषु तडागेषु सरःसु च ।

स्नानं समाचरेन्नित्यं गर्त्त-प्रस्नवणेषु च ॥

देवखातेषु तडागेषु देवसम्बन्धितया प्रसिद्धेषु, सरइति
प्रसिद्धजलाशयः ।

गर्त्तः—

धनुःसहस्राण्यष्टौ च गतिर्यामां न विद्यते ।

न ता नदीशब्दवद्वा गर्त्तास्ताः परिकीर्त्तिताः ॥

इत्यादिना वक्ष्यमाणः । स्वरूपगर्त्त इति कल्पतरुः । प्रस्नवणं
निर्द्धारः ।

विष्णुपुराणे—

कूपेषूद्भूततोयेन स्नानं कुर्वीत वा भुवि ।

स्नायौतोद्भूततोयेन यदि वा भुव्यसम्भवे ॥

कूपसम्बन्धिना उद्भूततोयेन भुवि स्थितः स्नायात् ।

इति प्रथमखण्डार्थः । अन्यत्रापि जलाशये प्रविश्य स्नाना-
सम्भवे तथैव स्नायादिति द्वितीयखण्डार्थः ।

विष्णुः—

स्नायात् प्रस्वणदेवखातसरोवरेषु । उद्धृतात् भूमिष्ठमुदकं
पुण्यं स्यावरात् प्रस्वत् । तस्मात्सादेयं तस्मादपि साधुपरिगृहीतं
सर्व्वत एव गाङ्गम् ।

साधुपरिगृहीतं यथा रामादिपरिगृहीतं मन्दाकिन्यादि-
विचक्रुटादौ ।

शङ्खः—

सर्व्वतौर्यानि पुण्यानि पापघ्नानि सदा नृणाम् ।

परस्परानपेक्षाणि कथितानि मनौषिभिः ॥

सर्व्वे प्रस्वणाः पुण्याः सर्व्वे पुण्याः शिलोच्चयाः ।

नद्यः पुण्याः सदा सर्वां जाङ्गत्रौ तु विशेषतः ॥

यस्य हस्तौ च पादौ च मनस्येव सुसंयतम् ।

विद्या तपस्य कीर्त्तिश्च न तौर्यफलमश्रुते ॥

नृणां पापकृतां तौर्यं पापस्य शमनं भवेत् ।

यथोक्तफलदं तौर्यं भवेत् शुद्धात्मनां नृणाम् ॥

हस्तमंशमोऽत्र निन्दितप्रतिघहनिवृत्तिः । पादमंशमोऽगम्य-

देशगमननिवृत्तिः । मनःसंयमः कामक्रोधादिनिवृत्तिः । विद्या
मच्छास्त्रवेदाद्यधिगमरूपा, तपश्चान्द्रायणादि, कौर्त्तिर्धार्मिकत्वा-
दिना प्रसिद्धिः ।

योगियाञ्जवस्तुः—

त्रिरात्रफलदा नद्यो याः काश्चिदसमुद्रगाः ।

मसुद्रगास्तु पक्षस्य मामस्य मरितां पतिः ॥

वृथा तूष्णोदकस्नानं वृथा जयमवैदिकम् ।

वृथा त्वत्रोचिये दानं वृथा भक्तममाच्छिकम् ॥

एतदाक्योक्तं जलाधारादन्यत्र जलाशये त्रिरात्रं स्नानेन यत्-
फलं तदसमुद्रगायां नद्यां स्नानेनेत्यर्थः । एवं पक्षस्येत्यादावपि
त्रिरात्र-पक्ष-मामं व्रतफलदा इति केचित् ।

मसुद्रगान्मात्तात् प्रत्यभिज्ञेयमसुद्रप्रवाहगाः । वृथा शरीर-
चासनान्यफलाजनकम् ।

विष्णुपुराणे—

शिवलिङ्गममौपस्थं यत्तोयं पुरतः स्थितम् ।

शिवगङ्गेति विख्यातं तत्र स्नात्वा दिवं व्रजेत् ॥

कन्दोगपरिशिष्टे कात्यायनः—

यद्यदयं श्रावणादि सर्वा नद्यो रजस्वलाः ।

तास्तु स्नानं न कुर्वीत वर्जयित्वा मसुद्रगाः ॥

यथो मामः, स्वमेकः समत्सरः । इति शतपथश्रुतेः ।

अथ स्नानमात्रस्य प्रतिषेधात् प्रागपि, रजस्वला इति

हेतुमन्निगदात् स्नानानर्हत्वमेव विवक्षितं नत्वाचमनार्हत्वमपि ।
संप्रदायोऽप्येवम् ।

नदीलक्षणमाह तत्रैव—

धनुः सहस्राण्यष्टौ च गतियांसां न विद्यते ।

न ता नदीशब्दवद्वा गन्तांस्ते परिकीर्त्तिताः ॥

धनुरत्र प्रमाणपुरुषचतुर्हस्तमितो दण्डः ।

उपाकर्षाणि चोत्सर्गं प्रेतस्नाने तथैव च ।

चन्द्रसूर्य्यग्रहे चैव रजोदोषो न विद्यते ॥

वेदाश्चन्दांसि सर्वाणि ब्रह्माद्याश्च दिवौकसः ।

जलार्थिनोऽपि पितरो मरीच्याद्यास्तथर्षयः ॥

उपाकर्षाणि चोत्सर्गं स्नानार्थं ब्रह्मवादिनः ।

यियासूननुगच्छन्ति संदृष्टा ह्यग्ररौरिणः ॥

समागमस्य यत्रैषां तत्रान्ये बहवो मत्ताः ।

नूनं सर्व्वं क्षयं यान्ति किमुतैकं नदीरजः ॥

श्वषीणां सिध्यमानानामन्तरालं समाश्रिताः ।

संपिबेयुः^१ शरीरेण पर्षन्मुक्तजलच्छटाः ॥

विद्यादीन् ब्राह्मणः कामान् पित्रादीन् नार्य्यपि ध्रुवम्^२ ।

आमुष्मिकाण्यपि सुखान्याप्नुयान्नाच संग्रयः ॥

अशुच्यशुचिना दत्तमाममृच्छकलादिना ।

अनिर्गतदग्नाहास्तु प्रेता रक्षांसि भुञ्जते ॥

१ (ख) संपिबेत ।

२ मूले ध्रुवान् ।

स्वर्धुन्यभःसमानि स्युः सर्वाण्यन्नांसि भूतले ।

कूपस्थान्यपि सोमार्कघहणे नात्र संग्रयः ॥

ऋषीणां कुशमयऋषिप्रतिमादौनां ऋष्युपाध्यायैस्तर्यमाणाना-
मन्नरालं तर्पणकर्तृगणमध्यं शरीरेण संपिबेत संप्रतीच्छेत् ।
पर्षन्मृकजलच्छटाः तर्पणकर्तृगणमुक्तजलसन्ततौः । अशुचिद्रव्यं
शुचिना पुंसो आममपकं मृच्छकलादिना मृत्तिकाकपालादिना ।
अनिर्गतदशाहाः जन्मानन्तरं दशाहाभ्यन्तरे मृतास्ते च प्रेता
रक्षांसि मुञ्जते इत्यर्थः । एतच्च

समागमस्य यत्रेषामित्यादिना यो रजःप्रभृति सर्वदोषाभाव
उक्तस्तदपवादार्थमशुचौत्यादिवाक्यम् । स्वर्धुनी गङ्गा ।

आदौ कर्कटके देवौ अहं यावद्रजस्वला ।

चतुर्थ्यऽहनि मन्त्राग्ने शुद्धा भवति जाङ्गवी ॥

तपनस्य सुता गङ्गा गोमती च सरिद्धरा ।

रजसा न प्रदूष्यन्ति ये चान्ये नदमञ्जकाः ॥

इति वचनद्वयं प्रचरदपि महाजनापरिग्रहात् संहितास्वदर्शना-
द्योपेक्षितम् ।

ब्रह्मपुराणे—

नित्यं नैमित्तिकं काम्यं त्रिविधं स्नानमुच्यते ।

तर्पणम् भवेत्तस्य अङ्गत्वेन प्रकौर्त्तितम् ॥

नित्यमहरहः कियमाणम् ।

यथाऽहनि तथा प्रातर्नित्यं स्नायादन्यतुरः ।

इति वचनेनोक्तम् । नैमित्तिकं सूर्य्यग्रहणादाववश्यं कार्यं न
तु चाण्डालादिस्यर्शनिमित्तं शङ्खोक्तम् ।

तत्र—

अश्रुकर्माश्रुपातश्च मैथुनं हृदयन्तथा ।

अस्पृश्यस्यर्शनं कृत्वा स्वायादाह्या जलक्रिया ॥

इति ब्रह्मपुराणे तर्पणनिषेधात् ।

काम्यं स्वर्गादिहेतु तौर्यस्नानादि न तु पुष्यस्नानादि शङ्ख-
लिखितं तस्य लौकिकस्य तच्चसूचनयेनालौकिकेतिकर्त्तव्यता-
सम्बन्धानौचित्यात् ।

एवञ्च—

स्नानाङ्गत्वेऽपि तर्पणस्य मन्थोत्तरकालीनत्वं वाचनिकमेव
बोध्यं मन्थ्यानुष्ठानपक्षे, चन्द्रग्रहादौ मन्थ्यानुष्ठानामन्थवे स्नाना-
नन्तरमेव तर्पणमिति ।

तच्चः—

नित्यं नैमित्तिकं काम्यं त्रिविधं स्नानमिष्यते ।

तेषां मध्ये तु यस्त्रियं तत्पुनर्भिद्यते त्रिधा ॥

मलापकर्षणं पार्श्वं मन्त्रवत् मार्जनं स्मृतम् ।

मन्थ्यास्नानमुभाभ्याश्च स्नानदेशाः प्रकौर्त्तिताः ॥

पार्श्वं न जलमध्ये मन्थ्यास्नानं प्रातःस्नानं मन्त्रवदिति अद्वैत-
मन्त्राङ्गमदुष्टार्थं यत्तज्जलमध्ये स्मृतमुभाभ्याश्च जले स्थले च ।

शङ्खः—

नित्यं नैमित्तिकं काम्यं क्रियाङ्गं मलकर्षणम् ।

क्रियास्नानं तथा षष्ठं षोढास्नानं प्रकीर्तितम् ॥
 अस्नातस्तु पुमान् नार्हो जप्याग्निहवनादिषु ।
 प्रातःस्नानं तदर्थन्तु नित्यस्नानं प्रकीर्तितम् ॥
 चाण्डाल-शव-यूपादि स्पृष्टा स्नातां रजस्वलााम् ।
 स्नानार्हस्तु ततः स्नाति स्नानं नैमित्तिकं हि तत् ॥
 पुष्यस्नानादिकं यत्तु दैवज्ञविधिषोडितम् ।
 तद्धि काम्यं समुद्दिष्टं नाकामस्तु प्रयोजयेत् ॥
 जप्तुकामः पवित्राणि अस्मिन् देवताः पितृन् ।
 स्नानं ममाशरेद्यत्तु क्रियाङ्गं तत् प्रकीर्तितम् ॥
 मलापकर्षणं नाम स्नानमभ्यङ्गपूर्वकम् ।
 मलापकर्षणार्थन्तु प्रवृत्तिस्तस्य नान्यथा ॥
 मरःसु देवस्नातेषु तीर्थेषु च नदीषु च ।
 क्रियास्नानं समुद्दिष्टं स्नानं तत्र मता क्रिया ॥
 तत्र काम्यन्तु कर्त्तव्यं यथावद्विधिषोडितम् ।
 नित्यं नैमित्तिकञ्चैव क्रियाङ्गं मलकर्षणम् ॥
 तीर्थाभावे तु कर्त्तव्यमुष्णोदकपरोदकैः ।
 स्नातस्य बलितप्रेन तथैव परवारिणा ॥
 शरीरशुद्धिर्विज्ञेया न तु स्नानफलं भवेत् ।
 अङ्गिर्गात्राणि शुष्यन्ति तीर्थस्नानात् भवेत् फलम् ॥
 मरःसु देवस्नातेषु तीर्थेषु च नदीषु च ।
 स्नानमेव क्रिया यस्मात् स्नानात् पुष्यफलं कृतम् ॥

अभ्यङ्गपूर्वकमिति मलापकर्षणमाधनोपलक्षणार्थम् । तीर्थ-

शब्दोऽच सरोनदीदेवखातान्यतीर्थात्मकजलाशयमरः । मता
अभिमता इति यावत् पुष्यस्नानाद्युक्तेतिकर्तव्यतया । नित्यं
नेमित्तिकमित्यादिना काम्यस्नान-क्रियास्नाने उष्णोदकपरोदकाभ्यां
न कार्यं इत्युक्तम् । परवारि परं कृतजलं अर्द्धचिमञ्च परेणोपास्जितं
स्नानफलं स्वर्गादि ।

हारौतः—

पञ्च स्नानानि विप्राणां कीर्त्तितानि मनोषिभिः ।

आग्नेयं वाङ्मणं ब्राह्म वायव्यं दिव्यमेव च ॥

आग्नेयं भस्मना स्नानमद्भिर्वारुणमुच्यते ।

आपोहिष्ठेति तद्वाह्यं वायव्यं गोरजः स्मृतम् ॥

अग्निः सातपवर्षाभिर्दिव्यं स्नानमिहोच्यते ।

एतैस्तु मन्त्रतः स्नात्वा तीर्थानां फलमाप्नुयात् ॥

अग्निशब्दोऽच लक्षणया भस्मपरः । आग्नेयमित्यत्र सर्व्वचाग्नि
कलिभ्याञ्च वक्तव्यमिति ठक् ।

आपोहिष्ठेति वक्ष्यमाणमन्त्रचतुष्टयोपलक्षणं एतैराग्नेया-
दिभिः । मन्त्रतः मृदालम्भादिसाधनमन्त्रोच्चारणेन ।

योगियाज्ञवल्क्यः—

कालदोषादसामर्थ्याच्च शक्नोति यदा ह्यसौ ।

तदा ज्ञात्वा तु अषिभिर्मन्त्रैर्दृष्ट्वा मार्जनम् ॥

शन्न आपस्तु द्रुपदा आपोहिष्ठाऽघमर्षणम् ।

एतैश्चतुर्भिश्च मन्त्रैर्मन्त्रस्नानमुदाहृतम् ॥

स्नानमभ्येवतेर्मन्त्रैर्मार्जनं प्राणसंयमः ।

अघमर्षणसूक्तेन अश्वमेधावभृत्समम् ॥

अप्रायत्ये समुत्पन्ने स्नानमेव तु कारयेत् ।

पूर्वोद्दिष्टैस्तथा मन्त्रैरन्यथा मार्जनं भवेत् ॥

कालदोषो ऽतिवर्षादि असामर्थ्यं शरीरापाटवं सम्पूर्णवाहण-
भानानुकूलद्रव्यविरहो वा स्नानमभ्येवतैरिति 'अभ्येवतैर्मार्जनं'
अघमर्षणसूक्तेन प्राणसंयम इति संबन्धः ।

तादृशमन्त्रस्नानं पूर्वोक्त-मन्त्रस्नानादुक्तं, शन्न आपस्त
इत्यादिमन्त्रः कठब्राह्मणे श्रूयते चतुर्भिरपि सूक्तापेक्षया च ष्टचां
भूयस्वात् ।

श्रीदत्ताङ्गिके तु—

आपोहिष्ठेत्यादि ष्टकुत्रयमात्रमेव विवक्षितमिति ।

योगियाज्ञवल्क्येन—

शन्न आप इति मन्त्रचतुष्टयेनान्यस्नानमुक्तमिति लिखितम्
अप्रायत्यमशुचि स्नानमप्येवंरूपं, अन्यथाऽशुद्धभावे ।

योगियाज्ञवल्क्यः—

असामर्थ्याच्छरीरस्य कालशक्त्वाद्यपेक्षया ।

मन्त्रस्नानादितः सप्त केषिदिच्छन्ति सूरयः ॥

मान्त्रं भौममथाग्नेयं वायव्यं दिव्यमेव च ।

वाहणं मानसञ्चैव सप्तस्नानं प्रकौर्त्तितम् ॥

आपो हिष्ठिति वै मान्त्रं मृदासम्भस्तु पार्थिवम्

आग्नेयं भस्मना स्नानं वायव्यं गोरजः स्मृतम्^१ ।

यत् सातपवर्षेण स्नानन्तद्दिव्यमुच्यते ।
 वारुणञ्चावगाह्यञ्च मानसं विष्णुचिन्तनम् ॥
 शस्तं स्नानं यथोद्दिष्टं मन्त्रस्नानक्रमेण तु ।
 कालदोषादेषामर्थ्यात् सर्व्वन्तुल्यफलं स्मृतम् ॥
 मानसं प्रवरं स्नानं केचिदिच्छन्ति सूरयः ।
 आत्मतौर्धप्रशंसायां व्यासेन पठितं यतः ॥

एतच्च मुख्यस्नानासामर्थ्यं कर्त्तव्यं अमुख्यस्नानगणे मुख्यस्यापि
 निवेशः सप्रत्वमात्रपूरणाय अन्येषां मुख्यतुल्यताद्योतनाय वा
 ततोऽन्यस्य मुख्यस्याभावात् ।

स्कन्दपुराणे—

पुण्यं कनखले यच्च प्रयागे यच्च सुन्दरि ! ।
 तत्फलं सकलं देवि भूतिस्नाने विधीयते ॥
 भूतिर्भस्म तच्च संकृताग्निप्रसूतमिति औदत्ताङ्गिके ।
 तथा—

उच्छिष्टं वा प्रमत्तं वा नरवाहननन्दिते ।
 भूतिस्पृष्टं न हि नरं धर्षयन्ति विनायकाः ॥
 प्रमत्त उन्मत्तः, धर्षयन्ति भर्त्सयन्ति, विनायकाः कुष्माण्डादयः
 विष्णुपुराणे—

आकाशगङ्गामलिलं समादाय गभस्तिमान् ।
 अगभ्रागतमेवोर्व्व्यां मद्यः क्षिपति रश्मिभिः ॥
 तस्य स्पर्शविनिर्धूतपापपङ्को द्विजोन्तमः ।
 न याति नरकं मर्त्या दिव्यं स्नानं हि तत् स्मृतम् ॥

कृत्तिकादिषु चक्षुषु विषमेषु स्वयं दिवः ।

दृष्टार्कं पतितं ज्ञेयं तद्गाङ्गं दिग्गजोञ्जितम् ॥

युग्मर्क्षेषु च यत्तोयं पतत्यर्कोञ्जितं दिवः ।

तत् सूर्यरश्मिभिः सद्यः समादाय विनश्यति ॥

विषमर्क्षेषु प्रथम-द्वितीय-पञ्चमादिषु अश्विनौ-कृत्तिका-मृग-
शिरः-पुनर्वखादिषु युग्मेषु ममेषु रोहिण्यादिषु ।

तथा—

उभयं पुण्यमत्यर्थं नृणां पापहरं द्विजः ।

आकाशगङ्गासलिलं दिव्यं स्नानं महामुने ॥

वराहपुराणे—

दक्षिणावर्त्ततोयेन तिलमिश्रोदकेन च ।

उदके नाभिमात्रे तु यः कुर्यादभिषेचनम् ॥

प्राक्स्रोतसि वै नद्यां नरस्त्वेकाद्यमानसः ।

यावज्जीवकृतं पापं तच्छणादेव नश्यति ॥

प्राक्स्रोतसि पूर्वदिग्भिमुखप्रवाहायाम् ।

अच्छिन्नपद्मपत्रेण मर्व्वरत्नोदकेन च ।

स्रोतसो वै नरः स्नात्वा मर्व्वपापैः प्रमुच्यते ॥

स्रोतस इति सप्तम्यर्थं षष्ठी ।

पारिजाते तु—

स्रोतसोति पठित्वा सप्तम्यर्थं व्याख्यातम् ।

दक्षिणावर्त्तशङ्खेन पात्र औदुम्बरे स्थितम् ।

उदकं यः प्रयच्छेत् शिरसा क्षणमानसः ॥

तस्य जन्मकृतं पापं तत्क्षणादेव नश्यति ॥
 शौदुम्बरे ताम्रपात्रे, शिरसेति सप्तम्यर्थं तृतीया ।

जावालः—

अशिरस्कं भवेत् स्नानं स्नानाशक्तौ तु कर्मिणाम् ।
 आद्रेण वामभा वाऽपि दैहिकं मार्जनं विदुः ॥
 कर्मिणां स्नानानन्तरं यत् कर्म विहितं तच्चिकीर्षुणां मार्जन-
 मिह प्रोञ्जनम् ।

अशिरस्क इत्यनुवृत्तौ मनुः—

न च स्नायाद्विना ततः ।

ततः शिरसो विना । तेनाप्यशक्तौ विहितं स्नानं अशिरस्कं
 कर्त्तव्यमित्युक्तम् ।

मार्कण्डेयपुराणे—

शिरःस्नानन्तु कुर्वीत देवं पैश्वमथापि वा ।

इति गृहस्यरत्नाकरे प्रातःस्नानादितरङ्गः ॥

अथ क्रियास्नानम् ।

तत्र शङ्खः—

क्रियास्नानन्तु वक्ष्यामि यथावदनुपूर्वशः ।

मृद्गिरद्भिश्च कर्त्तव्यं शौचमादौ यथाविधि ॥

जले निमग्नं स्तम्भञ्च उपसृष्ट्य यथाविधि ।

१ मूले निमग्न्य ।

तीर्थस्थावाहनं कुर्यात्तत्रवक्ष्याम्यतः परम्^१ ॥
 प्रपद्ये वरुणं देवमभिसाम्पतिमूर्जितम् ।
 याचितं^२ देहि मे तीर्थं सर्वपापापनुत्तये ॥
 तीर्थमावाहयिष्यामि सर्वोघविनिमूदनम् ।
 साक्षिधमस्मिंस्तु तोये भजतां मदनुग्रहात् ॥
 रुद्रान् प्रपद्ये वरदान् सर्वान्पुंसदस्त्वहम् ।
 सर्वान्पुंसदस्यैव प्रपद्ये प्रणतः स्थितः ॥
 देवमपुंसदं^३ बलिं प्रपद्येऽघनिमूदनम् ।
 आपः पुण्याः पवित्राश्च प्रपद्ये वरुणन्तथा ॥
 रुद्राद्याग्निश्च सर्पाश्च वरुणस्त्वाप एव च ।
 शमयन्त्वाग्नु मे पापं पुनन्तु च सदा मम^४ ॥
 इत्येवमुक्त्वा कर्त्तव्यं ततस्सम्पार्जनं जले ।
 आपो ह्रिष्टेति तिसृभिर्यथावदनुपूर्वशः ॥
 हिरण्यवर्णेति च वै ऋग्मिश्च तिसृभिस्तथा^५ ।
 शन्नो देवौरिति तथा शन्न आपस्तथैव च ॥
 इदमापः प्रवहतां तथा मन्त्रमुदीरयेत् ।
 एवं सम्पार्जनं कृत्वा कृन्द आर्षं सदैवतम् ॥
 अघमर्षणसूक्तञ्च संस्मरेत् प्रयतस्तथा ।

१ मूले व्यशेषतः ।

२ (क) याचेत ।

३ क्वचित् अंगुसदं ।

४ मूले मास्य रक्षन्तु सर्वशः ।

५ मूले हिरण्यवर्णेति तिसृभिर्जगतीभिस्तत्कृभिः ।

छन्दसानुष्टुभस्तस्य^१ ऋषिस्त्रेवाघमर्षणः ॥
 देवता भाववृत्तस्य पापघ्नस्य^२ प्रकीर्तितः ।
 ततोऽम्भमि निमज्जेत्तु चिःपठेद्दघमर्षणम् ॥
 यथाश्वमेधः क्रतुराट् सर्व्वपापापनोदनः ।
 तथाघमर्षणं सूक्तं सर्व्वपापापनोदनम् ॥
 अनेन विधिना स्नात्वा अश्वमेधस्नानवासमा ।
 परिवर्त्तितवासाश्च तीर्थतीरमुपस्यूशेत् ॥
 उदकस्याप्रदानाद्धि स्नानशाटीं न पौडयेत् ।
 अनेन विधिना स्नातः पुण्यं फलमुपाश्रुते^३ ॥

भजतामित्यत्र विभक्तिविपरिणमनं तेन वरुणमित्यनेनान्वयः ।
 हिरण्यवर्णेति हिरण्यवर्णाः शुचयः पावका इत्याद्याश्चतस्र-
 सौत्तिरीय-मेचावरुणौययोः शाखयोर्द्रष्टव्याः पापघ्नस्याघमर्षण-
 सूक्तस्येत्यन्वयः ।

कात्यायनः—

अथातो नित्यस्नानं नद्यादौ मृद्गोमयकुशतिलसुमनस आहृत्य
 उदकान्तं गत्वा शुचौ देशे प्रतिष्ठाय प्रक्षाल्य पाणिपादं
 कुशोपपद्मो बद्धशिशो यज्ञोपवीत्याचम्योर्ं हीति-तोयमामन्व्य
 आवर्त्तयेत् ये ते गतमिति सुमित्रिया न इत्यपोऽञ्जलिमादाय
 दुर्मित्रिया इति द्वयं प्रतिषिञ्चेत् ।

१ (क) छन्दोऽनुष्टुभ् च तस्यैव ।

२ (क) पापघ्नये क्वचित् पापघ्नश्च

३ (क) तीर्थस्य ऋणमश्रुते ।

कटिमस्थि उरु जङ्घे चरणौ करौ मृदा चिस्तिः प्रचाख्याचम्य
नमस्योदकमालभेत अङ्गानि मृदा, इदं विष्णुरिति सूर्याभिमुखो
निमज्जेटापोऽस्नानिति स्नालोद्दिदाभ्य इत्येवमपु निमज्जोन्मज्जाचम्य
गोमयेन विलिम्बेत् मानस्तोक इति ।

ततो ऽभिषिञ्चेदिदं मे वरुण इति चतसृभिर्माप
उदृत्यमवभृथेतृचेतस्मिन्निमज्जोन्मज्जाचम्य दर्भैः पावयेत् । आपो
द्विष्टेति तिसृभिरिदमापो हविष्मतौ देवीराप इति द्वाभ्याम्,
आपो देवा । द्रुपदादिव । शन्नो देवीरपां रसमापो
देवोः पुनन्तु मेति नवभिर्वित्पतिर्मति ॐकारेण व्याहृतिभि
गायत्र्यावादावन्ते जलेऽघमर्षणं त्रिरावर्त्तयेत् द्रुपदां वा आयं-
गौरिति एवं प्राणायामो वा सशिरसं ॐ इति वा विष्णोर्वा
स्मरणम् ।

उपागृह्णतेऽनेनेति उपग्रहो हस्तस्तेन कुग्रहस्त इत्यर्थः । नित्यं
यज्ञोपवीतीति पुरुषार्थविधिप्राप्ते यज्ञोपवीतीति द्वितीयवस्त्र-
वारणार्थमिति कात्यायनभाष्यं । तन्न, परिसंख्यापत्तेः ।

तस्य क्लृप्तत्वाश्रयणं प्रकरणात् तेन देवादिनष्टेऽपि यज्ञोपवीते
तदुत्पाद्य ज्ञानमिति मिथ्यतीति ।

वस्तुतस्तु— द्विवस्त्रता चुटिते यज्ञोपवीते तदल्पमपि ज्ञान-
दशायामुपादेयम् ।

उरुं ह्येति—

उरुं हि राजा वरुणस्यकार इति ऋक् । ये ते शतमिति—
ये ते शतं वरुण इत्यादि ऋक् । सुमित्रिया न इति सुमित्रिया न

आप इत्यादि यज्ञः । दुर्मिचिया इति दुर्मिचियास्तस्मै सन्त्विति यज्ञः ।

द्वेष्यं प्रतिषिञ्चेदिति द्वेष्यावस्थानदिशि निःक्षिपेत् ।

बौधायनः—

सुमिचिया न आप ओषधयः सन्त्विति तां दिशं निरुचति । यस्यामस्य दिशि द्वेष्यो भवति तास्मिरुचति तस्यां दिशि क्षिपति । नमस्य नमस्कृत्य आलभेत क्षिप्ते इदं विष्णुरिति ।

इदं विष्णुर्विचक्रमे इत्यादिना सूर्याभिमुखो निमज्जेत इति तद्गागाभिप्रायम् ।

नद्यां मरःसु च स्नायात् प्रतिस्तोतःस्थितो द्विजः ।

इति नरसिंहपुराणात्

आपो ऽस्मानिति आपोऽस्मान् मातर इति षट्क उद्य-
दादित्याभिमुखो शुचिरासुत इति सूर्याभिमुखो निमज्जेदित्येकं
मज्जनं उन्मज्जनानन्तरं निमज्जनश्रवणात् द्वितीयमस्ति चेवं
तन्निमज्जोन्मज्ज्य चापरं इति मज्जनत्रयसिद्धिः ।

पारिजातस्तु -

स्नात्वेति श्रवणात् पुनर्मज्जनं उन्मज्ज्य निमज्जेति चापरमिति
मज्जनत्रयसिद्धिरित्याह ।

तस्मिन्मथम् ।

मानस्तोके तनये इत्यनया षट्का अभिषिञ्चेत्, हस्तेन शिरसि
जलं क्षिपेत् । इमं मे वरुण इति— इमं मे वरुण शुधीहर
इत्यादि तत्त्वयामौति षट्क त्वस्रोऽग्ने इत्यादि षट्क सत्वस्रोऽग्ने

इत्यादि ऋग्भिः । आप इति आप ओषधीरित्यादिका ऋक् ।

मुञ्चन्त्विति मुञ्चन्तु मा प्रपथ्यादिका ऋक् । अवभृथेति अवभृथं विष्णुं पुनरित्यादि यजुः । अन्ते चेतदिति एतद्वक्ष्यमाण मार्ज्जनान्ते उक्तमन्त्रकमभिषेककर्म्म कर्त्तव्यमित्यर्थः ।

अत्र चाभिषेको मार्ज्जनञ्च एकथैव ऋचा अङ्गबलात् दर्भैरपि बज्ज्वं चित्तविश्रान्तं कपिञ्जलन्यायेन । पावयेन्मार्जनं कुर्यात् ।

आपो ह्रिष्टेति तिसृभिरिति आपो ह्रिष्टा मयोभुव इत्यादि-
तिसृभिः । इदमाप इति इदमापः प्रवहतेति इविष्णतौरिति-
इविष्णतौरिमा आप इति । देवौराप इति । दाभ्यामिति ।
देवौरापो अपानपात् इति कार्ष्णि रसि समुद्रस्य त्वा, इति दे ।

आपो देवा इति आपो देवा मधुमतीरिति द्रुपदादिव
मुमुक्षान इत्यादि शन्नोदेवीरभीष्टये इति अपां रसमिति
अपां रसमुद्धयसमिति आपो देवीरिति आपो देवीरुपसृजेदिति
पुनन्तु मेति पुनन्तु मा इत्यादिका नव ऋचः विपेतिर्मेति
विपेतिर्मा पुनातु वाक्पतिर्मा प्रणाह्वीति अस्यान्ते वाञ्छिद्रे
सूर्यस्य रश्मिभिरित्यनुषङ्गेण मन्त्रद्वयम् । देवस्त्वा सविता
पुनात्वञ्छिद्रेण पवित्रेण सूर्यस्य रश्मिभिरिति च तृतीयो मन्त्रः ।
एभिर्मन्त्रैः पावयित्वेत्यर्थः ।

आदावन्ते चेति आपो ह्रिष्टेत्यादि मार्ज्जनाद्यन्ते अघमर्षणं
ऋतञ्च मत्यञ्चेत्यादि द्रुपदादिव मुमुक्षान इति आयं गौरिति
शृचं आयं गौः पृष्णीति शृच प्राणायामो वा कर्त्तव्य इति
शेषः । ॐमिति वा स्मरणं विष्णोर्वा स्मरणं कर्त्तव्यमिति शेषः ॥

योगियाज्ञवल्क्यः—

योऽभौ विस्तरतः प्रोक्तः स्नानस्य विधिरुत्तमः ।

असामर्थ्यान्न कुर्याच्चेत्तत्रायं विधिरुच्यते ॥

स्नानमन्तर्जले चैव मार्ज्जनाचमने तथा ।

जलाभिमन्त्रणञ्चैव तीर्थस्य परिकल्पनम् ॥

अघमर्षणसूक्तेन चिरावृत्तेन नित्यशः ।

स्नानाचरणमित्येतत् समुद्दिष्टं महात्मभिः ॥

अत्रायमर्थः—

यदि देशकालाद्यसामर्थ्यादिना विस्तरस्नानं कर्तुमशक्त-
स्तदा अघमर्षणसूक्तेन चिरावृत्तेन तीर्थपरिकल्पनजलाभिमन्त्रणा-
चमन-मार्जन-जप-स्नानानि कुर्यादिति पूर्वप्रतिपन्नक्रमवत्तीर्थ-
परिकल्पनाद्यनुवादेन मन्त्रमात्रविधानात् ।

अत्र विपरौतेऽपि शाब्दक्रमे पूर्वस्नानीय एव क्रमो यावद्वा,
तेन प्रथमं जलाभिमन्त्रणं तत आचमनं ततो मार्जनं ततः
स्नानमिति लभ्यते ।

गोभिलः—

अथ स्नानविधिं प्रवक्ष्यामो नदी-देवखात-गर्त-प्रसवणादीन्
गत्वा शुचौ देशे मृत्तिलकुशगोमथाद्यनुकल्प्य पारक्यनिपाने
पञ्चपिण्डानुद्धृत्य नमस्कृत्य तीर्थं पावकानः सरस्वती इत्यादिना
पादादारभ्य मृदा गात्राणि प्रक्षाल्योपविश्य बद्धशिखो यज्ञोपवीती
प्राङ्मुख उदङ्मुखो वा कुशहस्तः समाहितः सप्तव्याहतीः सावित्रीञ्च

सहस्रपिला सप्तह्रालः साविव्यानुमन्वितं सहस्रदुकमाचामेदिति ।
तत आचम्यापो यथाविधि ।

अथ देवताभिसन्धिं कृत्वा सहस्रशौर्षां द्रववत्यनुक्रान्ताभि-
र्हृग्मिर्हृत्तिकामादाय इदं विष्णुरिति तद्विष्णोरिति षड्रुचेन^१
संमृज्य उदयन्तमघम्परि उदुत्तममिति चोर्द्धं पाणी कृत्वा
आदित्यमवेक्षेतोद्भृतापीति आमोऽसौति प्रातिलोम्येनाङ्गानि^२ मृदा
लेपयित्वा स्पृशेत् द्विरावृत्त्या^३ ।

ततः गावस्त्रिह्वासमन्यत्र इत्यनेन गोमयं गात्रेषु मृत्तिकावात् ।
स्रतश्चेति तिसृभिः शुद्धाघमर्षणं जपेत् । ततो देवताभिसन्धिं
कृत्वा नाभिमात्रजले स्थित्वा—

शशो देव्यापोहिष्ठीयाभिः पावमानौभिस्ररत् समन्दौभि-
रेतोन्विन्द्रं तमुष्टवामन किं इन्द्र उदुत्तममित्याभि स्रग्मिः
पवित्रवतौभिर्माज्जनं कृत्वा आभिः त्रिःप्राणायामं कृत्वा सहस्र-
शौर्षेत्युचेन त्रिराचम्याघमर्षणेन त्रिराभ्रत्य पुनः शशो देवी-
रित्यादिभिर्माज्जनञ्च ।

नदौदेवखात-गर्त्त-स्त्रवणादीन् गलेति वचनाभ्रद्यादावेवं स्नान-
विधिर्नोद्भृतोदके, मृदाद्युपकल्प्य अधमोत्तममध्यमाङ्गप्रचालनाथं
योगियाङ्गवषष्ठ्येनैव त्रिधा कृत्वा मृदं तास्त्विति स्मृतेः ।

पावकानः सरस्वतौराजेभिर्वाजिनौवतीति सहस्रशौर्षेति

१ (क) सहस्रास्ति ।

२ मूले अधिकं ।

३ मूले प्रातिलोमान्यङ्गानि

४ मूले द्विरेतयाहता कृत्वा ।

सहस्रशीर्षा पुरुष इति घृतवतीति घृतवती भुवनानामिति अश्व-
क्रान्तेति अश्वक्रान्ते रथक्रान्तेति इदं विष्णुरिति इदं विष्णुर्विचक्रमे
इति तद्विष्णोरिति तद्विष्णोः परमं पदमिति तद्विप्रास इति
अतो देवा इति उदयमिति उदयन्तमसः परि, ज्योतिः पश्यन्त
इति उदुत्तमं वरुणपाशमिति उडुतासीति उडुतासि वराहेणेति
आत्मासि प्राण उडुत्यासीति ।

प्रतिलोमानि पादादारभ्य शिरःपर्यन्तानि आवृता इति-
कर्त्तव्यतया गावसिद्धाम इति गावसिद्धासमन्यव इत्यनेन ।
मरुत इति शुष्काघमर्षणम् । जलं विना अघमर्षणम् ।

अत्र मार्जनात् पूर्व्वं प्रपद्ये वरुणमित्यादि तौर्यावाहनं
कुर्व्वते तदयुक्तम् ।

तस्य शङ्खान्वानप्रविष्टतयाऽत्राप्रवेशात् गोभिलीय-कम-
त्रिरोधाच्च ।

पावमानौभिरिति पवमानसम्बन्धिश्चकूपरं बज्रवचनं द्वि(चि)ल-
विश्रान्तं कपिञ्जलन्यायात् चिलव्यापकबज्रत्वबोधकस्य प्रकरणे
चापठितत्वात् ।

अत उपास्मै गायता नव इति अभिते मधुना पय इति म-
नः पयस्वेति चकृचयपरिग्रहः ।

एवं तद्विद्युतेत्यादि षड्भेन समं नवकानुष्ठानमप्रमाणकम् ।
केचित्—

पावमानौरित्यादिका एव ऋचः पावमानौपदयुक्तत्वेन
पावमान्य इत्याहुः ।

तदपरे दूषयन्ति लक्षणापत्तेरिति तरत् समन्धौ धावतौति
चतुष्कस्यैव गोतमादिभिः पावमानत्वेन कौर्त्तनात् ।

एतोन्विद्धमिति ऋग्भिः ऋत एतोन्विद्धं सुचामशुद्धमिति
एतोन्विद्धं तमुष्णावेति नद्याङ्गायोस्त्रिथ्यत्तहमिति चतुष्टयं पविच-
वतौभिरिति पविचसच्चिताभिरित्यर्थः ।

न तु पविचन्तेति वितत इत्यादि पविचपदवत् ऋग्ग्रहणं लक्षणा-
पत्तेः । राजाद्यलिखितोपेषः स्वानविधिः सकलकन्दोगपरिग्रहादिह
लिखितः^१ ।

पद्मपुराणे—

नैर्माद्यं भावशुद्धिस्तु विना स्वानं न विद्यते ।

तस्मान्मनोविशुद्ध्यर्थं स्वानमादौ विधीयते ॥

अनुद्धृतैरुद्धृतैर्वा जलैः स्वानं समाचरेत् ।

तीर्थं प्रकल्पयेद्विद्वान् मूलमन्त्रेण मन्त्रविद् ॥

नमो नारायणायेति मूलमन्त्र उदाहृतः ।

दर्भपाणिस्तु विधिना आचान्तः प्रथतः शुचिः ॥

चतुर्हस्तसमायुक्तं चतुरस्रं समन्ततः ।

प्रकल्प्यावाहयेद्गङ्गामेभिर्मन्त्रैर्विचक्षणः ॥

ॐ विष्णोः पादप्रसूताऽसि वैष्णवी विष्णुपूजिता ।

पाहि नस्त्वेनसस्तस्मादाजन्ममरणान्तिकात् ॥

तिस्रः कोश्वोऽर्द्धकोटौ च तीर्थानां वायुरप्रवौत् ।

द्विवि भुव्यन्तरौचे च तानि ते सन्ति जाह्नवि ॥

मन्दिनीत्येव ते नाम देवेषु मल्लिनीति च ।
 वृन्दा पृथ्वी च सुभगा विश्वकाया शिवा सिता ॥
 विद्याधरौ सुप्रमन्ना तथा लोकप्रसाधनौ ।
 चेमा च जाङ्गवी चैव शान्ता शान्तिप्रदायिनी ॥
 एतानि पुष्पनामानि स्नानकाले प्रकीर्तयेत् ।
 भवेत् मस्त्रिहिता तत्र गङ्गा त्रिपथगामिनी ॥
 मग्नवाराऽभिजगन्तु करमम्युयोजितम् ।
 मर्द्धिं कुर्याज्जलं भूयः त्रि चतुः पञ्च मग्न वा ॥
 स्नानं कुर्यान्मृदा तद्वदामन्व्य च विधानतः ।
 अश्रुकान्ते रथकान्ते विष्णुकान्ते वसुन्धरे ॥
 मृत्तिके हर मे पापं यन्मया दृक्कृतं कृतम् ।
 उद्धृताऽसि वराहेण कृष्णेन शतबाहुना ॥
 नमस्ते सर्वभूतानां प्रभवारिणि सुव्रते ।

नरसिंहपुराणे—

नद्यां स्रवत्सु च स्नायात् प्रतिस्नोतःस्थितो द्विजः ।
 तडागादिषु तोयेषु प्रत्यके स्नानमाचरेत् ॥
 शुचौ देशे ममभ्युक्ष्य स्थापयेत् कुशमृत्तिलान् ।
 मृत्तोयेन स्नक्तु देहं बहिः संगोध्य यत्रतः ॥
 स्नानशाटीञ्च संगोध्य कुर्यादाचमनं बुधः ।
 शनैर्जलं प्रविश्याथ नमेद्वरुणमप्यतिम् ॥
 हरिमेव स्मरन् बुद्ध्या निमज्जेच्छरवज्जले ।
 ततस्तीरं समासाद्य अप चापस्य मन्वतः ॥

प्रोक्षयेद्दक्षुणं देवं मन्त्रैर्वा पावमानौभिः ।
 कुशापस्थेन तोयेन प्रोक्ष्यात्मानं प्रयत्नतः ॥
 आलभेन्मृत्तिकां गात्रे इदं विष्णुरिति द्विजः ।
 ततो नारायणं देवं संस्मरेत् प्रविशेज्जलम् ॥
 निमज्जानो जले मस्यक् त्रिजपेदघमर्षणम् ।

प्रत्यर्कमादित्याभिमुखो भूत्वा । अत्र पौराणिकः स्नानविधिः
 सर्वशास्त्रसाधारणः, अन्यस्तु शास्त्राभेदेन वैकल्पिकः ।

वैदिकमन्त्रशून्यस्तु पद्मपुराणौघो विधिः सर्वशास्त्र-सर्ववर्ण-
 साधारणोऽपीति प्राञ्चः ।

याज्ञवल्क्यः—

तुष्णोमेवावगाहेत यदा स्यादग्नुचिर्नरः ।

आचम्य प्रयतः पश्चात् स्नानं विधिवदाचरेत् ॥

अग्नुचिः स्नाननिमित्तेन चाण्डालस्यर्गादिना ।

स्यर्गनाङ्घ्रिर्दूषिताभिरुद्धृताभिस्य मानवः ।

स्नानं ममाचरेद्यस्तु न म गुभ्यति कर्हिचित् ॥

स्यर्गनाग्नुचिद्रव्यस्य, उद्धृताभिरिति वचनादनुद्धृतासु न
 स्यर्गदोष इत्यर्थादायाति ।

तथा—

अपाद्यास्त्रागता आपो नद्याः प्रथमवर्गिकाः ।

प्रक्षोभितास्तु केनापि यास्य तोथादिनिःसृताः ।

गङ्गाप्रवाहादिच्छिन्नाः ।

तथा—

उपस्थाने हि यस्तासां मन्त्रवान् कौर्त्तितो विधिः ।
निवेदानन्तस्तत् स्नानमित्याहुर्ब्रह्मवादिनः ॥
निषेकात् प्रभृति स्नानं यावच्छ्रुतिनिदर्शनात् ।
नामन्त्रवद्विजातीनां कर्म किञ्चित् प्रवर्त्तते ॥

तथा—

मत्स्य-कच्छप मण्डूकास्तोत्रे मग्ना दिवानिग्रम् ।
वसन्तोऽपि च ते स्नाता फलं नार्हन्ति कर्हिचित् ॥
अद्भुतविधिसमायुक्तं कर्म यत् क्रियते नृभिः ।
सुविशुद्धेन भावेन तदानन्धाय कल्प्यते ॥

उपस्थानं उर्हृद् इत्यादि मन्त्रकं तासामपां निवेदानन्तः—
देवा गातु विदो गातुमिति जप्य निवेदानन्तः, निषेको
गर्भाधानम् ।

तथा—

ब्रह्मलवविशाष्टैव मन्त्रवत् स्नानमिष्यते ।
तुष्णीमेव हि शूद्रस्य मनमस्कारकं स्मृतम् ॥
तुष्णीममन्त्रकं मनमस्कारकमुदकनमस्कारवत् ।

तथा—

भ्रगम्यागमनात् स्नेयात् पापेभ्यश्च प्रतिघहात् ।
रहस्याचरितात् पापात् मुच्यते स्नानमाचरन् ॥
प्रकर्त्तुमसमर्थस्येत् जुहोति यजति क्रियाः ।
स्नान-धान-जपैर्दानैरात्मानं शोधयेत् बुधः ॥

विष्णुः—

याम्यं हि घातनादुखं नित्यस्नायी न पश्यति ।

नित्यस्नानेन पूयन्ते येऽपि पापकृतो जनाः ॥

याम्यं यमलोकोद्भवम् ।

योगियाज्ञवल्क्यः—

विधिहीनं भावदुष्टं हतमश्रद्धया च यत् ।

उद्धरन्मसुरास्तस्य मृदस्य दुष्कृतात्मनः ॥

स्नात्वा च वासमी धौते अक्लिष्टे परिधाय च ।

प्रक्ष्यास्योरु मृदाद्ग्री च हस्तौ प्रचास्य वै तथा ॥

अभावे धौतवस्त्रस्य श्राणचौमाविकानि च ।

कुतपं योगपट्टं वा द्विवामा येन वा भवेत् ॥

कुतपो नेपालकम्बलः ।

तथा—

यावद्देवानृषींश्चैव पिदृशैव न तर्पयेत् ।

तावन्न पीडयेद्वस्त्रं येन स्नातो नवोदके ॥

निष्पीडयति यः पूर्वं स्नानवस्त्रन्त तर्पणात् ।

निराशाः पितरस्तस्य यान्ति देवा महर्षयः ॥

मांख्यायनगृह्यम्—

सवस्त्रोऽहरहरामृत्यानुदकोऽन्यदस्त्रमाच्छादयेत् ।

सवस्त्रदति द्वितीयवस्त्रप्राप्त्यर्थं एकवस्त्रत्वस्य नग्नत्वप्रतिषेधेनैव प्राप्तत्वादिति ब्रह्मदत्तभाष्यम् । अनूदकः शिरोभ्यतिरिक्तगात्रेष्वनु-
दृतोदकः ।

पराशरः—

स्नात्वा निरस्य वासोऽन्यज्जघे प्रचास्य चाम्भसि^१ ।

अपवित्रे हते ते तु कौपीनस्थोतवारिणा ॥

कौपीनं गुह्यदेशः । ततश्च्युतेन जलेन ।

जावासः—

नार्द्रमेकञ्च वसनं परिदध्यात् कदाचन ।

नरसिंहपुराणे—

न रक्तमुल्लणं वासो न नौलञ्च प्रशस्यते ।

मलाक्तञ्च दशाहीनं वर्जयेदम्बरं बुधः ॥

उल्लणमुद्गटम् ।

स्नात्वेत्यनुवृत्तौ शरीतः—

नोत्तरीयविपर्यासं कुर्यात् ।

विष्णुः—

स्नातः शिरो नावधुनेन्नाङ्गेभ्यस्तोथमुद्धरेत् ।

न तैलवसे स्पृशेत् । नाप्रचालितं पूर्व्ववासो विभ्रयात् ।

स्नात एव भोष्णीषो धौते वाससौ विभ्रयात् ।

न स्नेच्छान्यजपतितैः सह संभाषणं कुर्यात् ॥

तैलञ्च वषा च तैलवसे तैलशब्दस्य योगहृदपुरस्कारेण
तिलतैले हृदः, तैलादौ च तैलपदप्रयोगः स्नेहे तैलजिति
तैलच् प्रत्ययादिति कल्पतरुपारिजातौ ।

पूर्वधृतमङ्गेष्विति शेषः । उष्णीषधारणमिह शिरोजला-
पनयनाय तेन तदनन्तरं न धार्यमिति ।

तथाच महाभारते—

आप्तुतः सोऽधिवासेन जलेन च सुगन्धिना ।
राजहंसनिभं प्राप्य उष्णीषं शिथिलार्पितम् ॥
जलक्षयनिमित्तं वै वेष्टयामास मूर्द्धनि ।

इति शिथिलार्पितं अगाढवद्धम् । पूर्ववासः पूर्वधृत-
मङ्गेष्विति शेषः ।

मार्कण्डेयपुराणे—

अपमृज्यान्न च स्नातो गात्राण्यम्बरपाणिना ।
न चाग्ने धूनयेत् केग्रान् वासमी न च निर्धूनेत् ॥

अम्बरं स्नानवस्त्रं तेन स्नानवस्त्रेण नाङ्गं परिमृज्यादिति
पारिजातः ।

अम्बरपाणिना रिक्तपाणिनेति हलायुधः ।

एतदुभयमपि भद्रम् ।

स्नातो नाङ्गानि निर्मृज्यात् स्नानशाब्द्या न पाणिना ।

इति विष्णुपुराणात् ।

एवञ्च स्नात्वा गात्रमवमृज्यादिति हारीतादि-वाक्येन स्नान-
शाब्द्या न पाणिनां चेति विग्रिय्य समर्थं प्रति परिमार्जनमात्रा-
भावोऽङ्गं असमर्थं प्रति पाणिस्नानशाटीकरणपरिमार्जनभाव
इति प्रकाशकारः ।

अन्ये तु—

नाङ्गेभ्यस्तोयमुद्धरेदित्यनेनैव वस्त्रनिषेधे षिद्धे पुनरम्बर-
पाणिन्नामशाटीप्रतिषेधो यथोत्तरदोषभूयस्वार्थमित्याहुः ।

मनुः—

शिरःस्नातस्तु तैलेन नाङ्गं किञ्चिदुपस्पृशेत् ।

यदा शिरः स्नानं कृतं भवति तैलेन तदा तद्दिनमङ्गं तैलेन
न संयोष्यं, तैलशब्दोऽचापि तिलतैलपरः ।

पराशरः—

ब्राह्मणं स्नातुमायान्तमनुगच्छन्ति देवताः ।

पितरश्च महाभागा वायुभूता जलार्थिनः ॥

इति गृहस्यरत्नाकरे क्रियास्नानतरङ्गः ॥

अथ सन्ध्योपासनम् ।

तत्र योगियाज्ञवल्क्यः—

अतः परं प्रवक्ष्यामि सन्ध्योपासननिर्णयम् ।^१

अहोरात्रकृतैः पापैर्यामुपास्य निवर्त्तते ॥

सर्वावस्थोऽपि यो विप्रः सन्ध्योपासनतत्परः ।

ब्राह्मण्याच्च न हीयेत अन्यजन्मतोऽपि सन् ॥

सन्ध्या च वक्ष्यमाणा प्राणायामादिकर्मात्मिका उपासन-
मनुष्ठानं सर्वावस्थोऽपि निन्द्यसेवादिकर्मारतोऽपि यथोचितश्रीचे
अप्रसक्तोऽपि चेत्यर्थः ।

मनुः—

पूर्वां सन्ध्यां जपंस्तिष्ठन् नैशमेनो व्यपोहति ।

पश्चिमान्तु समासीनो मलं हन्ति दिवाकृतम् ॥

मलं पापम् ।

शातातपः—

अनृतं मद्यगन्धश्च दिवामैथुनमेव च ।

पुनाति वृषलस्याश्वं बहिः सन्ध्या ह्युपासिता ॥

वृषलोऽन्वाधार्मिकः ।

वृषो हि भगवान् धर्मास्तस्य यः कुर्वते मलम् ।

वृषलं तं विदुर्देवाः— । इति महाभारतात् ॥

१ प्रथमपङ्केः परं कश्चिदधिकं परिहृतम् ।

पापौ भवत्यकुर्वन् यद्ब्राह्मण्याच्चैव हीयते ।

यमः— यदज्ञा कुर्वते पापं कर्मणा मनसा गिरा ।
 आसीनः पश्चिमां सन्ध्यां प्राणायामैश्च हन्ति तत् ॥
 यद्रात्र्या कुर्वते पापं कर्मणा मनसा गिरा ।
 पूर्वां सन्ध्यां समासीनः प्राणायामैर्व्यपोहति ॥
 सन्ध्यामुपासते ये तु नियतं शंसितव्रताः ।
 विधूतपापाप्ते यान्ति ब्रह्मलोकं सनातनम्^१ ॥

शंसितव्रता दृढव्रताः । एतच्चाज्ञानादिहृत-पापविषयम् ।

याज्ञवल्क्यः—

दिवा वा यदि वा रात्रौ यदज्ञानकृतं भवेत् ।
 त्रिकालसन्ध्याकरणात् तत् सर्वं वै प्रणश्यति ॥

बौधायनः—

यदुपस्थकृतं पापं पद्भ्यां वै यत् कृतं भवेत् ।
 बाहुभ्यां मनसा वापि वाचा वा यत् कृतं भवेत् ॥
 सायं सन्ध्यामुपस्थाय तेन तस्मात् प्रमुच्यते ।

श्रुतातपः—

गृहेषु प्राकृती सन्ध्या गोष्ठे श्रतगुणा भवेत् ।
 नदीषु श्रतमाहस्त्री अनन्ता शिवसन्निधौ ॥

प्राकृती एकगुणफला ।

सम्बर्त्तः—

प्रातःसन्ध्यां सनत्त्वामुपासीत यथाविधि ।
 सादित्यां पश्चिमां सन्ध्यामर्द्धास्तमितभास्कराम् ॥

योगियाज्ञवल्क्यः—

ह्रासवृद्धौ च सततं दिवसानां^१ यथाक्रमम् ।

मन्ध्या मुहूर्त्तमात्रन्तु ह्रासे वृद्धौ च सा^२ स्मृता ॥

मन्धौ मन्ध्यामुपासीत नाभ्यगे नोदिते रवौ ।

मुहूर्त्तो नाङ्गीद्वयम् ।

याज्ञवल्क्यः—

स्नानमब्देवतेर्मन्त्रैर्मार्जनं प्राणसंयमः ।

सूर्यस्याप्युपस्थानं गायत्र्याः प्रत्यहं जपः ॥

प्राणानायम्य संप्रोक्ष्य ऋचेनाब्देवतेन तु ।

जपन्नासीत सावित्रीं प्रत्यगातारकोदयात् ॥

मन्ध्या प्राक् प्रातरेवं हि तिष्ठेदासूर्यदर्शनात् ।

अब्देवतैरापो हिष्ठेत्यादिभिः संप्रोक्षणं देवतीर्थस्थैः कुग्रैः शिरसि

जलविन्दुप्रक्षेपः ।

तथा कन्दोगपरिशिष्टे कात्यायनः—

शिरसो मार्जनं कुर्यात् कुग्रैः सोदकविन्दुभिः ।

सूर्यस्याप्युपस्थानं मौरेण मन्त्रेण, उदत्यं जातवेदसमित्या-

दिना प्रकाशनं, प्रत्यक् पश्चिमाभिमुखः, प्राक् पूर्वमुखः ।

योगियाज्ञवल्क्यः

ॐकारं व्याहृतीः सम्यक् गायत्रीं शिरसा सह ।

आपोहिष्ठा ऋषस्तिन्नः सूक्तसैवाघमर्षणम् ॥

आदित्यरक्षणार्थाय सायं प्रातर्दिने दिने ।

१ (क) दिनरात्र्योः । २ (ख) समा स्मृता ।

सृष्टं स्वयम्भुवा पूर्वं ब्रह्मणो यन्मुखं स्मृतम् ॥

यावन्तो हि विकर्मस्थाः पृथिव्यां वालिशा द्विजाः ।

तेषान्तु पावनार्थाय मन्ध्या सृष्टा स्वयम्भुवा ॥

मन्ध्या उपासिता येन विष्णुस्तेन उपासितः ।

विकर्मस्थाः विहिताकर्त्तारः शास्त्रनिषिद्धकर्त्तारस्य, वालिशाः

ज्ञानशून्याः ।

तथा—

त्रिंशत्कोट्यस्तु विख्याता मन्देहा नाम राक्षसाः ।

प्राद्रवन्ति महस्त्रांशुमुदयन्तं दिने दिने ॥

अहन्यहनि ते सर्व्वे सूर्य्यमिच्छन्ति खादितुम् ।

अथ सूर्य्यस्य तेषान्तु युद्धमासीत् सुदारुणम् ॥

ततो देवगणाः सर्व्वे ऋषयश्च तपोधनाः ।

मन्ध्येति तमुपासीना यत् क्षिपन्ति महव्यस्रम् ॥

ॐकारब्रह्मसंयुक्तं गायत्र्या चाभिमन्त्रितम् ।

तेन दहन्ति ते दैत्या बज्रीभूतेन वारिणा ॥

तं सूर्य्यं, ॐकारब्रह्मसंयुक्तं ॐकारात्मकेन ब्रह्मणा संयुक्तम् ।

एतद्विदित्वा यो विप्र उपास्ते संश्रितव्रतः ।

दौर्घमायुः स विन्देत सर्व्वपापैः प्रमुच्यते ॥

• प्रातःसन्ध्या तु गायत्री सावित्री मध्यमा स्मृता ।

या भवेत् पश्चिमा सन्ध्या सा विज्ञेया सरस्वती ।

श्वेता भवति गायत्री सावित्री रक्तवर्णिका ।

हृणा सरस्वती ज्ञेया सन्ध्याचयमुदाहृतम् ॥

त्रयाणाञ्चैव देवानां ब्रह्मादीनान्तु सक्रमः ।
 मन्धिः सर्वसुराणाञ्च मन्ध्या तेन उदाहता ॥
 गरीयसी च भूतानां तस्मात् पैची तनुर्हि सा ।
 पैत्री तनुः पितामहस्य शरीरम् ।

मन्धिते तु परे सूत्रे निर्गुणे गुणबोधिनि ।
 प्रधानपुरुषातौते मन्धिते मन्धिरुच्यते ॥

व्यासः—

सृत्वोङ्कारञ्च गायत्रीं निबध्नीयात् शिखां ततः ।
 पुनराचम्य हृदयं नाभिं स्कन्धौ च मंसृशेत् ॥

अस्यार्थः—

यदि मन्धोपासनकाले मुक्तकेशः स्यात्तदानीं शिखा बन्ध-
 नीया न तु समन्त्रकलार्थं पूर्वशिखामोक्षणं कर्त्तव्यमिति ।

पुनर्योगियाञ्जवक्ष्यः—

मन्ध्याचयन्तु कर्त्तव्यं द्विजेनात्मविदा मदा ।
 आत्मविदा शरीराद्भिन्नं नित्यं पारलौकिकमात्मानं विजानता ।

प्रसङ्गस्नानमाह—

उभे मन्धे तु स्नातव्यं ब्राह्मणैश्च गृह्याश्रितैः ।
 तिसृष्वपि मन्ध्यासु स्नातव्यन्तु तपस्विना ॥
 गृह्याश्रितैः गृहस्थैः । तपस्विना वानप्रस्थादिना ।
 कालदोषादंशमर्थ्याश्च शक्नोति यदा ह्यभौ ।
 तदा ज्ञात्वा ऋषिभ्यस्तु मन्धैर्दृष्ट्वन्तु मार्ज्जनम् ॥

कालदोषात् स्नानप्रतिबन्धकात्यन्तगौतादेः, प्रमामर्थ्यात् स्नान-

प्रतिबन्धकरोगाद्युपघातात् । मन्त्रैर्मार्जनं दृष्टं ऋषिभ्यो मन्त्रान्
ज्ञात्वा मार्जनं कुर्यादित्यर्थः ।

तानाह—

शस्त्रं आपस्तु द्रुपदा, 'आपो हिष्ठाऽघमर्षणम् ।

एतैश्चतुर्भिर्मन्त्रैश्च मन्त्रस्नानमुदाहृतम् ॥

शस्त्रं आपो धन्वन्या इति कठब्राह्मणम् । चतुर्भिरित्यत्र ब्राह्म-
णानां (मन्त्राणां) चतुष्टयं सूक्तापेक्षया ऋचाश्चतुरधिकत्वात् ।

स्नानमध्वैवतैर्मन्त्रैर्मार्जनं प्राणमंथनम् ।

अघमर्षणसूक्तेनाश्वमेधावभृत्समम् ॥

अप्रायत्ये समुत्पन्ने स्नानमेव तु कारयेत् ।

पूर्वोद्दिष्टैस्तथा मन्त्रैरन्यथा मार्जनं स्मृतम् ॥

अघमर्षणसूक्तस्य ऋषिरेवाघमर्षणम् ।

अनुष्टुभं भवेच्छन्दो भाववृत्तस्य दैवतम् ॥ "

भाववृत्तो धाता भावे भावात्मके जनानभिजनयितुं वृत्तः
प्रवृत्त इति व्युत्पत्त्या ।

अश्वमेधावभृत्स्यके विनियोगोऽस्य कल्पितः ।

सर्वपापापनोदनार्थं स्मृतिकारैरुदाहृतम् ॥

तथा—

'हत्वा लोकानपौमांस्त्रींस्त्रिः पठेद्घमर्षणम् ।

तथाश्वमेधावभृत्स्य एवन्तस्मानुरव्रवौत् ॥

यथाश्वमेधः क्रतुराट् सर्वपापापनोदनः ।

तथाघमर्षणं सूक्तं सर्वपापापनोदनम् ॥

सिन्धुद्वीपं भवेदाषं गायत्री क्वन्द उच्यते ।
 आपस्तु दैवतं प्रोक्तं विनियोगस्तु मार्कण्डे ॥
 सर्व्वच पावकं कर्म अङ्गानां समुदाहृतम् ।
 कोकिलो राजपुत्रस्तु द्रुपदाद्याषं उच्यते ॥
 अनुष्टुभं भवेच्छ्वन्द आपस्तस्य तु दैवतम् ।
 सौचामण्यावभृथके स्नाने तद्विनियोगकः ॥
 द्रुपदा नाम सा देवी यजुर्वेदे प्रतिष्ठिता ।
 अन्तर्जले चिरावृत्या मुच्यते ब्रह्महृत्यया ॥
 आपः पाण्योः समादाय त्रिःपठेद्द्रुपदां स्वप्नम् ।
 तत्तोयं मूर्ध्नि विन्यस्य सर्व्वपापैः प्रमुच्यते ॥
 एवं ज्ञात्वा तु मन्त्राणां प्रयोगं द्विजमत्तमाः ।
 सन्ध्यामुपासते यद्वद्यथावत्तन्निबोधत ॥

अत्र च—

प्रणवव्याहृति सावित्री शिरभास्त्रिलितानां प्राणायामे विनि-
 योगाभिलितानां श्रद्धादिकं कृत्वा प्राणायामोऽनुष्ठेयः ।

अन्येषान्तु मन्त्राणां तत्तन्मन्त्रपूर्व्वसमय एव श्रद्धादिकं
 स्मरणौयं न तु पठनीयं पाठे प्रमाणाभावात् न्यायप्राप्तमन्त्र-
 पाठानन्तर्य्यभङ्गप्रसङ्गाच्च । एवं ज्ञालेति याज्ञवल्क्यविरोधाच्च ।
 एतच्चावश्यमनुष्ठेयम् ।

तदुक्तं—

आषं क्वन्दस्य दैवत्यं विनियोगस्तथैव च ।

वेदितव्यं प्रयत्नेन सर्व्वत्रैव विशेषतः ॥ इति ॥

एवञ्चोद्धारस्य श्वेतवर्णकथनं गायत्र्याश्वाग्निमुखवर्णनं स्तुतिमात्रं
 च्छब्दादिकस्मरणे पाठिकक्रमो ग्राह्यः ।

ऐशान्यभिमुखो भूत्वा शुचिः प्रयतमानमः ।

आचान्तः पुनराचामेत् ^१ऋतमन्त्राभिमन्त्रितम् ॥

ऋतमन्त्रमिति—

ऋतञ्च मत्यश्चाभीध्येत्याद्यभिमन्त्रितम् ।

अन्तरं शुध्यति ह्येवमन्नपानमलीकृतम् ॥

शङ्खः—

इत्येवमुक्त्वा कर्त्तव्यं ततः मन्मार्जनं जलैः ।

आपो ह्येति तिसृभिर्यथावदनुपूर्वशः ॥

त्रिरावर्त्त्य तु सावित्रीं प्रणवं व्याहृतीस्तथा ।

मार्जनञ्च तथा कृत्वा आपो ह्येति मार्जयेत् ॥

माहुर्मृचञ्च प्रक्षिप्य ऊर्द्धं माहुं समुत्क्षिपेत् (१) ।

अधोभागविशिष्टायामसुरा यान्ति मन्त्रयम ॥

मर्व्वतौर्याभिषेकस्य ऊर्द्धं मन्मार्जनाद्भवेत् ।

अधमर्षणसूक्तेन मार्जनं कारयेत्ततः ॥

शस्य आपस्य द्रुपदां कामतस्तु प्रयोजयेत् ।

ॐकारपूर्वां गायत्रीं अलिङ्गामघमर्षणम् ॥

मातस्य ब्रह्म चैतदे पुरा दृष्टं स्वयम्भवा ।

एवं मन्मार्जनं कृत्वा वाङ्मशुद्ध्यर्थकारणात् ।

तथाभ्यन्तरशुद्ध्यर्थं प्राणायामं समाचरेत् ॥

मतमेव सातत्यं नित्यानुष्ठेयतया स्वार्थं प्रत्ययः । ब्रह्म वेदः
कामस्य विषयमिदं शन्न आप इत्यादि कामत इति श्रुतेः ।

शङ्खः ।

इत्येवमुक्त्वा कर्त्तव्यं ततः मन्मार्जनं जलैः ।

आपो हि ष्ठेति तिसृभिर्यथावदनुपूर्वशः ॥

हिरण्यवर्णिति च वै^१ ऋग्भिश्चतसृभिस्यथा ।

शंसो देवौति च तथा शन्न आपस्तथैव च ॥

इदमापः प्रवहतां तथा मन्त्रमुदीरयेत् ।

इत्येवमुक्तेति प्रपद्ये वरुणं देवमित्यादि मां रक्षन्, मर्षतः

इत्यन्तं मन्त्रकदम्बमुक्तेत्यर्थः ।

पुनः शङ्खः ।

आचम्यैवं पुरा प्रोक्त्वा तौर्यमन्मार्जने तु ये ।

मन्त्रास्तेर्मन्त्रितं तोय मृद्धिं भृमौ तथा क्षिपेत् ॥

क्षिप्तेन मृद्धिं तोयेन पापमस्य प्रणश्यति ।

भृमौ क्षिप्तेन हन्यन्ते त्वक्षिरादेव शत्रवः ॥

व्याहृतीः कौर्त्तयेष्वैव तथेवाव्ययमक्षरम् ।

आचम्यैवं अनन्तरोक्ताचमनकल्पेन तौर्यमन्मार्जने अन्तर्जल-
मार्जने पुरा प्रोक्त्वा आपो हिष्ठेत्याद्याः, अव्ययमोद्धाररूपम् ।

१ (ख)— वदेदसिञ्च तिसृभिस्यथा ।

तथा तत्रैव—

उपसृग्नेत्तथा पश्चान्मन्त्रेणानेन मन्त्रितः^१ ।

अन्तस्वरसि भूतेषु गुहायां विश्वतो मुखः ।

त्वं यज्ञस्त्वं वषट्कार आपो ज्योती रसोऽमृतम् ॥

उपसृग्नेदाचामेत् ।

आचम्य च ततः पश्चादादित्याभिमुखो जलम् ।

उदृत्यं जातवेदेति मन्त्रेणानेन च क्षिपेत् ॥

एष एव विधिः प्रोक्तः मन्ध्ययोश्च द्विजातिषु ।

एष एव मध्याह्नमन्ध्योक्तः ।

पूर्वां मन्ध्यां जपेत्तिष्ठन्नासीनः पश्चिमान्तथा ।

ततो जपेत् पवित्राणि पवित्रं वाऽथ शक्तितः ॥

स्रष्टयो दीर्घमन्ध्यत्वात् दीर्घमायुरवाप्नुयुः ।

पवित्राणि अघमर्षणादीनि पवित्रमित्यादीनि च शङ्खनेक्तानि दीर्घमन्ध्यत्वं दीर्घकालव्याप्य दीर्घमन्ध्याकरणञ्चैतत् दीर्घायुः-कामस्य, जपेतिकर्त्तव्यताऽप्ये वक्ष्यते ।

हृन्दोगपरिशिष्टे कात्यायनः—

अत ऊर्द्धं प्रवक्ष्यामि मन्ध्योपासनिकं विधिम् ।

अनर्हः कर्मणां विप्रः मन्ध्याह्वीनो यतः स्मृतः ॥

मन्धे पाणौ कुशान् कृत्वा कुर्यादाचमनक्रियाम् ।

मन्धः सोपयहः कार्थ्यो दक्षिणः सपवित्रकः ॥

उपयहः बहवः कुशाः ।

पवित्रमधिकृत्यास्माभिः कृत्यरत्नाकर एवोक्तं तत्रैव ज्ञेयम् ।

कर्मान्ते^१ वारिणात्मानं परिच्छिद्य समन्ततः ।

शिरसो मार्जनं कुर्यात् कुशैः शोदकविन्दुभिः ॥

कर्मान्ते पूर्वोक्त-कर्मावसाने आत्मानं सर्वतो वारिणा वेष्टयित्वा
रक्षा कार्य्यत्यर्थः ।

प्रणवो भूर्भुवः स्वस्त्य मावित्री च ततोयिका ।

अद्वैतयास्तृचस्यैव चतुर्थ इति मार्जनम् ॥

भूराद्यास्तिस्र एवैता महाव्याहृतयोऽव्ययाः ।

महर्जनस्तपः सत्यं गायत्री शिरसस्तथा^२ ॥

आपो ज्योती रसोऽमृतं ब्रह्मभूर्भुवः स्वरोम् । इति शिरसः ।

प्रतिप्रतीकं प्रणवमुच्चारयेदन्ते च शिरसः ।

तथा—

एता एतां सद्धानेन तथैभिर्दृशभिः सह ।

त्रिर्जपेदायतप्राणः प्राणायामः म उच्यते ॥

करेणोद्धृत्य मलिलं घ्राणमासक्य तत्र च ।

जपेदनायतासुर्वा त्रिः सहस्राऽघमर्षणम् ॥

एताः व्याहृतौः एतां गायत्रीं अनेन शिरसा एभिः प्रणवैर्दृशभिः

महेत्यर्थः अनायतासुर्व्वेति विकल्पात् आयतासुर्व्वेति नेयम् ।

मार्जनान्तरं शङ्खः ।

उपस्पृशेत्ततः पश्यान्मन्त्रेणानेन धर्मान्तः ।

अन्तस्वरसि भूतेषु गुहायां विश्वतो मुखः ।

त्वं यञ्चस्त्वं वषट्कार आपो ज्योतीरसोऽमृतम् ॥

एतच्चाचमनान्तरं कृतमपि शाख्यन्तरोक्ताघमर्षणानन्तरमनु-
ष्ठेयम् वाजसनेयिनान्तु द्रुपदाघमर्षणानन्तरमनुष्ठेयम् । शङ्खेना-
येतदनन्तरं सूर्याञ्जलिदानोक्तेः ।

अघमर्षणमुक्त्वा कन्दोगपरिशिष्टे कात्यायनः ।

तथा ^१चाकं प्रतिप्रोहेत् त्रिकेणाञ्जलिनाम्भसः ॥

तच्चित्रमित्यूग्द्वयेनैवोपतिष्ठेद^२नन्तरम् ।

प्रतिप्रोहेत् चिपेत् । त्रिकेण प्रणव व्याहृति सावित्र्यात्मकेन ।
तच्चित्रमित्यूग् द्वयेनोपतिष्ठेदनन्तरं उदृत्यं जातवेदसमित्यादि
षिचन्देवानामिति च उदयन्तममस्यरीति च ।

तथा—

मन्ध्याद्वयेऽप्युपस्थानमेतदाङ्गर्शनौषिणः ।

^१मन्ध्याङ्गेऽनुद्वये वापि विभ्राजादौ ऋष्या जपेत् ॥

विभ्राङ्गिति विभ्राङ्गुहृदि इत्यर्थवाक्यं शिरःसङ्कल्पः ।
मन्त्रत्वात् ब्राह्मण पुरुषसूक्तञ्च । इच्छयेति काम्यविषयं न तु
नैत्यिकम् ।

तदसंसक्तपार्ष्णिर्वा एकपादङ्गपादपि ।

कुर्व्यात् कृताञ्जलिर्वापि ऊर्ध्ववाङ्गुरथापि वा ॥

तत् उपस्थानमसंसक्त-पार्ष्णिर्भूम्यामलङ्गगुल्फभागः ।

१ मूले उत्थायाकं ।

२ कृत्वा दिवाकरम् ।

३ मूले मध्येत्तद् उपर्यस्य ।

यत्र स्यात् कृच्छ्रभृयस्त्वं श्रेयसोऽपि मनीषिणः ।
 भृयस्त्वं ब्रुवते तत्र कृच्छ्राच्छ्रेयो ऽप्यवाप्यते ॥
 तिष्ठेदोदयनात् पूर्वां मध्यमामपि शक्तिः ।
 आसीतोद्दयाच्चान्यां सन्ध्यां पूर्वं त्रिकं जपन् ॥
 एतत् सन्ध्यात्रयं प्रोक्तं ब्राह्मणं यदधिष्ठितम् ।
 यस्य नास्त्यादरस्तत्र न स ब्राह्मण उच्यते ॥
 आ उद्गमनादातारकोदयात् यदधिष्ठितं यदधीनम् ।
 सन्ध्यालोपस्य चाकर्त्ता ज्ञानशीलस्य यो द्विजः ।
 तं दोषा नोपसर्पन्ति गह्वत्पन्तमिवोरगाः ॥

मनुः—

उत्पायावश्यकं कृत्वा कृतशौचः समाहितः ।
 पूर्वां सन्ध्यां जपन् तिष्ठेत् काले चैवापरां चिरम् ॥
 ऋषयो दीर्घसन्ध्यत्वाद्दीर्घमायुरवाप्नुयुः ।
 आवश्यकं मूत्रपुरीषादि-कर्षं चिरमित्युभयोः सन्ध्ययोः सम्ब-
 द्धत्वं दीर्घकालत्वं दीर्घकालव्याप्तिः ।

तथा ।—

आचम्य प्रयतो नित्यमुभे सन्ध्ये समाहितः ।
 गृध्रौ देशे जपन् जप्यमुपामौत यथाविधि ॥
 पूर्वां सन्ध्यां जपंस्तिष्ठेत् सावित्रीस्मार्कदर्शनात् ।
 पश्चिमान्तु' समामीनः सम्यग्ब्रविभावनात् ॥
 अकारश्च उकारश्च मकारश्च प्रजापतिः ।
 वेदत्रयं निराकृत्य भूर्भुवः स्मरितौति, च ॥

त्रिभ्य एव च वेदेभ्यः पादं पादमदूदहत् ।

त(ड)दित्युचोऽस्याः सावित्र्याः परमेष्ठी प्रजापतिः ॥

एतदचरमेतान् जपन् व्याहृतिपूर्विकाम् ।

सन्ध्ययोर्वेदविद्विप्रो वेदपुण्येन युज्यते ॥

एतदचरं प्रणवं वेदपुण्येन वेदजपपुण्येन ।

सहस्रकृत्वस्त्वभ्यस्य बह्विरेतन्निकं द्विजः ।

महतोऽप्येनमो मासाल्चचेवाह्विर्विसुच्यते ॥

विष्णुपुराणे—

सर्वकालमुपस्थानं सन्ध्ययोः पार्थिवेष्यते ।

अन्यच्च सूतकाशौचविभ्रमातुरभीतितः ॥

विभ्रमो भयं विनैव व्याकुलता ।

योगियाजवस्त्र्यः—

सन्ध्या येन न विज्ञाता न च सन्ध्यात्प्रपासिता ।

जौवस्त्रेव भवेच्छूद्रो मृतः स्या चैव जायते ॥

अनार्त्तयोस्त्रुजेद्यस्तु स विप्रः शूद्रसम्पितः ।

प्रायश्चित्ती भवेच्चैव लोके भवति निन्दितः ॥

मनुः—

नानुतिष्ठति यः पूर्णां नोपास्ते यस्य पश्चिमाम् ।

स शूद्रवद्विष्कार्यः सर्वस्माद्विजकर्माणः ॥

दक्षः—

सन्ध्याहीनोऽशुचिर्नित्यमनर्हः सर्वकर्षसु ।

यदन्यत् कुरुते कर्म न तस्य फलभाग्यवेत् ॥

बौधायनः—

अपि चात्र प्रजापतिगौतौ श्लोकावदाहरन्ति ।

अनागतां तु ये पूर्वामतिक्रान्तान्तु पश्चिमाम् ।

सन्ध्यां नोपासते विप्राः कथन्ते ब्राह्मणाः स्युताः ॥

साद्यं प्रातस्तथा सन्ध्यां ये नो विप्रा उपासते ।

कामं तान् धार्मिको राजा शूद्रकर्मासु योजयेत् ॥

शातातपः—

अनागतान्तु यः पूर्वां सादित्याद्यैव पश्चिमाम् ।

नोपासीत द्विजः सन्ध्यां नामकौ^१ ब्राह्मणः स्युतः ॥

अङ्गिराः—

उभे सन्धे तु यो विप्रो मौनसासो समाहितः ।

दिव्यम्बर्षसहस्रन्तु ब्रह्मलोके महीयते ॥

अचि-शंङ्ख-वशिष्ठाङ्गिरो-पैठीनमिबौधायनाः—

सव्याहृतिं सप्रणवां गायत्रीं शिरसा सह ।

चिः पठेदायतप्राणः प्राणायामः स उच्यते ॥

आयतप्राणो नियतप्राणपवनः नियमश्च पूरके आकर्षणं कुम्भके

धारणं रेचके त्याग इति ।

तदुक्तं योगियाज्ञवल्क्येन—

नामिकाकृष्ट उच्छ्वासो ध्यातः पूरक उच्यते ।

कुम्भको निश्चलश्चासो बौध्यमानस्तु रेचकः ॥

नीलोत्पलदलस्थामं नाभिदेशे प्रतिष्ठितम् ।

१ (ख) स षष्ठोऽ (क) नामको— ।

चतुर्भुजं महात्मानं पूरकेणैव चिन्तयेत् ।

कुम्भकेन हृदि स्थाने ध्यायेच्च कमलामनम् ॥

पूरकेणेत्यादौ तृतीया मन्त्रमर्थ ।

ब्रह्माणं गौरवर्णाङ्गं चतुर्वक्त्रं पितामहम् ।

रेचकेनेश्वरं विद्याललाटस्थं महेश्वरम् ।

शुद्धस्फटिकमङ्गाशं निर्मलं पापनाशनम् ॥

गौरमत्र रक्तपर रक्तं प्रजापतिं ध्यायेदिति व्यासस्मृतेः ।

पुनर्यागियाज्ञवल्क्यः,—

पूरक-कुम्भक-रेचकैः प्राणायामस्त्रिलक्षणो ज्ञेयः ।

त्रिलक्षणस्त्रिविधः एवञ्च प्रत्येकमेव प्राणायामत्वात् प्रत्येकमेव
त्रिरावृत्तमन्त्रपाठः । एतावतैव प्राणायामचयसिद्धिः । अतएव
ततोऽन्ते शुद्ध्यते त्रिभिरित्युपसंहारः ।

व्यासः,—

आदानं रोध उत्सर्गो वायोस्त्रिस्त्रिः समभ्यसेत् ।

ब्रह्माणं केशवं शम्भुं ध्यायेदेताननुक्रमात् ॥

त्रिस्त्रिर्नवधा अथञ्च नवधाभ्यासः पदान्तरम् ।

त्रिविधं केचिदिच्छन्ति तथैव नवधाऽपरे ॥

इति योगियाज्ञवल्क्येनाभिधानात् । अनुक्रमात् शास्त्रा-
न्तरोक्तकमेण ।

एतेन— विष्णुपूर्वकमेव ध्यानम् । ब्रह्मपूर्वकध्यानमिति पचा-
न्तरम् । प्राणायामे कुम्भकमात्र एव मन्त्रपाठः । इत्याद्यसत्-
पदान्ते शिष्टापरिगृह्यैतत्वादेवोपेक्षिताः ।

प्राणायामोत्तरमाचमनेषु च प्रातःसूर्यस्येत्यादिमन्त्रः । मध्याह्ने
आप इति मन्त्रः । सायं अग्निसेत्यादि मन्त्रः ॥

तद्यथा मैत्रायणीय गृहपरिशिष्टम्—

प्रातः सूर्यस्य मेत्युक्त्वा सायमग्निश्च मेति च ।

आपः पुनन्त मध्याह्ने कुर्यादाचमनन्तथा ॥

पूरक-कुम्भक-रेचकैर्भ्रिलित्वा एक एव विनियोकव्यः ।
आचम्याग्निश्च मा मन्यसेति सायमपः पौत्वा सूर्यस्य मा मन्यसेति
प्रात इति बौधायनवाक्यस्य वाजमनेयिनां नियताचार इति ।

वृहस्पतिः,—

वद्भासनं संनियम्य^१ सृत्वाचार्यादिकन्तथा ।

सस्त्रिमौलितदृष्टौनौ प्राणायामं समभ्यसेत् ॥

स्वमात्मानम् ।

शङ्खः,— आदौ देवतामार्घं कन्दश्च संस्मरेत् ।

अथास्याः सविता देवता ऋषिर्विश्वामित्रो गायत्री कन्दः ।

ॐकारश्च प्रणवो व्याख्यातः ।

ॐ भूः ॐ भुवः ॐ स्वः ॐ महः ॐ जनः ॐ तपः ॐ सत्यं

इति महाव्याहृतयः ।

आपोऽज्योती रभोऽमृतं ब्रह्मभूर्भुवः स्वराम् इति शीर्षम् ।

दक्षः—

सविता देवता यस्या मुखमग्निस्त्रिपाद् स्थितः ।

विश्वामित्रश्च ऋषिश्चन्दो गायत्री सा विशिष्यते ॥

योगियाज्ञवल्क्यः,—

प्राणस्थायमनं कृत्वा आचामेत् प्रयतोऽपि मन् ।

आन्तरं खिद्यते यस्मात्तस्मादाचमनं स्मृतम् ॥

कन्दोगानान्तः,—

अहश्च-रात्रिश्चादित्यश्च मा पुनातु स्वाहेति प्रातः । मध्याह्ने
आपः पुनन्विति । मायं रात्रिश्च मा वरुणश्च मा पुनातु
स्वाहेति गोभिल एव प्रमाणम् । सकलकन्दोगसम्प्रदायश्च ।

कात्यायनः,—

पुष्याण्यम्बुमिश्राणि ऊर्द्धमुत्क्षिप्योर्द्धवाङ्गः सूर्य्यमुदीचेत् ।

उदत्यं उदयन्तं चित्रं तच्चक्षुरिति गायत्र्या च यथाशक्ति ।

योगियाज्ञवल्क्यः,—

प्राणवो भूर्भुवः स्वः स्वाङ्गानि हृदयादयः ।

गायत्र्यावाहने पुनर्योगियाज्ञवल्क्यः,—

आवाह्य यजमानेन तेजोसौति विधानतः ।

तत्रावाह्य जपित्वा च नमस्कृत्य विमर्जयेत् ॥

गायत्रीमधिकृत्य श्रातपथश्रुतिः ।

गायत्र्यस्येकपदौ द्विपदौ त्रिपदौत्यादि ।

अत्रैव विनियोगखण्डे बोधायनः । भावदोमित्यस्य मन्त्रस्य
विनियोगकार्यता दर्शिता ।

व्यामः—

आवाहयेत्तु गायत्रीं सर्वपापप्रणाशिनौम् ।

आगच्छ वरदे देवि श्चक्षरे ब्रह्मवादिनि ॥

गायत्री ऋन्दसां मातर्जपे मे सन्निधीभव ।

गायन्तं चायते यस्मात् गायत्री त्वं ततः स्मृता ॥

कन्दोगानां विमर्जनमन्त्रः ।

ॐ उत्तरे शिखरे जाते भूम्यां पर्वतवामिनि ।

ब्रह्मणा ममनुज्जाते गच्छ देवि यथासुखम् ॥

॥ इति गृहस्यरत्नाकरे मन्थोपामनतरङ्गः ॥

अथ जपविधिः ।

तत्र योगियाज्ञवल्क्यः.—

जपस्येह विधिं वक्ष्ये यथाकालं विधानतः ।

जलान्ते वाग्न्यगारे वा जले देवालयेऽपि वा ॥

गवां गोष्ठे पुण्यतीर्थे सिद्धचेत्रेऽथवा गृहे ।

गृहे त्रिकुण्डलं जपं नद्यान्तु चिह्नं स्मृतम् ॥

गवां गोष्ठे शतगुणमग्न्यागारे शताधिकम् ।

सिद्धचेत्रेषु तीर्थेषु देवतायास्तु सन्निधौ ॥

१ [महसं शतकोटीनमनन्तं विष्णुसन्निधौ ।]

तिष्ठन्नेदोचमाणोऽर्कं जपं कुर्यात् समाहितः ॥

अन्यथा प्राङ्मुखः कुर्यादित्यमाणक्रमेण तु ।

प्रागग्रेषु कुशेवमामीनस्यामने शुभे ॥

नात्युच्छ्रितैर्वातिनोर्वाहर्भपाणिः सुमन्थतः ।

स्फटिकेन्द्राल-रुद्राल-पुत्रस्त्रीवसुद्धवेः ॥

१ (ख) पुस्तकं । । चिह्नितं परिहर्तव्यम् ।

अक्षमाला तु कर्त्तव्या उत्तमा ह्युत्तरोत्तरा ।
 कोव्यादिका भवेद्दृष्टिरक्षमाला विशेषतः ॥
 अपस्य क्रियमानस्य तस्मात् श्रेष्ठा परापरा ।
 अभावे त्वक्षमालायाः कुशग्रन्थ्याऽथ पाणिना ॥
 अप एवं हि कर्त्तव्य एकाग्रमनसैव हि ॥

इन्द्राक्षः आरुकमिति पारिजातः । कोव्यादिकेत्यादि-
 शब्देनाव्युदादिसंख्याग्रहणम् ।

शङ्खः,—

कुशग्रन्थ्यामासीनः कुशोत्तरीयवान् कुशपवित्रपाणिर्दक्षमुखः
 पूर्वाभिमुखो वाऽक्षमालामादाय देवतां ध्यायन् अपं कुर्यात् ॥
 सुवर्णमणिमुक्तास्फटिक-पद्माक्षेत्राक्ष-पुत्रस्त्रीवकानामन्यतमा-
 दक्षमालां कुर्यात् । कुशग्रन्थिकृतां वामहस्तोपथामैर्वा गणयेत् ॥
 देवतां ध्यायन्निति देवताधानस्य जपान्तर्विधानेन यत्र न
 देवताविशेषविधिः तत्रापि मन्त्रप्रकाशा देवता ध्येया, वृषी
 स्वल्पमासनं हस्तोपथामः अङ्गुलिनतिः ।

नरसिंहपुराणे,—

त्रिविधो जपयज्ञः स्यात् तस्य भेदं निबोधत ।
 वाचिकस्य उपांशुस्य मानसस्य त्रिधा मतः ।
 त्रयाणां जपयज्ञानां श्रेष्ठान् स्यादुत्तरोत्तरः ॥
 यदक्षनौचस्वरितैः स्पष्टशब्दसमाचरैः ।
 मन्त्रमुच्चारयेद्भक्तं जपयज्ञः स वाचिकः ॥

१ (ख) सूर्याभिमुखो वा । २ (ख) जपाङ्गुलतया ।

ग्रनेरुच्चारयेन्मन्त्रमीषदोष्ठौ च चालयेत् ।

किञ्चिच्छब्दं स्वयं विद्यादपांशुः स जपः स्मृतः ॥

धिया यदक्षरश्रेण्या वर्णादूर्णं पदात् पदम् ।

शब्दार्थचिन्तनाभ्यामः स उक्तो मानसो जपः ॥

एवञ्च त्रिविधस्य जपस्य विधानात् ।

नोञ्चैर्जप्य बुधः कुर्यात् सावित्याश्च विशेषतः ।

इति शङ्खोक्तनिषेधोऽन्यफलाभिप्रायः ।

ध्यायेत मनसा मन्त्रं जिह्वोष्ठौ न विचालयेत् ।

न कम्पयेच्छिरोपीवं दन्तं नैव प्रकाशयेत् ॥

इति योगियाज्ञवल्क्योक्तं मानसजपविषयं महत्त्वम् ।

योगियाज्ञवल्क्यः,—

न चङ्क्रमस्य विहसस्य पार्श्वमवलोकयन् ।

नापाश्रितो न जल्पस्य न प्रावृत्तशिरास्तथा ॥

न पदा पादमाक्रम्य न चैव हि तथा करौ ।

न वा समाहितमना न च संश्रावयन् जपेत् ॥

प्रच्छन्नानि च दानानि ज्ञानञ्च निरहङ्कृतम् ।

जप्यानि च सुगुप्तानि एषां फलमनन्तकम् ॥

उपांशुजपशक्तस्य शंस्याच्छतगुणो भवेत् ।

सहस्रं मानसः प्रोक्तो यस्माद्ज्ञानसमो हि सः ॥

शंस्यादुच्चैः पठनीयादिति कल्पतरुः ।

न क्लिप्तवासा क्लिप्ताङ्गो जपादीनापरैर्बुधः ।

वस्त्रनिश्च्योतनं प्रेताः परिवार्यं पिवन्ति हि ॥

व्रतादृते नार्द्रवासा नैकवासाः समाचरेत् ।
 न जीर्णन न नीलेन परिक्षिष्टेन वा जपेत् ॥
 परिवार्य्य वेष्टयित्वा क्षिष्टेन मलिनेन च ।
 यच्च-राक्षस-भूतानि सिद्धविद्याधरा गणाः ॥
 हरन्ति प्रसभं यस्मात् तस्मान्मुक्तं समाचरेत् ।
 जपकाले न भाषेत व्रतहोमादिकेषु च ॥
 एतेष्वेवावसक्तन्तु यद्यागच्छेद्द्विजोत्तमः ।
 अभिवाद्य ततो विप्रं योगक्षेमञ्च कारयेत् ॥
 स्त्री-शूद्र-पतितांश्चैव रासभञ्च रजस्वलाम् ।
 जपकाक्षे न भाषेत जपहोमादिकेषु च ॥
 तूष्णीमामीत तु जपं स्याण्डालपतितादिकान् ।
 दृष्ट्वा तान् वार्य्युपसृष्ट्याभास्य स्नात्वा पुनर्जपेत् ॥
 आचम्य प्रयतो गित्यं जपेद्दशुचिदर्शने ।

चङ्गमणं चक्षुः अपाञ्चितः कुद्यादाविति शेषः ।

न चैव हि तथा करौ आक्रमेदित्यनुषङ्गः । करौ पदा
 आक्रम्येति शेषः । इति कल्पतरुः । एतेष्वेव जपहोमादिषु श्रवमन्त्रं
 प्रवृत्तम् ।

वेदमेव जपेन्नित्यं यथाकालमतन्द्रितः ।

तं ह्यस्याहुः परं धर्मासुपधर्माऽन्य उच्यते ॥

वेदमेवेत्यावश्यकतायां एवकारः फलाधिष्ठाभिप्रायको वा
 परमो धर्म इत्युपसंहृतेः । अतो न जपान्तरनिषेधः ।

अत्रिः,—

सर्व्ववेदपवित्राणि वक्ष्याम्यहमतःपरम् ।

येषां जपैश्च होमैश्च पूयन्ते तमसा^१वृताः ॥

अघमर्षणं देवकृतः शुद्धवत्यस्तरत्समाः ।

कुष्माण्डः पावमान्यश्च जुह्वा सावित्र्यमेव च ॥

विमलं शिरः सङ्कल्पं विवर्णं रोहितं ततः ।

भारुण्डानि च सामानि गायत्र्यं भैरवन्तथा ॥

शतद्वित्रियमथर्ष्वशिरस्त्रिसुपर्णं महाव्रतम् ।

अभौषज्जाः पदसोमाः सामानि व्याहृतीस्तथा ॥

अवलिङ्गा बार्हस्पत्यश्च वाक्सूक्तं मध्वृचस्तथा ।

गोसूक्तश्चाश्वसूक्तश्च इन्द्रसूक्ते च सामनौ ॥

त्रीष्णाव्यदोहानि रथन्तरश्च

अग्निव्रतं वामदेव्यं वृहस्प ।

एतानि जप्तानि पुनन्ति जन्तुम्

जातिस्मरत्वं लभते य इच्छेत् ॥

देवकृतः देवकृतस्यैव इत्यादिमन्त्रः । जुह्वा^२ सावित्र्यं जुह्व-

प्रकाशिका जातवेदम इत्यादि षड्क् । विमलशब्दो हंसः

शुचिषदित्यादि । शिरः सङ्कल्पः— यज्यायत इत्यादि षडृचः ।

भारुण्डानि यत्ने कृष्ण इत्येकविंशति सामानि । शतद्वित्रियं

नमस्ते इन्द्रमन्त्रवे इत्येकादशानुवाकाः ।

चिसुपर्णं ब्रह्मसेतुमित्यनुवाक्चयं तैत्तिरीयश्रुतौ प्रसिद्धम् ।
 महाव्रतं राजसं साम अभिषङ्गा पुरोज्योति वो नुम^१ इत्यादि-
 सामचयं । पदलोमाः सामचतुष्कं । सामानि व्याहृतीन्तथेति
 व्याहृतिसामानीत्यर्थः । अर्वाङ्गा आणे द्विष्टेत्येवमादयः ।
 बार्हस्पत्यं गणानान्त्वामित्यादि च्चक् । वाक्सूक्तं प्रथमं वाचेऽग्नि-
 मित्यादि । मध्वचः-मधुवाता इत्यादि तिस्रः । गोसूक्ताश्वसूक्ते
 सामनी यदित्राहं यथान्नमित्यस्यां च्चचि प्रसिद्धे । इन्द्रसूक्ते
 सामनी इति एतात्विन्द्रैस्तु वामेत्यस्यामृचि प्रसिद्धे । अचि-सृतौ
 चेतान्यधिकानि ।

योगियाज्ञवल्क्यः—

अथोपतिष्ठेदादित्यं मूर्द्धि पुष्पान्वितं जलम् ।
 प्रक्षिप्योदयमुदृत्यं चित्रं तच्चक्षुरित्यपि ॥
 हंसः शुचिषटेतानि शुभानि पावनानि च ।
 एतज्जपेदूर्ध्ववाक्कः सूर्य्यन्वीक्ष्य समाहितः ॥
 गायत्र्या च यथाशक्ति चोपस्थाय दिवाकरम् ।
 विभ्राडित्यनुवाकेन सूक्तेन पुरुषस्य च ॥
 शिरःसङ्कल्पेन तथा मण्डलब्राह्मणेन च ।
 दिवाकौर्त्यैश्च मौरैश्च मन्त्रैरन्यैश्च शक्तितः ॥
 जपयज्ञो हि कर्त्तव्यः सर्वदेवप्रणीतकैः ।
 पवित्रैर्विधिस्नान्यैर्गुह्योपनिषदा तथा ॥

१ (ग) ज्योतिरोन्धम ।

२ (क) शुद्धोपनिषदा ।

अध्यात्मविद्या विविधा जप्तव्या जपसिद्धये ।

प्रदक्षिणं नमस्कृत्य समावृत्योपविश्य च ॥

दर्भेषु दर्भपाणिः स्यात् प्राङ्मुखः प्राञ्जलिः स्थितः ।

अध्याचैस्तु यथाशक्ति ब्रह्मयज्ञं समाचरेत् ॥

विभ्राडित्यादयः सप्तदश ऋचः । पुरुषसूक्तं सहस्रशीर्षेत्यादि
षोडशऋचः । शिरःसङ्कल्पो यज्जायतो दूरमित्यादि । मण्डलब्राह्मणं
तदेतन्मण्डलं तपतीत्यादि त्रयोविंशतिकण्डिकाः ।

दिवाकीर्त्या ऋचस्माचमित्याद्याश्चत्वारोऽध्याया इति पारिजातः ।

अधेतिसप्तदाद्ये दिवापठनीयैः शतरुद्रादिभिरिति कल्पतरुः ।

अन्यैरिति सौरैर्ऋत्वेर्ऋत्वेत्याद्यैः । पवित्रैः यद्देवा इत्याद्यैः ।

गृह्यमप्रकाशं जीवब्रह्मणोरैक्यं तत्प्रकाशको वेदभागो गृह्योप-
निषदः ।

बौधायनः,—

अप आचम्य दर्भेष्वामौनो दर्भान् धारयमाणः माविचौ
महस्रकल आवर्त्तयेत् । शतकलो ऽपरिमितकलो वा दशावराम् ।

इत्यनेन दशत ऊर्द्धं शतादूर्वागपरिमितत्वम् ।

मनुः,—

ॐकारपूर्विकास्त्रिस्रो महाव्याहृतयो ऽव्यायाः ।

त्रिपदा चैव गायत्री विज्ञेया ब्रह्मणो मुखम् ॥

योऽधीतेऽह्न्यह्न्यतास्त्रौणि वर्षाण्यतन्द्रितः ।

स ब्रह्म परमभ्येति वायुभूतः स्वमूर्त्तिमान् ॥

एता व्याहृतिर्साहता गायत्रीः वायुभूतो वायुवच्छीघ्रक्रियः ।

स्वमूर्त्तिमान् इन्द्रियाश्रय एतेन जीवस्त्रेव ब्रह्म परमभ्येतीत्यर्थः ।
यद्वा स्वमूर्त्तिमान् ज्ञानादिविशेषगुणशून्य इत्यर्थः ।

तथा,— एकाक्षरं परं ब्रह्म प्राणायामः परन्तपः ।

सावित्र्यास्तु परं नास्ति मौनात् सत्यं विशिष्यते ॥

चरन्ति सर्वा वैदिक्यो जुहोति-यजति-क्रियाः ।

। अक्षरन्वचरं ज्ञेयं ब्रह्मा चैव प्रजापतिः ॥

अक्षरन्ति विनाशिन्यो भवन्ति अक्षरमोकारः तस्य मोक्षफल
न चरतीत्यक्षरं प्रजापतित्वञ्च प्रजाप्रतिपादकत्वेन ॐकारस्य
बोध्यम् ॥ अक्षरत्वं ब्रह्मत्वम् ।

यमः— ऋषयः ऊचुः—

किम्बै परमकं ब्रह्म किम्बै परमकन्तपः ।

उपवासात् परं किम्बै किम्बै मौनाद्विशिष्यते ॥

यम उवाच—

ॐकारः परमं ब्रह्म प्राणायामः परन्तपः ।

सावित्र्यास्तु परं नास्ति मौनात् सत्यं विशिष्यते ॥

अङ्गिरा—

प्रणवाद्यास्तथा वेदाः प्रणवे पर्यवस्थिताः ।

ऋषयः परमं सर्वमभ्यसेत् प्रणवन्ततः ॥

प्रणवे नित्ययुक्तस्य व्याहृतीषु च सप्तसु ।

त्रिपदायान्तु गायत्र्यां न भयं विद्यते कश्चित् ॥

शङ्खः— सावित्रीजप्यनिरतः स्वर्गमाप्नोति मानवः ।

सावित्रीजप्यनिरतो मोक्षोपायञ्च विन्दति ॥

तस्मात्सर्व्वप्रयत्नेन त्वातः प्रयतमानसः ।

गायत्रीन्तु जपेद्भक्त्या सर्व्वकल्मषनाशिनीम् ॥

मोक्षोपायस्तत्त्वबोधः ।

याज्ञवल्क्यः—

वेदा अथ पुराणानि सेतिहासानि शक्तिः ।

जपयज्ञार्थसिद्ध्यर्थं विद्याज्ञाधात्मिकीञ्जपेत् ॥

मनुः—

जपेनैव तु संसिद्धोद्भाङ्गणो नात्र मंगयः ।

कुर्यादन्यन्न वा कुर्यान्मैत्रो ब्राह्मण उच्यते ॥

मित्र आदित्यः तद्देवताका ऋक् मैत्रो सावित्रौ तत्-
प्रधानो ब्राह्मणो नित्यं सावित्रीजप्यनिरतः, अतो मैत्रः ।

वशिष्ठः—

यथाग्निर्वायुना धूतो हविषा चैव दीप्यते ।

एवं जप्यपरो नित्यं मन्त्रयुक्तः सदा दिजः ॥

अत्र च समस्तवेदाध्ययनवता आदावारभ्य वेदपाठेन स्वाध्यायः
करणौयः । एकदेशाध्यायिना पुरुषसूक्तादिपाठेन सावित्रीमाचा-
ध्यायिना पुराणपाठेनेति व्यवस्थेति परिज्ञातः ।

याज्ञवल्क्यः—

शाकथावकभैक्ष्याणि पयोमूत्रफलाणि च ।

दधि सर्पिस्तथा ह्यापः प्रशस्ताः ह्युत्तरोत्तरं ॥

चरवो ह्युपवामस्य भैक्ष्यं नक्तमृतानि च ।

एतान्यनुव्रतान्याहुः शस्तानि जपकर्म्मणि ॥

अनश्रावितान्तरा ईषदमिद्ध ओदनश्चरिह पूर्ववाक्चे
उपात्तस्याग्रिमवाक्चे भैक्ष्यस्योपादानमुत्कर्षबोधनार्थम् । विमं
मृणालम् । हविष्यान्नानि यवादीनि । अनुव्रतानि जप-
व्रतस्याङ्गानि । (काम्य)नैमित्तिकजपविधिविषयश्चैतत् । नित्यजपे
पञ्चयज्ञावशिष्टभोजनविधनुरोधात् । अत्र शाकादीनां विकल्पः ।

भक्ष्यविशेषेण जपारम्भे एकादशुपवामोऽपि न कर्त्तव्य इति
प्रकाशकारमतमनादेयम् । न ह्यत्र रागप्राप्तभोजनं विधीयते ।
अपि तु नियम्यते ततश्च जपप्रवृत्तो यदि भुङ्क्ते तदा शाकादिक-
मेव । न तु भुक्त एवेत्यर्थ इति भोजनस्याविधानात् ।

नरसिंहपुराणे,—

दर्भेषु दर्भपाणिः मन् प्राङ्मुखः सुममाहितः ।

प्राणायामन्त कुर्वीत यथाशक्तिमतन्द्रितः ॥

जपेदहरहः स्नात्वा मावित्रौ जपते द्विजः ।

अथ पुष्याञ्जलिन्दत्वा भानवे ऊर्द्धवाङ्कः ॥

उदत्यञ्च जपेन्मन्त्रं चित्रं तच्चक्षुरित्यपि ।

प्रदक्षिणमुपावृत्य नमस्कृत्य ततः प्रभुम् ॥

पितृषिर्षिगणदेवादीर्नङ्गिः मन्तर्पयेत्ततः ।

॥ इति गृहस्यरत्नाकरे जपतरङ्गः ॥

अथ तर्पणविधिः ।

तत्र विष्णुः,—

स्नातश्चाद्र्द्रवामा देवश्च ऋषिपितृतर्पणमभ्यःस्य एव कुर्यात् ।
परिवर्त्तितवामाश्चेत्तीर्थतीरमुत्तीर्थ्य ।

याज्ञवल्क्यः—

स्नात्वा देवान् पितृंश्चैव तर्पयेदर्चयेत्तथा ।

देवान् ब्राह्मणादौन् अर्चयेत्तस्मिन्नेऽर्चयेत्तस्मिन्नेः पुष्याक्षतादिभिः ।
पितृंश्च आद्रेन ।

शातातपः,—

तर्पणन्तु शुचिः कुर्यात् प्रत्यहं स्नातको द्विजः ।

देवेभ्यश्च ऋषिभ्यश्च पितृभ्यश्च यथाक्रमम् ॥

शुचिर्मन्त्रस्नानादिनाऽपि । प्रत्यहमिति वचनास्त्रित्याधिकारः ।

विष्णुपुराणे,—

शुचिवस्त्रधरः स्नातो देवर्षिपितृतर्पणम् ।

तेषामेव हि तौर्थेन कुर्वति सुममाहितः ॥

तेषां देवर्षिपितृणाम् ।

कन्दोगपरिशिष्टे कात्यायनः,—

यवाद्भिस्तर्पयेद्देवान् मत्तिलार्द्धिः पितृनपि ।

नामान्ते तर्पयामौति आदावोमिति च ब्रुवन ॥

ब्रह्माणं विष्णुं रुद्रं प्रजापतिं देवान् कन्दांसि वेदान् ऋषीन्
पुराणानाचार्यान् गन्धर्वांनितराचार्यान् मन्त्रत्वरं मावयवं देवै-
रप्सरसो देवानुगान् नागान् मागरान् पर्वतान् मरितो नगान्

दिव्यान् मनुष्यान् यज्ञान् रक्षांसि पिशाचान् सुपर्णान् भूतानि पशून्
 वनस्यतौन् श्लेषधौर्भूतग्रामं चतुर्विधमित्युपवीती । प्राचीनावौतौ
 यमं यमपुरुषं कव्यवालं नलं सोमं यममर्थ्यमनन्तथा अग्निष्वात्तान्
 वर्हिषदः सहत् सहत् । अथ खान् पितृन् मातामहादीनिति प्रति-
 पुरुषमभ्यसेत् । ज्येष्ठभ्रातृ-शशुरपितृव्यमातुलांश्च मातृपितृवंश्यांश्च ।
 ये चान्ये मत्त उदकमर्हन्ति तांस्तर्पयामि इत्ययमवसानेऽञ्जलिः ।

अथ श्लोकाः ।

कायां यथेच्छेच्छरदातपार्तः

पथः पिपासुः क्षुधितोऽलमन्नम् ।

बालो जनिर्चौ जननीश्च बालं

योषित् पुमांसं पुरुषश्च योषाम् ॥

तथा भूतानि सर्वाणि स्थावरानि चराणि च ।

विप्राददकमिच्छन्ति सर्वेऽभ्युदयकाङ्क्षिणः ॥

तस्मात् सदैव कर्त्तव्यमकुर्वन् महतैनसा ।

युज्यते ब्राह्मणः कुर्वन् विश्वमेतदिभर्त्सि हि ॥

पुराणानिति तु आचार्यविशेषणं, प्रतिपुरुषमभ्यसेदित्यनेन
 पिशादीनां चयाणां मातामहादीनां चयाणामुदकाञ्जलिरावर्त्तते
 इत्युक्तम् ।

जपानन्तरं योगियाज्ञवल्क्यः—

तत्र सन्तर्पयेद्देवानृषीन्देवगणांस्तथा ।

ब्रह्माणन्तर्पयेत् पूज्यं विष्णुं रुद्रं प्रजापतिम् ॥

देवांश्चान्दांसि वेदांश्च ऋषींश्चैव तपोधनान् ।

आचार्यास्यैव गन्धर्वानाचार्यानितरास्तथा ॥
 तथा देवानुगाम्नागान् भागरान् पर्वतास्तथा ।
 सम्बत्सरं सावयवं देवीरप्सरस्तथा ॥
 सरितोऽथ मनुष्यांस्य यक्षाञ्छामि चैव हि ।
 पिशाचांस्य सुपर्णास्य भूतान्यथ पशूस्तथा ॥
 वनस्पतीनोषधीस्य भूतयामं चतुर्विधम् ।
 अन्वारभ्येन मध्येन पाणिना दक्षिणेन तु ॥
 दृष्यतामिति सेक्तव्यं नाम्ना तु प्रणवादिना ।
 आवाह्य पूर्ववन्मन्त्रैरास्तौर्यं च कुशान् शुभान् ॥
 प्रागगेषु सुरान् मस्यक् दक्षिणागेषु वै पितृन् ।
 मयं जानु ततोऽन्वाच्य पाणिभ्यां दक्षिणामुखः ॥
 तस्मिन्नेस्तर्पयेन्मन्त्रैः सर्वान् पितृगणांस्तथा ।
 मातामहांस्य सततं श्रद्धया तर्पयेद्बुधः ।
 प्राचीनावीत्युदकन्तु प्रमिञ्चेद्वै तिलान्वितम् ॥
 यद्युद्धृतं प्रमिञ्चेत तिलान् ममिश्रयेज्जले ।
 अतोऽन्यथा तु मध्येन तिला याह्या विचक्षणैः ॥
 दक्षिणे पितृतीर्थेन जलं मिञ्चेद्यथाविधि ।
 दक्षिणेनैव गृह्णीयात् पितृतीर्थममीपतः ॥
 तिलानामप्यलाभे तु सुवर्णरजतान्वितम् ।
 तदभावे निषिञ्चेत्तु दर्भैर्ऋग्वेण चाऽप्यथ ॥
 कथ्यवाहं नलं भोमं यममर्थ्यमणस्तथा ।
 अग्निध्वान्तान् शोमपांसु तथा वर्हिषद्रः पितृन् ॥

यदि स्याञ्जीवपितृक एतान् दिव्यान् पित्रंस्तथा ।
 येभ्यो वापि पिता दद्यात्तेभ्यो वापि प्रदापयेत् ॥
 एतांश्च वक्ष्यमाणांश्च प्रमौतपितृको द्विजः ।
 वसूषुद्रांस्तथा दिव्यान् नमस्कारस्वधान्वितान् ॥
 एते सर्वस्य पितर एध्यायन्ताश्च मानुषाः ।
 आचार्यान् पित्रमन्वाश्च पित्रप्रभृतिनामतः ॥
 मन्त्रैश्च देयमुदकं पित्रुणां प्रीतिवर्द्धनैः ।
 उदौरतामङ्गिरमस्त्यायन्स्वित्यूर्जमित्यपि ॥
 पितृभ्य इति ये चेह मधुवाता इति व्यृचं ।
 पित्रन् ध्यायन् प्रमिञ्चेद्वै जपेन्मन्त्रान् यथाक्रमम् ॥
 तप्यध्वमिति च चिर्वै ततः प्राञ्जलिना ततः ।
 नमो व इति जप्त्वा वै ततो मातामहान् मखीन् ॥
 तर्पयेदानृशंस्तार्थं धर्मां परममास्थितः ।
 माता मातृस्वमा चैव मातुलानी पितृस्वमा ॥
 दहिता च स्वमा चैव शिष्यर्त्विग्ज्ञातिवान्भवाः ।
 नामतस्तु स्वधाकारैस्तर्प्याः स्युरनुपूर्वशः ॥
 सवर्णेभ्यो जलन्दद्यान्मन्यवर्णं कदाचन ।
 पूर्वं स्वपितरस्तर्प्याः पश्चादन्यांश्च तर्पयेत् ॥
 नास्तिक्यभावाद्यश्चापि न तर्पयति वै सुतः ।
 पिवन्ति देहनिस्त्वावं पितरोऽस्य जसार्थिनः ॥

अन्वारभेन पश्चात्तमेन पूर्ववन्मन्त्रैः याज्ञवल्क्यसंहितायां
 आहुप्रकरणलिखितैर्ब्रिश्चेदेवा म आगत, उग्रन्तस्त्वा इत्यादि-

मन्त्रैः, तस्मिन्नेः उदीरतामङ्गिर इत्यादिभिः पितृप्रकाशकैः ।
 ह्रन्दोगातिरिक्तपरमेतत् ॥

शङ्खः । स्वातः कृतजपोऽन्तर्जानुर्दङ्गुखस्य तीर्थेन दिव्येन
 देवानुदक्त्रेण तर्पयेत् ।

अन्तर्जानुरिह जानुनोरन्तःकृतहस्तः । चकारः प्राङ्मुखतां
 ममुच्चिनोति ।

पद्मपुराणे—

ब्रह्माणन्तर्पयेत् पूर्वं विष्णुं रुद्रं प्रजापतिम् ।
 देवा यक्षास्तथा नागा गन्धर्वाप्सरमोऽसुराः ॥
 क्रूराः सर्पाः सुपर्णाश्च तरवो जृम्भगाः खगाः ।
 विद्याधरा जलाधारास्तथैवाकाशगामिनः ॥
 निराहाराश्च ये जीवाः पापे धर्म रताश्च ये ।
 तेषामाष्याथनायेतद्दीयते मलिलं मया ॥
 कृतोपवीतौ देवेभ्यो नीवीतौ च भवेत्ततः ।
 मनुष्यांस्तर्पयेद्भक्त्या ऋषिपुत्रानृषींस्तथा ॥
 सनकश्च सनन्दश्च तृतीयश्च मनातनः ।
 कपिलश्चासुरिश्चैव वोढुः पञ्चशिखस्तथा ॥
 सर्व्वे ते तन्निमायान्तु महत्तेनाम्बुना सदा ।
 मरुचिमञ्चङ्गिरसौ पुलस्त्यं पुलहं कतुम् ॥
 प्रचेतसं वशिष्ठश्च भृगुं नारदमेव च ।
 देवान् ब्रह्मण्येषां सर्व्वान् तर्पयेत्ततोदकैः ॥

अप्रसव्यन्ततः कृत्वा मयं जानु च भूतले ।
 अग्निश्वात्तांस्तथा मौम्यान् हविष्मन्तस्तथोन्नपान् ॥
 सुकालिनो वर्हिषदः तथा चैवाज्यपान् पुनः ।
 तर्पयेच्च पिष्टन् भक्त्या मत्तिलोदकचन्दनैः ॥
 दर्भपाणिस्तु विधिना प्रेतांस्तान् तर्पयेत् पुनः ।
 पित्रादौन्नामगोत्रेण तथा मातामहानपि ॥
 सन्नर्थं भक्त्या विधिवदिमन्मन्त्रमुदीरयेत् ।
 ये ऽवान्भवा वान्भवा वा येऽन्यजन्मनि वान्भवाः ॥
 ते ब्रह्मिणस्त्रिणां यान्तु ये चास्मत्तोयकाङ्क्षिणः^१ ।

अत्र देवास्तृप्यतामित्यादिवाक्यैर्द्वादौनान्तर्पणविधाय देवा-
 यज्ञास्तथा नागा इत्यादि मन्त्रस्मरणङ्कुर्यान्नतु मन्त्रपाठः । स्वाने
 ध्यानमात्रं, विनापि, यथा—वाऽनेन मन्त्रेण देवादितर्पणमथान्य-
 वाक्याऽस्वरमात् ॥

निवौती च भवेत्तत इति वचनात् अक्षितर्पणे नीवौतमिति
 भ्रमो हेयः । नीवौतस्य मनुष्यधर्मत्वेनैव तत्र तत्रोक्तेः ।

केचित् पुनः—अथ नीवौती अक्षींस्तर्पयामौति बौधायन-
 दर्शनात् मरौच्यादितर्पणेऽपि नीवौतमेवाहुः । तर्पयेदक्षतोदकै-
 रित्यत्राक्षतपदं यवपरं यवाङ्गिस्तर्पयेदिति परिशिष्टदर्शनात् । अतो
 देव-अक्षितर्पणे यवा नियताः । पिष्टतर्पणे तु तिलोदकमिति
 तत्र तत्राभिधानात् तिला नियताः । तिष्ठानामप्यलाभे तु
 सुवर्णरजतान्वितमित्यभिधानान्तिलाभावेऽपि तर्पणभवत्येव ।

१ (क) (ख) ये चास्मत्तोऽभिवाञ्छति ।

कात्यायनः,—

ब्रह्माणं तर्पयेत् पूर्वं विष्णुं रुद्रं प्रजापतिम् ।
 देवांश्छन्दांसि वेदांश्च ऋषींश्चैव तपोधनान् ॥
 आचार्यांश्चैव गन्धर्वानाचार्यानितरांस्तथा ।
 मन्वत्सरं सावयवं देवीरप्सरमस्तथा ॥
 तथा देवानुगात्रागान् मागरान् पर्वतांस्तथा ।
 सरितोऽथ मनुष्यांश्च यक्षाञ्चामि चैव हि ॥
 पिशाचांश्चैव भूतानि तथा चैव पशूनपि ।
 वनस्पतींश्चौषधीश्च भूतग्रामञ्चतुर्विधम् ॥
 तथ्यतामित्योङ्कारपूर्वकम् । तथा नौवीतौ मनुष्यान् ।
 मनकञ्च मनन्दञ्च तृतीयञ्च मनातनम् ।
 कपिलञ्चासुरिञ्चैव वोढुं पञ्चशिखन्तथा ॥
 ततोऽपमव्यं तिलमिश्रम् ।
 कव्यत्राणं नलं मोमं यममर्थ्यमणन्तथा ॥
 अग्निध्वान्तान् मोमपान् वर्हिषदश्च यमांश्चैके ।
 यमाय धर्मराजाय मृत्यवे चान्तकाय च ।
 वैवस्वताय कालाय सर्वभूतत्रयाय च ॥
 औदुम्बराय दध्नाय नीलाय परमेष्ठिने ।
 वृकोदराय चित्राय चित्रगुप्ताय वै नमः ॥
 एकैकस्य तिलैर्मिश्रांस्त्रीं स्त्रीन्दद्याज्जलाञ्जलीन् ।
 यावज्जीवकृतं पापं तत्क्षणादेव नश्यति ॥
 जीवितपितृकोऽप्येतांस्तर्पयेच्च तथेतरः ॥

—उद्वीरतामङ्गिरस आयन्तु न ऊर्जमिति ।

पितृभ्य इति ये चेह मधुवाता इति व्युत्पत्तम् ।

जपन् प्रसिञ्चेत्तृप्यध्वमिति षिः नमो व इत्युक्त्वा ॥

मातामहाचार्यगुरुशिश्यान्धवा अतर्पिता देहाद्रुधिरं पिबन्ति ।
अत्र पाठक्रमेणैव पूर्वले लक्ष्ये पूर्वमित्युक्तेरेकैकमेव ब्रह्मादीनां
तर्पणं एवञ्च प्रत्येकमेव तथ्यतामित्योङ्कारपूर्वं सम्बध्यते ।

पुराणानिति इतराचार्यविशेषणं सावयवं इति सम्बत्सर-
विशेषणं । यथा राव्यादयः (?) । चतुर्विधमिति भूतग्रामविशेषणं
माकाङ्क्षत्वात् । ततो नौवीतीत्यभिधानात् पूर्वमौत्सर्गिकमुप-
वीतिलं ब्रह्माद्यानुपवीतौ तर्पयेदिति योगियाञ्जवस्त्ववचनात् ।
अत्र देवतर्पणानन्तरं ब्रह्मक्षतर्पणमित्यन्ये ।

देवतर्पणानन्तरं तर्पणमित्यनुवृत्तौ—

मरौषिमव्यङ्गिरसौ पुलस्त्यं पुलहं क्रतुम् ।

प्रचेतसं वशिष्ठञ्च भृगु नारदमेव च ॥

इति याञ्जवस्त्ववाक्यादिदं कल्पान्तरमेवेत्यन्ये । कव्यवालो नल
इत्येक एव देवतेति कल्पतरुः । तच्च कव्यवालादयो दिव्या यमा इति
गोभिलवचनाद् व्यक्तं, अतएव कव्यवालां नलमिति कामधेनौ पाठः ।
एतान् दिव्याम् पितृन् कव्यवालादीन् । इतरः प्रमृतपितृकः ।
जौवत्पितृकस्यापि पितामहादितर्पणं पितृपातित्यादिपचे ।

येभ्यो वापि पिता दद्यात् तेभ्यो वापि प्रदापयेत् ।

इति योगियाञ्जवस्त्ववचनात् ।

अत्र पितादितर्पणे जलाञ्जलिचयं यमतर्पणे तथा दर्शनात् ।

एवञ्च दिव्यपितृतर्पणेऽप्यञ्जलित्रयं तदुर्ध्वकत्वात् । एकैकस्थेति
तत्रापि सम्बन्धाद्ब्रह्मादितर्पणे मनुष्यतर्पणे चावृत्तौ मानाभावादेक
एवाञ्जलिः । केचिद्विष्णुपुराणकल्पे—

त्रिरपः प्रीणनार्थाय देवानामपसञ्जयेत् ।

इति दर्शनाद्देवतर्पणेऽप्यञ्जलित्रयमेवाहुः । तस्य

पितृवन्मातृमातामहानिति प्रतिपुरुषमभ्यसेत् ।

इति ब्रह्मन्द्गपरिशिष्टे षट्पुरुषमात्रेष्वावृत्तिदर्शनादिति
पारिजातः ।

वस्तुतस्तु कल्पान्तरतैव तस्य स्त्रीतर्पणपत्रेऽपि एक एवाञ्जलिः ।

त्रैलोक्यञ्जलाञ्जलीनित्यादि—यमोक्तञ्च षट्पुरुषमात्रविषयम् ।
उदीरतामङ्गिरस इत्यादिमन्त्रनवकस्य पित्रादित्रिकाञ्जलिमवके
सम्बन्धः । जपेन्मन्त्रान् यथाक्रमानिति योगियाञ्जवस्त्ववचनात् ।

प्रत्येकाञ्जलीनां देयत्वान्मन्त्राणामपि तथैव प्रकाशनशक्तेः ।
मर्त्ये च सर्वान्वये चावृत्तिप्रसङ्गात् । एकैकमन्त्रपाठानन्तर-
मेकैकाञ्जलिदानं मन्त्रान्ते कर्षमन्त्रिपातनयात् ।

अतएव जपन्निति वर्त्तमानसामौष्यात् न तु मन्त्रपाठकाल
एव सेकः, गोत्राद्युच्चारणस्यावयवत्वात् । न च मन्त्रात् प्रागेव
शाक्यमिति युक्तम् ।

यच्चाहुः— वाक्यमात्रेण तर्पणमादौ उदीरतामित्यादिमन्त्रैस्तु
मेकमात्रं पाठकाल एव स्तोत्रगतवददृष्टानुमितिः । तदपि
न कर्षान्तरकल्पनापत्तेः । मन्त्रैर्हेयमुदकमिति बोधाच्च ।

तथ्यध्वमिति चिरिति पित्रादित्रयमिति मिलितमुद्दिश्य

तप्यध्वमित्यनेन वारत्रयमुदकं देयमित्यर्थः । न तु पाठमात्र-
मेतददृष्टार्थत्वापत्तेः प्रसिञ्चेदित्यन्वयाच्च मातामहादित्रये तु नम-
व इत्युक्तेत्यभिधानादेकवारमेव मन्त्रमुच्चार्य तर्पणम् ।

प्रसिञ्चेदिति श्रवणाञ्जलसेकमात्रं तर्पणं न पितृनुद्दिश्य त्याग-
इति भ्रमो ज्ञेयः ।

नाम-गोत्र-स्वधाकारैस्तर्प्याः स्यरनुपूर्वशः ।

इति योगियाज्ञवल्क्यात् त्यागस्यैवावगमात् । एवन्देवादि-
तर्पणेऽपि त्याग एव तुल्यतया निर्द्देशात् ।

अत्र च देवतर्पणे—ईदृशं वाक्यं । ॐ ब्रह्मा तप्यतामित्येवं
प्रतिदेवं कर्त्तव्यं बह्ववचनान्तश्रुतदेवादिमन्त्रे चार्याह्वयवचनम् ।

मनुष्यतर्पणे तु ॐ मनकस्तृप्यतामित्येवं वाक्यं दिव्यपितृतर्पणे
तु ॐ कव्यवाहस्तृप्यतामिदं जलं तस्मै स्वधा नम इत्येवं वाक्यम् ।

तर्पयेन्नमस्कारस्वधान्वितमिति याज्ञवल्क्यवचनात् । पितृ-
तर्पणे तु ॐ अमुकगोत्रः पिता अमुकगणां तप्यतामिदं जलं
तस्मै स्वधा इति वाक्यं । अत्रामुकगोत्रः अस्मात्पिता इति
कश्चित् । तन्न । प्रयोगे क्रियमाणे ऽस्मच्छब्दप्रयोगे मानाभावः
पितृपदस्य सम्बन्धिरूपत्वादेव^१ तस्मात्तः ।

गोभिलः,—

नमो ब्रह्मणे, नमो ब्राह्मणेभ्यो नम ऋषिभ्यो नम
आचार्य्येभ्यो नमो देवेभ्यो नमो वायवे च, नमो वैश्रवणाय चोप-
जाय च । अग्निः प्रजापतिर्विश्वेदेवाः ॐकारो वषट्कारो महा-

व्याहृतयो गायत्री सावित्री सरस्वती ब्रह्मा वेदा देवा ऋषयः
 कृन्दांसि आचार्य्यो यज्ञोऽध्ययनं । द्याव्यापृथिवी अन्नरीचाहो-
 रात्राणि समुद्रा नद्यो गिरयः क्षेत्राण्योषधयो वनस्पतयो नागा
 वनानि वसवो रुद्रा आदित्याः सिद्धास्त्राद्या नक्षत्राणि, यहा भूतानि
 च पिशाचा यक्षा रक्षांसि गन्धर्वास्याप्सरसस्तृप्यास्त्रेवमादयः स्वस्ति
 कुर्वन्तु तर्पिताः ।

वाणायनिः^१ ग्राव्यमुनिर्व्यासोऽथ भागुरिस्तथा ।

गौधुण्डिगौधुनरिश्च भगवानौपवन्यवः ॥

करोटिर्मशको गार्गी वार्षगण्डस्तथैव च^२ ।

कुयुमिः शालिहोत्रश्च जैमिनिस्य त्रयोदशः ।

एते च सामगाचार्य्याः स्वस्तिङ्कुर्वन्तु तर्पिताः ।

श्रटिर्मालविः कालरविः^३ माण्ड्योरश्च वृषाणकः ।

रुक्मिस्थाय समवाज्जरगस्त्यो वषट्शिरा^४ ऊज्जस्रैव । दशैते
 प्रवचनकर्तारः स्वस्तिङ्कुर्वन्तु तर्पिताः ।

अथापसव्येन पाणिना । वाणायणी शठी कव्यवालादयो दिव्या
 यमाः । स्वधा नमोऽग्नेन चीन् पितृतस्त्रीन् मादतः तत्पत्नीश्च
 पितृतर्पणं । सनकादयश्च नौवौतीति मनुष्यधर्मः ।

यद्यपि विष्णुपुराणे ऋषितर्पणे न प्राचीनावीतिलं विहितं
 तथापि वाणायण्यादितर्पणे गोभिलमते प्राचीनावीतिलरूपपितृ-
 धर्म-एव प्रतिभाति । अतएव दक्षिणामुखत्वमपि तत् । वाणा-

१ (क) स्वायम्बीः ।

२ (ख) कालरविः ।

३ (ग) ख ते दश ।

४ (ग) वंज्जशिराः ।

यथादितर्पणे पित्रादिविधिरेव । एतच्च तर्पणं गायत्रीजपतः
प्राक् कन्दोगानामेव द्रष्टव्यम् ।

यदाहुः,—

आसूवने च तु संप्राप्ते गायत्रीजपतः पुरा ।

तर्पणं कुर्वतः पश्चात् स्नानमेव वृथा भवेत् ॥

नामगोत्रस्वधाकारैस्तर्या इत्यनुवृत्तौ—

योगियाज्ञवल्क्यः,—

माता मातृस्वसा चैव मातृस्नानौ पितृस्वसा ।

दक्षिता च स्वसा चैव शिष्यर्त्विग्ज्ञातिवान्भवाः ॥

विष्णुपुराणे,—

त्रिरपः प्रीणनार्थाय देवानामपवर्जयेत् ।

ऋषीणाञ्च यथान्यायं सकृच्चापि प्रजापतेः ॥

पितृणां प्रीणनार्थाय त्रिरपः पृथिवीपते ।

पितामहेभ्यश्च तथा प्रीणयेत् प्रपितामहान् ॥

मातामहाय तत्पित्रे तत्पित्रे च समाहितः ।

दद्यात् पित्रेण तीर्थेन काम्यं चान्यच्छृणुष्व मे ॥

मात्रे प्रमात्रे तन्मात्रे गुरुपत्ये तदा नृप ।

गुरवे मातृस्नादीनां मिषस्त्रिगधाय भुशुजे ॥

इदञ्चापि जपे दशुरुदयास्तमये नृप ।

उपकाराय भूतानां कृतदेवादितर्पणः ॥

देवासुरास्तथा नागा यक्षा गन्धर्व्वराक्षसाः ।

पिशाचा गुह्यकाः सिद्धाः कुम्भारुद्रास्तरवः खगाः ॥

जलेचरा भूमिशया वाय्वाहारासु जन्तवः ।
 प्रीतिमेते प्रयान्धाशु मद्दत्तेनाम्बना सदा ॥
 नरकेषु समस्तेषु यातनासु च ये स्थिताः ।
 तेषामाप्यायनायैतद्दीयते संलिलं मया ॥
 ये ऽवान्धवा वान्धवा वा येऽन्यजन्मनि वान्धवाः ।
 ते हृत्प्रिमखिलां यान्तु ये चास्मत्तोयकाङ्क्षिणः ॥

माचादितर्पणे काम्यत्वाभिधानं फलविशेषकथनार्थं नित्यता
 तु स्मृत्यनुसारात् ।

योगियाज्ञवल्क्यः,—

दत्त्वा जलाञ्जलीन् सप्त कृष्णपक्षे चतुर्दशौम् ।
 धर्मराजं समुद्दिश्य सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥
 अनर्काभ्युदिते काले कृष्णपक्षे चतुर्दशौम् ।
 स्नातः संतर्प्य तु यमं सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥
 यत्र कुत्र च नद्यां हि स्नात्वा कृष्णचतुर्दशौम् ।
 सन्तर्प्य धर्मराजानं मुच्यते सर्वकिल्बिषैः ॥

योगियाज्ञवल्क्यः,—

सवर्णभ्यो जलन्देयं नान्यवर्णं कटाचन ।

पारस्करः,—

ब्राह्मणेन न कर्त्तव्यं शूद्रस्यैवौर्द्धदेहिकम् ।
 शूद्रेण ब्राह्मणस्यापि विना पारसवात् कश्चित् ॥
 और्द्धदेहिकमिति सामान्यनिर्द्देशात् आङ्गादिपरिग्रहोऽपि ।
 पारसवो ब्राह्मणाञ्छूद्रायासुत्पन्नः ।

भूमौ यदापो दौथन्ते दाता चैव जले स्थितः ।

वृथा तद्दीयते तोयं नोपतिष्ठति कस्यचित् ॥

एतेन जलस्थो जल एव तर्पणजलं चिपेत् ॥ स्थलस्थस्तु
स्थल एव तर्पणजलं चिपेत् ॥

तथाहि शङ्खः,—

नोदकेषु न पात्रेषु न क्रुद्धो नैकपाणिना ।

नोपतिष्ठति तत्तोयं यन्न भूमौ प्रदीयते ॥

बौधायनमते तु स्थलस्थेनापि तर्पणजलं जल एव प्रक्षेप्यम् ।
वामःपरिधानानन्तरं यतः पञ्चभिर्ब्रह्मयज्ञैरङ्गिरेवाप्सु यथोत्तरं
देवान् पितृन् तर्पयन्तीत्यपामेव तर्पणजलप्रक्षेपाधिकारात् ।

प्रकाशे तु—जलममौपस्थेन तर्पणजलं जल एव प्रक्षिपेत् ।
उद्धृतजलेन तु स्थले तर्पणजलप्रक्षेपः । तद्विषयमेव प्रागग्रेषु स्वधा
इत्युक्तमिति स्थापितम् । तन्न ।

उदके नोदकं कुर्यात् पितृभ्यश्च कदाचन ।

उत्तीर्य च शुचौ देशे कुर्याद्ददकतर्पणम् ॥ इति

शङ्खेन जलस्थतर्पणं वदता नोदकेष्विति पुनरुदकनिषेध-
स्तौरस्यस्यापि जलप्रक्षेप इति । [तन्मते स्थलस्थेन^१ सर्वत्र स्थल
एव जलप्रक्षेपः । बौधायनमतेन तु स्थलस्थेन जल एव जल
प्रक्षेप इति ।] विकल्प एवात्र भाति, शास्त्रिभेदाद्वा मतद्वयं
ज्ञेयमिति केचित् ।

सुमन्तुः,—

आकाशे तु क्षिपेदारि जलस्थो दक्षिणामुखः ।

(योगियाज्ञवल्क्यः,—

यदा शुचि जलं वा स्याद्दुदके देवताः पितृन् ।)

आकाशमिह जलोपरिभागः ॥

कार्णाजिनिः,—

देवतानां पितृणाञ्च जले दद्याञ्जलाञ्जलिम् ।

अमंस्कृतप्रमौतानां स्थले दद्याञ्जलाञ्जलिम् ॥

योगियाज्ञवल्क्यः,—

यदा शुचिजलं वा स्याद्दुदके देवताः पितृन् ।

तर्पयेच्च यथाकाममप्यु मर्वं प्रतिष्ठितम् ॥

उशनाः,—

न वेष्टितशिरा न कृष्णकाषायवामा देवापत्कार्यं कुर्यात् ।

शङ्खः,—

नेष्टिकाचिते पितृस्तर्पयेत् । वापौतड़ागोदपानेषु मस्र पञ्च

त्रौष् वा पिण्डानुद्धृत्य पितृस्तर्पयेत् ।

अथच्च पिण्डोद्धारोऽमामर्थ्यादिना—आप्तवनस्नानाभावेऽपि तर्पणं कुर्वता प्राक्कार्यस्तर्पणस्याङ्गत्वात् । आप्तवनस्नानपक्षे तु तदङ्गत्वादेव प्राकृतत्वात् प्रसङ्गन्यायात् तर्पणाङ्गतया पुनर्न कार्यः । यथामह्यञ्चात्र ।

पितृतर्पणे योगियाज्ञवल्क्यः,—

प्राचीनावीत्युदकं प्रमिञ्चेद्वै तिलान्वितम् ।

यद्युद्धृतं प्रमिञ्चेत्तु तिलान् वे मिश्रयेज्जले ।

अतोऽन्यथा तु सव्येन तिला याद्या विचक्षणेः ॥

यद्युद्धृतोदकेन तर्पणान्ता जलपात्र एव तिलप्रक्षेपः, जला-
शयस्यजलेनैव तु तर्पणे वामहस्तेन तिलग्रहणमित्यर्थः ।

तथा,— दक्षिणे पितृतीर्थेन जलं सिञ्चेद्यथाविधि ।

दक्षिणेनैव गृहीयात् पितृतीर्थसमीपतः ॥

दक्षिणे करे ।

कार्ष्णाजिनिः,—

नाभिमात्रे जले स्थित्वा चिन्तयेदूर्द्धमानसः ।

आगच्छन्तु मे पितर इमं गृहन्वपोऽञ्जलिम् ॥

यमः,—

चौस्त्रीन् जलाञ्जलिं दद्यादुच्चैरुच्चतरं ततः ।

गोशृङ्गमात्रमुद्धृत्य जलमध्ये जलं क्षिपेत् ॥

पित्रादिषट्कजलाञ्जलयः क्रमेण वर्द्धनीयाः । जलमध्ये
इति पक्षप्राप्तानुवादः ।

मरीचिः,—

मुक्कहस्तश्च दातव्यं मुद्गान्तश्च न दर्शयेत् ।

वामहस्ते तिला याद्या मुक्का हस्तन्तु दक्षिणम् ॥

मुक्कहस्तं प्रसारितहस्तं यथा स्यात्तथा दातव्यं मुद्गान्तश्च— न
तर्प्यन्यङ्गुष्ठमुद्गया तीर्थावरोधं कुर्यादित्यर्थः । मुक्का हस्तन्तु
दक्षिणं इति दक्षिणेन तिला न याद्या इत्युक्तम् ।

तिलानामप्यलाभे तु हिरण्यरजतान्वितम् ।

तदभावे निषिञ्चेत्तु दर्भैर्धन्वेण वा पुनः ॥

रजते मनसा यायात् सुवर्णं हस्तनिःसृतम् ।

तिलेषु च क्षणं गच्छेन्नासेषु द्विसुहृत्ततः ॥

दर्भे सप्तसुहृत्तन्तु मन्त्रयुक्तान्तदक्षयम् ।

रजते हस्तसम्बन्धे रूप्ये एवं सुवर्णादिष्वपि मनसा ददानि
चिन्तामात्रेण यायात् पितृनिति शेषः । अत्र पूर्वपूर्वाभावे
उत्तरोत्तरविधिरिति भ्रमो वाक्यान्तरविरोधात्त वाच्यः । तिला-
दीनाम् समुदितानामभावे क्रमेणैकैकशोऽप्युपादानं कार्यमिति
दर्शनार्थमिदम् ।

एवञ्च ।

विना रूप्यसुवर्णेन विना ताम्रतिलैस्तथा ।

विना दर्भैश्च मन्त्रैश्च पितृणाम्बोपतिष्ठते ॥

इति शङ्खवचनं रूप्यादीनां सर्वेषामभावे न ह्येकदेशाभावेऽपि ।

शङ्खः,—

सौवर्णेन तु पात्रेण राजतेनौडुम्बरेण च खड्गपात्रेण
शङ्कुना वायुदकं पितृतीर्थं स्पृशन्दिद्यात् ।

शङ्कुः सुवर्णकीलकः । एतच्च वचनं मति सम्भवे ।

तथा,—

हैमेन सह यद्दत्तं क्षीरेण मधुना तथा ।

तदप्यक्षयतां याति पितृणाम् तिस्रोदकम् ॥

पितृगीतासु मनुः,—

अपि नः स कुले यायात् यो नो दद्यात्प्रसादप्रकीर्णम् ।

नदीषु वज्रतोयासु शीतलासु विशेषतः ॥

स्नानानन्तरं शङ्खः,—

उदकस्याप्रदानाद्धि स्नानशाटीस्य पौडयेत् ।

योगियाज्ञवल्क्यः,—

यावद्देवानृषींश्चैव पितृंश्चैव न तर्पयेत् ।

तावन्न पौडयेदस्त्रं येन स्नातो न वोदकैः ॥

न वोदकैर्वस्तोदकैर्न तर्पयेत् । तावन्न पौडयेदस्त्रमितिसम्बन्धः ।

निष्पौडयति यः पूर्वं स्नानवस्त्रन्तु तर्पणात् ।

निराशाः पितरस्तस्य यान्ति देवाः महर्षिभिः ॥

पराशरः,—

जलमध्ये तु यः कस्यिद्वाङ्मणो ज्ञानदुर्वलः ।

निष्पौडयति तदस्त्रं स्नानान्तस्य वृथा भवेत् ॥

योगियाज्ञवल्क्यः,—

वस्त्रनिष्पौडितं तोयं स्नानस्योच्छिष्टभागिनाम् ।

भागधेयं श्रुतिः प्राह तस्मान्निष्पौडयेत् स्थले ॥

अन्नप्रकरवत्तस्य अपसव्येन पौडनम् ।

पौडयित्वा ततः पश्चात्प्रपं कुर्यात् सुविस्तरम् ॥

एतेनोच्छिष्टभागिनो बुद्धिस्त्रीकृत्य भूमौ वस्त्रनिष्पौडनोदकं
दातव्यम् ॥ अन्नप्रकरवत् आङ्गोच्छिष्टाश्चविकरवत् ।

कश्चिद्गोभिलः,—

ये चास्माकं कुले जाता अपुत्रा गोत्रिणो मृताः ।

ते ह्यप्यन्तु मया दत्तं वस्त्रनिष्पौडनोदकम् ॥

वशिष्ट,—

स्नानश्राव्यान्तु दातव्या मृदस्त्रिंशो विशुद्धये ।
 स्रव्यन्नरोक्ततर्पणान्यतिरिक्ततथा न लिखितानि ।

॥ इति गृहस्यरत्नाकरे तर्पणतरङ्गः ॥

अथ तर्पणोत्तरकर्म ॥

तत्र विष्णुपुराणे,—

आचम्य च ततो दद्यात् सूर्याय सलिषाञ्जलिम् ।
 (७७) नमो त्रिवस्त्रते ब्रह्मन् भास्त्रते विष्णुतेजसे ।
 जगत्सवित्रे शुचये सवित्रे कर्मादायिने ॥
 ततो गृहार्चनं कुर्यादभौष्टसुरपूजनम् ।
 जलाभिषेकपुष्पाणां धृपादीनां निवेदनैः ॥
 प्रक्षाल्य तौरदेशम् गत्वा स्वधर्ममाचरेत् ।

स्वधर्मः स्वकीयाश्रमधर्मः ।

तथा,—

स्वनद्यादिषु चाचम्य सोपानत्को ह्यसंस्पृशन् ।
 आगतः सोढपाचस्तु यत्नेन शुचिरेव सः ॥
 तेनोदकेन द्रव्याणि प्रोक्ष्याचम्य पुनर्गृहे ।
 कर्माणि तु प्रकुर्वीत नित्यं वै यानि कानि च ॥
 पाचादिरहितं तोयमुद्धृतं सव्यपाणिना ।
 न तेन प्रोक्षणं कुर्यात् वस्त्रनिष्पीडनेन च ॥

शौवर्षं राजतं ताम्रं सुख्यं पात्रं प्रकीर्तितम् ।

तदभावे स्मृतं पात्रं स्रवते यज्ञ धारितम् ॥

असंसृशन् अशुच्यादौनिति शेषः । प्रोक्षणं गृहस्थितपुष्यादीनां
यज्ञ धारितं नारिकेलादिपात्रम् ।

ग्रातातपः,—

बहिर्नद्यादिष्व्याचान्तः सोदकः किञ्चिदस्पृशन् ।

रथ्यागतोपि यत्नेन शुचिरेवेह मानवः ॥

अस्पृशन् यत्नेनेति शेषः ।

नाधोवस्त्रैकदेशेन शुद्धार्थमप आहरेत् ।

यद्यानीतन्तु मध्येन प्रोक्षयेद्दक्षिणेन तु ॥

नाधोवस्त्रैकदेशेन इतरजलपात्राभावेऽपि नाधोवस्त्रानीतेन
तोयेन प्रक्षालयेत् ॥

स्रघुहारीतः,—

स्नानं कृत्वा तु ये केचित् पुष्यं चिन्वन्ति मानवाः^१ ।

देवतास्तस्र गृह्णन्ति भस्मीभवति काष्ठवत् ॥

एतत्तु द्वितीयस्नानाभिप्रायम् ।

पद्मपुराणे,—

आचम्य विधिवत् सम्यगास्त्रिखेत् पद्ममपतः ।

साक्षताभिः सपुष्याभिः सतिस्कारुणचन्द्रैः ॥

अर्घ्यपात्रं प्रयत्नेन सूर्य्यनामानुकीर्त्तनैः ॥

नमस्ते विष्णुरूपाय नमस्ते ब्रह्मरूपिणे ।

सहस्ररश्मये नित्यं नमस्ते सर्वतेजसे ।
 नमस्ते रद्रवपुषे नमस्ते भक्तवत्सल ! ।
 पद्मनाभ नमस्तेऽस्तु कुण्डलाङ्गदभूषित ॥
 नमस्ते सर्वलोकेश ! सुप्तानामपि बुद्धये ।
 सुकृतं दुष्कृतञ्चैव सर्वग्यश्चसि सर्वदा ॥
 सर्वदेव नमस्तेऽस्तु प्रसीद मम भास्कर ! ।
 दिवाकर नमस्तेऽस्तु प्रभाकर नमोऽस्तु ते ॥
 एवं सूर्य्यञ्जमस्त्रुत्य चिः कृत्वा च प्रदक्षिणम् ।
 द्विजं गां काञ्चनं स्पृष्ट्वा ततो विष्णुगृहं व्रजेत् ॥
 आश्रयस्थं ततः पूज्य प्रतिमाञ्चापि पूजयेत् ॥

अथतशब्दो आमतण्डुले ॥

हलायुधेन तु पूज्येति स्थाने स्त्रायेति लिखित्वा स्नानं
 कारयित्वा इति व्याख्यातम् ।

ब्रह्मयज्ञानम्तरं नरसिंहपुराण-ब्रह्मपुराणयोः,—

ततोऽर्घ्यं भानवे दद्यात् तिलपुष्पजलाश्वितम् ।
 उत्थाय मूर्द्धपर्य्यन्तं हंसः शश्विषदित्यपि ॥
 जलदेवं नमस्त्रुत्य ततो गृहगतः पुनः ।
 विधिना पुहवसूक्तेन ततो विष्णुं समर्चयेत् ॥
 वैश्वदेवन्मतः कुर्व्याद्वलिकर्षं यथाविधि ।
 पुहवसूक्तविधिसं पुराणाम्तरादवगन्तव्यः पूजाप्रकरणे ।
 ॥ इति गृहस्यरत्नाकरे तर्पणोत्तरकर्षतरङ्गः ॥

अथ पञ्चमहायज्ञाः

तत्र दक्षः,—

पञ्चमे च तथा भागे संविभागो यथार्हतः ।

पितृदेवमनुष्याणां कौटानाञ्चोपदिश्यते ॥

संविभज्यतेऽन्नमस्मिन्निति संविभागः । कौटग्रहणमिह भूताना-
मुपलक्षणाय ।

व्यासः,—

वैवाहिकेऽग्नौ कुर्वीत पाकयज्ञानशेषतः ।

आपद्यपि हि कष्टायां पञ्चयज्ञान्न हापयेत् ॥

स्वर्गापवर्गयोः प्राप्तिर्म्महायज्ञैः प्रचक्षते ।

वैवाहिकोऽग्निरावमथ्यः । एतच्च मत्यावमथ्याग्नौ तथाचागे
वक्ष्यते ।

मनुः,— पञ्चसूना गृहस्यस्य चुम्बी पेषण्युपस्करः ।

कण्डनौ चोदकुम्भश्च वध्यते यास्तु वाहयन् ॥

सूना प्राणिवधस्थानम् । उपस्करः मम्मार्जनौप्रभृति गृहोप-
करणम् । वध्यते हिंसोत्पादितदुरितेन न वध्यते । वाहयन्
व्यापारयन् ।

तामां क्रमेण सर्वामां निष्कृत्यथे महर्षिभिः ।

पृथक्कृत्वा महायज्ञाः प्रत्यहं गृहमेधिनाम् ॥

अनेन तत्पापक्षयाय पञ्चयज्ञा इत्युक्तम् ।

तथा,—

अकृतञ्च कृतञ्चैव तथा प्राकृतमेव च ।

ब्राह्मं ऊतं प्राशितञ्च पञ्चयज्ञान् प्रचक्षते ॥
 जपः कृतोऽकृतो होमः प्रकृतो भौतिको बलिः ।
 ब्राह्मं ऊतं द्विजाय्यार्चा प्राशितं पितृतर्पणम् ।
 स्वाध्यायेनार्चयेतर्षीन् होमैर्देवान् यथाविधि ॥
 पितृन् आद्वैश्व ननन्नैर्भूतानि बलिकर्मणा ।
 पञ्चैतान् यो महायज्ञान्न हापयति शक्तिः ॥
 स गृहेऽपि वसन्नित्यं शूनादोषेर्न लिप्यते ।

कन्दोगपरिशिष्टे कात्यायनः,

पञ्चानामपि मन्त्राणां महतामुच्यते विधिः ।
 यैरिष्टा मततं विप्रः प्राप्नुयाद्ब्रह्मं ग्राह्यतम् ॥
 देव-भूत-पितृ-ब्रह्म-मनुष्याणामनुक्रमात् ।
 महामन्त्राणि जानीयात् त एव हि महामखाः^१ ॥
 अध्यापनं ब्रह्मयज्ञः पितृयज्ञस्तु तर्पणम् ।
 देवो होमो बलिर्भूतो नृयज्ञोऽतिथिप्रजनम् ॥
 १ आहुं वा पितृयज्ञः स्यात् पितृयो बलिरथापि वा ।
 यश्च श्रुतिजपः प्रोक्तो ब्रह्मयज्ञः स उच्यते ॥
 स चान्वाक् तर्पणात् कार्यः पश्चादा प्रातराहुतेः ।
 वैश्वदेवावसाने वा नान्यत्रेति निमित्तकात् ॥

आहुमन्त्रं नित्यं आहुम् । पितृयो बलिर्भूतबलिदानानन्तरं ।
 श्रुतिजपो मध्याह्नानानन्तरं दर्भध्वामौन इत्यादिनोक्तः पवित्र-

१ (क) (ख) एस्तके पितृयो बलिरथापि वा ।

२ [] चिह्निताशः (ख) चिह्नित एस्तके नास्ति ।

मन्त्रज्ञपः । निमित्तमेव निमित्तकमिति । निमित्तकादनन्तरोक्तात्
ब्रह्मयज्ञकालत्रयादन्यत्र ब्राह्मयज्ञेन कुर्यादित्यर्थः ।

अत्र च तर्पणश्राद्ध-पितृयज्ञबलिदानानां पितृयज्ञत्वे यथा-
सम्भवमधिकारिभेदेन पुनस्तुल्यविकल्पः ॥]

हारौतः,—

यद्देवेभ्यो जुहोति देवलोकं तेनाभिजयति । पितृभ्यः पितृ-
लोकं । तेन यः स्वाध्यायमधीते ऋषिलोकं । यत् भूतेभ्यो
बलिं हरति भूतलोकं तेन ।

ग्रहलिखितौ,—

पञ्च महायज्ञान्निर्व्वेदापचशाकोदकेभ्यः ।

बौधायनः,—

अहरहर्देवेभ्यः स्वाहा कुर्यादाकाष्ठात्तथैनं(तं) दैवं यज्ञं
समाप्नोति । अहरहः स्वधा कुर्यादोदपात्रात्तथैनं(तं) पितृयज्ञं
समाप्नोति । अहरहर्भूतेभ्यो बलिं हरेदापचपुष्पेभ्योऽथैनं(तं)
भूतयज्ञं समाप्नोति । अहरहर्ब्राह्मणेभ्योऽन्नं दद्यादामूल-फल-
शाकेभ्योऽथैनं मनुष्ययज्ञं समाप्नोति । अहरहः स्वाध्यायं कुर्यादा-
प्रणवात्तथैनं ब्रह्मयज्ञं समाप्नोति ।

मनुः,— ऋषियज्ञं देवयज्ञं भूतयज्ञञ्च सर्व्वदा ।

नृयज्ञं पितृयज्ञञ्च यथाशक्ति न ह्यपयेत् ॥

यद्यपि व्यासादिभिरावसथ्याग्नौ पञ्च महायज्ञा उक्ताः ।

तथापि,—

लौकिके, वैदिके वापि ऊतोत्सृष्टे जले क्षितौ ।

वैश्वदेवञ्च कुर्वीत पञ्चसूनापनुत्तये ॥

इति प्रातातपवचनेनाधारान्तरस्यापि विहितत्वात् । सत्याव-
मथ्याग्नौ तच्च । अन्यथाऽन्यत्रापि पञ्च महायज्ञाः कार्या इति
परमार्थः ।

लौकिके पाकसाधने वैदिके आवसथ्याग्नौ ऊतोत्सृष्टे अन्वेन
होमं विधाय त्यक्ते अनन्तरोक्ताग्नित्रयासम्भवे जले तदसम्भवे भूमौ ।

हृन्दोगपरिशिष्टे कात्यायनः—

सायं प्रातर्वैश्वदेवः कर्त्तव्यो बलिकर्म्म च ।

अनश्रताऽपि सततमन्यथा क्लिष्विषौ भवेत् ॥

अङ्गिराः,—

शालाग्नौ वा पचेदन्नं लौकिके वापि नित्यशः ।

यस्मिन्नग्नौ पचेदन्नं तस्मिन् होमो विधीयते ॥

शालाग्निरावसथ्याग्निः । तेन साग्निना आवसथ्याग्नौ होमः
कार्यः । निरग्निना अग्नौ यदि होमः क्रियते तदा लौकिके ।

याज्ञवल्क्यः,—

कर्म्म स्मार्त्तं विहायाग्नौ कुर्वीत प्रत्यहं गृहौ ।

होमं शालाहृते वापि श्रौतं वैतानिकाग्निषु ॥

वैतानिकाग्निषु आहवनीयाग्निषु ।

यामः,— वैश्वदेवं प्रकुर्वीत स्वशाखाविहितन्ततः ।

मंस्कृताक्षैर्बविष्टैश्च हविष्यव्यञ्जनाश्वितैः ॥

तैरेवाक्षैर्बलिन्दद्यात् शेषमाग्नाय वारिणा ।

हृतापमव्यः स्वधया सर्व्वन्द्विणतो हरेत् ।

सुरार्चनं ततः कुर्याद्गन्धमान्यैः सुगन्धिभिः ॥

अत्र च पौराणिके विधौ स्वशाखाश्रयणं वचनवलात् ।

कन्दोगपरिशिष्टे कात्यायनः,—

हविष्येषु यथा मुख्यास्तदनु ब्रौह्यः सृताः ।

माषकोद्रवगौरादीन् सर्व्वालाभेऽपि वर्ज्जयेत् ॥

ब्रौह्यः कलमादयः । गौरोऽत्र मितमर्षपः ।

शङ्खलिखितौ,—

अत ऊर्द्धन्देवयज्ञः सर्व्वेषामुपदिश्यते ।

आश्रमधर्माविरोधे प्रतिनियतानामोषधौनां कोद्रवचणक-
माषमसूरकूलत्योद्दालकवर्ज्जं निरूपणीयम् । उद्दालको वकुरा
इति प्रसिद्धः ।

आपस्तम्बः,—

न चारलवणहोमो विद्यते^१ ।

तथा परान्नसंसृष्टस्य च । अहविष्यस्य च होम उदौचीन-
मुदग्निभागभवमुष्णं भस्मापोह्यं ह्यते । तज्जतमज्जतं चाग्नौ भवति
न स्तौ जुह्यात् नानुपेतः ।

चारलवणमघरलवणं । परान्नसंसृष्टमन्यान्नमिश्रं । अहविष्य
माषादि । यदि तु चारलवणमेव सम्पद्यते तदा उदौचीनमुदग्नि
भागभवमुष्णं भस्मापोह्यं तस्मिन्नग्नौ जुह्यादित्यर्थः । न स्तौ
जुह्यात् इति माग्नेः प्रवासे ऋत्विगमन्निधाने मति प्रसक्तस्य निषेधन
निरपेक्षं स्वकर्त्तृक एव वैश्वदेवः । अनुपेतः अनुपनौतः ।

१ (ख) षड्वारः ।

२ (ग) विधीयते ।

वशिष्टः,—

विश्वदेवं मायं प्रातर्गृह्येऽग्नौ जुह्यात् । गृहदेवताभ्यो बलिं
हरेत् । अत्रियाय दत्त्वा ब्रह्मचारिणे चानन्तरं पितृभ्यो
दद्यात्ततोऽतिथीन् भोजयेत् ।

विश्वदेवं विश्वदेवताकमन्नम् ।

कन्दोगपरिशिष्टे कात्यायनः,—

भूतप्रवचने पत्नी यद्यमन्निहिता भवेत् ।

रजोयोगादिना तत्र कथं कुर्वन्ति याज्ञिकाः ॥

महानसेऽन्नं या कुर्यात् मवर्णान्तां प्रवाचयेत् ।

प्रणवाद्यपि वा कुर्यात् कात्यायनवचो यथा ॥

भूतप्रवचनमिह मिद्धेऽन्ने स्वामिना भूतमिति वाचनं, रजो-
योगादिना त्वस्या अमन्निधाने अन्या या पाककर्त्ता मवर्णा तां
वाचयेत् । तथापि भूतमिति यदि वक्तुं न शक्यते तदा
अन्यदप्योङ्कारादिमन्मतिप्रतिपादकं किञ्चित् कुर्यादित्यर्थः ।

मनुः,—

विश्वदेवस्य मिद्धस्य गृह्येऽग्नौ विधिपूर्वकम् ।

आभ्यः कुर्याद्देवताभ्यो ब्राह्मणो होममन्त्रहम् ॥

अग्नेः सोमस्य चेवाग्नौ(दौ) तयोश्चैव ममस्तयोः ।

विश्वेषाञ्चैव देवानां धन्वन्तरय एव च ॥

हृत्यै चैवानुमत्यै च प्रजापतय एव च ।

सह श्वावापृथिव्योश्च तथा स्विष्टकृतं ततः ॥

समस्तयोरग्नीषोमाभ्यां सष्ट द्यावापृथिव्योः । द्यावापृथिव्यामेकं कर्त्तव्यम् ।

विष्णुः,—

अथाङ्गिं परिसमुद्भवा पर्युक्ष्य परिलीर्य्य परिसमाधाय सर्वतः पाकादपमुद्भृत्य जुह्वयात् । वासुदेवाय सङ्कर्षणायानिरुद्धाय पुरुषाय सत्यायाच्युताय । वासुदेवायाग्रये सोमाय मिचाय वरुणयेन्द्रायेन्द्राग्निभ्यां विश्वेभ्यो देवेभ्यः प्रजापतये अनुमत्यै धन्वन्तरये वासोष्पतये स्विष्टिहृते इति ।

शातातपः,—

भूतयज्ञं तथा आहुं नित्यज्ञातिथिपूजनम् ।

क्रमेणानेन कर्त्तव्यं स्वाध्यायाध्ययनन्तथा ॥

अथञ्च शाखाविशेषविषयो भूतयज्ञादिक्रम इति ज्ञेयम् ।

याज्ञवल्क्यः,—

देवेभ्यस्तु कृतादक्षात् गोषाद्भूतबलिं हरेत् ।

अथो भूमौ सृषाण्डाल-देयमन्नं प्रमुञ्चति ॥

स्वाध्यायं सततं कुर्यान्न पचेदन्नमात्मने ।

आत्मने केवलात्मने ।

एवं मम्यक् हविर्ज्जत्वा सर्वदिक्षु प्रदक्षिणः ।

इन्द्रान्नकाप्यतीन्दुभ्यः स्नानुगेभ्यो बलिं हरेत् ॥

मरुद्भ्य इति तु दारि विष्णवेऽङ्गस्य इत्यपि ।

वनस्पतिभ्य इत्येवं सुषलो दूषणं हरेत् ॥

तच्छीर्षके त्रिये कुर्यात् तथा काल्यै^१ तु पादतः ।
 ब्रह्म-वासोष्पतिभ्याञ्च वास्तुमध्ये बलिं हरेत् ॥
 विश्वेभ्यश्चैव देवेभ्यो बलिमाकाश उच्छिपेत् ।
 दिवाचरेभ्यो भूतेभ्यो नक्तञ्चरेभ्य एव च ॥
 पृष्ठे वास्तुनि कुर्वीत बलिं सर्वानुभूतये ।
 पृथिव्यै बलिप्रोषन्तु सर्वदक्षिणतो हरेत् ॥
 शुनाञ्च पतितानाञ्च अपचां पापरोगिणाम् ।
 वायसानां कृमौणाञ्च ग्रनकैर्विकिरेद्भुवि ।
 एवं यः सर्वभूतानि ब्राह्मणो नित्यमर्हति ॥
 स गच्छेत् परमं स्थानं तेजोमूर्तिः पथोज्ज्वला ।
 सायं त्वन्नस्य सिद्धस्य पत्न्यमन्त्रं बलिं हरेत् ॥
 वैश्वदेवं विना नैतन् सायं प्रातर्विधौयते ।

एवमिति देवयज्ञप्रकारेण तच्छीर्षकं गृहस्यग्रय्याग्निप्रदेशः ।
 वास्तुपुरुषाग्निःप्रदेशो वा । पादतः गृहस्यस्यैवात्मग्रय्यापाददेशे
 ब्रह्मवासोष्पतिभ्यामिति एवमिति बलिदानप्रदेशः । पृष्ठे वास्तुनि
 पश्चाद्गृहे मूत्रोच्चारणस्थान इत्यन्वयः । मूत्रोच्चारणरहित इति
 पारिजातः ।

सर्वानुभूतये सर्वानुभूतदेवतायै पथोज्ज्वला उज्ज्वलपथा
 ग्रनकैर्यथा नोपघातः कथमपि भवति । वायुमादौनास्योपकाराय
 बलिः क्रियमाणः तं च देशे दातव्यो यत्र तेषामुपयोगः सम्भवति ।
 उत्क्षिपतीत्यनेन सादौनामपि बलिदाने अनादरो न कर्तव्य

इत्युक्तं । सायन्विति इदञ्च सायं सिद्धेनाग्नेन पथ्या अमन्त्रकं बलिं यजमान-तत्पुत्रादीनामसन्निधाने हरेत् दद्यात् ।

गौतमः,—

अग्नावग्निर्धन्वन्तरिर्विश्वेदेवाः प्रजापतिः । [स्त्रिष्टुक्कदिति होमाः ।] दिग्देवताभ्यश्च यथास्त्रं द्वारि मरुद्भ्यो गृहे देवताभ्यः प्रविश्य ब्रह्मणे मध्ये अद्भ्य उदकुम्भे आकाशायेत्यन्तरिचे नक्त-सुरेभ्यश्च सायम् ।

अग्नाविति वचनादयं कल्पो जले चितौ न कार्यः । पारिजातेऽप्येवम् ।

दिग्देवताभ्यश्च यथास्त्रं यथा यामां देवतानां या दिक् तस्यां ताभ्यो दद्यात् इत्यर्थः । दिग्देवताभ्यश्चेति चकारात् तत्पुरुषेभ्योऽपि । प्रविश्य गृहमिति शेषः । सायन्तु नक्तसुरेभ्य इत्यधिकम् ।

कृन्द्ोगपरिशिष्टे कात्यायनः,—

अग्न्यादिर्गौतमेनोक्तो होमः शाकल एव च ।

अनाहिताग्निरप्येवमुच्यते बलिभिः मह ॥

अग्न्यादिः—अग्निर्धन्वन्तरिर्विश्वेदेवाः प्रजापतिः स्त्रिष्टुक्कदिति गौतमोक्तेः । शाकलः काष्ठशकलसाध्यो ज्योतिष्टोमोहोमः देव-कृतस्यैनसोऽवयजनमसीत्यादिमन्त्रकः । अनाहिताग्नेः श्रौत-स्मार्त्ताग्निरहितश्च ।

पारस्करः,—

वैश्वदेवादद्यात् पथ्यस्य स्वाहाकारैर्जुह्यात् । ब्रह्मणे प्रजापतये गृह्याभ्यः कक्षपाथानुमतये इति । भूतगृह्येभ्यो मणिके चीन्

पर्जन्यायाज्ञः पृथिव्यै । धाणे विधात्रे च दार्ययोः । प्रतिदिशं वायवे दिशाञ्च । मध्ये चीन् ब्रह्मणे अन्तरिक्षाय सूर्याय विश्वेभ्यो भूतेभ्यस्तोषामुत्तरतः । उषसे भूतानां पतये परं । पितृभ्यः स्वधा नम इति दक्षिणतः । पाचं निर्घ्रिज्योत्तरापूरुषां दिशि निनयेत् यज्ञैतन्ने इति ।

उत्तरतः इति विश्वेदेवात् । विश्वेदेवा देवता इति बलि-
सम्बन्धिन अन्ये च देवता यद्यपि देवतान्तरमपि तथाप्येकदेशेन
व्याहारः^१ । अतएव होमेऽप्यत्र वैश्वदेवोक्तिः, अन्नाद्द्रुत्येति
शेषः । पर्याग्निमग्निं प्रकृतत्वात् । अनुमतय इति इतिकारो
होमसमाप्तौ चीन् बलीन् भूतगृह्येभ्य इति अस्य विवरणं
पर्जन्यायेति ।

दार्ययोः—दारवामदक्षिणप्रदेशयोः । प्रतिदिशम् आसामेव
चकारात् प्रतिदिशमिति सम्ब्रूते । मध्ये गृहस्यैव ब्रह्मण इत्यादि-
त्रयं चीणौत्यत्र देवताभिप्रायकं तेषां ब्रह्मादिबलीनां उत्तरदिशं
गृहस्य पूर्वदक्षिणपश्चिमोत्तरदिक्षु उत्तरं परं अन्तिमं तेन
विश्वेदेवादिबल्लयः उत्तरस्थां दिशि देवा इति उत्तरापरा
वायवौ-दिक् साम्नेरेव ।

अग्न्यादिर्गोतमेनोक्तो होमः प्राकल्प एव च ।

अनाहिताग्नेरप्येष उच्यते बलिभिः सप्त ॥

इति वाक्येन निरग्नेः प्रकारान्तरविधानात् । तज्जिरग्नि-
र्वाजसनेयिणां स्वगृह्योक्तैव देवता सामान्यविधन्तराभावात् ॥

त्रिष्णुपुराणे,—

अपूर्वमग्निहोचञ्च कुर्यात् प्राक् ब्रह्मणे ततः ।
 प्रजापतिं समुद्दिश्य दद्यादाहुतिमादरात् ॥
 गृह्णाभ्यः कश्यपायाथ ततोऽनुमतये क्रमात् ।
 तच्छेषं मणिके पृथ्वी पर्जन्याद्भ्यः क्षिपेत्ततः ॥
 द्वारे धातुर्विधातुश्च मध्ये च ब्रह्मणः क्षिपेत् ।
 गृहस्य पुरुषव्याघ्र दिग्देवानाञ्च मे गृणु ।
 इन्द्राय धर्मराजाय वरुणाय तथेन्द्रवे ।
 प्राच्यां दिशि बुधो दद्याद्भुतशेषाक्षकं बलिम् ॥
 आत्मोत्तरे दिग्विभागे धन्वन्तरिबलिं बुधः ।
 निर्व्वपेदैश्वदेवञ्च कर्म कुर्यादतःपरम् ॥
 वायवे वायवे दिक्षु समप्तान्नं ततो दिशम् ।
 ब्रह्मणे चान्तरिक्षाय भानवे च क्षिपेद्बलिम् ॥
 विश्वेदेवान् विश्वभूतान् तथा विश्वपतीन् पितृन् ।
 यन्म्राणञ्च समुद्दिश्य बलिन्दद्यान्नरेश्वर ॥

मार्कण्डेयपुराणे,—

सम्पूजयेत्ततो वङ्गिं दद्याच्चैवाहुतौः क्रमात् ॥
 प्रथमां ब्रह्मणे दद्यात् प्रजानां पतये ततः ।
 त्तौयाञ्चैव गृह्णाभ्यः कश्यपाय तथापरम् ॥
 ततोऽनुमतये दत्त्वा दद्याद्गृहबलिन्ततः ।
 पूर्वाख्यातं मया यत्तु नित्यं कर्म क्रियाविधौ ॥
 वैश्वदेवन्ततः कुर्याद्बलियस्तत्र मे गृणु ।

यथास्थानं विभागन्तु देवानुद्दिश्य वै पृथक् ॥
 पर्जन्याद्भ्यो धरित्रौणां दद्यात्तु मणिकैचयम् ।
 वायवे प्रतिदिग्भ्यश्च प्राच्यादिषु ततः क्रमात् ॥
 ब्रह्मणे चान्तरिक्षाय सूर्याय च यथाक्रमम् ।
 विश्वेभ्यश्चैव देवेभ्यो विश्वभृतेभ्य एव च ॥
 उषसे भूतपतये दद्याच्चोत्तरतस्ततः ।
 खधा नम इत्युक्त्वा च पितृभ्यश्चापि दक्षिणे ॥
 कृत्वापसव्यं वायव्यां यक्ष्मैतत्तेऽवनेजनम् ।
 अन्नावशेषमिश्रं वै तोयन्दद्याद्यथाविधि ॥
 ततस्तोयमुपादाय तेषामाचमनाय वै ।
 स्थलेषु निःक्षिपेत् प्राज्ञो नाम्ना चोद्दिश्य देवताः ॥

याज्ञवल्क्यः,—

देवेभ्यस्तु ऊतादन्नाच्छेषं भूतबलिं हरेत् ।
 अन्नं भूमौ श्वचाण्डालवायसेभ्यो बलिं हरेत् ॥

--श्यादिबलीनां पृथक् निर्दृशात् भूतयज्ञवर्हिभावः ।

आपस्तम्बः,—

बलीनान्तस्य तस्य देशस्य^१ मंस्कारः, हस्तं परिमृज्यावोक्ष्य^२
 न्युष्य पश्चात् परिषेचनं । तस्य तस्य प्रत्येकं परिमार्जनम् ।
 श्ववोक्ष्य मिक्ष्वा न्युष्य बलिन्दत्वा परिषेचनं बलेरुपरि मंक् : ।

१ (ग) मणिक -

२ मूले देश .

३ (ग) अवेक्ष्य ।

बलौनुक्त्वा कृन्दोगपरिशिष्टे कात्यायनः,—

पिण्डवच्च पश्चिमा प्रतिपत्तिः ।

पिण्डवदग्न्यादिप्रक्षेपेण पश्चिमा अग्निमा । यत्तु पश्चिमा-
प्रतिपत्तिः पितृबलिप्रतिपत्तिरिति व्याख्यातम् । तन्न । अन्य-
बलेरपि प्रतिपत्त्यपेक्षामभवात् ।

यथा,—

अमुष्णे नम इत्येवं बलिदानं विधौयते ।

बलिदानविधानार्थं नमस्कारः कृतो यतः ॥

स्वाहाकार-वषट्कार-नमस्कारा द्विवौकषाम् ।

स्वधाकारः पितृणाञ्च हन्तकारो नृणां कृतः ॥

स्वधाकारेण निर्व्वपेत् पितृव्यं बलिमतःपरम् ।

तमप्येके नमस्कारैः कुर्व्वते नेति गोतमः ॥

नचावरा बल्यो भवन्ति महाभाज्जारश्रवणप्रमाणात् । एकत्र
चेद्विहता भवन्ति द्रवसंस्कारायैके इति शाखान्तराभिप्रायम् ।
अतएव वाजसनेयिनां गृह्ये स्वधा नम इति नमस्कारोऽपि पठितः ।
नेति गोतम इति कृन्दोगमभिप्रेत्य । अवरार्ह्या ऊनाः । तेन
विडासकर्णप्रमाणाश्रूना बल्यो न कार्या इत्यर्थः । एकत्र चेति
नामास्यानकबलिदानामभवात् एकस्मिन्नेव स्थाने यदा बलयस्तदा
अविहताः परस्परसन्निहिता । अन्योन्यसंयुक्ताश्च कार्या इत्यर्थः ।

यक्षादिवक्ष्यन्तरं विष्णुपुराणे,—

ततोऽन्यमन्नमादाय भूमिभागे शुचौ पुनः ।

दद्याद्दशेषभूतेभ्यो खेच्छ्या तत् समाहितः ॥

देवा मनुष्याः पशवो वयांसि
 सिद्धाः सद्यचोरगदैत्यसङ्गाः ।
 प्रेताः पिशाचास्तरवः समस्ता
 ये चाक्षमिच्छन्ति मया प्रदत्तम् ॥
 पिपीलिकाः कौटपतङ्गकाद्या
 बुभुक्षिताः कर्मनिबन्धबद्धाः^१ ।
 प्रयान्तु ते दृप्तिमिदं मयाऽन्नं
 तेभ्यो विष्टुष्टं सुखिनो भवन्तु ॥
 येषां न माता न पिता न बन्धु-
 र्केवान्निमिद्धिर्न तथाक्षयस्ति ।
 तन्नृपयेऽन्नं भुवि दत्तमेतत्
 ते यान्तु दृप्तिं मुदिता भवन्तु ॥
 भूतानि सर्वाणि तथाक्षमेतत्
 अहश्च विष्णुं यतोऽन्यदस्ति ।
 तस्माद्दहं भूतनिकायभूत-
 मन्नं प्रयच्छामि भवाय तेषाम् ॥
 चतुर्दशो भूतगणो य एष
 तत्र स्थिता येऽखिलभूतमङ्गाः ।
 दृष्ट्यर्थमन्नं हि मया विष्टुष्टं
 तेषामिदंन्ते मुदिता भवन्तु ॥
 इत्युच्चार्य नरो दद्यादन्नं अक्षाममन्वितः ।

भूरि भृतोपकाराय गृही सर्वाश्रयो यतः ॥

श्रृणाण्डालत्रिहङ्गानां श्रृपचां पापरोणिणाम् ।

वायमानां कृमीणाञ्च श्रृनकैर्भिच्छिपेद्भुवि ॥

इदञ्च , काम्यबलिदानं सर्वशास्त्रिसाधारणं सङ्कोचे माना-
भावात् ।

मनुः,— शुनाञ्च पतितानाञ्च श्रृपचां पापरोणिणाम् ।

वायमानां कृमीणाञ्च श्रृनकैर्भिच्छिपेद्भुवि^१ ॥

ऐन्द्रवारुणवायव्याः सौम्या वै नैर्च्छतास्तथा ।

वायमाः प्रतिगृह्णन्तु भूमौ पिण्डं मथार्पितम् ॥

श्वानौ द्वौ श्यावश्रृवलौ वैवस्वतकुलोद्भवौ ।

ताभ्यां पिण्डं प्रदास्यामि स्यातामेतावहिंसकौ ॥

दत्त्वानेन विधानेन बलिं पश्चादपसृजेत् ।

कृत्वेतद्वलिकर्मैवमतिथिं पूर्वमाशयेत् ।

भिचाञ्च भिचवे दद्याद्विधिवद्ब्रह्मचारिणे ॥

यत् पुण्यफलमाप्नोति गां दत्त्वा विधिवद्गुरोः ।

तत् पुण्यफलमाप्नोति भिचान्दत्त्वा तु भिचवे ॥

भिचामणुदपाचं वा सत्कृत्य विधिपूर्वकम् ।

वेदतत्त्वार्थविदषे ब्राह्मणायोपपादयेत् ॥

कृन्दोगपरिशिष्टे कात्यायनः,—

सायंप्रातर्वैश्वदेवः कर्त्तव्यो बलिकर्म च ।

अनश्रृताऽपि सततमन्यथा किञ्चिषौ भवेत् ॥

सायमिति पुनः पाके ।

पुनः पाकमुपादाय सायमण्यवनीपते ।

वैश्वदेवनिमित्तन्तु पत्न्या साङ्गं बलिं हरेत् ॥

तत्रापि श्वपचादिभ्यस्तथैवाश्वविसर्जनमिति विष्णुपुराणात् ।

बलिदानान्तरं वशिष्ठ,—

ओत्रियाय दत्त्वा ब्रह्मचारिणे चानन्तरं पितृभ्यो दद्यात् ।

पितृभ्यो दानं श्राद्धमिह । एतच्च तस्मिन् काले ओषियब्रह्म-
चारिणोरुपस्थितौ अनुपस्थितौ वा बलिदानानन्तरमेव श्राद्धम् ।

श्राद्धमित्यनुवृत्तौ शातातपः,—

यथाश्रद्धाभिरूपाणां ब्राह्मणानाञ्च भोजनम् ।

अपराद्धे तु सर्व्वत्र नित्यमेवं प्रकीर्त्तितम् ॥

अभिरूपाणां कुलादिमन्यज्ञानाम् । अपराद्धे वैश्वदेवक्रिया-
ममाप्तौ ॥

मनुः,— दद्याद्दहरहः श्राद्धमन्नाद्येनोदकेन वा ।

पथोमूलफलैर्वापि पितृभ्यः प्रीतिमावहन्^१ ॥

अन्नाद्यमन्नं तदभावे पथोमूलफलानि तदभावे उदकमिति
व्यवस्थित-विकल्पः ।

तथा,—

^१अप्येकमाश्रयेत् विप्रं पित्र्यर्थं पाशुयाञ्छिकम् ।

नचैवात्राश्रयेत् कश्चिद्वैश्वदेवं प्रतिदिजम् ॥

१ (ख) व्याहरेत् ।

२ (क) शकमेवाश्रयेत् वैश्वदेवं ।

इन्द्रोऽप्यग्निं काल्यायनः,—

अप्येकमाशयेद्विप्रं पितृयज्ञार्थमिद्धये ।

अदेवं नास्ति चेदन्यो भोक्ता भोज्यमथापि वा :

अप्युद्धृत्य यथाशक्ति किञ्चिदन्नं यथाविधि ।

पितृभ्योऽथ मनुष्येभ्यो दद्यादहरहर्द्विजः ॥

पितृभ्य इदमुक्तेति स्वधाकारञ्च कारयेत् ॥

अदेवं विश्वदेववर्जितम् । पितृभ्य इदमुक्तेति मिलितदेवतात्
आद्धे इति केचित् ।

दद्याच्च भिक्षात्रितयं परित्राड्ब्रह्मचारिणे ।

स्वेच्छया पुरुषो दद्यात् विभवे मत्प्रवारितम् ॥

नरसिंहपुराणे,—

भिक्षाञ्च भिक्षवे दद्यात् परित्राड्ब्रह्मचारिणे ।

प्रकल्पितास्मादुद्धृत्य सर्व्वव्यञ्जनसंयुताम् ॥

अकृते वैश्वदेवे तु भिक्षार्थं गृहमागते ।

उद्धृत्य वैश्वदेवास्त्रं भिक्षां दत्त्वा विसर्ज्जयेत् ॥

मत्स्यपुराणे,—

नित्यन्तावत् प्रवक्ष्यामि अर्घ्यावाहनवर्जितम् ।

अदेवन्तद्विजानीयात् पार्व्वणं पार्व्वसु स्मृतम् ॥

सङ्घुहारीतः,—

नित्यम्राद्धमदेवं स्यादर्घ्यावाहनवर्जितम् ।

पद्मपुराणे,—

यः पात्रपूरणौ भिक्षां यतिभ्यः संप्रयच्छति ।

विमुक्तः सर्वपापेभ्यो नासौ दुर्गतिमाप्नुयात् ॥
मार्कण्डेयपुराणे,—

घासप्रमाणा भिक्षा स्यादयं घासचतुष्टयम् ।
अयं चतुष्टयं प्राङ्मूर्धन्तकारं द्विजोत्तमाः ! ॥

पद्मपुराणे,—

एकं वेदानुगं विप्रं भोजयेच्छूद्रान्धितः ।
तद्भुक्ता च भवेत् कोटिर्विप्राणाञ्चात्र संग्रहः ॥

विष्णुपुराणे,—

भोजनं हन्तकारं वा अयं भिक्षामथापि वा ।
अदत्त्वा च न भोक्तव्यं यथाविभवमात्मनः ॥

महाभारते,—

घासमुष्टिं परगवे सास्रं दद्यात्तु सर्वदा ।
अकृत्वा स्वयमाहारं स्वर्गलोकं न गच्छति ॥

पद्मपुराणे,—

सौरभेय्यः सर्वहितः पवित्रः पुण्यराशयः ।
प्रतिगृह्णन्तु मे घासं गावस्त्रैल्लोक्यमातरः ॥
दद्यादनेन मन्त्रेण गवां घासं सदेव हि ।
गवां कण्डूयनं घासं घासमाङ्गिकमेव वा ॥
दत्त्वा भवेन्महापुण्यं गोप्रदानसमं नृणाम् ।

भविष्यपुराणे,—

दणोदकादिसंयुक्तं यः प्रदद्याद्गवाङ्गिकम् ।
कपिलाश्रतदानस्य फलं विद्यान् संग्रहः ॥

पञ्चभूते शिवे पुण्ये पवित्रे सूर्यसम्भवे ।

प्रतौष्केदं मया दत्तं सौरभेयि नमोऽस्तु ते ॥

गवाङ्गिकं गवा यद्दिनेनान्नं भुज्यते ।

बलिदानानन्तरं ब्रह्मपुराणे,—

ततो गोदोहमात्रं वै कालन्तिष्ठद्रुहाङ्गणे ।

अतिथिग्रहणार्थाय तद्दूर्द्धं वा यथेच्छया ॥

अतिथिं तत्र सम्प्राप्तं पूजयेत् स्वागतादिना ।

श्चिरण्यगर्भवुद्ध्या तं मन्येताभ्यागतं गृहम् ॥

॥ इति गृहस्यरत्नाकरे वैश्वदेवादिपञ्च-महायज्ञतरङ्गः ॥

अथातिथिपूजा ।

तत्र बलिदानानन्तरं वशिष्ठः,—

ततोऽतिथीन् भोजयेत् । श्रेयांसं श्रेयांसमानुपूर्व्येण ।

श्रेयासं कुलादिभिरतिशयितम् । आनुपूर्व्येण यो यो यद्य-

दुत्कृष्टः । तं तं प्रथमं भोजयेदित्यर्थः ।

मनुः,—

सम्प्राप्ताय अतिथये प्रदद्यादासनोदके ।

अन्नस्यैव यथाशक्ति सत्कृत्य विधिपूर्वकम् ॥

अग्निं ऊत्वा विधानेन यत् पुण्यफलमाप्यते ।
 तेन तुल्यं विशिष्टं वा ब्राह्मणे तर्पिते फलम् ॥
 मन्त्रकर्माविपर्यायाद्विशिष्टाद्द्रुतादपि ।
 तत्फलं नाप्यते कर्तुरिदमश्रद्धया कृतम् ॥
 शिलान(द)प्युष्कृतो नित्यं पञ्चाग्नीनपि जुह्वतः ।
 सर्वं सुकृतमादत्ते ब्राह्मणोऽनर्चिर्वो वसन् ॥
 तृणानि भूमिरुदकं वाक् चतुर्थी च सुनृता ।
 एतान्यपि सतां गेहे नोच्छिद्यन्ते कदाचन ॥

सम्प्राप्राय विना निमन्त्रणं स्वयमागताय । उदकं चरण-
 चास्ननाद्युपयुक्तं, विधिपूर्वकं अतिथिपूजाविधननुसारेण । शिलात्
 क्षेत्र-पतितशस्यशेषात् । उष्कृतः उच्चिन्वत इत्यर्थः । अनेन
 दरिद्रोऽप्यतिथिपूजां कुर्यादित्यर्थः । सुनृता प्रियमत्या ।

शारीतः,—

सर्वा अस्य देवता गृहानभ्यागच्छन्ति यस्येवं विद्वान् ब्राह्मणो
 गृहानभ्येति तमनभ्युपतिष्ठतः प्राणदेवता अपक्रामन्ति । तस्मै यदाह
 स्वागतमिति गृहदेवता तेन प्रीणाति । यद्यासनादिभिरभ्य-
 र्चयत्यतिथिं यज्ञस्य तेन प्रीणाति । यत् पाद्यादिभिरभिषेचनं
 कुरुते पितृन् प्रीणाति तेन । यदस्नेनाभिपूजयति प्रजापतिस्नेन
 प्रीणाति । यदेनं यन्तमनुयान्तीति श्रेयस्यं ब्रह्मवर्षसं तेन सर्वान्
 कामानवाप्नोति ।

अनभ्युपतिष्ठतः अभ्युत्यागमकुर्वन्तः ।

शङ्खलिखितौ,—

ओत्रियो वेदव्रतौ यतिधर्मा नैष्ठिकः समानवृत्तिर्योऽन्यो-
ऽभ्यागच्छेत्तस्मिन् काले तमर्चयित्वा अश्रौयात् ।

ओत्रियोऽत्र वेदानामेकशाखामधीत्य ओत्रियो भवति
इत्यापस्तम्बवचनविषयः । वेदव्रतौ उपकुर्वाणकः । यतिधर्मा
यतिः । नैष्ठिको ब्रह्मचारी । समानवृत्तिस्तुल्यजीवनहेतुः ।

यथा प्रणौतस्याप्रणौतस्याग्निर्देवतमेवं हि विद्वांस्याविद्वांसु
ब्राह्मणः पूज्य एव सर्वेषाम् ।

प्रणौतोऽत्र संस्कृताग्निः । तथा वयो-वर्ण-विद्या-तपः-सम्पन्नाय
पाद्यमर्घ्यमाचमनौयमन्नविशेषांश्चेतस्मै शक्तितो दद्यात् ।

सहासौत प्रदोषेऽनुज्ञाप्य शशौत पूर्वं प्रतिबुद्धेत् प्रस्थितमनु-
ब्रजेत् । ममेत्य न्यायतो निवर्त्तत । आराम-सभा-प्रपा-तडाग-देव-
गृह-महाद्रुम-नदीनामन्यतरस्मिन् प्रदक्षिणं कुर्याद्वाचमुत्सृज्य
पुनर्हर्शनायेति ।

अन्नविशेषान् भोज्यविशेषादीन् । पुनर्हर्शनायेति पुनर्हर्शनाय
वाचमुत्सृजेदित्यर्थः ।

अभ्यागतानुवृत्तौ वशिष्ठः ।

तं भोजयित्वापामीत । यान्तमनुब्रजेदानुज्ञानादा ।

गोतमः,—

ओत्रियस्य तु पाद्यमर्घ्यमन्नविशेषांश्च कारयेत् । नित्यं
संस्कारविशिष्टं गन्धतोऽन्नपानमविधे साधुवृत्ते । विपरीते वृणोदके

भूमिः स्वागतमन्ततः पूजनमननानभ्यासञ्च कारयेत् । पचेन्नित्यं
वा सत्कारविशिष्टमन्नम् ।

विशेषपाकामार्थं नित्यपच्यमानमेवाहं सत्कारपूर्वकं देयम् ।
मध्यतः मध्यविधादरेण अविद्ये विद्याशून्ये विपरीते अमाधुचरिते
अनभ्यासोऽनतिक्रमः ।

आपस्तम्बः,— ब्राह्मणायानधौयानायामनमन्नमिति देयम् । न
प्रत्युत्तिष्ठेत् । अभिवादानायैवोत्तिष्ठेदभिवाद्यश्चेत् । राजन्य-वैश्यौ
च । शूद्रमभ्यागतं कर्षणि नियुञ्ज्यात् । अथाम्ने दद्यात् ।
दामा वा राजकुलादाहत्यातिथिवच्छूद्रं पूजयेत् ।

अभिवाद्यो वयोवाङ्मनादिना राजन्य-वैश्यौ च प्रति नोत्तिष्ठे
दिति मन्वन्धः । राजकुलात् निजस्वामिगृहात् ।

शङ्खलिखितौ,— न ब्राह्मणोऽतिथिर्ब्राह्मणस्य ओत्रियाय गुणवते
आतिथ्यम् । राजन्य-वैश्याभ्यां मित्रवत् । शूद्रस्यानृशंस्यार्थम् ।

न ब्राह्मणोऽतिथिर्ब्राह्मणस्य प्रणामादिना मन्वायः । अपि
तु ओत्रियाय तथाविधमातिथ्यं कार्य्यमन्वेषां मित्रवदन्नमात्रम् ।
अनृशंस्यार्थं दद्याजन्यफलार्थम् ।

मनुः,—

१ ब्राह्मणस्य त्वनतिथिर्गृहे राजन्य उच्यते ।
वैश्य-शूद्रौ मखा चैव ज्ञातयो गृहे च ॥
यदि त्वतिथिधर्मेण चत्रियो गृहमात्रजेत् ।
भुक्तवत्सु च विप्रेषु कामं तमपि भोजयेत् ॥

१ (क) (ख) पुस्तकद्वये न ब्राह्मणस्य त्वतिथिः ।

वैश्व-शूद्रावपि प्राप्तौ कुटुम्बेऽतिथिधर्मिणौ ।

भोजयेत् सह भृत्यैस्तावानृशंस्यं प्रयोजयन् ॥

कुटुम्बमिह गृहस्थः ।

बलिदानानन्तरं बोधायनः,—

ब्राह्मणचत्रियवैश्वशूद्रानागतान् यथाशक्त्वा पूजयेत् । यदि
बहूनां न शक्यात् तदा एकस्मै गुणवते दद्यात् । यो वा
प्रथममभ्यागतः स्यात् ।

मनुः,—

आमनावसथौ शय्यामनुव्रज्यामुपामनम् ।

उत्तमेषूत्तमं कुर्यात् हौने हौनं ममे ममम् ॥

वशिष्ठः,—

अथापि ब्राह्मणाय वा राजन्याय वा अभ्यागताय वा महोत्तं
महाजं वा पचेत् । एवमस्यातिथ्यं कुर्वन्तीति ।

अत्र यद्यपि अतिथितृप्त्यर्थं गोवधविधिः श्रूयते तथापि—

दौर्घकालं ब्रह्मचर्यं धारणञ्च कमण्डलोः ।

गोचान्मातृमपिण्डाद्वा विवाहो गोवधस्तथा ॥

नराश्वमेधौ मद्यञ्च कलौ वज्र्यं द्विजातिभिः ।

इति ब्रह्मपुराणास्त्रिषेधः ।

मनुः,— अप्रणोद्योऽतिथिः सायं सूर्यादौ गृहमेधिनाम् ।

काले प्राप्तस्त्वकाले वा नास्थानश्रन् गृहे वसेत् ॥

१ (ख) (ग) पुस्तके—सत्कृत्य च तावानृशंस्यप्रयोजनात् ।

२ (ख) प्राप्त ... — मेधिना ।

न वै स्वयं तदश्रौयादतिथिं यन्न भोजयेत् ।

धन्यं^१ यशस्यमायुष्यं स्वर्गश्चातिथिभो(पू)जनम् ॥

अप्रणोद्योऽप्रत्याख्येयः सूर्योदः, सूर्य्यणास्तमयतां प्रापितः
कालो वैश्वदेवान्तः । अकालस्तदन्यः ।

घातातपः,—

जन्मनैव महाभागो ब्राह्मणो नाम जायते ।

नमस्यः सर्वभूतानां वर्णश्रेष्ठः पिता गुरुः ॥

नान्येषां पूजनौयोऽन्यस्त्रिषु लोकेषु कश्चन ।

तपो-विद्याविशेषेण पूजयन्ति परस्परम् ॥

अन्योन्यं गुरवो विप्रा अन्योन्यातिथयस्तथा ।

अन्योन्यमुपकुर्वन्ति तारयन्ति तरन्ति च ॥

विष्णुः,— स्वाध्यायेनाग्निहोत्रेण यजन तपमा तथा ।

नैवाप्नोति गृहौ लोकान् यथा चातिथिपूजनात् ॥

विष्णुपुराणे,—

घाता प्रजापतिः शक्रो वङ्गिर्वसुगणोऽर्घ्यमा ।

प्रविश्यातिथिमेते वै भुञ्जतेऽथ नरेश्वर ! ॥

तस्मादतिथिपूजायां यतेत मततस्वरः ।

न केवलमर्घं भुङ्क्ते मर्घं भुङ्क्तेऽतिथि विना ॥

घातातपः,—

प्रियो वा यदि वा देव्यो मर्षः पण्डित एव वा ।

वैश्वदेवे तु संप्राप्ते सोऽतिथिः स्वर्गसंक्रमः ॥

नदीसंक्रमवत् स्वर्गप्राप्तिहेतुः ।

तथा,—

[भिजां वा पुष्कलां वापि हन्तकारमथापि वा ।

अङ्गभवे सदा दद्यात् - - - -] ॥

याममात्रा भवेद्भिजा पुष्कलं तु चतुर्गुणम् ।

पुष्कलानि तु सत्वारि हन्तकारं विदुर्व्वधाः ॥

याज्ञवल्क्यः,—

अध्वनीनोऽतिथिर्ज्ञेयः ओत्रियो वेदपारगः ।

अध्वनीनः सततमध्वगामी ।

गोतमः,—

असमानयामीणोऽतिथिरेकराचिकः ।

एकराचिकः एकराचं वासग्रीलः ।

मनुः,—

एकराचन्तु निवसन्नतिथिर्ब्राह्मणः स्मृतः ।

अनित्यं हि स्थितो यस्मान्तस्मादतिथिरुच्यते ॥

यमः,—

ब्रतौ अतिरेकराचं निवसन्नुच्यतेऽतिथिः ।

आपस्तम्बः,—

अग्निरिव ज्वलन्नतिथिः स्वधर्मयुक्तं कुटुम्बिनमभ्यागच्छति
स्वधर्मपुरस्कारो नान्यप्रयोजनः ।

स्वधर्मयुक्तं स्वधर्माचारभाजनं, स्वधर्मपुरस्कारो धर्मार्थमटन-
ग्रीलः, नान्यप्रयोजनः अक्षमात्राशयाटनग्रीलः ।

यमः,—

तिथिपर्वात्सवाः सर्व्वे त्यक्ता येन महात्मना ।

सोऽतिथिः सर्व्वभूतानां श्रेष्ठानभ्यागतान् विदुः ॥

पर्वाणि अमावस्यादीनि एतदन्याः प्रतिपदादयस्त्रिधयः ।

सत्सवाः विषुवादयः, अक्षप्रान्निहेतवो धर्मपुरस्कारेण येन त्यक्ताः

सोऽतिथिरित्यन्वयः ।

शातातपः,—

अचिन्तितमनाहृतं देश-काल उपस्थितम् ।

अतिथिन् विजानोयाच्चातिथिः पूर्व्वमागतः ॥

बुधान्तस्तृषितः आन्तो दूरादध्वन आगतः ।

तं पूजयेत् प्रयत्नेन सोऽतिथिः स्वर्गमंक्रमः ॥

देशो भार्याग्निमन्त्रिहितः । कालो वैश्वदेवान्तादिः ।

मनुः,—

नैकयामीणमतिथिं विप्रं साङ्गतिकन्तथा ।

उपस्थितं गृहे विद्यात् भार्या यचाग्रयोऽपि वा ॥

एकयामीणोऽचैकयामवासी, साङ्गतिकः-चित्रपरीक्षामादिभिः

सर्व्वैः सह सङ्गतो भवति । गृहे निवासस्थाने भार्या यचाग्रयो-

ऽपि वेति न केवलं गृहे अतिथिरपि तु प्रेषितस्यापि यामान्तरे

अथ भार्या अग्निर्वा तचापीत्यर्थः ॥

यमः,—

अतिथिं पूजयेद्यस्तु आन्तस्त्रादृष्टपूर्व्वकम् ।

सदृशं गोशतं तेन दत्तं स्यादिति मे मतिः ॥

न पृच्छेद्गोत्रचरणं स्वदेशं नाम वा कुलम् ।
 अध्वनोऽभ्यागतं विप्रं भोजनार्थमुपस्थितम् ॥
 देशं नाम कुलं विद्यां पृष्ट्वा योऽथे प्रयच्छति ।
 न स तत् फलमाप्नोति दत्त्वा स्वर्गं न गच्छति ॥

चरणः स्वशाखा ॥

देवसः,—

न पृच्छेद्गोत्रचरणं स्वाध्यायं जन्म चैव हि ।
 चित्तन्तु भावयेत्तस्मिन् व्यासः स्वयमुपागतः ॥

व्यासः स्वयमुपागत इति तस्मिन्नतिथौ बुद्धिं कुर्यादित्यर्थः ।

यमः,—

देशं गोत्रं कुलं विद्यामन्नार्थं यो निवेदयेत् ।
 वैवस्वतेषु धर्मेषु वान्नाशौ स निरुच्यते ॥

गृहस्यतिः,—

आगतस्यासनं दद्यात् आन्तस्य शयनन्तथा ।
 तृषितस्य च पानीयं क्षुधितस्य च भोजनम् ॥
 चक्षुर्दृष्ट्यान्मनो दद्यादाचन्दद्याच्च सुनृताम् ।
 एवं साधारणो धर्मस्वातुर्व्वर्णोऽश्वीन्मनुः ॥
 प्रीथते स्वागतेनाग्निरासनेन शतक्रतुः ।
 पितरः पादशौचेन भोजनेन प्रजापतिः ॥
 विप्रपादोदकक्लिप्ता यावत्तिष्ठति मेदिनी ।
 तावत् पुष्करपात्रेण पिवन्ति पितरो जलम् ॥

यस्याध्वस्त्रिणाः पथिकाः गृहमायान्ति कर्षिताः ।

पूज्यन्ते तृणभूम्याद्यैः^१ पितरस्तेन पुच्छिणः ॥

कर्षिताः अतिपौडिताः ।

इति,—

^१सुधावस्त्रानि वक्ष्यामि विशिष्टे गृहमागते ।

मनस्युत्सुखं वाचं मौम्यं दद्यात्तुष्टयम् ॥

अभ्युत्थानमिहागच्छ पूर्वालापः प्रियान्वितः ।

उपासनमनुब्रूया कार्याण्येतानि यत्नतः ॥

ईषद्वस्त्रानि चान्यानि भूमिरापस्तृणानि च ।

पादशौचं तथाभ्यङ्गमाश्रयः शयनकथा ॥

किञ्चिद्रात्रौ यथाशक्ति न स्यान्नाश्रन् गृहे वसेत् ।

मृज्जलं चार्थिने देयमेतान्यपि सतां गृहे ॥

ईषद्वस्त्रानि अश्रयज्ञसाध्यानि उपासनमन्तिके ।

यत्यधिकारे पुनर्द्वेषः,—

तपो जपैः कृशोभृतो व्याधितोऽवमथार्हकः ।

^१टड्डो गृहगृहौतस्य यस्यान्यो विकलेन्द्रियः ॥

नीरुजस्य युवा चैव [भिक्षुर्नावमथार्हकः^२ ।

सन्दूषयति तत्स्थानं टड्डः पौडयतीति च ॥

नीरुजस्य युवा चैव] ब्रह्मचर्यादिनश्यति ।

ब्रह्मचर्यादिनष्टस्य कुलं गोचस्य नाशयेत् ॥

१ (ग) भूम्यापैः ।

२ मूले स्वधावस्त्रानि ।

३ (ग) बद्धः ।

४ (ग) []^१चिह्नितांशः पतिवः ।

वसन्नावसथे भिक्षुर्मैथुनं यदि सेवते ।
 तस्यावसथनाथस्य मूलान्यपि निहन्तति ॥
 आश्रमे च यतिर्यस्य विश्राम्यति सुहृत्तकम् ।
 क्लृप्तस्यानेन धर्मेण कृतकृत्यो हि स स्मृतः ॥
 जन्मप्रभृति यत् पापं गृहस्थेन तु यत्कृतम् ।
 निर्माज्जयति तत् सर्वमेकरात्रोषितो यतिः ॥

आवसथार्हकोऽत्र गृहे वामयितुमुचितः । वृद्धोऽक्षमः ।
 पद्मगृहीतो भृताद्यभिभूतः ।

यमः,—

नाग्निहोत्रेण दानेन नोपवामोपलेपनैः ।
 देवताः परितुष्यन्ति यथा चातिथिपूजनैः ॥
 अतिथिः पूजितो येन ध्यायेत मनसा शुभम् ।
 न तत् क्रतु-शतैर्वापि तुल्यमाहुर्धनौषिणः ॥
 आसनं पादशौचञ्च द्यौपमन्नं प्रतिश्रयम् ।
 दद्यादेतानि यः पञ्च सर्वज्ञः सर्वदक्षिणः ॥
 अन्नदः प्राणदो ज्ञेयो रूपदो वस्त्रदः स्मृतः ।
 स हि सर्वप्रदो नाम यो ददाति प्रतिश्रयम् ॥
 गृहस्थैरपि यद्गुणं स्वातकेर्वदपारगैः ।
 यतिनाऽपि च यद्गुणं तच्छ्रेयो नेतरैस्तथा ॥
 यत् किञ्चित् कुरुते ध्यायी दातुरर्द्धं प्रयच्छति ।
 तस्मात् महत्फलं दानं ध्यायिने स्वातके तथा ॥

अश्वमेध-सहस्रेण राजसूय-शतेन च ।

पुण्डरीक-सहस्रेण योगिष्वावसथो वरः ॥

आन्तायादृष्टपूर्वाय विप्रायाध्वनि वर्त्तिने ।

ददाति योऽन्नमक्लिष्टं भ यज्ञैः सर्व्वदक्षिणः ॥

प्रतिश्रयो वासगृहं । श्रेयः प्रशस्ततरं । इतरैर्यथोक्त-गृहस्था-
दन्तैः, पुण्डरीको यागविशेषः^१ । अक्लिष्टमुक्लिष्टम् ।

अतिथये दद्यादित्यनुवृत्तौ विष्णुः,—

प्रतिश्रयं तथा शय्यां पादाभ्यङ्ग प्रदौपकम् ।

प्रत्येक-दानेनाप्नोति गोप्रदानममं फलम् ॥

यमः,—

येषामनश्नतिथिर्व्विप्राणां वा व्रजेद्गृहात् ।

ते वै खरत्वमुद्गत्वमश्वत्वमुपपेदिरे ॥

यस्य चेव वसेद्विप्रो गृहे कश्चिदभोजितः ।

न तस्य देवाः पितरो ह्यं कव्यञ्च भुञ्जते ॥

अतिथिर्यस्य भग्नाग्नो गृहात् प्रतिनिवर्त्तते ।

सुकृतान्तस्य यत् किञ्चित् सर्व्वमादाय गच्छति ॥

अतिथिर्यत्र वै यामे भिद्यमाणः प्रयत्नतः ।

शेते निरशनस्तत्र ब्रह्महत्या विधौयते ॥

अपि शाकं पचानस्य शिशोऽङ्केनापि जीवतः ।

स्वदेशे परदेशे वा नातिथिर्व्विमना भवेत् ॥

अग्नयोऽतिथिमिच्छन्ति सोऽतिथिः स्वर्गमिच्छति ।
स्वर्गोऽप्यीच्छति दातारं सम्यक् सुहृतकारिणम् ॥

पराशरः,—

अतिथिर्यस्य भग्नाग्नो गृहात् प्रतिनिवर्तते ।
न तस्य पितरोऽग्निं दशवर्षाणि पशु च ॥
अग्निहोत्रं जरत्कन्या द्वारे च पशुबन्धनम् ।
अतिथिर्वैश्वदेवान्ते निर्दहत्यवमानतः ॥

जरञ्जरायुक्ता द्वारे पशुबन्धनं स्वकाले यवसोदकाद्यदाने सति ।

मनुः,—

वैश्वदेवं तु निर्वृत्ते यदन्योऽतिथिराव्रजेत् ।
तस्यैवान्नं यथाशक्ति प्रपद्यान्न बलिं हरेत् ॥

वैश्वदेवे वैश्वदेवान्नपाके, निर्वृत्ते हृतप्रयोजने निःशेष इति
थावत् । अतिथिरतिथिलक्षणोपेतः । बलिं हरेदिति मनुष्य-
यज्ञव्यतिरिक्त-पाकयज्ञोपलक्षणम् ।

विष्णुपुराणे,—

पथिकाश्च ज्ञानाहारा ये च सायं गृहागताः ।
तेषां गृहस्थः सर्वेषां प्रतिष्ठा योनिरेव च ॥

प्रतिष्ठा आश्रयः । योनि अन्नादिदानेन जीवनहेतुः ।

दिनेऽतिथौ च विमुखे गते यत् पातकं नृणाम् ।
तदेवाष्टगुणं पुंसां सूर्य्याडे विमुखे गते ॥

आपस्तम्बः,—

एकरात्रेदतिथीन् वासयति पार्थिवान् लोकानभिजयति

द्वितीयेनान्तरौघान् तृतीयेन दिव्यान् । चतुर्थेन परतो-
लोकानपरिमिताभिरपरिमितान् लोकानभिजयतीति विज्ञायते ।

मनुः,—

इतरानपि सख्यादीन् सम्प्राप्या गृहमागतान् ।

प्रकृत्याऽन्नं यथाशक्ति भोजयेत् सह भार्यया ॥

आदिशब्देन सम्बन्धिवान्धवादीनामुपादानं, प्रकृत्य प्रकर्षेण
सक्त्य सह भार्यया गृहस्थान् भोजयेदित्यर्थः । एवञ्च
भार्यायाः परिवेशनादावन्वयः ।

याज्ञवल्क्यः,—

भोजयेत् स्वागतान् काले सखि-सम्बन्धि-बान्धवान् ।

अहःशेषं सहासौत शिष्टैश्च^१ सह बन्धुभिः ॥

काले भोजनकाले ।

मनुः,—

राजर्त्विक्-स्नातकार्य-प्रिय-श्वशुर-मातुलान् ।

अर्हयेन्मधुपर्केण परिसंवत्सरान् पुनः ॥

राजाऽचाभिषिक्तः क्षत्रियधर्मेण प्रजापालः ।

राजा च ओचिथस्यैव यज्ञकर्त्तव्यपागते ।

मधुपर्केण सम्युक्तो नत्वयज्ञ इति स्थितिः ॥

गोतमः,—

श्रुतिगार्थ-श्वशुर पितृव्य मातुलानामुपस्थाने मधुपर्कः

पंचमरे पुनर्यज्ञविवाहयोरर्वाक् । राज्ञश्चाओचिथस्यासमोदके ।

१ (ख) शिष्टैरिष्टैश्च ।

ऋत्विगादीनां गृहागमने सति मधुपर्केण पूजा संवत्सरे पुन-
रुपस्थाने मधुपर्क इत्यर्थः । यज्ञ-विवाहयोरर्वागिति यज्ञ-
विवाहयोरुपस्थाने संवत्सरादर्वागपि मधुपर्के देयः । राज्ञ
इति श्रोत्रियस्य राज्ञः संवत्सरादर्वागपि मधुपर्के देयः ।
अश्रोत्रियस्य राज्ञ आमनोदक एव ।

आपस्तम्बः,

मधुपर्कार्हा वेदाध्यायः । आचार्य्य ऋत्विक् स्नातको राजा
स धर्मयुक्तः । आचार्याय ऋत्विजे श्वशुराय राज्ञ इति परि-
संवत्सरादपतिष्ठद्भ्यो गौर्धुपर्कस्य । दधि मधुसंस्पृष्टं मधुपर्कः ।
पयो वा मधुसंस्पृष्टम् । (अभावे उदकम्) १ ।

वेदाध्यायोऽधीतवेदः । परिसंवत्सरात् प्रतिमंवत्सरम् ।

मनुः,—

सुवामिनीः कुमारांश्च रोगिणो गर्भिणौस्तथा ।

अतिथिभ्योऽप्य एवैतान् भोजयेद्विचारयन् ॥

सुवामिनी ऊढा कन्या । कुमारा बालाः ।

गोतमः,—

भोजयेत् पूर्वमतिथिं कुमार व्याधित सुवामिनौ स्वविरान्
जघन्यांश्च ।

अतिथिभोजनस्य गोतमेन बालादिभोजनात् पूर्वमुक्तं
तदतिथेरभ्यर्हितत्वं बोधयितुं विवक्षितम् ।

१ मूले गोमधुपर्कार्हाः ।

२ मूले वा ।

३ (क) (ख) पुस्तके चिह्नितांशो नास्ति ।

यदा वासादीनां भोजने पौर्वापर्यमनादेशं किन्त् दम्पत्योः
श्रेष्ठभोजनमिष्टम् ।

मनुः,—

अदत्त्वा तु य एतेभ्यः पूर्वं भुङ्क्ते विचक्षणः ।

स भुञ्जानो न जानाति श्वश्रुर्भ्रैर्जग्धिमात्मनः ॥

इत्येकत्राक्यतया एतेष्वभुक्तवत्सु स्वयम्भोक्तव्यमित्येवाभिमतम् ।

आपस्तम्बः—

सर्वान् वैश्वदेवभागिनः कुर्वीताश्वचाण्डालेभ्यो नानर्हद्भ्यो
दद्यादित्येके ।

सर्वान्मार्चिनः वैश्वदेवभागिनः वैश्वदेवाश्वभागिनः कुर्यात् ।
आश्वचाण्डालेभ्य इत्यभिविधावाङ्किति अनर्हद्भ्यः श्वचाण्डाल-
पाषण्डेभ्यः । अनर्हतामदाने न दोषः, दाने पुण्यमिति व्यवस्था ।

नन्दिपुराणे,—

यतेर्ब्राह्मणपूर्वम् भुङ्क्ते मदा गृही ।

देवस्य,—

अमृतं भोजयेद्विप्रं स्वगृहे सति सर्पिषि ।

परस्य निरयं घोरं गृहस्यः प्रतिपद्यते ॥

मिष्टमन्नं स्वयं भुङ्क्त्वा पश्चात् कदम्बं लघु ।

ब्राह्मणं भोजयेन्मूर्खो निरये चिरमाविशेत् ॥

मार्कण्डेयपुराणे—

कुटुम्बिनो भोजनीयाः सामर्थ्यादिभवे सति ।

शौदता यत् कृतं तेन तत् पापं स समश्रुते ॥

स्नानार्थं भोज्यतुल्यं भोज्यम् ।

यमः,—

अपचन्नामतिक्रम्य पचन्तं यस्तु भोजयेत् ।

सृषिकाणां त्रजेद्योनिं वर्षाणामधिकं शतम् ॥

एवं यः सर्व्वभूतानि ब्राह्मणो नित्यमर्चति ।

स याति परमं स्थानं तेजोमूर्त्तिः पथार्जुना ॥

परमं स्थानं परमं पदं पथार्जुना ऋजुना वर्त्मना ।

न तु जन्मपरम्पराक्रमेण ।

वशिष्टः,—

गृहेष्वभ्यागतं महयेद्यथाशक्ति चाग्नेन सर्व्वभूतानि गृहस्यः ।

महयेत् पूजयेत् ।

गृहस्य एव यजते गृहस्यस्तप्यते तपः ।

चतुर्णामात्रमाणाञ्च गृहस्यस्तु विशिष्यते ॥

पैठीनसिः,—

सर्व्व एव गृहस्यमूलास्तदुपजीविनः ।

गृहस्यस्यैव पूजादिकर्त्तृत्वात् ।

वशिष्टः,—

यथा मातरमाश्रित्य सर्व्वे जीवन्ति जन्तवः ।

एवं गृहस्यमाश्रित्य सर्व्वे जीवन्ति भिक्षुकाः^१ ॥

मनुः,—

यस्मान्नद्योऽप्याश्रमिणो ज्ञानेनाग्नेन चान्वहम् ।

गृहस्यैरेव धार्य्यन्ते तस्माच्छ्रेहाश्रमी^२ गृही ॥

१ मूले—भिक्षुवः ।

२ (ख) व्यस्ताश्रमो गृही ।

तथा,—

गृहस्थोऽपि क्रियायुक्तो न गृहेण गृही भवेत् ।
न चैव पुत्रदारेण स्वकर्म्मपरिवर्जितः ॥

क्रियाः पञ्चयज्ञाद्याः । स्वकर्म्म पञ्चयज्ञात्मकम् ।

तथा,—

अस्नात्वा चाप्यङ्गत्वा च अदत्त्वा ये च भुञ्जते ।
देवादीनामृणौ भूत्वा नरकन्ते व्रजन्त्यधः ॥

भविष्यपुराणे,—

अस्नात्वा वैश्वदेवन्तु ये भुञ्जन्ते बुधाः खग ! ।
तथा विना तु साक्ष्येण मृगयोर्निं व्रजन्ति ते ॥

विना साक्ष्येण अतिथ्यातिथ्यादिरहितेन ।

आपस्तम्बः,—

यस्याग्नौ न ह्ययते यस्यायं न दीयते । न तद्गोक्तव्यम् ।

यस्यास्यस्य ।

जावाणः,—

अस्नाताग्नीं मसं भुङ्क्ते अजपीं पूय-गोणितम् ।
अदत्त्वा तु ह्यग्निं भुङ्क्ते अदत्त्वा विषभोजनम् ॥

यमः,—

अयं स केवलं भुङ्क्ते यः पश्चत्यात्मकारणात् ।
इन्द्रियप्रीतिजननं वृथापाकं विवर्जयेत् ॥

बौधायनः,—

न चैव कश्चिद्दत्त्वा भुञ्जीत ।
अथाप्यथाज्ञगीतौ श्लोकौ उदाहरन्ति ।

यो मामदत्त्वा पिहृदेवताभ्यो
 भृत्यातिथीनां स्वसुहृज्जनस्य ।
 सन्पन्नमन्नम् तिषमन्ति मोहात्
 तमद्म्यहन्तस्य च मृत्युरस्मि ॥
 कृताग्निहोत्रः कृतवैश्वदेवो
 पूज्यातिथीन् भृत्यजनावशिष्टम् ।
 तुष्टः शुचिः श्रद्धदन्ति यो मां
 तस्यामृतं स्यां च स मां भुनक्ति ॥

भोजयेदित्यनुवृत्तौ—

वशिष्टः,—

स्वगृह्याः कुमारीवाक्यवृद्धतरुणप्रजाताः, ततोऽपरान् गृह्यान् ।
 स्रचाण्डालपतितवायसेभ्यो भूमौ निर्व्वपेत् । शूद्रायोष्किष्ट-
 मनुष्किष्टं वा दद्यात् । श्रेष्ठं दन्पती भुञ्जीयाताम् । सर्व्वोप-
 योगे तु पुनः पाकः कार्य्यः ।

तरुणप्रजाता नवप्रसूता, गृह्या गृहभवाः परिचारकाः ।
 उष्किष्टानुष्किष्टदानविकल्पः आश्रितानाश्रितशूद्रविषयः सद-
 स्रकूद्रविषयो वा बोद्धव्यः । सर्व्वोपयोगे सर्व्वस्यान्नस्य उपयोगे
 आतिथ्यादिना । १[सर्व्वस्यान्नस्यातिथिभिर्भोजने कृते यदाऽन्यत्
 प्रयोजनमस्ति तदा पुनः पाकः कार्य्यो न पुनर्वैश्वदेवादि
 कार्य्यमिति कल्पतरुः] ।

१ (ख) (ग)—मुक्त्वाऽतिथिः ।

२ (ख) प्रकृते [] चिह्नितांशो नास्ति ।

याज्ञवल्क्यः,—

बालमुवाचिनौष्टुङ्गगर्भिण्यातुरकन्यकाः ।

सम्भोष्याऽतिथिभृत्यांश्च दम्पत्योः शेषभोजनम् ॥

एते दम्पत्योरवश्यं भर्त्तव्याः ।

भार्यारतिः शुचिर्भृत्यभर्त्ता आङ्गक्रियापरः ।

नमस्कारेण मन्त्रेण पञ्चयज्ञान्नं ह्यपयेत् ॥

भार्या स्वीया, आङ्गक्रिया आङ्गकरणं नमस्कारेण नम इति मन्त्रेण ।

पराशरः,—

षट्कर्माभिरतो नित्यं देवतातिथिपूजकः ।

उत्तशेषन्तु भुञ्जानो ब्राह्मणो नावमौदति ॥

षट्कर्माणि यज्ञादीनि ।

॥ इति गृहस्यरत्नाकरेऽतिथिपूजातरङ्गः ॥

पञ्च महायज्ञाः समाप्ताः ॥

अथ भोजनविधिः ।

तत्र दक्षः,—

पञ्चमे च तथा भागे संविभागो यथार्हतः ।

देव-पितृ-मनुष्याणां कौटानाञ्चोपदिश्यते ॥

संविभागं ततः कृत्वा गृहस्यः शेषमुग्भवेत् ।

संविभागो विभज्य प्रतिपत्तिः ।

मनुः,—

विषसाग्नी भवेन्नित्यं नित्यस्नामृतभोजनः ।

विषमं भुक्तशेषन्तु यज्ञशेषमथामृतम् ॥

अमृतममृतवत्तृप्तिकरं पविचक्षु ।

देवसः,—

स्नात्वा प्रचाख्य पादौ तु सग्वस्त्रासङ्गतः शुचिः ।

पञ्चयज्ञावशिष्टञ्च यो भुङ्क्ते सोऽमृताग्रनः ॥

उपलिप्ते शुचौ देशे पादौ प्रचाख्य यत्नतः ।

प्राङ्मुखोऽस्नानि भुञ्जीत शुचिः पीठमवस्थितः ॥

बौधायनः,—

प्रचालितपाणिपादोऽप आचम्य शुचौ संवृते देशे अन्नमुपहत-
मुपसंगृह्य—कामक्रोध-सोभमोहानपहृत्य सर्वाभिरङ्गुलीभिः
शब्दमकुर्वन् प्राप्नीयात् । न पिण्डशेषं पाव्यामुत्सृजेत् । मांस-
मत्स्य-तिल-मधुसंस्ृष्टं प्राश्याप उपसृश्याग्निमुपसृशेत् ।

संवृते वस्त्रादिना आवृते देशे उपविशेति शेषः । उपहत-
मुपनीतं उपसंगृह्य निकटस्थे पात्रे समादरेण सम्यक् गृहीत्वा
शब्दमकुर्वन् भक्षणे क्रियमाणे शीत्कारादिकमनाचरन्मौनस्यैवापे
विधानात् ।

पिण्डशेषमग्निं गृहीत्वाऽन्नस्य शेषं पात्र्यां भोजनस्य ।

शङ्खः,—

चतुष्कोणं द्विजातीनां त्रिकोणं चण्डियस्य तु ।

मण्डलाकृति वैश्वस्य शूद्राभ्युच्यं कृतम् ॥

ब्रह्मपुराणे,—

आसनस्यस्तु यो दर्प्यात् पङ्क्तिमध्यमुपसृशेत् ।
 विशेद्भोजनभूमिञ्च अप्रचालितपाणिमान् ॥
 स सर्वेषान्तु यत्पापं तद्गृह्णाति नराधमः ।
 तस्मादहिरुपसृश्या आचान्तः प्रविशेद्गृहम् ॥
 उपलिप्ते समे स्थाने शुचौ शुद्धासनान्विते ।
 चतुरस्रं चिकोणञ्च वर्तुलञ्चार्द्धचन्द्रकम् ॥
 कर्त्तव्यमानुपूर्व्येण ब्राह्मणादिषु मण्डलम् ।
 ब्रह्महट्टेन्द्रचन्द्रार्द्धा वसवो मण्डलान्तरात् ॥
 निवेदितं नरैरस्रं यस्माद्गृह्णन्ति नान्यथा ।
 अहत्वा मण्डलं ये तु भुञ्जतेऽधमयोनयः ॥
 तेषान्तु यच्चरन्त्वांसि हरन्त्यस्य तद्वलात् ।
 पाचेव्यसानुरूपेषु पुचभृत्यानुजैः सह ॥
 भूम्यां पात्रं प्रतिष्ठाप्य मौनेनासनं भक्षयेत् ।
 पवित्रपाणिः प्रथमं सभेत्तत्राद्यमर्षणम् ॥
 अस्नानुरूपेषु धनानुरूपेषु अद्यमर्षणं अद्यमर्षणं पुण्यम् ।

श्यामः,—

भूमौ पात्रं प्रतिष्ठाप्य यो भुङ्क्ते वाग्यतः शुचिः ।
 भोजने भोजने चैव चिरात्फलमश्रुते ॥

मनुः,—

आयुष्यं प्राप्नुवन्तो भुङ्क्ते यशस्यं दक्षिणासुखः ।
 अयं प्रत्यक्षुवन्तो भुङ्क्ते चतं भुङ्क्ते सुदुःखः ॥

आयुष्यं आयुषे हितमेवं यज्ञस्यं, त्रियं चतं वाञ्छन्ति
शेषः । चतं सत्यं यज्ञं वा ।

शरीतः,—

नोदङ्मुखः शयनासने वाञ्छीयात् ।

न कार्णायसे न मृत्पात्रे न भिन्नावकीर्णे ।

कार्णायसे सौहपात्रे । मृत्पात्रे मृत्तिकाघटितभाजने ।
भिन्ने विघटिते । अवकीर्णे दुष्टभोजनाद्यपविचीकृते । नोदङ्मुख
इति तु निषेधे चतमवाञ्छताम् ।

वामनपुराणे,—

भुञ्जीत नैवेद्ये च दक्षिणामुखो

न च प्रतीचीमभि भोजनीयम् ।

अथमपि प्रत्यङ्मुखनिषेधो निष्कामविषयः । सकामस्य तन्मुख-
भोजनविधानात् । दक्षिणामुखभोजननिषेधस्तु जीवन्मातृविषयः ।

पुष्टिकामाधिकारे—

वाग्यतो दक्षिणामुखो भुञ्जीत । अनायुष्यन्वस्य भोजनं
मातुरित्युपदिशन्ति ।

इत्यापस्तम्बवाक्यात् ।

विष्णुपुराणे,—

नैकवस्त्रधरो नार्द्रपाणिपादो नरेश्वर ।

विशङ्कवदनः प्रीतो भुञ्जीत न विदिङ्मुखः ॥

प्राङ्मुखोदङ्मुखो वापि न चैवान्यमना नरः ।

विदिङ्मुखः आग्नेयकोणादिमुखः, प्राङ्मुख उदङ्मुखो वेत्यन
भुञ्जीतेत्यन्वयः । वाकारस्यानास्त्रायाम् ।

यमः,—

प्राङ्मुखोऽन्नानि भुञ्जीत पश्चाद्देवी वाग्यतः शुचिः ।

भुञ्जीत चार्द्रपादस्तु नार्द्रपादः स्वपेषिणि ॥

आर्द्रपादस्तु भुञ्जानः शतं वर्षाणि जीवति ।

पश्चाद्देवि किरदय-चरणदय-वदनार्द्रः । पुनरार्द्रपाद इत्यभि-
धानं पादार्द्रतायामादरद्योतनार्थम् ।

विष्णुपुराणे,—

स्नातो यथावत् कृत्वा तु देवर्षिपितृतर्पणम् ।

प्रशस्तरत्नपाणिस्तु भुञ्जीत प्रयतो गृही ।

कृतवापो ऊते चाग्नौ शुद्धवस्त्रधरो नृपः ।

प्रशस्तरत्नानि गार्हपादीनि कृतवापो देवताद्यर्थं कृतनिर्वापः ।

मनुः,—

सायम्प्रातर्मनुष्याणां प्रशन्नन्देवनिर्मितम् ।

नान्तरा भोजनं कार्यमग्निहोचसमो विधिः ॥

सायम्प्रातःशब्दावच रात्रि-दिनपरौ ।

तथा कन्दोगपरिशिष्टे कात्यायनः,—

सुनिभिर्द्विरशनं प्रोक्तं विप्राणां मर्त्यवासिनाम् (नित्यम्) ।

अहनि तथा तमस्त्रिन्यां सार्द्धं प्रहरयामास्तः ।

नान्तरा भोजनं कार्यमग्निहोचसमो विधिः ॥

अहःशब्दोऽत्र दद्यानुषारात् पञ्चमाहभागपरः । तमस्त्रिणी
रात्रिः, सार्द्धं प्रहरयामास्तः सार्द्धं प्रहरमध्ये ।

मनुः,—

पूजयेद्गणभित्त्यमद्याच्चैतदकुत्सयन् ।
 दृष्ट्वा ह्यथेत् प्रशंसेच्च अभिनन्देच्च सर्व्वशः ॥
 पूजितं ह्यगणभित्त्यं वल्लमूर्ज्जञ्च यच्छति ।
 अपूजितञ्च तद्भक्तमुभयं नाग्नयेदिति ॥

ब्रह्मपुराणे,—

अन्नं दृष्ट्वा प्रणम्यादौ प्राञ्जलिः कथयेत्ततः ।
 अस्माकं नित्यमेतदस्त्विति भक्त्या प्रवन्देत ।
 अन्नं विष्णुं स्तुतं प्राह नित्यमेव जनार्दनः ॥
 यो मान्ददाति प्राणाय भुञ्जानः शास्त्रविद्विजः ।
 प्राणाञ्च मां सदा ध्यायेत् स मां संपूजयेत् सदा ॥
 वामेन पाणिना पात्रं गृहीत्वा भुवि संस्थितम् ।
 तेजोऽधीति जपस्त्वन्नं प्रणमेदमृतञ्च तत् ॥

मार्कण्डेयपुराणे,—

उपघातादृते दोषं नास्त्रस्योदीरयेदुधः ॥
 उपघातोऽत्र स्रपाकादिस्पर्शः ।

बृहद्गशातातपः,—

परिधानमापोऽग्नानं पूर्व्वमाच्छादनं परम् ।
 'भवत्यन्नमनग्रं' हि शोत्तरीयं तथाऽमृतम् ॥
 पूर्व्वं यदापोऽग्नानं तत् परिधानं तेन तदन्नमनग्रं भवत्य-
 मृतञ्च ।

वाग्भवत्कथः,—

आपोशानेनोपरिष्ठा^१दधस्तादश्रता तथा ।

अनग्रममृतस्यैव कार्यमसं दिजन्मना ॥

ब्रह्मपुराणे,—

आपोशानञ्च गृहीयात् सर्व्वतीर्थमयञ्च यत् ।

अमृतोपस्तरणमसीति विष्णोरङ्गमयस्य च ॥

हस्तेन सङ्घयेनास्रं सोदकेन क्रदाचन ।

दम्भाद्यो सङ्घयेद्भुञ्जन् तेनास्रं निहतं भवेत् ॥

हतञ्चास्रमभक्ष्यत्वं तस्य याति दूरात्मनः ।

पञ्चयासञ्च भुक्त्वादौ कश्चिद्वेष्मनि सङ्कटे ॥

पाचमुद्धृत्य शेषन्तु भक्षयेत् साङ्गराङ्गयात् ।

पित्रे कर्माणि मुञ्चानो भूमौ पाचं न चाक्षयेत् ॥

तथा,—

प्राणेभ्यस्त्वथ पञ्चभ्यः स्वाहाप्रणव संयुताः ।

पञ्चाङ्गतीस्तु जुह्वयात् प्रक्षयाग्निभेषु च ॥

प्राणेभ्यः प्राणादिभ्यः—ब्रह्मपुराणे वक्ष्यमाणेभ्यः । स्वाहा-प्रणव-

संयुताः प्रणवाद्याः स्वाहान्ताः ॥

विष्णुपुराणे,—

प्राणे द्रप्ते तु द्रप्यन्ते नित्यं भुक्त्वा^१र्कचक्षुषः ।

स्थाने द्रप्ते तु द्रप्यन्ते श्रोत्रे द्वे ककुभक्षया ॥

१ मूले आपोशानेनोपरिष्ठात् । अधस्तादश्रता तथा ।

अपाने तप्ते तप्यन्ते बुद्धिर्वाग्भिभवस्तथा ।
 समाने तप्ते तप्यन्ते मनः पर्जन्यविद्युतः ॥
 उदाने तप्ते तप्यन्ते वाय्वाकाशौ च सर्व्वदा ।
 तप्तेषु तेषु तप्तं स्यात् जगत् सदसदात्मकम् ॥
 प्रजाक्यो ब्रह्मचारी स्यात् पञ्चसैर्बद्धते च सः ।
 प्राणाग्निहोत्रविदिप्रो दाता च स्यात् समृद्धिमान् ॥
 भुक्त्वाऽमृताऽपिधानार्थं पिवेत्तोयं सहत् सहत् ।
 येनास्रं न भवेन्नग्नं जीवद्भूतं जगत्त्रये ॥
 एवं भुञ्जन् सदा विप्रो ज्ञातिप्राधान्यमाप्नुयात् ॥

हारीतः,—

अथ ब्राह्मणानां भोजनविधिं वक्ष्याम्यहं — स्नातोऽहत्तवाभा
 शुक्लवासाः शुचिः पवित्रात्मा प्राङ्मुख-आसीनः पाणौ प्रक्षाल्य
 दशहोतारं निगद्य इन्द्रं गच्छ स्वाहा इति, ध्यायेदव्यक्तं पुरुषम् ।
 तत्तेजोऽसौत्यक्षमाद्ध्ययमाणमभिमन्त्रयेत् । द्यौस्त्वा ददात्विति
 नौयमानं । भूस्त्वा प्रतिगृह्णात्विति प्रतिगृह्णाग्निरग्निजन्मना
 जातवेदो घृतं चक्षुरमृतं सत्त्वासन् ॥

अर्कः चिदाभूजसो विमानोऽजस्रो घर्षो
 हविरग्निनाहरस्मि प्रथमजो ऋतस्य पूर्वं देवेभ्यो
 चमृतस्य नाम यो मां ददाति इह देहमावहदिदमस्रं
 मदर्धमसौत्यक्षमभिमन्त्रयेत् ।

अन्तस्वरसि भूतेषु गुहायां विश्वतोमुखः ।

त्वं यज्ञस्त्वं वषट्कारः त्वं विष्णोः परमं पदम् ॥

आपो ज्योतीरसोऽमृतं ब्रह्मभूर्भुवः स्वारोम् ।

अमृतोपस्तरणमसीत्यपः प्राश्य प्राणाय स्वाहेत्येकैकया आहुत्या
सर्वान् प्राणान् प्रीणाति । समस्तानपि पिवेदथ ।

अथ मैत्रायणेर्मतम्—

आयुषे स्वाहेति दर्शिताः प्राणाहुतीरायुष्कामं भुञ्जीतेत्येवं
ह्याह । यथाकाममश्रुते अन्तस्वरसीत्यभिधाय इदममृतयोगौ
मत्ये ज्योतिष्मति परमात्मनि स्वाहेति प्राणाद्यात्मानम् ।

तेन प्राणाय स्वाहेति हृदयदेशमालभ्य जपति प्राणानां
यन्धिरसि इति प्राणदेशं विष्णोर्जठरमसीति नाभिदेशम् ।

देवानामसि श्रेष्ठ उग्रस्तं पितरो वृथामृतत्वमसभ्यं इद्रे
तदस्तु ऊतं तव स्वाहेति ।

पुनरपि हृदयदेशमालभ्य सावित्रीज्ञानुभास्य चिरापौ रसानां
बहूनां रसभुक् समस्तान्नपाककर्षीष्टिः प्रीयतां विश्वभुगिति ध्यायेद-
व्यक्तं पुरुषम् । मूत्रपुरीषे रथ्यामाक्रम्य अज्ञानज्ञान्तः पुनराचामेत् ।

एवञ्च यो ब्राह्मणो भुङ्क्ते स पुण्यतमो भवति पङ्क्तिपावनो
भवत्युभयतः पश्चाणि तर्पयति देवांसु तर्पयति पितॄंसु तर्पयति
मनुष्यांसु तर्पयति भोव्यस्यान्नं पुनाति ब्रह्मणः सायुष्यं गच्छत्येवं
ह्याहेति । दशर्षिता चित्तसक् चित्तमाव्यमित्यादिको मन्त्रः ।

इन्द्र गच्छ स्वाहेति मन्त्रान्तेन चित्तसगित्यादि दश-
होदमन्त्रा दर्शिताः ।

एवमन्तमुच्चार्य अथकं पुरुषं जगत्कारिणं प्राणानित्यनेन प्राणादि-वायुपञ्चकग्रहणमाहुतिपदमचानामिकाङ्गुष्ठमाचपाद्यान्त्र-परिग्रहाथ ।

तथा ऋन्दोगोपनिषदि वाक्यकारः,—

ममं प्रथमाहुतिमित्याहुति धर्मप्रश्नं स्लोकगृह्यैरिति एतच्च वृद्धद्रविडविवरणकारेण विवृतम् ।

स्लोकता निर्दिश्यतेऽनामिकाङ्गुष्ठेन यावद्गृह्यते तावत्कृतस्तद्-गृह्यैतैस्तथा ह्याहुतिर्गृह्यमाणा दृश्यते इति जयसाम्नी ।

क्षिप्रमाहुतिं निगिरेत् । न दन्तभिन्नां कुर्व्यात् । अपरदेशे अहुतयः आयुषे स्वाहेत्यादयः । काम्या यथाकाममित्यादेरय-मर्थः । शेषाहुतिषु निगिरणनियमो नास्ति अन्तस्त्रयीत्यभि-धार्य अन्तस्त्रयीत्यादिनामृताभिसरणमशीत्युहितान्तेनाभिधार्य जुहोति अप इति शेषः ।

सावित्रीं चिरुच्चार्यं आपोरमनामित्यादिमन्त्रेण अथकं पुरुषं ध्यायेत् । एवम्भूतेतिकर्त्तव्यताके भोजने वैश्वानरविद्याविदो ब्रह्म-विदोऽधिकारः । इत्युपनिषदेदिनः ।

अथश्चार्थः प्राणा ह्यात्माते अन्नमित्यनुवादेन द्योत्यते ।

बौधायनः,—

अथ शास्त्रीनद्याद्यावराणामात्मयाजिनां प्राणाहुतौर्थास्वा-स्यामः । सर्वावश्यकावसाने संसृष्टोपक्षिप्ते देशे प्राङ्मुख उपविश्य उद्धृतमाङ्घ्रियमाणं भूर्भुवःस्वरोमित्युपस्त्राय वाचं यच्छेत् । न्यस्तमन्नं महाव्याहृतिभिः प्रदक्षिणमुदकञ्च परिषिञ्च्य सन्धेन पाणिना

विमुञ्चन्मृतोपक्षरणमसीति पुरस्तादपः पीत्वा पञ्चाक्षेण प्राणा-
ङ्गतीर्जुहोति ।

प्राणे निविष्टोऽमृतं जुहोमि, शिवो माविशा प्रदाहाय
प्राणाय स्वाहा ।

अपाने निविष्टोऽमृतं जुहोमि शिवो माविशा प्रदाहाय
अपानाय स्वाहा ।

व्याने निविष्टोऽमृतं जुहोमि शिवो माविशा प्रदाहाय व्यानाय
स्वाहा ।

उदाने निविष्टोऽमृतं जुहोमि शिवो माविशा प्रदाहाय
उदानाय स्वाहा ।

समाने निविष्टोऽमृतं जुहोमि शिवो माविशा प्रदाहाय
समानाय स्वाहा ।

इति पञ्चाक्षेण प्राणाङ्गतीर्ज्वा-तूष्णीम्भूय व्रतयेत् प्रजापतिं
मनसा ध्यायेत् ।

अथाप्युदाहरन्ति ।

आसीनः प्राङ्मुखोऽञ्जीयात् वाग्यतोऽन्नमकुत्सयन् ।

अस्कन्दयंस्तन्मनाश्च भुक्त्वा चाग्निमुपस्पृशेत् ॥

सर्वभक्ष्यापूप-फल-कन्द-मूत्र-मांसानां दन्तैर्नावयेत् । नाति-
सुहितोऽमृतापिधानमसीत्यपः पीत्वाऽऽचान्तो हृदयदेशमभि-
स्पृशति । प्राणानां यन्धिरसि रुद्रो मा विशन्तकक्षेनाक्षेनाप्याथ-
स्तेति । पुनराचम्य दक्षिणे पादाङ्गुष्ठे पाणिं निस्त्वावधति ।

अङ्गुष्ठमाचः पुरुषः स्वाङ्गुष्ठस्य समाश्रितः ।

ईशः सर्वस्य जगतः प्रभुः प्रीषातु विश्वभुक् ॥ इति ।

इति कृतानुमन्त्रग्रहणमूर्द्ध्वहस्तः समाचरेत् ।

अद्वायां प्राणे निवेश्यामृतं ऊतं शिवो माविश प्राणमन्त्रे-
नाप्यायस्व ।

अद्वायां अपाने निवेश्यामृतं ऊतं शिवो माविश अपान-
मन्त्रेनाप्यायस्व ।

अद्वायां व्याने निवेश्यामृतं ऊतं शिवो माविश व्यानमन्त्रे-
नाप्यायस्व ।

अद्वायासुदाने निवेश्यामृतं ऊतं शिवो माविश उदान-
मन्त्रेनाप्यायस्व ।

अद्वायां समाने निवेश्यामृतं ऊतं शिवो माविश समान-
मन्त्रेनाप्यायस्व ।

इति पञ्चभिर्ब्रह्मणि स आत्मा अमृतत्वाद्येत्यचरेणात्मनि
योजयेत् । सर्व्वत्र क्रतुयाजिनामात्मयाजी विशिष्यत इति ।

अथाप्युदाहरन्ति ।

यथा तुल्यमैषौकमग्नौ प्रोतन्तुद्यते । (एवं सर्वाणि पापानि
दहन्ते ह्यात्मयाजिनः ।)

केवलाघो भवति केवलादौ मोघमन्त्रं विन्दत इति । स
एवमेव अहरहः सायं प्रातर्जुह्यादङ्घ्रिर्वा सायमिति । मूलं ।

शास्त्रिनो गृहवासग्रीक्षाः गृहस्थाः । याथावरा नित्यमटन-
स्त्रभावाः साग्निगृहस्त्रभेदाः । आत्मयाजिनो अग्निमेव परमात्म-
बुद्ध्या य उपासते । आवश्यकं खानादि-पञ्चयज्ञान्तं । संमृष्टं मार्ज-
न्वादिसंगोहितं । उपसितं गोमथापाभ्यां ? । उद्भूतमक्षमिति शेषः ।

उपस्थाय तत्सम्मुखतया नम्रीभूय वाचं यच्छेत् । न्यस्तं
पात्रकृतं प्रदक्षिणमन्नमुदकमित्युदकेन प्रदक्षिणमन्नं सर्व्वतः
परिषिच्येत्यर्थः । पञ्च प्राणाङ्गतौः प्रथमं वाचं यच्छेत्युक्तैः
पुनस्तृष्णीर्गृहणं पञ्चाङ्गत्यनन्तरमपि वाङ्मयमलाभाय । स्कन्दयन्
अन्नमविकिरन् ।

अग्निमुपस्पृशेदित्यनेन शालीनादीनां त्रयाणां तिलादि-
संसृष्टाभक्षणीयान्नभक्षणेऽपि कृतेऽग्निरूपस्पर्शनं नित्यवदङ्गमित्युक्तम् ।

कन्दानि शृणुणादीनि । मृलानि मलकादीनि । भक्ष्य-
पदादेवापृपादिलाभे तेषां पुनर्गृहणं दोषाधिक्याय । दन्तैर्नावद्येत्
दन्तैः खण्डयित्वा न भक्षयेत् ।

सर्व्वभक्ष्येत्यादिषु कर्मण्येवार्षत्वात् षष्ठी । पञ्चभिरिति
प्रकृतत्वादनन्तरोक्तमन्त्रैः, ब्रह्माणि स आत्मा अमृतत्वायेति, अग्नेन
मन्त्रेणाचरेण परब्रह्मणा आत्मानं जीवं योजयेत् । एकत्वेन
ध्यायेदित्यर्थः । अङ्गिर्वा मायमिति सायं भोजनासंभवेऽङ्गिरेव
प्राणाङ्गत्यादि सर्व्वं कुर्यादित्यर्थः ।

तथा,—

गृहस्थो ब्रह्मचारी वा योऽनश्रंसु तपस्यरेत् ।

प्राणाग्निहोत्रलोपेन अवकीर्णं भवेत्तु सः ॥

अन्यत्र प्रायश्चित्तात् प्रायश्चित्ते तदेव विधानम् ।

अथाप्युदाहरन्ति ।

अन्तरा प्रातराशुश्च मायमाश्रन्तथैव च ।

सदोपवासी भवति यो न भुङ्क्ते कदाचन ॥

प्राणाग्निहोत्रमन्त्रांश्च निरुद्धे भोजने जपेत् ।

चेताग्निहोत्रमन्त्रांस्तु^१ द्रव्यास्त्राभे तथा जपेत् ॥

स एवमेवाचरंस्तु ब्रह्मभूयाथ कल्पते ।

ऋहस्योऽत्राहिताग्निरनश्रुत्पवासं कुर्वन्सर्वकीर्णं प्रायश्चित्तार्हः ।

अन्यत्र प्रायश्चित्तात् उपवासात्मकादुपवासयुक्तप्रायश्चित्ता-
दन्यत्र अत्रैव हेतुः । प्रायश्चित्ते तु तदेव विधानमनशनमेव
विशेषविहितमिति तेन यत्राहिताग्न्युद्देशेनोपवासविधिः तत्रैव
तेन उपवासः कार्य इति ।

एवं ब्रह्मचारिणोऽपि अन्तरा प्रातराशमित्यादि-अन्तरा मध्ये
प्रातराशो भोजनम् । उपवासी उपवासफलभाक् । निरुद्धे भोजने
दृष्ट्यायां सत्यामसाद्यसम्भवाद्भोजननिवृत्तौ, द्रव्यास्त्राभेऽग्निहोत्र-
हवनौचद्रव्यास्त्राभे । त्रयोऽग्नयः चेता गार्हपत्याहवनौचदक्षिणाग्नयः ।

पुष्टिकामाधिकारे आपस्तम्बः,—

शौदुम्बरश्चमसः सुवर्णनाभः प्रशस्तः । न चान्येनापि भोक्तव्यम् ।
यावद्भासं सन्नयन्नवस्कन्दयन्नापजहीत । अथवा अपजहीत । इत्तं
घासं यसीत^२ महाङ्गुष्ठम् । न च मुखग्रन्दं कुर्यात् । पाणिञ्च^३
नावधूनुयात् । आचम्य षोड्शै^४ पाणी धारयेदाप्रोदकीभावात् ।
^५अतोऽग्निमुपस्पृशेत् । दिवा च न भुञ्जीतान्यत्र फलमूलेभ्यः ।
खालीपाकानुद्देश्यानि च वर्जयेत् । सोत्तराष्वादनस्यैव यज्ञोप-
वीती भुञ्जीत । इति ।

१ (ग) मन्त्रार्थान् ।

२ (ख) (ग) पाणिना ।

३ (क) (ख) यसेत् ।

४ मूले ततः ।

श्रीदुम्बरश्चमसस्तास्रमयं पाचं, सुवर्णनाभत्वञ्चास्य मध्यनिहितं
सुवर्णत्वं, न चान्येनापौत्यनेनात्यन्तनिकटैः पुत्रादिभिरपि न तत्र
भोक्तव्यमित्युक्तम् । यावद्भासं यावद्भासयितुं शक्यते नापजहीत
मयेन पाणिना पाचं न त्यजेत् । अथवाऽपजहीतेत्यथञ्च पाच-
ग्रहणाऽग्रहण विकल्पः षोडशग्रहणाऽग्रहणवद्भवस्मितः ।

अत्र कपर्दिना-यदि प्रथमं पाचस्य धारणमुपक्रान्तं तदा
धारणमेव । अथाधारणमुपक्रान्तं अधारणमेव कार्यमित्युक्तम् ।

आप्रोदकौभावात् यावत्प्रसुरजलमन्वन्धम् । एतच्चाग्न्युपसर्गं
तिलमांसादि-मंसृष्टास्रभोजनविषयम् । दिवा न भुञ्जीत पुनरिति
शेषः । स्थालीपाकोऽत्र पचादिसहः । उद्देश्यानि दैवपितृभ्यं
स्वयमुद्देश्यविषयौकृतानि ।

यज्ञोपवौतीत्यपि नोत्तरवस्त्रच्छादनः । मोपरिवस्त्र एव
भुञ्जीत नोत्तरीयवासोव्यतिरेकेण भोजनकाले सूत्रादिना
कार्यमिति कपर्दिभाष्यम् ।

वशिष्टः,—

प्राग्नुषोऽस्नानि भुञ्जीत । तूष्णीं साङ्गुष्ठं कृत्स्नं घामं यक्षेत्
च सुखशब्दं कुर्यात् ।

अस्नमिति सिद्धास्रं तेन ताम्बूलादिभक्षणे प्राग्नुषादिनियमो
नास्तीति ज्ञेयते । तूष्णींग्रहणादवभाषणविरहे सिद्धे पुनर्मुञ्च-
गव्यनिषेधः फुत्कारादिध्वनिनिवृत्तये ।

मनुः,— न भुञ्जीतोद्भूतत्वेनं नातिशौचित्यमाचरेत् ।

नातिप्रगे नातिषायं न शयं प्रातराश्रितः ॥

उद्धृतस्नेहं खल्यादि, अतिप्रगे अतिनवोदितसूर्य्ये अतिमाद्यं
सूर्य्यास्तमनकाले । प्रातराश्रितः प्रातराहारद्वयः ।

न तृतीयमथाश्रीयन्न चापथ्यं कदाचन ।

विष्णुपुराणे,—

अश्रीयान्तन्मना भूत्वा पूर्व्वन्तं मधुरं रसम् ।

स्ववणाम्बौ तथा मध्ये कटुतिक्तादिकास्ततः ॥

प्राग्द्रव्यं पुरुषोऽश्रीयान्मध्ये तु कठिनाशनः ।

अन्ते पुनर्द्रवाश्री च बलारोग्यस्य मुञ्चति ॥

ब्रह्मपुराणे,—

कुर्यात् चौरान्तमाहारं न च पश्चात् पिबेद्दधि^१ ।

जठरं पूरयेद्दुग्धं अस्त्रैर्भागं जलेन च ॥

वायोः सञ्चरणार्थञ्च चतुर्थमवशेषयेत् ।

देवसः,—न भुञ्जीताद्यतं नित्यं गृहस्यो भोजनं स्वयम् ।

पवित्रमथ ह्यद्यञ्च सर्पिराज्जघापहम् ॥

आपस्तम्बः,—

न नावि भुञ्जीत तथा प्रासादे हतभूमौ भुञ्जीत ।

नावि आसीन इति शेषः । प्रासादे प्रासादस्योपरौत्यर्थः ।

हतभूमौ मृत्तिकाप्रक्षेपसम्पादितायां भूमौ ।

ब्रह्मपुराणे,—

यस्तु पाण्डित्ये भुङ्क्ते यस्तु फूत्कारसंयुतम् ।

प्रसृताङ्गुलिभिर्धस्तु तस्य गोमांसवच्च तत् ॥

१ मूल पुराणे—अस्नानं वा शुचिष्णिते ।

नाजीर्णं भोजनं कुर्यात् स्याच्च नातिबुभुक्षितः ।

हृष्यश्वरथयानोद्ग-प्रासादस्थो न भक्षयेत् ॥

अग्निानान्तर्गतो नैव देवालयागतोऽपि वा ।

शयनस्थो न भुञ्जीत न पाणिस्यं न वासने ॥

न सन्ध्ययोश्च न मध्याह्ने नार्द्धरात्रे कदाचन ।

नार्द्रवासा नार्द्रशिरा न चायज्ञोपवीतवान् ॥

न प्रसारितपादस्तु पादारोपितपाणिमान् ।

नावसक्विकसंस्थश्च न च पर्यङ्किकास्थितः ॥

न वेष्टितशिरास्यापि नोत्सङ्गकृतभाजनः ।

नैकवस्त्रो दृष्टमध्ये सोपानत्कः सपादकः ॥

न चर्मापरिसंस्थश्च चर्मवेष्टितपार्श्ववान् ।

अन्नस्य जन्मकालुष्यं दृष्ट्वाऽपि न कुत्सयेत् ॥

यासशेषन्तु नाश्रीयात् पौतशेषं पिबेन्न तु ।

शाकमूलफलेष्वादि दन्तच्छेदेन भक्षयेत् ॥

सञ्चयेन्नान्नमन्नेन विक्षिप्तं पात्रमस्थितम् ।

बहूनां भुञ्जतां मध्ये न चाश्रीयात्त्वराश्वितः ॥

वृथा न विकिरेदन्नं नोच्छिष्टः कुचशित् व्रजेत् ।

न स्पृशेच्च शिरो विप्रः सोच्छिष्टेनैव पाणिना ॥

तिस्रकस्कं जलं क्षीरं दधिं क्षौद्रं घृतानि च ।

न त्यजेदङ्गुलघानि शकूंसाथ कदाचन ॥

प्रसृताङ्गुलिभिः परस्परसंलग्नाङ्गुलिभिः । स्याच्च नाति-
बुभुक्षितः अतिप्रक्षितबुभुक्षया चिरमात्मानं न पीडयेदित्यर्थः ।

यानमचोक्तातिरिक्तं दोषादि । पर्यङ्किका मञ्जिका । दृष्टाः
पतितादयः । चर्मवेष्टितपार्श्ववान् कृतसन्नाहादिः ।

अस्य जन्मकालुष्यं दुष्पृक्तिश्च न कुतश्चेत् । जन्म निन्दित-
देशोत्पत्तिं कालुष्यं मालिन्यं दुष्पृक्तिर्मन्दपाकः । पीतशेषं जल-
पात्र एवावशिष्टम् । दन्तच्छेदैर्दन्तैश्चित्वा हित्वा । अक्षेनापूपादिना
तेन पात्रविकीर्णमस्यमपूपादिना न वर्तुंश्रीकुर्व्यादित्यर्थः । अर्द्ध-
जग्धानि किञ्चिद्भुक्तानि ।

महाभारते,—

पानीयं पायसं सर्पिर्मधुशेषं दधीत्यपि ।

निरस्यं शेषमेतेषां न प्रदेयस्तु कस्यचित् ॥

निरस्यमत्याज्यं शेषशब्दः सर्वत्र सम्बध्यते ।

ब्रह्मपुराणे,—

अप्येकपङ्क्त्वा नाश्रीयात् संवृतः स्वजनैरपि ।

को हि जानाति किं कस्य प्रच्छन्नं पातकं भवेत् ॥

भस्मस्तम्भ जलद्वारमार्गैः पङ्क्तिश्च भेदयेत् ।

विष्णुपुराणे,—

नासन्दीसंस्थिते पात्रे नादेशे च नरेश्वरः ।

नाकाशे नातिसङ्कीर्णं दत्त्वाऽप्यस्य नरो यसेत् ॥

नाशेषं पुरुषोऽश्रीयात् अन्यत्र जगतीपते ।

मण्डाम्बु-दधि-सर्पिभ्यः सक्तुभ्यस्तु विवेकवान् ॥

नासन्दी वेचादिघटितासनविशेषः । अदेशे रथ्यादौ ।

नाकाशे सन्ध्यादौ ।

मण्डः,—

सक्तवः सर्पिषाऽभ्यक्ताः श्रौतवारिपरिप्लुताः ।

नातिसार्द्धा नचात्यच्छा मण्ड इत्यभिधीयते ॥

इति चरकोक्तः ।

शङ्खलिखितौ,—

न भोजनार्थी पाकशालां प्रविशेत् । न वृथापाकं पाचयेत् ।

न वृथापाकमश्रीयात् ।

हारीतः,—

न क्रुद्धो नान्यमना नाभिभाषमाणोऽश्रीयात् । न शिशून्
भर्त्सयन् । नाप्रदाय प्रेक्षमाणेभ्यो न च तदश्रीयाद्येन देवपितृ-
मनुष्यार्थं न कुर्यात् । एवं ह्याह—

आत्मार्यं भोजनं यस्य रत्यर्थं यस्य मैथुनम् ।

वृत्यर्थं यस्य चाधीतिर्निष्फलं तस्य जीवितम् ॥

यो भुङ्क्ते वेष्टितशिरा यस्य भुङ्क्ते 'षट्पुंसः ।

सोपानत्कस्य यो भुङ्क्ते सर्व्वं विद्यात्तदासुरम् ॥

प्रेक्षमाणेभ्यः प्रकर्षेण साकाङ्क्षमौचमाणेभ्यो वासादन्येभ्यः ।
देवपितृमनुष्यार्थमिति पञ्चयज्ञोपलक्षणम् । भुज्यत इति भोजनं
भोज्यमन्नमिति यावत् ।

यमः,— अत्राति यो मृत्युगणस्य मध्ये

मिष्टान्मेको रसमृद्भ्रुवुद्धिः ।

दीनैः कटाक्षैरभिवीक्ष्यमाणो

व्यक्तं विषं हासयन् स भुङ्क्ते ॥

विष्णुः,—

नगो-ब्राह्मणोपरागे वाश्रीयात् । चन्द्रार्कोपरागे नाश्रीयात् ।
न च राजव्यमने । प्रवमितश्याग्निहोत्रौ यदाग्निहोत्रं कृतं मन्येत
तदाश्रीयात् । यदाकृतं मन्येत वैश्वदेवमपि । पर्वणि च यदा कृत
मन्येत । पर्वणि नाश्रीयाच्चार्द्धरात्रे । न मध्याह्ने । न मन्थयो-
नार्द्रवामा नैकवासा । न नग्नः । न जलस्थः ।

नोत्कूटकः । न भिन्नमनगतः । न च शयनगतः, न च
भिन्नभाजने नोत्सङ्गे न भुवि न पाणौ । लवणं यत्र दद्यात् न
तदश्रीयात् ।

न बालकं निर्भर्त्सयन्, नैकान्तोष्णम् । नोद्धृतस्नेहम् । न दिवा
धानाः । न रात्रौ तिष्ठमम्बुद्धं न दधिमकून । न कोविदार वट
पिप्पल शणशाकम् । नादत्वा नाकृत्वा । नानार्द्रपादः । नानार्द्रकर-
मुखस्य नोच्छिष्टे घृतमादद्यात् । न चार्कतारकं वीचेत । न मूर्धानं
सृशेत् । न ब्रह्म कीर्त्तयेत् । प्राङ्मुखोऽश्रीयात् । दक्षिणा-
भिमुखो वा । अभिनन्द्यान्नं । सुमनाः स्वगन्धलिप्रस्य । न निःशेष-
कृत् स्यात् । अन्यत्र दधि मधु सर्पिः सरूपलमोदकेभ्यः^१ ।

नाश्रीयाद्गार्ह्यया मार्द्धं नाकाशे च तथोत्थितः ।

बहूनां प्रेचमाणानां नैकस्मिन् बहवन्तथा ॥

शून्यालये वङ्गिगृहे देवागारे तथैव च ।

पिवेन्नाञ्जलिना तोयं नाति सौहित्यमाचरेत् ॥

गोब्राह्मणोपरागे गोब्राह्मणव्यसने । पारिजातेन तु उपरोधे इति पठित्वा निरोध इति विवृतम् । प्रवसितोपरागोऽत्राग्निश्चोचदेशं त्यक्त्वा दूरं गतः । नोत्कटो नोत्कटासनः । भिन्नं स्फुटितं न भुवौति कृत्वेति शेषः । यच्च दद्यादिति देवादिभ्य इति शेषः । यच्च दद्याच्च तदश्रीयात् । यज्जातीयं न दद्यात्तज्जातीयन्नाश्रीयादित्यर्थः । अथदानपूर्वकत्वाद्भोजनस्य नादत्वाद्यमिति, ब्राह्मणादिभ्य इत्यर्थः । नादत्वा देवेष्वित्यर्थः । निःशेषकृत् अशेषभोजौ । आकाशे निराधारे भोजनासम्भवादासन्दौकादावित्यर्थः । एकस्मिन् प्रेक्षमाण इति विभक्त्यत्ययेनाव्ययः ।—(बहूनां प्रेक्षमाणानामित्यनादरे षष्ठौ ।) बहून् साभिलाषाननादृत्य तेन तेषां प्रेक्षणं वागर्थित्वेत्यर्थः ।

तथा,—

न भावदृष्टमश्रीयाच्च भाण्डे भाषदृषिते ।

शयानः प्रौढपादस्तु कृत्वा चैवावभक्षिकाम् ॥

भावदृष्टमशुचित्वेन तर्कितम् । प्रौढपादोऽत्रासनजङ्घाद्या-
रोपितपादः ।

मनुः,—

एकवस्तो न भुञ्जीत कपाटमपिधाय वा ।

भूमौ देवान्तरौकृत्य भिन्नपात्रेण चाशनम् ॥

नाहारमुपभुञ्जीत तिष्ठन् गच्छन् हसन्नपि ।

अधामे धामतो वापि मस्त्रिकृष्टे मृते मति ॥

न भुञ्जीताशनं धीमानधर्म्यं, शोकस्य कारणात् ।

भिक्षपात्रे नचाग्रनं कार्यमिति शेषः । स्वयामे मृते सति ।
 यामतो यामे सञ्जिह्वष्टे सति मृते सति सप्तम्यन्तात्तसिः ।
 अधर्म्यमधर्मसाधनम् ।

दृहस्पतिः,—

न स्पृशेदामहस्तेन भुञ्जानोऽन्नं कदाचन ।
 न पादौ न शिरो वस्त्रिं न पदा भाजनं स्पृशेत् ॥
 वस्त्रिर्नाभ्यधोदेशः । न शिरो न वस्त्रीत्युभयत्रापि नज्जो-
 ऽन्वयः । समाहारे वा द्वन्द्वः ।

न भुञ्जितेत्यनुवृत्तावुग्रनाः,—

नानाचान्तः खट्वाखट्टो न चोत्तानः कदाचन ।
 गोतमः,—
 न रात्रौ प्रैथ्याहृतम् ।
 रात्रौ प्रैथ्येण दासादिना ज्ञानीतं न किमपि भक्षणीयमित्या-
 चार्य्यमस्करौ ।

मनुः,— नाश्रीयाद्गार्थ्या सार्द्धंशैनामीचेत चाश्रतीम् ।

वशिष्ठः,—

भार्थ्या सह नाश्रीयादवीर्य्यमपत्यं भवति ।
 वाजसनेयके विज्ञायते ।

अङ्गिराः,—

ब्राह्मण्या सह योऽश्रीयादृच्छिष्टं वा कदाचन ।

न तस्य दोषं मन्यन्ते नित्यमेव मनीषिणः ॥

उच्छिष्टमितरस्त्रीणां योऽश्रीथाङ्गाङ्गणः कश्चित् ।

प्रायश्चित्ती स विज्ञेयः सङ्कीर्णो मूढचेतनः ॥

ब्राह्मणीपदमिह पतिसमानवर्णोपलक्षणम् । तेन पतिसवर्णया
पत्न्या ब्राह्मणस्य सहभोजनं कार्यमन्यया न कार्यं तदपि चाध्वन्येव ।

ब्राह्मण्या भार्यया मादुं कश्चिद्भुञ्जीत वाध्वनि ।

असवर्णस्त्रिया मादुं भुक्त्वा पतति तत्क्षणात् ॥ इति ।

ब्रह्मपुराणे,—

विप्रस्त्वेवमुपस्पृश्य पादाङ्गुष्ठे च दक्षिणे ।

हस्ताभ्यां मन्त्रवद्दद्यात् विधिवच्चावनेजनम् ॥

सम्प्राज्ज्यं बाहू जानू च गोप्रदानफलं लभेत् ।

भुक्त्वा चैव प्रतिष्ठेत न चाप्यार्द्रेण पाणिना ॥

आचान्तोऽप्यशुचिस्तावद्यावत्पात्रमनुद्धृतम् ।

उद्धृतेऽप्यशुचिस्तावद्यावन्नोन्मूच्यते मही ॥

शातातपः,—

विद्यमानेन हस्तेन ब्राह्मणोऽज्ञानदूर्ध्वलः ।

तोयं पिवति वक्त्रेण साऽसौ जायेत नान्यथा ॥

उद्धृत्य वामहस्तेन यस्तोयं पिवति द्विजः ।

सुरापानेन तत्तुल्यं ममुराह प्रजापतिः ॥

हस्तं प्रचास्य गण्डूषं यः पिबेदविषक्षणः ।

स देवांसु पितृष्वैव आत्मानं चापि घातयेत् ॥

बौधायनः,—

भुञ्जानेषु च विप्रेषु यस्तु पात्रं परित्यजेत् ।

भोजने विभ्रकर्त्ताऽसौ ब्रह्मक्षत्या तथोच्यते ॥

पाचत्यागोऽत्र देशान्तरगमनम् ।

विष्णुपुराणे,—

भुक्त्वा चैव तथा सम्यक् प्राङ्मुखोदङ्मुखोऽपि वा ।

अचान्तः पुनराचमेत् पाणी प्रचाख्य मूषतः ॥

स्वस्थः प्रशान्तचित्तस्तु कृतासनपरिग्रहः ।

अभीष्टदेवतानाम् कृष्वीत स्मरणं नरः ॥

अग्निराष्यायतां धातून् पार्थिवान् पवनेरितः ।

दत्तावकाशो नभसा जरयत्यस्तु मे सुखम् ॥

अक्षं बलाय मे भूमेरपामन्यनिलस्य च ।

भवत्वेतत् परिणतं^१ ममास्त्वव्याहतं सुखम् ॥

प्राणापानसमानानामुदानव्यानयोस्तथा ।

अक्षं पुष्टिकरञ्चास्तु ममास्त्वव्याहतं सुखम् ॥

अगस्तिरग्निर्वड्वानस्य

भुक्तं मया^२ अक्षं जरयत्वशेषम् ।

सुखं ममैतत् परिणामसम्भवं

यच्छूलरोगो मम चास्तु देहे ॥

विष्णुः समस्तोन्द्रियदेहदेही

प्रधानभूतो भगवान् यथैकः ।

सत्येन तेनाक्षमशेषमेत-

दारोग्यदं मे परिणाममेतु^१ ॥

१ (ग) परिणतौ ।

२ (ख) (ग) एतत् ।

विष्णुर्था तथैवान्नं परिणामस्य वै तथा ।

सत्येन तेन मद्भुक्तं जीर्णत्वन्नमिदन्तथा ॥

इत्युच्चार्य्यं स्वहस्तेन परिमार्क्य्यदधोदरम् ।

अनायासप्रदायौनि कुर्यात् कर्माण्यतन्द्रितः ॥

आपस्तम्बः,—

यच्च भुज्यते तत् समूह्य निर्हृत्यावोक्ष्यतं देशममचेभ्यो लेपान्
मंहृत्याङ्घ्रिः संमिथ्योत्तरतः शुचौ देशे रुद्राय निनयेदेवं वास्तु
शिवं भवतु ।

समूह्य वर्द्धन्यादिना संगोध्य निर्हृत्योच्छिष्टमपनीथावोक्ष्याङ्घ्रिः
प्रमिथ्याचाराङ्गोमयाम्भसेति ज्ञभ्यते । अमत्राणि स्याख्यादि-
पात्राणि उत्तरतो गृह्यात् । वास्तुगृहं शिवं भद्रम् ।

हारीतः,—

पस्यात् पत्नीं शेषं बलिं हरेत् ।

एतच्च पाकभाण्डावशिष्टेनाम्नेन बलिहरणं कर्त्तव्यं, इत्याचार्य्य-
जयस्वामिमतम् ।

॥ इति गृहस्थरत्नाकरे भोजनविधितरङ्गः ॥

अथ भोज्याभोज्यानि ।

तत्र गेतमः,—

प्रशस्तानां स्वकर्म्मसु द्विजातीनां ब्राह्मणो भुञ्जीत ।
प्रशस्ताणां सम्यक् स्वकर्म्मपरत्वेन स्तुतानाम् ॥

यमः,—

ब्राह्मणस्य सदाऽश्रीयात् क्षत्रियस्य तु पर्वसु ।
प्रकृतेषु च वैश्यस्य शूद्रस्य न कदाचन ॥
अमृतं ब्राह्मणस्यान्नं क्षत्रियस्य पयः स्मृतम् ।
वैश्यस्य त्वन्नमेवास्त्रं शूद्रस्य रुधिरं स्मृतम् ॥
ब्राह्मणास्त्रं क्षत्रियास्त्रं वैश्यास्त्रं शौद्रमेव च ।
तां तां योनिं ब्रजेद्विप्रो भुक्त्वास्त्रं यस्य वै मृतः ॥

पर्वसु पौर्णमास्यादिषु प्रक्रान्तेषु गोमङ्गलादिषु । शूद्रास्त्र-
निषेधोऽसच्छूद्रास्त्रविषयः, सच्छूद्रस्य त्वन्नं गोभूम्यादित्वाभार्थं
भोक्तव्यम् । तदस्त्राभे तदपि न भोक्तव्यम् ।

तथाच ब्रह्मपुराणे,—

राज्ञां पर्वणि वैश्यानामश्रीयान्मङ्गले गवाम् ।
गोभूमिरस्त्रं होमार्थं सच्छूद्रस्य गृहे तथा ॥

आपस्तम्बः,—

सर्ववर्णानां स्वधर्म्मं वर्त्तमानानां भोक्तव्यं शूद्रवर्म्ममित्येके ।

मनुः,—

नाद्याच्छूद्रस्य पक्वास्त्रं विद्वानश्राद्धिनो द्विजः ।

आददौतागमेवास्त्रादंष्ट्रावेकराचिकम् ॥

अत्राद्धिनो नित्यत्राद्धाकारिणः । अष्टौ आपदि । एक-
रात्रिकं एकाहोरात्रनिर्वाहकमक्षम् ।

हारीतः,—

शूद्राक्षेन तु भुक्तेन जठरस्थेन यो मृतः ।

स वै खरत्वमुद्भवं शूद्रत्वस्योपगच्छति ॥

पैठीनसिः,—

गृहमेधी न शूद्राक्षमश्रीयादायुर्ध्वलन्तेज इति व्यपक्रामति ॥

वशिष्ठः,—

शूद्राक्षेनोदरस्थेन यः कश्चिन्म्रियते द्विजः ।

स भवेच्छूकरो ग्राम्यस्तस्य वै जायते कुले ॥

शूद्राक्षरसपुष्टाङ्गो ह्यधीयानोऽपि नित्यशः ।

जुङ्गन् वाय जपन् वाऽपि गतिमिष्टां न विन्दति ॥

शूद्राक्षेन तु भुक्तेन मैथुनं योऽधिगच्छति ।

यस्याक्षं तस्य ते पुत्रा न च स्वर्गार्हको भवेत् ॥

यमः,— शूद्राक्षेनोदरस्थेन ब्राह्मणो यस्तनुं त्यजेत् ।

आहिताग्निस्तथा यत्त्वा स शूद्रगतिमाप्नुयात् ॥

यस्याहिताग्निर्बिप्रस्तु शूद्राक्षेनाभिवर्त्तते ।

पञ्च तस्य प्रणश्यन्ति आत्मा व्रतं च योऽग्रयः ॥

द्राक्षेनाभिवर्त्तते शूद्राक्षेन भुक्तेनेत्यर्थः ।

अङ्गिराः,—

षण्मासान् यो द्विजो भुङ्क्ते शूद्रस्याक्षं विगर्हितम् ।

स च जीवन् भवेच्छूद्रो मृतः सा चैव जयते ॥

विष्णुपुराणे,—

सम्प्रोच्यैव तु गृह्णीयात् शूद्रान्नं गृहमागतम् ।

भविष्यपुराणे,—

उपक्षेपेण धर्मेण शूद्रान्नं यः पचेद्विजः ।

अभोज्यं तद्भवेदन्नं स च विप्रः पुरोहितः ॥

अभोज्यं ब्राह्मणस्यान्नं वृषलेन निमन्वितम् ।

तथैव वृषलस्यान्नं ब्राह्मणेन निमन्वितम् ॥

शूद्रान्नं शूद्रमन्यक्कं शूद्रेण च महासनम् ।

शूद्राज्जानागमः कश्चिज्ज्वलन्तमपि पातयेत् ॥

उपक्षेपरूपोऽच धर्मः शूद्रेण ब्राह्मणाय पाकार्यमन्नमर्पणम् ।

यत्तु— यथा यतस्ततोऽप्यापः शूद्रिं यान्ति नदीङ्गताः ।

शूद्रादिप्रगृहे ह्यन्नं प्रविष्टस्तु मदा शुचि ॥

इत्यङ्गिरोवाक्यं तत् मच्छूद्रान्नविषयम् । ब्राह्मणेन शूद्रात्

प्रतिग्रहादिना यत्तन्नं तत्परमिति लक्ष्मीधरः ॥

याज्ञवल्क्यः,—

शूद्रेषु दामगोपालकुलमिच्छाद्भृगोरिणः ।

भोज्यान्ना नापितश्चापि यश्चात्मानं निवेदयेत् ॥

गोपालो यस्यैव गाः पालयति तस्यैव भोज्यान्न इति भर्तृ-
यज्ञाचार्यः । कुलमिच्छं कुलक्रमादागतमैत्रौशास्त्री, अर्द्धगौरौ
मिलित्वा कर्षकः । नापितः चुरकर्मोपजीवौ । सोऽपि स्वकीय
एव विवक्षितः । आत्मनो निवेदनं कुलतः ग्रीकृतो वा दृष्टार्थि-
तथा उपचारविशेषेण च स्नाभिप्रायकचनपूर्वकं तदा ग्रहणम् ।

यादृशोऽस्य भवेदात्मा 'यादृशश्च चिकौर्षितम् ।

यथा चोपचरेदेनं तथात्मानं निवेदयेत् ॥

इति मनुवचनात् ।

देवलः.—

सुदामो नापितो गोपः कुम्भकारः कृषीबलः ।

ब्राह्मणैरपि भोज्यान्नाः पञ्चैते शूद्रयोनयः ॥

कृषीबलोऽर्द्धशौरी, एषामन्नमनापद्यपि यास्यम् । आपदि
तु पकान्नमपि यास्यम् ।

शूद्राधिकारे गोतमः,—

पशुपाल चेचकर्षक कुलमङ्गत वणिक् कारयित् प्रचारकाः

भोज्यान्नाः ।

वणिक् च शिन्धो कारयिता नापित इति मस्करो ।

प्रचारकः पूर्वकः पूर्वरीत्याऽऽत्मनिवेदक एव यः शूद्रो वणिक्
शिन्धो (तस्करादिको) न भवति तदाऽभोज्यान्न इत्यर्थः ।

अङ्गिराः,—

गोरमञ्चैव मत्सूय तैलं पिण्णाकमेव च ।

अपूपान् भक्षयेच्छूद्राद्यच्चान्यत् पयसा कृतम् ॥

पयसा दुग्धेन कृतं लड्डुकादि ।

हारीतः,—

कन्दुपक्वं पयःपक्वं पायमं दधि मत्सवः ।

एतान्यशूद्रास्त्रभुजो भोज्यानि मनुरव्रवीत् ॥

२ (ग) भवेदासः ।

पराशरः,—

तावद्भवति शूद्राक्षं यावन्न स्पृशति द्विजः ।
द्विजाग्रकरमंसृष्टं सर्व्वं तद्भुवि रथ्यते ॥

यमः,—

यथा जलं निर्गमनेष्वपेयं
नदीगतं तत् पुनरेव पेयम् ।
तथाऽन्नपानं विधिपूर्व्वमागतं
द्विजातिपाचान्तरितं न दुष्यति ॥

निर्गमनं वाप्यादिपतितवारिप्रवाहदेशः ।

मनुः,—

नाश्रोचियतते यज्ञे ग्रामयाजिहते तथा ।
स्त्रिया क्लीवेन च हते भुञ्जीत ब्राह्मणः क्वचित् ॥
अस्त्रीकमेतत् साधूनां यच्च जुह्वत्यमी हविः ।
प्रतीपमेतद्देवानां तस्मात्तत् परिवर्ज्येत् ॥
मत्तकूड्कातुराणान्तु न भुञ्जीत कदाचन ।
केशकीटावपन्नञ्च पदा स्पृष्टञ्च कामतः ॥

अश्रोचिथोऽध्ययनशून्यं चत्विक् यजमानो वा । तते वितते
प्रारब्ध इति यावत् । ग्रामयाजी यावन्तावद्भेकयाजकः ।
यस्योपनयते बह्वनिति पर्यालोचनया बह्वनामुपनेतेति विश्व-
रूपाचार्य्यः । स यस्य होमकर्त्ता तस्याक्षं न भोज्यमिति ।
स्त्रिया हते स्त्रिया होमे हते स्त्रिया यच्च वैश्वदेवादिकं हतम् ।
अस्त्रीकमश्रीकरं प्रतीपं प्रतिकूलम् ।

तथा तत्रैव,—

गवाः चान्द्रमुपघ्रातं घृष्टाक्षश्च विप्रोषतः ।
 गणान्नं गणिकान्नश्च विदुषा च जुगुप्सितम् ॥
 स्तेन-गायनयोश्चैव तच्छणो वार्द्धुषिकस्य च ।
 दौचितस्य कदर्यस्य वद्धस्य निगडस्य च ॥
 अभिशस्तस्य षण्डस्य पुंस्रत्या दाम्भिकस्य च ।
 शुक्रं पर्युषितश्चैव शूद्रस्थोच्छिष्टमेव च ॥
 चिकित्सकस्य मृगयोः क्रूरस्थोच्छिष्टभोजिनः ।
 ऊघान्नं सूतिकाक्षश्च पर्याचान्तमनिर्द्दग्म ॥
 समासमाभ्यां विप्राभ्यां विषमं सममेव च ।
 पूजातो दौयमानश्च याज्ञं वा देयमेव च ॥
 अनर्चितं वृथा मांसं अवीरा-नगरिणोस्तथा^१ ।
 पिशुनानृतिनोश्चैव क्रतुविक्रयिणस्तथा^२ ॥
 शैलूषस्य तथैवान्नं तुल्यवाय हतप्रथीः ।
 कर्मारस्य निषादस्य रङ्गावतारकस्य च ॥
 सुवर्णकर्तुर्व्वेषस्य शस्त्रविक्रयिणस्तथा ।
 श्ववतां शौण्डिकानाश्च चेलनिर्णोजकस्य च ॥
 रजकस्य^३ नृशंसस्य यस्य चोपपतिर्गृहे ।
 मृत्यन्ति ये चोपपतिं स्त्रीजितानाश्च सर्व्वशः ॥
 अनिर्द्दग्मश्च प्रेतास्त्रमत्तुष्टिकरमेव च ।

१ क्वचित्-अवीरायाश्च योषितः ।

२ (क) (ग) पाठः-विक्रयिकस्य च ।

३ (ग) रङ्गकस्य ।

घुष्टान्नं भुञ्जतामत्र ये केचन बुभुक्षिता इत्याद्याघुष्य यदन्नं
 दीयते । गणः समूहः । गणिका वेश्या । विदुषा जुगुप्सितं
 वेदार्थविद्विर्मध्यस्यैर्निन्दितं जुगुप्सित एव वा तत्र दृष्टदोषानुमानं,
 गायनो गानेन यो जीवति, कदर्यः रूपणः । वद्धस्य रज्ज्वादिना
 नियन्त्रितस्य निगडस्य निगडवतः सम्बन्धलक्षणया । अथवा निगडेन
 वद्धस्येत्यर्थः—तृतीयार्थं, षष्ठी । पुंस्यस्त्री व्यभिचारिणी । भुक्तं
 यदन्नमद्रव्यान्तरमम्बन्धादस्त्रतां गतं तच्चात्यक्षं वज्ज्यं, अत्यक्षं
 भुक्तमाख्यातमिति वृहस्पत्युक्तेः ।

शूद्रोच्छिष्टं शूद्रं भोजयित्वा यदुद्धृतम् । क्रूरोऽनुजुप्रकृतिः ।
 उच्छिष्टभोजी प्रतिषिद्धोच्छिष्टभोजी । जयो दारुणकर्मा । जयो
 राजेति मञ्जरीकारः । सूतिकाञ्चं सूतिकासुद्दिश्य यत् क्रियते
 तदन्नं तत्कुलैरपि न भोक्तव्यम् । पर्याचान्तमितरानेकपङ्क्तिस्था-
 नभिभूय यत्रास्त्रे भुज्यमाने केनाप्याचम्यते तदन्नम् । अनिर्दृशं
 सूतिकाञ्चं, विद्यादिना तुल्ययोर्विषमार्चनया प्रदीयमानमन्नं न
 भोक्तव्यमेवं विद्यादिभिर्विषमयोः समपूजया दीयमानमन्नं न
 भोज्यं दाचापि न तथा देयम् ।

अनर्षितं पूजार्हस्य यदवहेलया दीयते । वृथामांसं देवादि-
 पिचाद्युद्देशेन यन्न दत्तम् । अवीरा पतिपुत्रशून्या, नगरौ
 नगरस्त्रामी । पिशुनः परोक्षे परापवादवक्ता । अनृती अत्यन्त-
 मसत्यवक्ता कूटशास्त्रादिवादी । क्रतुविक्रयिकः मदीयथागात्तव
 फलमस्त्वित्युक्ता यो धनमादत्ते । शैलूषो गटः । तुल्यवायः शौचिकः ।
 कृतघ्नः कृतं यो न मन्यते । उपकृतस्य हन्तेति मिताचराकारः ।

कर्मारो लोहकारः । निषादो जातिविशेषः । रङ्गावतारकः मट-
गायनान्यो रङ्गावतरणकर्म्मजीवनवान् । वेणो वेणुकेदेनं यो जीवति,
वड्ड इति विश्वरूपः । श्ववतां मृगयार्थकुङ्कुरपोषकाणां । श्रौण्डिको
मद्यविक्रेता । नृशंसो निर्दयः । उपपतिर्जारः । स्त्रीजितानां
भार्याविशवर्त्तिनां सर्व्वशः सर्व्वव्यवहारेषु । अनिर्दृशश्च प्रेताक्षं
दशाहाभ्यन्तरे प्रेतमुद्दिश्य यत्त्यक्तमसूतकिनोऽपि ।

याज्ञवल्क्यः—

क्रूरोप-पतित-व्रात्य-दाम्भिकोच्छिष्ट-भोजिनाम् ।

नृशंस-राज-रजक-हृतघ्न-वधजीविनाम् ॥

चेलधाव-सुराजीव-महोपपतिवेश्मनाम् ।

पिशुनानृतिनोश्चैव तथा चक्रिकवन्दिनाम् ॥

एषामक्षं न भोक्तव्यं सोमविक्रयिणस्तथा ।

व्रात्यः पतितभावित्रैकः । नृशंसो निर्दयः । राजा भूपतिः ।

रजको वस्त्रादौनां रागकारी । वधजीवो प्राणिवधेन यो

जीवति । चेलधावो वस्त्रनिर्णजनकर्त्ता । सुराजीवो मद्यविक्रयी

महोपपतिवेश्मनां महोपपतिना जारेण महितं वेष्म येषां वर्त्तते ते ।

पिशुनः परदोषाख्यानशौलः । चक्रिकः तैलिकः । शाकटिकश्चेति

लक्ष्मणधरः । वन्दो स्तावकः । सोमविक्रयी सोमसताविक्रेता ॥

तथा,— नटनर्त्तकतन्त्राणस्पर्शकारः सुवर्णहत् ।

स्याणु पाषण्ड गणिका अभोज्यान्नाः प्रकीर्त्तिताः ॥

गान्धर्व्वी लोहकारस्तु सूक्ष्मस्तुम्बवायकः ।

चक्रोपजीवी रजकः कितवर्त्तस्करस्तथा ॥

ध्वजी-मालोपजीवी च शूद्राध्यापकयाजकौ ।

कुलालसिचकर्मां च वार्द्धकिसुर्माविक्रयी ॥

कुलालोऽस्त्रकीयोऽत्र , विवक्षितः । शूद्रस्यास्त्रभूतस्येति
वशिष्टवचनात् । कुम्भकारो भोज्यान्न इति देवस्यविधानन्तु स्वकीय
कुम्भकारविषयम् ।

सुमन्तुः,—

अभिग्रस्त-पतित--पौनर्भव--भ्रूणह--पुंस्यन्धस्त--विशस्त्रकार^१-
तैलिक--^२चर्मिकध्वजि--सुवर्णकार--लेखक--पण्ड--वन्धकी--गण-
गणिकान्नानि चाभोज्यानि । शौकरिक व्याध निष्पच^३ रजक
वन्धक वरुड चर्मकारा अभोज्यान्ना अप्रतिग्राह्याः ।

अभिग्रस्तोऽपवादविषयः । पौनर्भवः पुनर्भूषुचः । पौनर्भवस्तु
विवादरत्नाकर एवास्माभिरुक्तः । विशस्त्रं धनुरादि विविधम् ।
ग्रस्त्रमिह खड्गादि । ध्वजी मद्यविक्रेता । लेखकोऽत्र सिचकरः ।
पण्डो नपुंसकः । वन्धकी खैरिणी । शौकरिकः शूकरोपजीवी ।
निष्पचः पाकाकारी । यतिर्ब्रह्मचारी ।

अन्नमनाद्यमित्यनुवृत्तौ वशिष्टः,—

शूद्रस्य चास्त्रभूतस्य उपपतिर्धस्योपमन्यते यस्य गृहान् दहेत्
यस्य वधार्हणोपमन्यते ।

अथाप्युदाहरन्ति ।

१ मूले—अशुचिशस्त्रकार ।

२ मूले चाक्रिक— ।

३ (ग) निषाद ।

नाश्रन्ति श्वतो^१ देवा नाश्रन्ति वृषक्षीपतेः ।

भार्याजितस्य नाश्रन्ति यस्य चोपपतिर्दृष्टे ॥

वधाईण विषादिना ।

गोतमः,—

उच्छिष्टं पुंसस्यभिग्रस्तानपदेश्य दण्डिक तक्षक कदर्यं
बन्धनिक चिकित्सक मृगय्वनिषुषारि उच्छिष्टभोजि-गण-
विद्वेषिणामपांक्तेयानां प्रागर्चनाद्दुर्वलात् । वृथास्वाचमनोत्यान-
व्यपेतानि ।

उच्छिष्टमस्त्रामिकम् । अनपदेश्योऽज्ञातकुलाचारः । दण्डिकोऽत्र
निघह्नियुक्तः । बन्धनिको गुप्तिगृह्नियुक्तः । चिकित्सकः
चिकित्सोपजीवी । मृगय्वनिषुषारीत्येकपदं । तेनानिषुषारि-
मृगयुपरिग्रहः । न मृगयोरिषुषारिणः परिवर्ज्यमस्त्रमिति
वशिष्टवचनात् । प्रागर्चनात् दुर्वलात् । प्राक् ये श्राद्धप्रकरणे
अपांक्तेया बोधिताश्चौरादयस्यक्तात्मपर्यन्ताः तेषां प्रायश्चित्तात्
प्रागर्चं न भोक्तव्यं । दुर्वलो हीनप्रजननकोशः श्राद्धप्रकरणे
एवोक्तः । वृथास्त्रं यद्देवाद्यनुद्देशेनात्मार्थं पश्यते । स्वाचमन-
मपेतमर्द्धभुक्ते यत्राचान्तम् । उत्थानमपेतं यत्रार्द्धभुक्ते एवोत्थितम् ।

शङ्खस्त्रिखितौ,—

भौतवदितान्दितावकूटचुत--परिभुक्त--विस्मितोन्मत्तावधूत-
राज-पुरोहितान्नि वर्ययेत् ।

१ कश्चित् मूले श्वपतेः ।

२ मूले मृगयुक्तावच्छिष्टे ।

भीतः चस्तः । रुदितोऽश्रुपातवान् । आक्रन्दितः दःखप्रयुक्त-
मन्तशब्दवान् । अवक्रूष्टो जुगुप्सितः । चुतो हिकावान्,
परिभुक्तो निःशेषान्नभोजनशीलवान् । अवधूतः सज्जनबहिष्कृतः ।
सर्व्वादिकर्म्मणि क्रतुः । तेन भयादयो वर्त्तमाना एव निमित्तमिति
नेतव्यं । राजा जानपदेश्वरः । पुरोहितो यस्य कस्यचित् ।
एतेषामन्नं न भोक्तव्यम् ।

तथा,—

विद्विषाणस्य नाश्रीयात् ब्रह्मच्छित् पापकर्म्मणाम् ।

आद्रुसूतगणास्त्रानि परिभूतानि यानि च ॥

विद्विषाणो विद्वेषणशीलः । आद्रुमिह प्रेतश्राद्धम् । सूतो
ब्राह्मण्यां चत्रियाज्जातः । परिभूतानि तिरस्कृतानि ।

अन्नमभोज्यमित्यनुवृत्तावापस्तम्बः,—

सर्वेषां शिल्पजीविनां ये च शस्त्रमाजीवन्ति ये चाधिकं
वन्धकम् । भिषक् । वाहुषिको दौचितो, अक्रीतराजको अग्नी-
षोमीषसंस्थायामेव ऊतायां वपायां दौचितस्य भोक्तव्यम् ।
यज्ञार्थं वा निर्दिष्टे शेषान्नं मुञ्जीरन्निति ब्राह्मणम् ।

राज्ञां प्रेथकरो । अहविर्याजौ । चारी । अविधिना च
प्रव्रजितः । यस्याग्निमपास्यति । यस्य सर्वान् वर्जयति । सर्वान्नौ
च ओचियो निराहतिर्वृषलीपतिः । मत्त उग्नन्तो बद्धोणिकः
प्रत्युपविष्टो यस्य प्रत्युपवेशयते तावन्नं कालं ।

ये चाधिकं वन्धकं उपजीवन्तीत्यनुषङ्गः । वाहुषिकोऽत्र
समर्थः पशुमादाय महार्थं यः प्रथच्छति ।

इत्यादिभोक्तः ।

अक्रौतराजकोऽक्रौतभोमस्तताकः । अग्नौषोमीयसंस्था अग्नौ-
षोमीयपशुयागसमाप्तिः । वपार्या, कृतायां अग्नौषोमीयं पशावेव
निर्दिष्टं प्रेषणमेवात्र प्रेष्यं अहविर्याजौ नररदिहधिरा-
दीनामभिचारकर्मासु होता । चारी चरः । अविधिना प्रव्रजितः
शास्त्रोक्तरीतिं विहाय प्रव्रजितः चतुर्थाश्रमी । अपास्यतीति
अविधिनेति शेषः । सर्वान् अनिन्द्यान्पि । निराकृतिरधौत-
वेदोऽप्यध्यापन-ब्रह्मयज्ञादिशून्यः । बद्धोष्णिकः-उत्तमर्णः ।

स चेदुपविष्टो भवति अधमर्णं प्रति धनग्रहणार्थं अनश्रुपविष्टो
भवति तदा तावत् कालमभोज्यान्नः यस्य प्रत्युपवेशयते यस्याधमर्ण-
मृणदानेन प्रत्युपवेशयते ।

तथा पुण्यस्त्रेप्ततो भोक्तव्यं पुण्यस्य चानौप्ततो न भोक्तव्यम् ।

पुण्यस्य पुण्यवतः, ईप्ततो याचमानस्य । तथा यस्य कुले
म्रियते न तच्चानिर्दृशाहे भोक्तव्यम् । तथा नृत्यितायां स्तिकायां
अन्नःशवे च । अन्नःशवेऽग्नौचानधिकारिणोऽपि यस्य गृहमध्ये
शवस्तद्गृहे यदन्नम् ।

वशिष्टः,—

अग्नौचे यस्य शूद्रस्य मृतके वापि भुक्तवान् ।
स गच्छेन्नरकं घोरं तिर्यग्गोनौ च जायते ॥
अनिर्दृशाहे परशवे^१ नियोगाद्भुक्तवान् दिजः ।
कृमिर्भूत्वा स देहान्ते तां विष्टां समुपाश्रुते ॥

१ अनिर्दृशाहे पारशवे । इति माधवभाष्यीयः पाठः ॥

परशवे यदीयंशौचं यस्य न भवति स तस्य परः परस्य
शवे मृतकाशौचमध्ये ।

देवसः,—

पतितान्नमभोज्यान्नमपांक्तेयान्नमेव च ।

शूद्रास्यं कुत्सितान्नञ्च दूषितं परिवर्जयेत् ॥

अभोज्या—पुंस्रत्यादयः स्मृत्यन्तरोक्ताः । दूषितं कृमिकेश-
कौटादिभिः ।

यमः,— यस्तु प्राणान्विमुञ्चेत भुक्त्वा श्राद्धं नवं द्विजः ।

अयाज्यासु तु घोरासु तिर्य्यग्योनिषु जायते ॥

उत्पाद्यते तु यो गर्भो भुक्त्वा श्राद्धं नवं द्विजः ।

न स विद्यामवाप्नोति क्षीणायुश्चैव जायते ॥

अयाज्यासु तिर्य्यग्योनिषु यागार्हह्यागाद्यन्य-तिर्य्यग्योनिषु ।
नवं श्राद्धं प्रेतश्राद्धं भुक्त्वा यो गर्भं उत्पाद्यते स विद्याहीनः
क्षीणायुश्च भवति इति द्वितीयश्लोकार्थः ।

तथा,—

अधीत्य चतुरो वेदान् साङ्गोपाङ्गान् विशेषतः ।

नरेन्द्रस्य गृहे भुक्त्वा कृमियोनौ प्रजायते ॥

अधीत्यापीत्यर्थः ।

राजास्यं हरते तेजः शूद्रास्यं ब्रह्मवर्चसम् ।

वैश्यास्यं सूतिकास्यञ्च लोकेभ्यः परिहृन्तति ॥

तथा,— राजास्यं सूतकस्यास्यं चौरस्यास्यं तथैव च ।

मृतके सूतके चास्यं स्वर्गस्थमपि पातयेत् ॥

तेजः शापानुग्रहचमलं लोकेभ्यः सुहृतार्जितेभ्यः ।

अवधूतमवज्ञातं सरोषं विस्मयाश्वितम् ।

गुरोरपि न भोक्तव्यमन्नं मृत्कारवर्जितम् ॥

अवधूतं यदृच्छिष्टं वाग्दुष्टमपि यद्भवेत् ।

अशुद्धया ऋतं दत्तमभोज्यं तद्विजातिभिः ॥

अवलिप्तस्य मूर्खस्य दुर्वृत्तस्य च, दुर्मतेः ।

अन्नमशुद्धानस्य यो भुङ्क्ते भूषाहा तथा ॥

स्वसुतास्य च यो भुङ्क्ते स भुङ्क्ते पृथिवीमलम् ।

अशुरान्नमिति पारिजातपाठः ।

तथा,—

नृणामाङ्गमलं चास्यं सर्वमन्ने प्रतिष्ठितम् ।

दुष्कृतं हि मनुष्यस्य अन्नमाश्रित्य तिष्ठति ॥

यो यस्यान्नमिहाश्रति स तस्याश्रति किस्विषम् ।

अवधूतं त्यक्तं । वाग्दुष्टं भक्ष्यमभक्ष्यतया वाग्विषयौकृतम् ।

अवलिप्तस्य गर्वितस्य भूषाहा तथा गर्भहन्तृममो भवतौत्यर्थः ।

तथा,—

विष्टा वाङ्मेषिकस्यास्यं हृदिरं ब्रह्मघातिनः ।

मलं हि रजकस्यास्यं चर्मकारस्य किस्विषम् ॥

पापं तथास्यं श्रौण्डस्य घाण्टकस्य तथैव च ।

अङ्गिराः,—

अन्नप्रभृति-संस्कारे बाह्यस्यास्यस्य भोजनम् ।

असपिण्डैर्न भोक्तव्यं अज्ञानान्ते विशेषतः ॥

जन्मप्रभृतिसंस्कारेऽन्नस्य भोजने प्राप्तेऽपि सपिण्डैर्निमन्त्रितै-
रपि न भोक्तव्यं, अग्रशान्ते तु विशेषत इत्यर्थः ।

तथा,—

अप्रजानान्तु नारीणां न चाश्रीयाच्च तद्गृहे ।

मोहादा यस्तु भुञ्जीत स पूथं नरकं व्रजेत् ॥

अप्रजा अनपत्या ।

भविष्यपुराणे,—

यो गृह्णीत्वा विवाहाग्निं गृहस्य इति मन्यते ।

अन्नन्तस्य न भोक्तव्यं वृथा पाको हि स सृतः ॥

शातातपः,—

यत्र नाश्रन्ति वै देवाः पितरश्च तथाऽतिथिः ।

वृथापाकः स विज्ञेयो न तस्याद्यात् कथञ्चन ॥

मनुः,—

राजाक्षं तेज आदत्ते शूद्राक्षं ब्रह्मवर्चसम् ।

आयुः सुवर्णकाराक्षं यशस्वर्षाविकर्त्तिनः ॥

कारुकाक्षं प्रजां हन्ति बलं निर्णेजकस्य च ।

गणाक्षं गणिकाक्षञ्च लोकेभ्यः परिक्रान्ति ॥

पूथं चिकित्सकस्याक्षं पुंस्रत्यास्त्वन्नमिन्द्रियम् ।

विष्टा वाङ्मूर्षिकस्याक्षं शस्त्रविक्रयिणो मलम् ॥

य एभ्योऽन्ये त्वभोज्यान्नाः क्रमशः परिकीर्त्तिनाः ।

तेषाम्बगस्त्रिरोमाणि वदन्यक्षं मनीषिणः ॥

१ (ग) पुस्तके रूपं चिकित्सकस्याक्षं पुंस्रत्यास्त्र तथा अयम् ।

स्वतन्त्र नानास्त्रास्यदानि मेलकौस्तुभानि गणान्त्रानि ।

पेठौनसिः,—

गणासं गणिकासञ्च दुष्कृतं, वार्द्धुषेर्विष्ठा, सांवत्सर ज्योतिषिक-
ग्रामकूटासं विषं, वन्धकीनां रेतो भिषक् शल्यकृतः पूयं ।, परिवृत्ति-
परिवेविदान विद्भ्रमजनन वृषलीपतिदिधिषुपति पुनर्भृषुचाणां
हधिरं पतितानाञ्च ।

सांवत्सरो ज्योतिषिकः, ग्रामकूटो ग्रामकपटव्यवहारशीलः ।
परिवेविदानः परिवेत्ता विद्भ्रमजननः ष्ण्डस्रग्निश्चर्मा । दिधिषु-
र्ज्येष्ठायामपरिणीतायां परिणीता ॥

वशिष्टः,—

अह्मधानस्य भोक्तव्यं चौरस्यापि विशेषतः ।

नत्वेवं बह्मयाज्यस्य यस्वोपनयते बह्मन् ॥

बह्मयाज्यो बह्मनां याजकः ।

मनुः,—

ओन्नियस्य कदर्थ्यस्य वदान्यस्य च वार्द्धुषेः ।

मीमांसिलोभयं देवाः सममन्त्रमकल्पयन् ॥

तान् प्रजापतिरित्याह माह्वं विषमं समम् ।

अह्मापूतं वदान्यस्य हतमश्रद्धयेतरत् ॥

कदर्थ्यः कृपणः । वदान्यो दाता ।

बौधायनः,—

शुचेरअह्मधानस्य अह्मधानस्य चाशुचेः ।

मीमांसिलोभयं देवाः सममन्त्रमकल्पयन् ॥

तान् प्रजापतिरित्याह मा हृद्वं विषमं समम् ।
हृतमश्रद्धानस्य अद्रुपूतं विशिष्यते ॥

आदित्यपुराणे,—

विष्णुं जामातरं मन्ये तस्य मन्युं न कारयेत् ।
अप्रजायान्तु कन्यायां नाश्रीयात्तस्य वै गृहे ॥
ब्रह्मदेयाविशेषेण देवे भोज्यं सदैव तु ।
गन्धर्वैश्चैव देवैश्च कुर्यादै गमनागमम् ॥
ब्रह्मदेयां न वै कन्यां दत्त्वा भुञ्जीत् कदाचन ।
अथ भुञ्जीत मोहाद्यः स पूयं नरकं व्रजेत् ॥

मनु-यम-वशिष्ठाः,—

अन्नादेर्भूण्णहा मार्ष्टि पत्यौ भार्याऽपचारिणी ।
गुरौ शिष्यस्य याज्यस्य स्तेनो राजनि किष्किषम् ॥
इति प्रत्येकमन्नादिभिरन्वीयते । मार्ष्टीति संयोजयतीत्यर्थं
प्रयुक्तम् ।

ग्रातातपः,—

वनस्पतिगते सोमे पराश्रं ये तु भुञ्जते ।
तेषां मासकृतो होमो दातारमधिगच्छति ॥
वनस्पतिगते सोमे अमावास्यायामित्यर्थः ।

मनुः,—

उपासते ये गृहस्थाः परपाकमबुद्धयः ।
तेन ते पशुतां प्रेत्य व्रजन्यन्नाद्यदायिनाम् ॥
अन्नाद्यमन्नम् । .

यमः,—

स्वपाके विद्यमाने यः परपाकं निषेवते ।
 सोऽश्वत्वं शूकरत्वञ्च गर्द्भत्वञ्च गच्छति ॥
 परपाकेन पुष्टस्य द्विजस्य गृहमेधिनः ।
 इष्टं दत्तं तपोऽधीतं यस्यान्नस्य तद्भवेत् ॥
 यस्यान्नेन तु भुक्तेन भार्यां समधिगच्छति ।
 यस्यान्नस्य ते पुत्रा अन्नाद्रेतः प्रवर्त्तते ॥

याज्ञवल्क्यः,—

परपाकरूपिर्न स्यादनिन्द्यामन्त्रणादृते ॥

हारीत-जमदग्नौ,—

ब्राह्मणास्त्रेण दारिद्र्यं क्षत्रियास्त्रेण प्रेक्षता ।
 वैश्यास्त्रेण तु शूद्रत्वं शूद्रास्त्रेणैरकं व्रजेत् ॥

॥ इति गृहस्यरत्नाकरे भोज्याभोज्यतरङ्गः ॥ * ॥

अथाभक्ष्याणि ।

तत्र कथं विप्रान् मृत्युर्जिघांसतीति ऋषिप्रश्नानन्तरम् ।

मनुः,—

अनभ्यासेन वेदानामाचारस्य च वर्जनात् ।

आलस्यादन्नदोषाच्च मृत्युर्विप्रान् जिघांसति ॥

लशुनं गृह्नन्सैव पलाण्डुं करकाणि च ।

अभक्ष्याणि द्विजातीनां अमेध्यप्रभवानि च ॥

लोहितान् वृक्षनिर्यामान् ब्रश्चनप्रभवांस्तथा ।

श्लेष्मन् गव्यं पेयूषं यत्नेन परिवर्जयेत् ॥

आलस्यमिह सामर्थ्यं सत्यपि अवश्यकर्तव्यप्रयत्ने वैमुख्यम् ।

अन्नदोषो जात्यादिभिः ।

तदुक्तं भविष्यपुराणे—

जातिदुष्टं क्रियादुष्टं कालाश्रयविदूषितम् ।

संसर्गाश्रयदुष्टञ्च सहस्रेषु स्वभावतः ॥

लशुनं गृह्नन्सैव पलाण्डुं करकाणि च ।

वार्त्ताकु नाडिकोसो'सुमुपेयाञ्जातिदूषितम् ॥

न भक्षयेत् क्रियादुष्टं यद्दुष्टं पतितैः पृथक् ।

कालदुष्टन्तु विज्ञेयं ह्यस्तनं चिरसंस्थितम् ॥

दधिभक्ष्यविकारांश्च मधुवर्जन्तदित्यते ।

सुरा लशुनसंस्मृतं पेयूषादिसमन्वितम् ॥

संसर्गदृष्टमेतद्धि शूद्रोच्छिष्टवदाचरेत् ।
 शूद्रोच्छिष्टन्तु विज्ञेयं पूर्वं शूद्रे प्रदर्शितम् ॥
 विचिकित्सा तु हृदये यस्मिन्ने प्रजायते ।
 महमेखन्तु विज्ञेयं पुरीषन्तु स्वभावतः ॥
 रमदृष्टं विकाराद्धि रमस्येति प्रदर्शितम् ।
 पायस-चीर-पूपादि तस्मिन्नेव दिने तथा ॥

गृह्णन् लशुनमदृशः कन्दभेदः । लशुनानुकारी लोहितः
 सूक्ष्मकन्द इति तु हलायुधः । पलाण्डुर्लशुनानुकारी तदधिक-
 मूलकन्दः । परांडुरिति यस्य प्रसिद्धिः । करका काष्ठकृषिका
 कनकृचि इति यस्य प्रसिद्धिः ।

यदधिकृत्य ब्रह्मपुराणम्,—

मधुकैटभकृचाणां त्रिशीर्षस्यासुरस्य च ।
 विष्णुना हन्यमानानां यन्मेदः पतितं भुवि ॥
 पिण्डोपमन्तु रतुङ्खण्डं करकं चैत्यमग्निभम् ।
 कृचाकं कृचमदृशं दैत्यदेहमसुह्रवम् ॥ इति

अमेध्यप्रभवानि साक्षाद्विष्टाजातानि तण्डुलौयकादौनि शाका-
 नौति याज्ञवल्क्योक्तेः । यानि तु साक्षाद्विष्टाजातानि न भवन्ति
 किन्तु विष्टाक्रान्तभूतानि तेषां पुष्पफलान्यदृष्टान्येव ।

अमेध्येषु च ये वृक्षा उष्णाः पुष्पफलोपगाः ।
 तेषामपि न दुष्यन्ति पुष्पाणि च फलानि च ॥

इति बौधायनाभिधानात् ।

अत्र वृचग्रहणाष्काकादीनां निषेध एव । साक्षादमेध्यजातेषु
वृचेषु यानि पुष्पफलानि तानि निषिद्धान्येव ।

वृचनिर्व्यामो वृचान्निःसृतो रसः कठिनतां गतो लाशक
इति प्रसिद्धः । ब्रसूनं छेदनं ब्रसूनप्रभवांस्तथा ब्रसून-
प्रभवान् लोहितानपि वर्जयेदित्यर्थः ।

तथा च तैत्तिरीयश्रुतिः,—

अथो खलु य एव लोहितो यो वा आब्रसूनान्निर्येषति तस्य
नाश्वत्वं । काममन्यस्येति ।

तेन कर्पूरादीनामनिषेधः । श्लेर्बुद्धवारः । पेयूषं नव-
प्रसूतायाः क्षीरं यदग्निसंयोगात् काठिन्यं भजते तस्त्रेद्भवं तदा
त्याज्यम् । अलाबुरच वर्तुलाकारा ।

अलाबुं वर्तुलाकारां वार्त्ताकुं कुन्दसन्निभाम् ।

इति वचनात् ।

वार्त्ताकुपदमपि एतदनुसारात् श्वेतवार्त्ताकुपरमित्यन्ये ।
वार्त्ताकुः कण्टकारिकेति हलायुधः । नाडिका कलाम्बिका ।
काण्टदृष्टमित्यादिहस्तनं पर्युषितं सर्वमभक्ष्यम् । दधि-भक्ष्य-
विकाराश्च दधिगोधूमादिप्रभवाः पर्युषिता अपि भक्ष्यतया ये
बोधितास्तेऽपि चिरावस्थित्या मन्दरसगन्धा वृत्ता यदि तदा तेऽपि
न भक्ष्याः । मधु पुनश्चिरावस्थित्या मन्दरसगन्धमपि भक्ष्यम् ॥

यमः,—

लशुनं गृह्णन्श्चैव विलेयं सुमुखन्तथा ।

करकाणि पलाण्डुश्च वर्जयेच्च सदा बूधः ॥

वरं स्वयं विग्रस्यापि सर्वमांशानि भक्षयेत् ।
 न च कृत्वाकमश्रीयाद्विजात्यापसदोऽपि सन् ॥
 भूमिजं वृक्षजं वापि कृत्वाकं भक्षयन्ति ये ।
 ब्रह्मघ्नान्स्तान् विजानौयाद्ब्रह्मवादिषु गर्हितान् ॥
 विलेथो घृतमलम् । सुमुखः सर्पविशेषः ।
 तदुक्तं विश्वकोषे,—

सुमुखस्तार्क्ष्यतनये फणिभेदे च परिष्ठते । इति ।
 विग्रस्य हिंसयित्वा ।

हारीतः,—

कृत्वाकं विद्धराहस्य पलाण्डुं लशुनन्तथा ।
 भक्षयन् वै पतेद्विप्रो यदि स्यात् सर्ववेदविद् ॥
 विद्धराहो ग्रामशूकरः ।

देवलः,—

श्लेष्मातको ब्रजफली कौसुभं नाडमस्तकान् ।
 गृञ्जनञ्चेति शाकागामभक्ष्याणि प्रचक्षते ॥
 पलाण्डुं लशुनं भुक्तं निर्यासञ्चेति सर्वशः ।
 कुट्टन्दं श्वेतवृन्ताकं कुम्भाण्डञ्च न भक्षयेत् ॥

श्लेष्मातको बज्रवारकः । कौसुभः कुसुभमभवः । नाडं
 कलमिका । मस्तकं वर्तुलालावुः । श्वेतवृन्ताकं श्वेतवार्त्तकुकुः ।
 निर्यासो लोहितः । लोहितान् वृक्षनिर्यासानिति दर्शनात् ।
 कुलत्य इति हलायुधः । कुम्भाण्डं कुम्भार इति प्रसिद्धम् ।
 प्यलकुम्भीति हलायुधः ।

नित्यमभोज्यमित्यनुवृत्तौ गोतमः,—

किमल्य कियाकु लशुन निर्यास लोहिता ब्रशनाश्च ।
दारु-वक-वलाक टिट्टिभ-नक्तञ्चरा अभक्ष्याः ।

किमलयो नवपल्लवः । कियाकुः अहिक्काकम् । सुदर्शना
इति हलायुधः ।

अभोज्यप्रकरणे आपस्तम्बः,—

तथा कौलालौषधीनाञ्च । कलञ्ज पलाण्डु परारौ(रि)काः ।
यच्चान्यत् परिचक्षते । १क्याकभोज्यमिति ब्राह्मणम् ।

कौलालः सुरा तदर्थं स्थापिता या ओषधयो ब्रीह्यादयः ।
किलालौषधयस्तेषां विकार इति शेषः । कलञ्जो लशुनविशेषः ।
परारिका पलाण्डुविशेषः ।

रसोनो दीर्घपत्रश्च पिच्छगन्धो महौषधम् ।

हिरण्यश्च पलाण्डुश्च नवतक्कः परारिका ॥

गञ्जनं यवनेष्टश्च पलाण्डोर्दृशं जातयः ।

इति स्मृतिमञ्जरीकारलिखित-वैद्यकसंज्ञात् ।

तथा यच्चान्यदेवंविध कोविदारादि शिष्टाः प्रचक्षते तदपि न
भोज्यमिति शेषः ।

उग्रनाः,—

कुसुभं नाडिकाशाकं वृन्ताकं पौतिकन्तथा ।

भक्षयन् पतितस्तु स्यादपि वेदान्तगो द्विजः ॥

वृन्ताकमत्र श्वेतवार्त्ताकुः । श्वेतवृन्ताकमिति देवलवचनात् ।
तितरा इति हृत्त्रायुधः । पौतिकं कण्टाकरञ्जभवम् ।

पैठौनसिः,—

वृन्ताक नाडिका पोतु कुसुम्भाऽऽस्मन्तकाश्चेति शाकदला-
नामभोज्याः ।

अस्मन्तकः कुशमदृशस्तृणविशेष इति ब्रह्मचारिकाण्डे
लक्ष्मीधरः ।

विष्णुः,— न कोविदार वट पिप्पल शाकम् ।

हारीतः,— परमास्त्रं हृश्वरमांसं यावकापूपास्त्रं शस्कुलीर्न
पाचयेदात्मार्थं । न वा अक्षोदम्बर दधित्य नोप मातुलुङ्गानि
भक्षयेत् । परमास्त्रं पायमम् । अपूपाः पौल्लिका इति प्रसिद्धाः ।
दधित्यः कपित्यः, नोपः कदम्बः । मातुलुङ्गो बौशपूरकः ।

वर्जयेदित्यनुवृत्तौ— याज्ञवल्क्यः,—

देवतार्थं हविः शिशुर्लोहितवस्त्रमानि च ।

अनुपाकृतमांसानि विड्जानि करकाणि च ॥

देवतार्थं बन्धुपहारादि । हविर्होमार्थं चरुपुरोडाशादि ।
शिशुः शोभास्त्रनः । अनुपाकृतं पशुयागादौ मन्त्रवत्तृणेन
पशोःस्पर्शनाख्यं यदुपकरणं तच्छून्यम् ।

तथा,—

वृथा हृश्वरं संघाव पायमापूपशस्कुलीः ।

वृथा आत्मार्थं यत् पच्यते न देवाद्युद्देशेन । वृथास-

१ मूले शिशुं लोहितान् वस्त्रमांसया ।

प्रतिषेधे कृतेऽपि तद्विशेषाणां कृशरादीनां पुमः प्रतिषेधस्तद्गच्छणे
 दोषाधिक्यद्योतनार्थम् । प्रायस्त्रिंशत्तद्योतनार्थमिति लक्ष्मीधरः ।
 कृशरस्त्रिलसुद्गाभ्यां सह सिद्ध ओदनः । संथावो घृत-क्षीर-
 गोधूमचूर्ण-सिद्धः । तकोरिकेति प्रसिद्धः । पायसं दुग्धयवागूः ।
 शक्कुली सुद्गादिचूर्णसिद्धा मतिता स्नेहपक्का । स्नेहपक्कगोधूम-
 विकार इति हलायुधः ।

यमः,—

यवागू कृशरश्चैव पूष पायस शक्कुलीः ।
 चक्षीषपक्कमांसञ्च मत्स्यानप्यनुपाकृतान् ॥
 वर्जयेत् सर्वशुक्रानि देवास्त्रानि हवींषि च ।
 स्नेहेन तु समायुक्तं नैव सर्वं प्रयोजयेत् ॥

यवाग्वादिकमचापि वृथेति विवक्षितम् । चक्षीषपक्कमांसं
 भौमोन्नपक्कमांसं मत्स्याननुपाकृतत्वं मांसवत् । देवास्त्रानि देवोद्देशेन
 त्यक्तानि । हवींषि आत्ममाचार्यसाधितानि । स्नेहेन तु समा-
 युक्तमतिहीनस्निग्धरसम् ।

गोतमः,—

उद्धृतस्नेह विलेय पिष्ट्याकमथितप्रभृतीनि चात्तवीर्याणि
 नाश्रीयात् ।

विलेयं घृतमलं, आत्तवीर्यं गृहीतसारम् ।

देवस्तः,—

न बीजान्युपभुञ्जीत रोगापत्तिमृते बुधः ।

फलान्येषामनन्तानि बीजानान्तु विनाशयेत् ॥

नाश्रीयात् पयसा नक्तं भुक्तं चैव स्वपेक्षिणि ।
न चीरमुत्सृजेत् प्राप्तं पवित्रं हि पयः स्रतम् ॥

बीजशब्दः कुष्माण्डादिबीजपरः ।

यमः,—

भिक्षभाण्डे न भुञ्जीत न रात्रौ दधिशक्तुकान् ।
दिवा दधित्यधानासु रात्रौ तु दधिशक्तुषु ॥
कोविदारे च रजके तस्करे सूतके तथा ।
श्लेष्मातके तथा ऽलक्ष्मीर्नित्यमेव कृतालया ॥

सूतके जननमरणाशौचे ।

तथा,—

काक-कुक्कुट-मंस्यूष्टं भक्तं वा क्षमिसंयुतम् ।
अभोज्यं तद्विजानौयाद्दुर्भराजवचो यथा ॥

ब्रह्मपुराणे,—

राजमाषाः स्थूलमुद्गास्तथा वृषक-चाषको ।
मसूरः शतपुष्यास्य कुसुम्भः श्रीनिकेतनम् ।
शस्यान्येतान्यभक्ष्याणि न च देयानि कस्यचित् ॥

राजमाषो वर्बटो ववलीति प्रसिद्धः । स्थूलमुद्गो मेथी इति
प्रसिद्धः । वृषकचाषकाविति स्थाने हलायुधेन वृषकवामका-
विति पठित्वा वृषको वामको यवामो दुराक्षभेति व्याख्यातम् ।
शतपुष्या सौक इति प्रसिद्धा । श्रीनिकेतनं श्रावधौविशेष इति
हलायुधः ।

वर्जयेदित्यनुवृत्तौ आपस्तम्बः,—

कृष्णधान्यञ्च शूद्राभ्यं ये चान्येऽनाश्वसम्पिताः^१ ।

कृष्णधान्यं कालाङ्गी करिहनादि । अनाश्वमभक्ष्यं मण्डूकादि
तेन सम्पितास्तत्तुल्याः ।

वशिष्ठः,—

उच्छिष्टमगुरोरभोक्ष्यं स्वमुच्छिष्टमुच्छिष्टोपहतञ्च ।^२ वमनं
केशकौटोपहतञ्च इति ।

स्वमुच्छिष्टं स्वयमेव किञ्चित् भुक्त्वा त्यक्तं । वमनमिह परि-
हितवमनम् ।

सुमन्तः,—

केशकौटवचोऽभिहतं श्वभिराध्रान्तं प्रेक्षितञ्चादधि सिद्धाभ्यं
पर्युषितम् । पुनःसिद्धं चाण्डालावेक्षितमन्नमभोज्यम् । अन्यत्र
हिरण्योदकैः स्पृष्ट्वा ।

वचोऽभिहतं यस्यान्नस्योपरि वागुच्चारिता । प्रेक्षितं श्वभिरेव ।
अदधि दधिव्यतिरिक्तं सिद्धाभ्यं । पर्युषितं रात्र्यन्तरितम् ।
पुनः सिद्धं सिद्धं मत् पुनः साधितं । हिरण्योदकं हिरण्योदकेन
संस्पृष्टं तोयम् ।

मनुः,—

मत्तक्रुद्धातुराणान्तु न भुञ्जीत कदाचन ।

केशकौटाऽवपन्नञ्च पदा स्पृष्टन्तु कामतः ॥

भूषण्णाऽवेक्षितस्यैव संस्पृष्टञ्चाप्युदक्यथा ।

१ मूले सम्मताः ।

२ मूले यदश्वनं ।

पतत्रिणाऽवलीढश्च शुना संस्पृष्टमेव च ॥

उदक्या रजस्वला । पतत्रिणाऽवलीढश्च षटकेनास्वादितम् ।

याज्ञवल्क्यः,—

शुक्रं पर्युषितोष्णञ्च श्वस्पृष्टं पतितेक्षितम् ।

उदक्यास्पृष्टं संघुष्टं पर्यायान्नञ्च वर्जयेत् ॥

मधुष्टं कौस्तुभोषणार्थं यद्वत्तं पर्यायान्नं अन्यस्यान्नं यदन्यस्मै
व्यपदेशेन दत्तम् ।

यथा,—

ब्राह्मणांश्च ददच्छूद्रः शूद्रांश्च ब्राह्मणो ददत् ।

उभावेतावभोज्याश्चौ भुक्त्वा चान्द्रायणश्चरेत् ॥ इति

आपस्तम्बः,—

अप्रयतोपहतमन्नमप्रयतं नत्वभोज्यम् । अप्रयतेन शूद्रेणोपहत-
मभोज्यम् । यस्मिंश्चास्त्रे केशः स्यादन्यदा अमेधम् । अमेधैरव-
स्पृष्टञ्च^१ । कीटो वामेधसेवी मूषकलाङ्गं वा । पदा वोपहतं
मिचा वा शुना वापपात्रेण वा स्पृष्टं दृष्टमुपहतं दास्या वा
नक्तमाहतं । भुञ्जानं वा यत् । यत्र शूद्र उपस्पृशेत् अनर्हद्विवा
ममानपङ्क्तौ भुञ्जानेषु वा यन्नानुत्यायोष्कृष्टं प्रयच्छेटाचामेदा
मनुष्यैरवघ्रातं अन्यैर्वाऽमेधैः ।

अप्रयतोपहतं अशुचिना स्पृष्टं अप्रयतमशुचि नत्वभोज्यं
नाभोज्यमेव किन्त्वन्वधिअथणादिना शूद्रीकृत्य भोज्यम् । अप्रयतेन
तु शूद्रेण स्पृष्टं सर्वथा अभोज्यम् ।

१ (ग) अवस्पृष्टञ्च ।

२ मूले शिवया — वृष्टम् ।

अमेध्यमूषरमृत्तिकादि, अमेध्यैर्लघुनादिभिः सृष्टं कीटो-
 ऽमेध्यसेवी इच्छिन्नमे न तद्भोज्यमिति सम्बन्धः । मूषकला मूषक-
 विष्ठा अङ्गं तस्यैव पुष्कपादाद्वि । पदा चरणेन सिषा वस्त्रप्रान्तेन
 प्रचालितेनापि सृष्टं शूना कुङ्कुरेण दृष्टं सृष्टञ्चापपात्रेण
 पतितादिना आहृतमानीतम् । दास्या चेत्यत्र स्त्रीत्वमविवक्षितं
 न्यायसाम्यात् । उपसृष्टेदित्यत्र तदन्नं किञ्चिद्भुक्तमप्यभोज्य-
 मित्यन्वयः ।

अनर्हद्विरपाङ्गैः समानपङ्कगामन्नमभोज्यमनर्हद्विर्वा समान-
 पङ्कगौ यत्र कियद्भुक्तेषु कस्यिदनुत्याय मृत्यादेश्छिष्टं प्रयच्छेत्तत्रै-
 वैषां कियद्भुक्तमप्यन्नमभोज्यमेवमाचामेदित्यत्र कुत्सयित्वा एहि
 भस्मभूतं वेत्याद्युक्त्वा मनुष्यैरवघ्रातं प्रयत्नेनेति शेषः । अमेध्ये-
 र्माञ्ज्जारगर्हभादिभिः ।

ग्रङ्गलिखितौ,—

तत्र भक्ष्याणि पेयानि वर्जयेत् अमेध्यपतित-चाण्डाल-
 पुष्कग-रजस्वला-कुणप-कुष्ठिसृष्टानि ।

पुष्कगो स्त्रेच्छजातिविशेषः । कुणपः शवः ।

गृहस्यतिः,—

नाद्याश्चास्त्रनिषिद्धान् भक्ष्यभोज्यादिकं दिजः ।

मांसं विगर्हितञ्चैव भुक्तं बह्वविधन्नया ॥

अत्यन्नं भुक्तमाख्यातं निन्दितं ब्रह्मवादिभिः ।

विगर्हितमिह शिष्टनिन्दितम् ।

देवलः,—अभोज्यं प्राञ्जराहारं भुक्तं पर्युषितं सदा ।
 अन्यत्र मधुशक्तुभ्यां भक्ष्येभ्यः सर्पिषो गुडात् ॥
 अवलीढश्च माञ्जारि-ध्वाङ्ग-कुक्कुट^१-मृषकैः ।
 भोजने गोपभुञ्जीत तदमेधन्तु धर्मतः ॥
 विशुद्धमपि चाहारं मत्तिकाकामितन्तुभिः ।
 केशलोमनखैर्वापि दूषितं परिवर्जयेत् ॥
 भक्ष्येभ्यो मोदकशर्करादिभ्यः ।

अश्रीयादित्यनुवृत्तौ हारीतः,—

न रजस्वलाया दत्तं न पुंस्यस्या न क्रुद्धया न मलवदाससा
 नापरया द्वारा पक्वं न द्विःपक्वं न शुक्तं न पर्युषितं । अन्यत्र
 गुड़पिष्टक-सक्तु-खेह-गोरम-तैलादिषु पक्वात् । न तैल दध्यनुपानं
 न वा चुतासं न जुगुप्सितम् ।

मलवदाससा विष्टानुलिप्तवस्त्रया । अपरयाद्वारा रजस्वला-
 दिभिरन्यद्वारा तैलादिषु पक्वादिति तैलपक्वात् । आर्षत्वाद्
 सप्तम्यलुक्, खेहः सार्षपादि । तैलादिरित्यादिशब्दात् दृढगणम् ।
 न तैलदध्यनुपानं भोजनान्ते तैलं दधि वा यथा भवति तथा
 नाश्रीयादिति तात्पर्यार्थः ।

अभोज्यमित्यनुवृत्तौ गोतमः,—

पर्युषितमशाकभक्ष्यखेह-मांस-मधूनि ।

शाकादिकं विहाय पर्युषितं न भक्षयेदित्यर्थः । भक्ष्यशब्देन

मोदकादियक्षणम् ॥

ग्राह्यलिखितौ,—

नापणौयमन्नमश्रीयात् । न द्विःपक्वं न भुक्तं न पर्युषितम् ।
अन्यत्र राग-वुक्र-षाडव-दधि-गुड़ गोधूम-यवपिष्टकविकारैभ्यः ।

आपणौयं हृदकौतम् । रागा वस्त्रगालितामुद्गदाडिम-
मांसाद्याः प्रलेहाः । वुक्रं वुक इति प्रसिद्धम् । षाड्वाः
स्नाह्नकटुकस्नादाः प्रलेहा एव ।

वशिष्टः,—

अन्नं पर्युषितं भावदुष्टं सहस्रेखं^१ पुनःसिद्धमाममांसं ऋचौष-
पक्वं कामन्तु दध्ना घृतेन वाभिघारितमुपभुञ्जीत ।

आमं तण्डुलादि एतान्यपि दध्ना घृतेन वाभिघारितानि वा
भुञ्जीत भोज्यान्तरासम्भव इति कविकल्पतरुकारः ।

आपस्तम्बः,—

नापणौयमन्नमश्रीयात् । तथा रसानाममांसमधुस्रवणानौति
परिहाय्य । तैलसर्पिषी तु प्रयोजयेद्ददके अवधायान्नं पर्युषित-
मयाद्यापेयानाद्यं शुक्रञ्च । फाणितं पृथक् तण्डुल करम्भ भरुज
सक्तुं शाक मांस पिष्टं क्षौरविकारौषधि वनस्पति मूल फलवज्जं^२
शुक्रं^३ वापरयोगम् ।

रसा गुडादयः । उदके उदकपात्रे मणिकादौ निधाय
अस्वाद्यापेयानाद्यं— स्वाद्यान्नाद्ये कठिनमृदुभक्ष्ये पिष्टकाद्योदना-
दौनि । पेयं प्रसिद्धं भुक्तं पर्युषितमपि नाभ्यवहार्यम् ! फाणित-

१ मूले सहस्रेखम् ।

२ (क) (ख) पुस्तके भक्तम् ।

मिचुरमविकारः पाकसाध्यो द्रवः खण्डविकृतिः । फेना इति
यस्य प्रसिद्धिरिति हलायुधः ।

पृथुकतण्डुलास्त्रिपिटकाः करम्भा दधिसक्तवः । भरुजा धानाः ।
माषव्यादिप्रकार इति हलायुधः । शुक्रं वा अपरद्योगमिति ।
अपरेणान्नेन योगो यस्येति वैद्यधिकरणेऽपि बह्व्रौहिः । यस्य
शुक्रमयाह्यमपेयमनाद्यशुक्रं तद्रव्यान्तरामंमिर्गि । शुक्रन्तु केवल-
मिति गोतमदर्शनात् ।

दृहस्यतिः,—

दधि भक्ष्यं शुक्रमपि यच्चैव दधिमभवम् ।

कन्दमूलफलैः पुष्यैः शस्तैः शुक्रासवन्तु यत् ॥

अविकारि भवेन्मद्यमभक्ष्यन्तद्विकारकत् ।

कन्देत्यादेरयमर्थः कन्दादिभिः कृतं शुक्रं यदि मोहादि-
विकारकरं न भवति तदा भक्ष्यं नो चेन्निति ॥

यमः,—

शुक्रानि हि द्विजोऽज्ञानि न भुञ्जीत कदाचन ।

प्रचालितानि निर्दोषाण्यापद्रुर्मां यदा भवेत् ॥

मसुरं माषसंयुक्तं तथा पर्युषितं हि यत् ।

तत्तु प्रचालितं कृत्वा भुञ्जीताज्याभिघारितम् ॥

यच्छुक्रं पर्युषितञ्च मसुरमाषसंयुक्तं तत्प्रचाख्याभिघार्यं
षापदि भोज्यमित्यर्थः ।

मनुः,— यत्किञ्चित् खेहसंयुक्तं भक्ष्यभोज्यमगर्हितम् ।

तत्पर्युषितमप्याद्यं हविःशेषञ्च सर्व्वतः ॥

चिरस्थितमपि त्वाद्यमस्त्रेहाक्तं द्विजातिभिः ।
यवगोधूमजं सर्वं पयसश्चैव विक्रियथा ॥

यमः,—

अपूपाश्च करभाश्च धानाश्च वटसक्तवः ।
शाकं मांसं मसूरश्च सूपं कृसरमेव च ॥
यवागूं पायसश्चैव यच्चान्यत् स्नेहसंयुतम् ।
सर्वं पर्युषितं भोज्यं शुक्तश्च परिवर्जयेत् ॥

देवौपुराणे,—

न च कृशरूपानि पायसं दधिसर्पिषौ ।
वृथामांसश्च नाश्रीयात् पितृदेवविवर्जितम् ॥

ब्रह्मपुराणे,—

चाण्डालपतितामेधकुणपैः कुष्ठिना तथा ।
ब्रह्मघ्न-सूतिकोदक्या कौलेयककुटुम्बिभिः ॥
दुष्टं वा केशकीटाक्तं मृद्गुलकनकाम्बुभिः ।
शुद्धमद्यात् सङ्गलेखं प्रसूतस्रोष्णमेव च ॥

कौलेयककुटुम्बिभिः कौलेयकाः श्वानः कुटुम्बिनो येषां
ते तथा ।

तथा,— उच्छिष्टेन तु शूद्रेण संसृष्टः परिवेषकः ।

द्रव्यहस्तास्त यत्किञ्चिद्दद्यात्तच्च न भक्षयेत् ॥

तथा,—

एकेन पाणिना दत्तं कदाचन न भक्षयेत् ।

दत्तं तैलञ्च स्वपणं पानीयं पायसमथवा ॥

भिचा तु हस्तदत्ता या न सा याद्या तु कुचचित् ।
शूद्रभुक्तावशिष्टन्तु नाद्याद्भाण्डस्थितं त्वपि ॥

मार्कण्डेयपुराणे,—

भिन्नभाण्डगतं तदन्मुखवातोपशामितम् ।
तत् सूक्ष्मापक्वमस्त्रिभ्रमवलीढमसंस्कृतम् ॥
पिष्टशाकेषु पयसां विकारान्नृपनन्दन ।
तथा मांसविकारासु वज्ज्यास्यैव चिरोषिताः ॥

भविष्यपुराणे,—

आयसेन तु पात्रेण यदन्नमुपनीयते ।
भोक्ता विष्टासमं भुङ्क्ते दाता च नरकं व्रजेत् ॥
अङ्गुल्या दन्तकाष्ठस्य प्रत्यक्षलवणस्य यत् ।
मृत्तिकाभक्षणस्यैव तुल्यं गोमांसभक्षणैः ॥

अथ दुग्धानि ।

तत्र मनुः,—

अनिर्हृशाया गोः क्षीरमौद्भ्रमेकशफक्तया ।
आविकं सन्धिनीक्षीरं विवत्सायासु गोः पयः ॥
आरण्यानासु सर्व्वेषां मृगाणां माहिषं विना ।
स्त्रीक्षीरस्यैव वर्ज्यानि सर्व्वशहकानि क्षेत्रे हि ॥

अनिर्द्देशा गौः यस्याः प्रसवानन्तरं दशदिनानि नापक्रान्तानि ।
 एकग्रफा एकचुरा वडवाद्यः । आविकं मेषीदुग्धं । सन्धीनि
 या चतुमती वृषमिच्छति ।

तदुक्तं हारौतेन । सन्धीनि या वृषस्यन्ती तस्याः पयो न
 पिबेत् । चतुमद्भवतीति ।

विवत्सा मृतप्रजा । आरण्यमृगाः रुह-महिषपृषताद्यः ।

गोतमः,—

गोस्य चौरमनिर्द्देशायाः सूतके चाजामहिष्योश्च नित्यमाविक
 मपेयं औद्भमेकग्रफञ्च स्यन्दिनी यमसू सन्धिनीनाञ्च ।

सूतके प्रसवे वृत्ते अनिर्द्देशाया दशदिनान्यनपक्रान्तवत्याः ।
 स्यन्दिनी वत्सं विनैव प्रस्रवत्स्तनी । यमसूर्यमजापत्या ।

बौधायनः,—

अनिर्द्देशाद्वा सन्धिनी^१ । चौरमपेयं विवत्सान्यवत्सायाश्च ।
 अनिर्द्देशायाः सन्धिन्याश्च^२ चौरमपेयम् । अन्यवत्सा या अन्यवत्सेन
 दुह्यते ।

आपस्तम्बः,—

सर्वं मद्यमपेयं तथैडिकं^३ पयः ।

ऐडिकमिति सरलच्छागः । स तु इडिक इत्येव लोके
 प्रसिद्धः तत्भवमैडिकं पयः ।

१ (ख) (ग) स्यन्दिनी ।

२ (ख) (ग) स्यन्दिन्याश्च ।

३ मूले ऐलकं ।

न पिबेदित्यनुवृत्तौ । हारीतः,—

नान्यवत्सायाः स्नेययोगात् । न हतवत्सायाः शोकाभिभूत-
त्वात् । न निर्विक्तायाः असत्त्वात् । नान्यस्याच्छिद्यात्मना
श्रीयात् । एवं न नवप्रसूतायाः मरजस्त्वात् ।

मत्पराचादित्येके दशराचादित्यपरे मासेन पेयं भवतीत्यपरे ।
एवं याच्याः ।

द्वौ मासौ पाययेद्वत्सं तृतीये द्विस्तनं दहेत् ।

चतुर्थे त्रिस्तनं दृष्ट्वाद्यथान्यायं यथाबलम् ॥

अत्र विवत्सा विप्रकृष्टवत्सा निर्विक्ता निःशेषेण दग्धा ।
नान्यस्य गोराच्छाद्य दुग्धं मासेन गृहीयादपयुञ्ज्यादित्यर्थः ।
पेयूषमभिनवदुग्धम् ।

यमः,—

वर्ष्मथेङ्गोरवत्साया शौद्रमेकशपक्ष यत् ।

आरण्यानाञ्च सर्वेषां वर्ष्मथित्वा तु माहिषम् ॥

ब्रह्मपुराणे,—

वृत्तफेनं वृत्तान्मण्डं पेयूषमथवाऽपि गोः ।

मगुडं मरिचाकृन्तु तथा पर्युषितं दधि ॥

दीर्घान्तकमपेयञ्च नष्टस्त्राद् च फेनवत् ।

प्रमादाद्भक्षितैरेभिर्वने पक्षं व्रतश्चरेत् ॥

वृत्तादिति, पञ्चमी षष्ठ्यर्थे मण्डमुपरिभागः । मगुडञ्च
मरिचाकृन्तु पेयूषपदोपात्तदुग्धमेव निषिद्धमिति हलायुधः ।

१ (ग) पेयूषम् ।

मगडं मरिचाक्षुषं पर्युषितं दधेवेत्यन्ये । दीपं विभक्तीभूत-
दधिभागम् ।

यमः,—

भुक्त्वा तु चीरस्रवणं चिराच्च वने वसेत् ।

भविष्यपुराणे,—

कापिलं यः पिवेच्छूद्रो नरके परिपच्यते ।

ऊतशेषं पिवेद्विप्रो विप्रः स्यादन्यथा पशुः ॥

हलायुधे आपस्तम्बवाक्यम्,—

क्षत्रियस्यैव वृत्तस्थो वैश्यः शूद्रोऽथवा पुनः ।

यः पिवेत् कापिलं चीरं न ततोऽन्योऽस्त्यपुण्यकृत् ॥

ब्रह्मपुराणे,—

अपि प्रयाणसमये रात्रौ न प्राशयेद्दधि ।

मधुपर्कप्रदानन्तु वर्जयित्वा तु कामतः ॥

दिवा धानासु वसति रात्रौ च दधिसक्तुषु ।

अलक्ष्मीः कोविदारेषु कपित्थेषु सदा स्थिता ॥

शङ्खः,—

माहिषं गव्यमाजस्रं भक्ष्यं चीरेषु निर्दिशेत् ।

अथ पक्षिणः ।

तत्र मनुः,—

क्रव्यादान्^१ शकुनीन् सर्वान् तथा वै ग्रामवासिनः ।

अनिर्दिष्टांश्चैकशफान् टिट्ठिमञ्च विवर्जयेत् ॥ ,

कलविद्धं श्वं हंसं चक्राङ्गं ग्रामकुक्कुटम् ।

मारसं रज्जुदालञ्च दात्यूहं शुक्रमारिकम् ॥

प्रतुदान् जालपादांश्च कोयष्टि-नखविष्किरान् ।

निमज्जतश्च मत्स्यादान् सौनं वल्लूरमेव च ॥

वकञ्चैव वलाकञ्च काकोलं खञ्जरीटकम् ।

मत्स्यादान् विष्ट्वराहांश्च मत्स्यानेव च सर्वशः ॥

क्रव्यादो मांसाग्निनो गृध्रादयः । ग्रामवासिनः पारावता-
दयः । उभयत्रापि शकुनीनित्यन्वयः । अनिर्दिष्टान् श्रुतौ—
भक्ष्यत्वेनाकथितान् ।

ओष्ठं वाङ्मवास्तभेत तस्य च मांसमश्रौयादिति श्रुतौ—
एकशफमांसस्यापि यज्ञे भक्ष्यताविधानात् । कलविद्धो ग्राम-
चटकः । तस्य शकुनीन् ग्रामवासिन इत्यनेन निषेधे लक्ष्णे पुन-
र्निषेध आरण्यककलविद्धनिषेधाय । प्रवः प्रवनेनैवाहारं यः
करोति । रज्जुदालकः काष्ठकुट्टकः यस्य कठह—इति प्रसिद्धिः ।
दात्यूहः कालकण्ठो डाऊक इति प्रसिद्धः । प्रतुदाः चष्ठा प्रतुद्य
भक्ष्यग्रीलाः । जालपादा आढ्यादयः । जालपादा आढिविशेषा
जलवा इति प्रसिद्धाः ।

१ (क) (ख) क्रव्याद शकुनीन् ।

अगस्त्योपदेशे— घृतकुम्भसमास्तत्र मरावीर्भक्षयिष्यसि । इति
 रामायणदर्शनाद्विगीताचाराच्चेत्यन्ये । कोयष्टिकः कोटा इति
 प्रसिद्धः । नखविष्किराः नखैर्वितुद्यथे भक्षयन्ति वनकुक्कुटादयः ।
 विमञ्जतो मत्स्यादान् मण्डकप्रभृतीन् । शौनं शूनात्मकस्थानभवं
 मांसम् । वल्लूरमुत्तप्रशुष्कमांसम् ।

उत्तप्रशुष्कमांसं स्याद्वल्लूरन्तु त्रिलिङ्गकम् । इत्यमरात् ।
 काकोत्तो दग्धकाकः । मत्स्यादान्मक्रादीन् सर्व्वशः सर्व्वप्रकारेण ।
 याज्ञवल्क्यः,—

कलविङ्कं मकाकोलं कुररं रज्जुदासकम् ।

जालपादान् खञ्जरीटानविज्ञातान् मृगद्विजान् ॥

चाषांश्च रक्तपादांश्च (शौ) शौनं वल्लूरमेव च ।

मत्स्यांश्च कामतो जग्ध्वा सोपवामस्त्यहं वसेत् ॥

कुरर उत्क्रोशः । उत्क्रोश-कुररौ समावित्यमरकोषात् । म च
 कङ्कन इति प्रसिद्धः । चाषः कराम इति प्रसिद्धः । रक्तपादाः
 कादम्बादयः ।

देवसः,—

बलाका हंम दात्युह भङ्गराजक चित्रकाः ।

उलूक-कुरर-श्वेन-गृध्र-कुक्कुट-वायमाः ॥

चकोरः कोकिलो रज्ज्वाः कुटिलास्यापमण्डूकाः ।

कङ्कलो वरणो भास जतपत्र प्लवङ्गमाः ॥

उत्क्रोशो बर्हिणः क्रौञ्चस्यकवाकः शिलीमुखः ।

पारावत-कपोतौ च अभक्ष्याः पक्षिणः स्मृताः ॥

भङ्गराजो धूस्रटो धनच्छुआ इति प्रसिद्धः । चिचकः
चिचकपोतः । चेतक इति प्रसिद्धः । कङ्कोलो हितपत्रः ।
कङ्करीति प्रसिद्धः । कुरुरपदादेवोत्क्रोशनिषेधे सिद्धे पुन-
हत्क्रोशोपादानं दोषातिशयार्थम् ।

अभोज्यमित्यनुवृत्तौ वशिष्ठः,—

शकुनानाम्— विधून^१ वि(ष्कि)ष्कर जलपादाः कलविद्धं श्व
हंम चक्रवाक भास वायम पारावत कङ्कुभ शारङ्गाः पाण्डुक
कपोतक कौञ्च (गृध्र श्येन) कुरुर वक्रवलाकाः महु टिट्ठिभ
मण्डलनक्षत्राः । दाव्याघाट चटक तैलातक हारीत खञ्जरीट
कुक्कुट शुक सारिकाः । कोकिल क्रव्यादा ग्रामोपचारिणश्चा-
ग्रामचारिणश्च ।

विधूनो विधूनातीति विधूनः । भासः भल्लचरो गृध्रविशेषः ।
शारङ्गो भ्रमरः । मण्डलो वाग्दो वादुर इति प्रसिद्धः । नक्षत्रा
राचौ चारिणः उलूकादयः । दाव्याघाटः काष्ठकुङ्कः हारीतो
हरितपत्रः कपोताकारः । ग्रामचारिणः-ग्राम एव मदा चरन्ति ।

अभक्ष्यप्रकरणे आपत्तम्,—

कुक्कुटो विकिराणां श्वः प्रतुदां । क्रव्यादः । हंम सारम^२
चक्रवाक सुपर्णाश्च । कुञ्च कौञ्च वा(ङ्गी)भ्राणम लक्ष्मणवर्जम् ।

सारसः काष्ठकुङ्कः ।

१ मूले विधु ।

२ (क) (ग) पुस्तके () चिह्नतांशो नास्ति ।

३ मूले— भास ।

भक्ष्यानुवृत्तौ बौधायनः,—

पक्षिणस्तित्तिरि कपोत कपिञ्जल बाङ्गी^१णस ढणमयूरा
वारुणवर्ष्जाः पञ्चविष्किराः । .

ढणमयूरः खटमोरा इति प्रसिद्धो मयूरविशेषः । अत्र कपोतो
वनकपोतः ।

यत्तु वन्यपारावतः, कपोतो वेत्यभक्ष्यगणे याज्ञवल्क्ये कपो-
तोक्तिः सा ग्रामकपोताभिप्राया ।

शङ्खः,—

तित्तिरञ्च मयूरञ्च लावकञ्च कपिञ्जलम् ।

वाङ्गीणमं वर्त्तकञ्च भक्ष्याणाह यमः सदा ॥

कपिञ्जलो गौरतित्तिरः । वाङ्गीणमस्तु—

हृष्णघीवो रक्तशिराः श्वेतपक्षो विहङ्गमः ।

इति लक्षितः ।

वर्त्तको वटयी इति प्रसिद्धः । अत्र मयूरस्तृणमयूरपरः पूर्व्वेण
सममेकवाक्यानुरोधत् ॥

अथ पश्यादयः ।

तत्र देवसः,—

अभक्ष्याः पशुजातीनां गोखरोद्वाश्वकुञ्जराः ।

सिंहव्याघ्रर्क्षसरभाः सर्पाऽजगर-जालकाः ॥

१ (ग) पुस्तके लावक ।

आरतुमूषिक माष्कारि नकुल ग्रामशूकराः ।

श्व शृगाल मृग द्वीपि गोलाङ्गुल नृमर्कटाः ॥.

श्वो भल्लूकः, सरभोऽष्टाङ्गिः पशुविशेषः । अजगरः सर्पभेदः ।

आरतुमर्हामूषिकः । मूषिकः खल्वमूषिका । मृगशब्दो ऽज्ञात-
मृगपरः । अज्ञातांश्च मृगद्विजानिति याज्ञवल्क्यवचनात् ।

ग्राम्यारण्यान् पशूनन्त्रन्ति यथा—

अज मेष महिष हरिण खड्ग रुद्र पृषत न्यङ्कु कच महारण्य-
वासिनश्च महावराहान् ।

इत्यादि हारीतवचनात् ।

रुद्रर्वज्रशास्त्रशृङ्गो मृगः । पृषतो विन्दुयुतो मृगः । कचो
मृदुशृङ्गो वेष्म इति प्रसिद्धः । न्यङ्कुः मम्बरमदृशः शृङ्गरहितो
मृगविशेषः ।

आजं गव्यञ्च यन्नामं मयूरञ्च विवर्जयेत् । इति हारीतवचनं
न्यायोपात्तयज्ञादिविशेषविषयमिति नेयम् ।

द्वीपी चिचकव्याघ्रः चितौघा इति प्रसिद्धः । गोलाङ्गुलः
हृष्णमुखो वानरः ना मनुष्यः । मर्कटो गोलाङ्गुलान्यमर्कटः ।

यमः,—

गवाश्चगर्दभोद्गांश्च श्वशृगालं तथैव च ।

विष्किरान् प्रतुदान् भुक्त्वा मद्यः पतति वै द्विजः ॥

विष्किरोऽपि कश्चिद्विष्किरः,—

नित्यमभोज्यमित्यनुवृत्तौ गोतमः,—

सभयतोदन्त-केश्यलोमैकशफ-कलविद्ध-श्रवणक्रवाकशंषाः ।

उभयतोदन्ता मनुष्यादयः । केशिशब्दो गवयजातिपरः ।
असोमानः सर्पादयः । तथानुपदददवसन्न वृथामांसानि ।

अनुपददत् स्नाभाविकदन्नपतनपूर्वसमये भक्ष्योऽप्यभक्ष्य इत्यर्थः ।
अवसन्नो व्याधिग्लानः ।

अभोज्या इत्यनुवृत्तौ वशिष्ठः,—

गौरगवय सरभा^१श्चानुद्दिष्टाः अथाधेन्वनडुहौ मेधौ तु
वाजसनेयके विज्ञायते । खड्गे तु विवदन्तेऽग्राम्यशूकरे च ।

गौरो ऽश्वसदृश आरण्यपशुः । मेधौ मेधो यज्ञस्तदङ्गभृतौ ।
खड्गे च विवदन्ते अग्राम्यशूकरे चेति । खड्गाग्राम्यशूकरयोर्मुनिभेदेन
भक्ष्योक्तेः । आद्धादिविनियुक्तविषयतया व्यवस्थितो विकल्पः ।

ब्रह्मपुराणे,—

पशोश्च मार्यमाणस्य न मांसं ग्राहयेद्विजः ।

पृष्ठमांसं गर्भशय्यां शुष्कमांसमथापि वा ॥

भूमेरन्तरितं कृत्वा मृद्भिश्चाष्कादितश्च यत् ।

पक्वमांसमृचौषन्तु प्रयत्नात्तन्न भक्षयेत् ॥

भूमेरन्तरितं कृत्वा मृद्भिराष्काद्य यत् पक्वं तन्मांसं न भक्षयेत् ।
मृचौषशब्दोऽत्र भौमोन्नपक्वपरः ।

मनुः,—

न भक्षयेदेकचरानज्जातांश्च मृगदिजान् ।

भक्षयेदा^२ समुद्दिष्टान् सर्वान् पञ्चमखांस्तथा ॥

१ कश्चित् शलभाऽजाश्च ।

२ मूले— भक्ष्येष्वपि ।

एकचराः स्वभावत एकाकिनो ये चरन्ति सर्पादयः ।
अज्ञातान् नामतः स्वभावतो रसवीर्यपाकतश्च । समुद्दिष्टान् शास्त्रे
भक्ष्यत्वेन कथितान् ।

अभक्ष्यप्रकरणे आपस्तम्बः,—

पञ्चनखानां गोधा कृष्ण श्वाविट्कृष्णक खड्ग शश पूति-
खषवर्जम् ।

श्वाविट् मेधा, यस्य साहोति प्रसिद्धिः । शल्यकः मेधा-
सदृशः शल्कवान् । पूतिखषः प्राणिविशेषो हिमवति प्रसिद्ध इति
कपर्दी ।

मनुः,—

श्वाविधं शल्यकीं गोधां खड्गं कूर्मं शशांस्तथा ।

भक्ष्यान् पञ्चनखेष्वुत्तरनुक्तांशेकतोदतः ॥

एकतोदतः एकतोदन्तान् । एवञ्च पञ्च पञ्च नखा इति
रामायणीय परिसंख्या तु अतिरिक्तशल्यकीशब्दविषयत्वेन परामृश्य
समर्थनीया ।

यामारण्यानामित्यादि महावराहानित्यन्तर्माभधाय—

पुनर्हारीतः,—

शशक शल्यक मेधा गोधा-कूर्म-वर्त्तिक-तिक्षिरि-मयूर-
वाङ्गीणस-सावक-वक-पिञ्जलान् सशस्त्रांश्च मत्स्यान् न्यायोपपन्नान्
भक्षयेत् । मेधा सल्लवती निषिद्धान्य-कुररविधिर्विहित-
माचाक्षभे द्रष्टव्या ॥

अथ मत्स्याः ।

तत्र मरु-यमौ,—

यो यस्य मांसमश्राति स तन्मांसाद् उच्यते ।

मत्स्यादः सर्व्वमांसादस्तस्मान्मांसं विवर्ज्येत् ॥

आपस्तम्बः,—

अभक्ष्यश्वेटो मत्स्यानाम् । सर्पशीर्षो मृदुरः क्रव्यादो ये चान्ये
विहताः^१ यथा मनुष्यशिरसः ।

सर्पशीर्षः सर्पस्येव शिरो यस्य सः । मृदुरो मकरः क्रव्यादा
नक्रादयः ।

यमः,—

अभक्ष्या मकर सर्प सरौष्टप कङ्कु मयूर वर्ष्मिक नक्र
कर्कट शिशुमारा ये चान्ये हयकर्णिकाः । ये चान्येऽशक्का
उभयकाश्याः ।

मर्षोऽत्र जलमर्षो उण्डुभः । सरौष्टपोऽत्र जलौकाः ।
कङ्कुर्ज्जलकाकः । मयूरोऽत्र जलचरो मयूरसदृशः पक्षी । खयर
इति प्रसिद्धः । वर्ष्मिकः सर्पसदृशो मत्स्यविशेषः । उभयकाश्या
उभयतोमुखाः ।

तथा,—

मत्स्यांश्चाशकलान् सर्व्वान् वेदाध्यायी विवर्ज्येत् ॥
वेदाध्यायी चैवर्णिकः ।

पैठीनसिः,—

कुलीर वातुकि-पूतन जलानर्त्तं क्षिप्रगाश्वेत्यभक्ष्याः ।

तथा,—

शस्त्रैर्युक्ता मत्स्या भक्ष्याः । इतरे त्वभक्ष्याः ।

देवलः,—

शम्बूकः शुक्तिर्नखशुक्तिः शिशुमारः प्रवङ्गमः ।

मत्स्यास्य विहता नैकभक्ष्या जलौकमः ॥

शुक्तिः शुक्तिका । नखशुक्तिर्दीर्घशुक्तिका । प्रवङ्गमोऽत्र मण्डूकः ।

मनुः,—

पाठीन-रोहितावाद्यौ नियुक्तौ हव्यकव्ययोः ।

राजीवान् मिहत्तुण्डांश्च मशल्कांश्चैव सर्व्वशः ॥

आद्यावदनीयौ । नियुक्तौ हव्यकव्ययोः आद्धाद्यर्थं
विनियुक्तौ ।

भक्ष्यमित्यनुवृत्तौ बोधायनः,—

मत्स्याः— महस्रदंष्ट्रश्चिलिचिमो वर्म्मि वृहत्किष्करोमशकरि
रोहितराजीवाः ।

चिलिचिमः स्थलचरः लोहिताकारः स्थलचरो रोहितसदृशः ।

राजीवः महस्रजम्बिलः पाठीनः । वर्म्मिर्वायवो वासुरिति
प्रसिद्धः । निषेधस्तु प्राच्योऽन्यायोपात्तविषयः ।

॥ इति गृहस्यरत्नाकरे अभक्ष्यतरङ्गः ॥

अथ मांसभक्षणवर्जनयोर्विधिः ॥

तत्र मनुः,—

एतदुक्तं द्विजातीनां पक्ष्याभक्ष्यं विशेषतः ।
 मांसस्यातः प्रवक्ष्यामि विधिं भक्षणवर्जने ॥
 प्रोक्षितं भक्षयेन्मांसं ब्राह्मणानाञ्च काम्यया ।
 यथाविधि नियुक्तस्य प्राणानामपि^१ चात्यये ॥
 प्राणस्थान्ममिदं सर्व्वं प्रजापतिरकल्पयत् ।
 जङ्गमं स्यावरञ्चैव सर्व्वं प्राणस्य भोजनम् ॥
 चरणामक्षमचरा दंष्ट्रिणामप्यदंष्ट्रिणः ।
 अहस्ताश्च महस्तानां शूराणाञ्चैव भीरवः ॥
 नान्ता दृश्यत्यदन्नाद्यान् प्राणिनोऽहन्यहन्यपि ।
 धात्रैव सृष्टाश्चाद्याश्च प्राणिनोऽन्तार एव च ॥
 यज्ञाय जग्धिर्मांसस्येत्येष दैवो विधिः स्मृतः ।
 अतोऽन्यथा प्रवृत्तिस्तु राक्षसो विधिरुच्यते ॥
 क्रौत्वा स्वयं वाप्युत्पाद्य परोपहतमेव च ।
 देवान् पितृञ्चार्चयित्वा खादन्मांसं न दृश्यति ॥

एतदुक्तं द्विजातीनां इत्यनेन पूर्व्वोक्तभक्ष्याभक्ष्यत्वकथनं न
 शूद्रमधिकृत्य किन्तु ब्राह्मणादि-वर्णत्रयमधिकृत्येत्युक्तं । तेन
 क्षशुनादिभक्षणं शूद्रस्य निर्दोषं तन्मध्यगकाकादिभक्षणम्, महाजन-
 विगानात् शूद्रस्यापि निषिद्धं । वक्ष्यमाण मांसवर्जनविधानम्

साधारणं वर्जने तु विधिः सङ्ख्यात्मकः । प्रोक्षितमत्र यज्ञार्थं
मन्त्रैः संस्कृतं, असंस्कृतान् पशून्मन्त्रैरित्यादिवाक्यविशेषात् ।

ब्राह्मणानाञ्च काम्यथा— त्वमस्मिन्कार्यं मांसं भक्षयेति
ब्राह्मणेच्छातश्चैकवारमेव । सङ्घत् ब्राह्मणकाम्येति यमवचनात् ।
असङ्घत्त्वे दोष एव ।

प्राणानामपि चात्यय इति—यदा मांसभक्षणविरहेण प्राणात्ययः
सम्भाव्यते तदा मांसं भक्षयेदित्यर्थः । एतेषामेव पूर्वोक्तानामनुवादाः
प्राणस्यान्नमित्यादयः । चरा हरिणादयः । अचरास्तृणादयः दंष्ट्रिणः
शार्दूलादयः । अदंष्ट्रिणो मृगादयः । सहस्ता मनुष्यादयः । अहस्ता
मत्स्यादयः । शूराः आखेटकादिशौण्डाः । भीरवः कातरा
हरिणादयः । यज्ञायेति तादर्थ्यं चतुर्थी । जग्धिरदनम् ।

स्वयमुत्पाद्येति त्रिचियमधिकृत्य,—

त्रिचियाणाञ्च यो दृष्टो विधिस्तमपि मे गृणु ।

वीर्येणोपावर्जितं मांसन्तथा खादन्न दक्षति ॥

आरण्याः सर्वदैवत्याः प्रोक्षिताः सर्व्वगो मृगाः ।

अगस्त्येन पुरा राजन् मृगयाऽनेन गृह्यते ॥

अतो राजर्षयः सर्व्वे मृगयां यान्ति भारत ।

स्त्रियते न च दोषेण न चैतत् पातकं विदः ॥

इति महाभारतदर्शनात् ।

क्रीत्वा ह्ययं वेत्यनेन देवाद्यर्चनपूर्व्वकं मांसमदोषमित्युक्तम् ।
याऽपि मांसवर्जने फलश्रुतिः साप्येतत्-प्रकरण-सभ्यमांसभक्षण-
वर्जनविषया न निहन्तादिविषया तदाचरणे दोषश्रवणात् ।

याज्ञवल्क्य-विश्वामित्रौ,—

प्राणात्यये तथा आद्धे प्रोचितं द्विजकाम्यया ।

देवान् पितृंश्चार्चयित्वा खादन्मांसं न दोषभाक् ॥

भक्ष्यंश्चापि मांसानि शेषभोजी न क्षिप्यते ।

श्रौषधार्थमशक्तौ वा नियोगाद्यज्ञकारणात् ॥

शेषभोजी देवाद्यर्चनशेषभोक्ता । श्रौषधार्थमौषधफलार्थम् ।
अशक्तौ मांसभक्षणं विना सामर्थ्यविरहे । तेन यत्र मांसभक्षणं
विना सामर्थ्यमतौव मन्दं भवति तत्र भक्षणे न दोष इत्यर्थः ।
नियोगः आद्धे निमन्त्रणम् । यज्ञकारणात् यज्ञमिद्वयं भक्ष्यन्नपि
न क्षिप्यत इति सम्बन्धः ।

यमः,— भक्षितं प्रोचितं मांसं सहृद्वाह्मणकाम्यया ।

देवे नियुक्तः आद्धे वा नियमे तु विवर्जयेत् ॥

सहृद्देवारं सहृद्वाह्मणकाम्यया इत्यन्वयः । नियमे मांस-
वर्जनव्रते मति । एतच्च प्रोचितं विहाय सर्वैरेव संवध्यते ।
प्रोचिते तु प्रत्यक्षश्रुतिविरोधात् । एवमन्यस्मिन्नपि मांस-
भक्षणाभ्यनुज्ञाने याज्ञवल्क्याद्युक्तवस्त्वत्प्रमाणविषयं विहाय नियमे
तु वर्जयेदिति योज्यम् ।

बृहस्पतिः,—

रोगी नियुक्तो विधिना कृतं विप्रवृत्तस्तथा ।

मांसमद्याच्चतुर्द्वेषा परिसंख्या प्रदर्शिता ॥

अतोऽन्यथा तु योऽश्रीयात् विधिं हित्वा पिशाचवत् ।

यावन्ति पशुरोमाणि तावत् प्राप्नोति मारणम् ॥

रोगौ चात्र मांसैकापनेयरोगः । नियुक्तः आद्धे निमन्वितः,
विधिना वेदोक्तप्रकारेण । ऊतं ऊतावशिष्टम् । विप्रवृतो
विप्रेण मांसभक्षणे कृतप्रार्थनः । चतुर्द्धा चतुःप्रकारेण, परिसंख्या
इह परिगणनमात्रम् ।

देवान् पितॄन् समभ्यर्च्य खादन्नामं न दुष्यति ।
इत्यादिभिर्मांसभक्षणाभ्यनुज्ञानात् ।

हारीतः,—

वृथामांसस्य भोक्ता तु प्राश्य हृच्छरेदुधः ।
काम्यया ब्राह्मणानान्तु यथाकामं समश्नुते ॥

मनुविष्णु,—

असंस्कृतान् पशून् मन्त्रैर्नाद्याद्विप्रः कथञ्चन ।

मन्त्रैस्तु संस्कृतानद्यात् शाश्वतं विधिमास्थितः ॥

प्रोक्षितं भक्षयेन्नांसमिति यदुक्तं तस्येदं विवरणम् । शाश्वतं
नित्यं वेदबोधितत्वात्^१ । आस्थित आश्रितः ।

यमः,—

यजुषा संस्कृतं मांसं पृष्ठमांसं विवर्जयेत् ।

पृष्ठमांसं पृष्ठसम्बन्धि पशुमांसम् ।

पैठीनसिः,—

आद्धे तु मांसमश्रीयात् तथाऽतिथिनिमित्तके ।

यावन्ति पशुरोमाणि तावन्निरयमश्नुते ॥

१ (ग) वेदबोधितत्वात् ।

अतिथ्यर्थमुपात्तमतिथिना भक्ष्यमित्यर्थः । यो नाश्नाति तं
प्रत्युत्तरखण्डेन निन्दामाह यावन्ति पश्चिन्ति ।

मनुः,—

नियुक्तस्तु यथान्यायं यो मांसं नात्ति मानवः ।
स प्रेत्य पशुतां याति मन्भवानेकविंशतिम् ॥

यमः,—

आमन्वितस्तु यः श्राद्धे दैवे वा मांसमुत्सृजेत् ।
यावन्ति पशुरोमाणि तावन्निरयमश्रुते ॥

हारीत-ग्रातातपौ,—

चत्रियैस्तु सृगव्येन विधिना ममुपार्जितम् ।
श्राद्धकाले प्रशंसन्ति मिहव्याघ्रहतञ्च यत् ॥
विषशस्त्रहतञ्चैव व्याधि-तिर्य्यगघतञ्च यत् ।
न प्रशंसन्ति वै श्राद्धे यत्तु मन्त्रविवर्जितम् ॥

सृगव्येनाखेटकेन । विधिना विषहृद्गादिशौर्य्येण । तिर्य्यञ्चोऽत्र
मिहव्याघ्रेतरपशवः ।

गोतमः,—

व्यालहताऽदृष्टदोष वाक्-प्रशस्तान्यभ्युक्ष्योपभुञ्जीत ।
व्यालाः मिहादयः सृत्यन्तरोक्ताः, अदृष्टदोषमनिश्चितदोष ।
वाक्प्रशस्तं शुचि अशुचि वेति सन्दिग्धं यदन्येन शुचीत्युक्तं,
तदभ्युक्ष्योपभुञ्जीत इत्यर्थः ।

आपस्तम्बः,—

हिंसार्थिनाऽसिनाच्छिन्नं मांसमभक्ष्यम् ।

हिंसार्थेन प्राणिवधार्थमेव निश्चितेन अग्निना पाकार्थं यत्
कृतम् । अग्निपदमत्रोपलक्षणम् । तेनास्त्रान्तरस्य तथाविधस्य
ग्रहणम् ।

मनुः,—

नाद्याद्विधिना मांसं विधिज्ञोऽनापदि द्विजः ।
जग्ध्वा ह्यविधिना मांसं प्रेत्य तैरद्यतेऽवगः ॥
न तादृशं भवत्येनो मृगं हन्तुर्द्वनार्थिनः ।
यादृशं प्रेत्य भवति वृथामांसानि खादतः ॥
मां स भक्षयिताऽमुत्र यस्य मांसमिहाद्म्यहम् ।
एतन्मांसस्य मांसत्वं प्रवदन्ति मनीषिणः ॥
स्वमांसं परमांसेन यो वर्द्धयितुमिच्छति ।
यत्र यत्राभिजायेत स भवेद्ब्याधिपौडितः^१ ॥
भुक्त्वा तु मोहान्मांसानि नरः पुच्छर्थमात्मनः ।
अकृत्वा ह्यात्मनः शूद्धिं तिर्यग्योनिषु पश्यते ॥
शूद्धिः प्रायश्चित्तम् ।

मनुः,—

यस्तु भक्षयते मांसं विधिं हित्वा पिशाचवत् ।
स लोकेऽप्रियतां याति व्याधिभिश्चैव पीड्यते ॥

हारीतः,—

मातृकात् पैतृकाच्चैव किञ्चिषाञ्जन्तुमभवः ।
यो यस्य भक्षयेन्मांसं स तस्याश्राति किञ्चिषम् ॥

१ मूले-अनभ्यर्ष्य पितृन् देवान् तबोऽन्यो नाकृष्यपुण्यकृत् ।

भक्षयित्वा तु यो मांसमद्भिः शौचं समाचरेत् ।
 हिंसन्ति^१ देवतास्तस्य अशुचेः शुचिदर्शिनः ॥
 किञ्चिषमत्र शुक्रशोणिते ।

तस्य मांसं तन्मयत्वात्तत् किञ्चिषमिहोच्यते ।

देवलः,—

आत्मार्यं खादकामित्वा^१ज्जीवघातं न घातयेत् ।
 कष्टं हि व्यालधर्मित्वाज्जीवमांसोपजीवनम् ॥

मनुः,—

अनुमन्ता विश्रमिता निहन्ता क्रयविक्रयौ ।
 मंस्कृता उपहृता च खादकश्चेति घातकाः ॥

अनुमन्ता हननस्वीकर्ता । विश्रमिता अङ्गविभाग-
 व्यापारकर्ता । निहन्ता प्राणवियोगफलकव्यापारकर्ता । मंस्कृता
 मांसपरिष्कारकर्ता । उपहृता परिवेशनकर्ता ।

यमः,—

यस्तु खादति मांसानि प्राणिनां जीवितैषिणाम् ।
 हतानाञ्च मृतानाञ्च यथा हन्ता तथैव सः ॥
 अनुमन्ता विश्रस्ता च निहन्ता क्रयविक्रयौ ।
 घातकाः सर्व्व एवैते मंस्कृता षष्ठ उच्यते ॥
 निदेशादनुमन्ता च विश्रस्ता शासनात्तथा ।
 हननेन तथा हन्ता धनेन क्रयिकस्तथा ॥

१ (ग) हंसन्ति । २ (ग) भोजनैषित्वात् ।

विक्रयौ च धनादानात् संस्कर्त्ता तत्प्रवर्त्तनात् ।
 धनेन चोपभोगेन बधबन्धेन चाप्यथ ॥
 त्रिविधस्तु बधो ज्ञेयो भोक्ता तच्चातिरिच्यते ।
 घातकाः षट् समाख्याता भोक्ता तत्र च सप्रमः ॥
 षष्ठां तेषां सकाशात् भोक्ता तच्चातिरिच्यते ।
 क्रेतारं व्रजते पादो पादो भोक्तारमृच्छति ॥
 घातकं व्रजते पादः पादमिच्छन्त्यतस्त्रयः^१ ।
 यदि तत्खादको न स्यात् घातको न तथा भवेत् ॥
 खादको घातकः क्रेता त्रयस्तुल्या न संशयः ।
 न भूमेर्जायते मांसं न च वृक्षात् प्ररोहति ॥
 घोरं प्राणिवधं कृत्वा तस्मान्नामं विवर्जयेत् ।
 यस्तु खादति मांसानि ब्राह्मणो वेदवित्तया ॥
 स पच्यते निरालम्बे नरके तेन कर्मणा ।
 भक्ष्याण्यपि च मांसानि यस्तु तानि न भक्षयेत् ॥
 अभक्षणेन मांसानां साक्षाद्दुर्गस्य तुष्यति ।
 सर्वेषामेव मांसानां महादोषस्तु भक्षणे ॥
 अभक्षणे तु धर्मः स्याद्विशिष्ट इति नः श्रुतम् ।

तथा,—

वर्षे वर्षेऽश्वमेधेन यो यजेत शतं समाः ।
 मांसानि तु न खादेद्यस्तयोः पुण्यफलं समम् ॥

१ कश्चित् पाद पादगतस्त्रयः

फलमृत्लाशनेर्धर्मैर्धूम्यन्त्रानाञ्च भोजनैः ।

न तत् फलमवाप्नोति यन्मांसपरिवर्जनात् ॥

याज्ञवल्क्यः,—

सर्वान् कामानवाप्नोति अश्वमेधफलन्तथा ।

गृहेऽपि निवसन् विप्रो मुनिर्मांसविवर्जनात् ॥

बृहस्पतिः,—

रोगार्तोऽभ्यर्थितो वापि यो मांसं नात्ति लोलुपः ।

फलं प्राप्नोत्ययत्नेन सोऽश्वमेधसवस्य च ॥

मद्यं मांसञ्च भृतानां मैथुनं ललनं स्मृतम् ।

तदेव विधिना कुर्वन् स्वर्गमाप्नोति मानवः ॥

नन्दिपुराणे,—

क्लेदि दर्गन्धि विहृतं जुगुप्सास्पदमेव च ।

मांसं न भक्षयेद्विद्वान् न खाद् परमं हि तत् ॥

यस्तु सम्यक् स्वधर्मस्थो गुरुशुश्रूषणे रतः ।

गच्छेत्लोकं शुभं मर्त्या दिव्यं देवनिषेवितम् ।

तमेव दिवसं मांसाद्विरतो लोकमाप्नुयात् ॥

तमेव दिव्यं देवनिषेवितमेव । दिवसमेकदिवसम् ।

यो मांसं वर्जयेन्मांसं पुरुषः शुभमानसः ।

स याति स्वर्गमत्तुलं दिव्यलोकममृद्धिमान् ॥

यत्तपो घोरमङ्गल्य पुष्करेषु समाः शतम् ।

तस्या फलमवाप्नोति तत्फलं मांसवर्जनात् ॥

चन्द्रसूर्यग्रहे यस्तु दद्यात् पृथ्वीं चराचराम् ।

गयायाञ्च तपो घोरं यच्चाब्दशतमाचरेत् ॥
 एवं विधाय परमान् स लोकान् प्राप्नुयान्नरः ।
 लोकान् दिव्यानवाप्नोति सर्व्वदा मांसवर्ज्जनात् ॥
 यश्चोपदेशं कुरुते परस्य तु महात्मनः ।
 मांसस्य वर्ज्जनफलं मोऽमांसादफलं लभेत् ॥

महाभारते,—

मांसि मास्यश्चमेधेन यो यजेत शतं ममाः ।
 न खादति च यो मांसं मममेतद्युधिष्ठिर ! ॥
 यस्तु वर्षशतं पुण्यं तपस्तप्येत् सुदारुणम् ।
 यश्चैवं वर्ज्जयेन्मांसं ममं वा स्थान्न वा ममम् ॥

मांसं वर्ज्जयेन्मामिति शेषः ।

तथा,—

कौमुदन्तु विशेषेण शुद्ध(क)पक्ष्मराधिप ।
 वर्ज्जयेत् सर्व्वमांसानि धर्मा ह्यत्र विधीयते ॥
 चतुरो वार्षिकान् मामान् यो मांसं परिवर्ज्जयेत् ।
 चत्वारि भद्राण्याप्नोति कौर्त्तिमायुर्यशो बलम् ॥
 अथवा माममप्येकं सर्व्वमांसान्यभक्षयन् ।
 अतीत्य सर्व्वदुःखानि सुखं जीवेन्निरामयः ॥
 ये वर्ज्जयन्ति मांसानि मामशः पञ्चशोऽपि वा ।
 तेषां हिंसानिवृत्तानां ब्रह्मलोको विधीयते ॥
 मासन्तु कौमुदं पक्षं वर्ज्जितं सर्व्वराजभिः ।
 सर्व्वभूतात्मभूतैस्त्वैर्विज्ञातार्थ-परापरैः ।

नाभागेनेत्यादिना राज्ञः प्रकृत्य—

एतैश्चान्यैश्च राजेन्द्रैः पुरा मांसं न भक्षितम् ।

शारदं कौमुदं मांसं ततस्ते स्वर्गमाप्नुवन् ॥

ब्रह्मलोके च तिष्ठन्ति ज्वलमानाः श्रिया वृताः ।

उपास्यमाना गन्धर्वैः स्त्रीसहस्रसमन्विताः ॥

तदेवमुत्तमं धर्ममहिंसालक्षणं शुभम् ।

ये चरन्ति महात्मानो नाकपृष्ठे वसन्ति ते ।

मधु मांसञ्च ये नित्यं सर्व्वं ते मुनयः स्मृताः ॥

मधु मांसञ्चेति वर्ज्जयन्तीति शेषः ।

मनुः,—

न मांसभक्षणे दोषो न मद्ये न च मैथुने ।

प्रवृत्तिरेषा भूताजां निवृत्तिश्च महाफला ॥

न मांसभक्षणे दोष इत्यादि विहितमांसभक्षणाभिप्रायम्
निवृत्तिर्मांसादिवर्ज्जनमङ्गल्पः । महाफला स्वर्गादिफला
भक्षणजन्यदृष्ट्यपेक्षया स्वर्गादिर्मांसहत्वात् ।

नन्दिपुराणे,—

यदि वा न समर्थः स्यात् मदा मांसविवर्ज्जने ।

वर्ज्जयेद्यने मुखे हृतस्वर्गमतिर्नरः ॥

चतुर्थी चाष्टमी चैव द्वादशी च चतुर्दशी ।

पञ्च पर्व्वाणि वर्ज्यानि षडशीतिमुखानि च ॥

संक्रमस्यापि सूर्यस्य विषुवौ चापि वार्षिकौ ।
 . मांशान्तु विरतो मर्त्यः स्वर्गं याति दिनचयम् ॥
 दिनचयं विरत इत्यन्वयः ॥

॥ इति गृहस्यरत्नाकरे मांसभक्षणवज्जनतरङ्गः ॥

अथ पशुहिंसाविधिनिषेधौ ।

तत्र मनुः,—

यज्ञार्थं पशवः सृष्टाः स्वयमेव स्वयम्भुवा ।

यज्ञस्य मृत्यै सर्वस्य तस्माद्यज्ञे वधोऽवधः ॥

मृत्यै भरणाय । सर्वस्य देवादेः ।

श्रोषध्यः पशवो वृक्षास्त्रिर्यञ्चः पक्षिणस्तथा ।

यज्ञार्थं निधनं प्राप्ताः प्राप्नुवन्द्युष्कृतोः^१ पराः ॥

मधुपर्के च सोमे च पितृदेवतकर्म्मणि ।

अत्रैव पशवो हिंस्या नान्यत्रेत्यत्रवीन्मनः ॥

एष्वर्थेषु पशून् हिंसन् वेदतत्त्वार्थविद्विजः ।

आत्मानञ्च पशूञ्चैव गमयत्युत्तमां गतिम् ॥

या वेदविहिता हिंसा नियताऽस्मिंश्चराचरे ।

अहिंसामेव तां विद्याद् वेदाद्भुक्त्वा हि निर्वभौ ॥

तथा,— गृष्टे गुरावरण्डे वा निवसन्नात्मवान् द्विजः ।

नावेदविहितां हिंसामापद्यपि समाचरेत् ॥

१ (ग) प्राप्नुवन्ति स्थितीः ।

कुर्यात् घृतपशुं मङ्गे कुर्यात् पिष्टपशुन्तथा ।
 न त्वेव तु वृथा हन्तुं पशुमिच्छेत् कथञ्चन ॥
 यावन्ति पशुरोमाणि तावत् कृत्वैव मारणम् ।
 वृथापशुघ्नः प्राप्नोति प्रेत्य जन्मनि जन्मनि ॥
 योऽहिंसकानि भूतानि निहन्त्यात्महितेच्छया ।
 स जीवञ्च मृतस्यैव न क्वचित् सुखमेधते ॥

गुरौ वसन् ब्रह्मचारौ । गृहस्यश्च गृहे वसन् । अरण्ये
 वसन् वानप्रस्थः । अवेदविहितां भक्षणमात्रार्थमेव कृताम् ।
 आपदि चुधादिक्लेशं प्राणान्त्ययमभावनायान्तं विहितत्वात् कर्त्तव्यैव
 हिंसा ।

घृतपशुं पशुकार्यं घृतम् । मङ्गे लोकाचारप्राप्तयज्ञादौ पशु-
 वधप्रसङ्गे तत्र पशुं घृतं पिष्टं कुर्यादित्यर्थः ।

तथा,--

यो बन्धनबधक्लेशं प्राणिनां न चिकीर्षति ।
 स सर्वस्य हितप्रेषुः सुखमत्यन्तमश्रुते ॥
 यद्वायति यत् कुरुते रतिं बध्नाति यत्र च ।
 तत्तदाप्नोति यत्नेन यो हिनस्ति न किञ्चन ॥

हारौतः,—

यथात्मनस्तथाऽन्येषां यो विद्वान् स्वस्तिमिच्छति ।
 स सर्वलोकप्रवरे ब्रह्मलोके महीयते ॥

॥ इति गृहस्यरत्नाकरे पशुहिंसाविधिनिषेधतरङ्गः ॥

अथ मद्यापेयत्वम् ।

यमः,—

सुरा ममलमन्त्रानां मांसानाञ्च मलं सुरा ।

मलं हि सर्वभूतानां सुरा धर्मेषु कथ्यते ॥

तस्माद्भिर्जैर्न पेयेषा न च याह्या कथञ्चन ।

ममलं मलमित्यर्थः । धर्मेषु धर्मशास्त्रेषु ।

मनुः,—

सुरा वै मलमन्त्रानां पाप्मा च मलमुच्यते ।

तस्माद्ब्राह्मणराजन्यौ वैश्वश्च न सुरां पिबेत् ॥

गौडौ माध्वौ च पैष्टौ च विज्ञेया त्रिविधा सुरा ।

यथैवैका तथा सर्वा न पातव्या द्विजोत्तमैः ॥

यत्परचःपिशाचान् मद्यं मांसं सुरामवम् ।

ब्राह्मणेन न चान्तव्यं देवानामश्रता इति ॥

अमेधे वा पतेन्मत्तोऽवैदिकं वाण्टाहरेत् ।

अकार्यमन्यत् कुर्याद्वि ब्राह्मणो मदमोहितः ॥

यस्य कायगतं ब्रह्म मद्येनाप्राव्यते मलत् ।

तस्य व्यपैति ब्राह्मणं शूद्रत्वञ्च न गच्छति ॥

गौडौ गुडोद्भवा । माध्वौ मधूद्भवा । पैष्टौ पिष्टोद्भवा ।

अत्र मुख्या सुरा पैष्टौ यथैका पैष्टौ सुरा त्रिभिर्द्विजातिभि-

रपि न पातव्या तथान्याऽपि सर्वा द्विजोत्तमैर्ब्राह्मणैर्न पातव्या ।

मधूद्भवाथान्तु सुरायां क्षत्रियवैश्वर्यान् पाने दोषः ।

तथा च यमः,—

कामादपि हि राजन्यो वैश्यस्य सुममाहितः ।

पिवेतां मधु तावत्तु न दोषं कश्चिद्दृच्छतः ॥ इति

हारीते तु द्विजोत्तमैरित्यत्र द्विजातिभिरिति यः पाठस्तत्र
द्विजातिशब्दो ब्राह्मणपरः । तत् ब्राह्मणेन नात्तद्यमिति वाक्य-
शेषादिति लक्ष्मीधरः । यच्चरच्च इति-यस्माद्यच्चरच्चःपिशाचाना-
मिदमन्नं यत् मद्यादि तद्ब्राह्मणेन न भक्ष्यम् ।

विष्णुः,—

गोड़ी पैष्टी च माध्वी च विज्ञेया त्रिविधा सुरा ।

यथैवैका तथा सर्वा न स्पृष्टव्या द्विजातिभिः ॥

माध्वीकमैचवं टाङ्गं कौलं खर्जूरपानसम् ।

मृद्वीकारमं माध्वीकं मैरेयं नारिकेलजम् ॥

अमेथानि दशैतानि मद्यानि ब्राह्मणस्य च ।

राजन्यस्यैव वैश्यस्य स्पृष्टा चेतो न दुष्यति ॥

द्विजातिभिर्वाङ्मणैः । माध्वीकं मधुकपुष्पप्रभवम् । ऐचव-
मिचुरसप्रभवम् । टाङ्गं कपित्थरसप्रभवम् । कौलं कोलिभवम् ।
(कोलिर्बृहदरी) खर्जूरं खर्जूरफलभवम् । पानसं पनसफल-
भवम् । (पनसः कण्टकीफलं) मृद्वीकारमं द्राक्षाद्रवजम् ।
माध्वीकं मधुकार्यम् । मैरेयं धातुपुष्पम् गुड़धान्याम्बुसहितमिति
शब्दार्णवे वाचस्यतिः ।

उग्रनाः,— मद्यमदेयमपेयमनिपाद्यम् ।

अनिपाद्यमस्त्रीकार्यम् ।

वर्जयेदित्यनुवृत्तौ गोतमः—मद्यन्नित्यं ब्राह्मणः ।

गृहस्यतिः,—

सौचामण्यां तथा मद्यं श्रुतौ भक्ष्यमुदाहृतम् ।

यमः,—

मद्यं पीत्वा तु यो विप्रो ब्रह्मं व्याहरते क्वचित् ।

दृताङ्गतिरसहस्रेण न च किञ्चिदुपाश्रुते ॥

ब्राह्मण्यमीहते यस्तु जायमानः पुनः पुनः ।

न तेन मद्यं पातव्यं दातव्यञ्च न कस्यचित् ॥

भक्ष्याभक्ष्यप्रकरणे देवस्यः—

अथातयामं रमवत् प्रत्ययं सुपरिश्रुतम् ।

द्रव्यं द्रव्येषु धर्मज्ञैरेतन्मोक्षतमं स्मृतम् ॥

सुरामरिष्टमैरेयं मधु माध्वीकमामवम् ।

धान्याम्बु शुक्लवर्णञ्च न पेयं ब्राह्मणैर्दिज ॥

अथातयाममपरिश्रुतं रमवत् अच्युतरसं परिश्रुतं वस्त्रपूतम् ।

इत्यभूतमश्रुतमपि भोज्यम् ।

अरिष्टः,—

मद्याधिकारिकद्रव्यं खदिराद्यैर्विनिर्मितम् । आसवः सन्धानकं

धान्याम्बु शुक्लजातम् ॥

॥ इति गृहस्यरत्नाकरे मद्यापेयत्वतरङ्गः ॥

अथ भोजनोत्तरकर्म ।

तत्र दक्षः,—

भुक्त्वा तु सुखमास्थाय तदन्नं परिणामयेत् ।

इतिहासपुराणाद्यैः षष्ठ-मप्तमकौ नयेत् ॥

अष्टमे लोकयात्रा तु बहिः सन्ध्यामतः पुनः ।

सुखमास्थाय अन्नपरिणामानुकूलां स्थितिं विधाय ।

याज्ञवल्क्यः,—

उपास्य पश्चिमां सन्ध्यां कृत्वाग्नीस्तानुपास्य च ।

मृत्यैः परिवृतो भुक्त्वा नातिदृप्तोऽथ संविशेत् ॥

तानग्नीनुपास्याराध्य संविशेत् शयौत ।

दक्षः,—

होमो भोजनकालस्य यथान्यद्द्रव्यकृत्यकम् ।

कृत्वा चैव ततः पश्चात् स्वाध्यायं किञ्चिदाचरेत् ॥

प्रदोषपश्चिमौ यामौ वेदाभ्यासेन तौ नयेत् ।

यामद्वयं शयानस्य ब्रह्मभूयाद्य कल्पयेत् ॥

ध्रुवं प्रकृत्य ब्रह्मपुराणे,—

शिशुमारस्तु यः प्रोक्तः स ध्रुवो यत्र तिष्ठति ।

सन्निवेशश्च तस्यापि शृणुष्व मुनिषत्तम ॥

यदङ्गा कुरुते पापं दृष्ट्वा तं निशि मुच्यते ।

यावत्यस्येह ताराश्च शिशुमाराश्रिता दिवि ॥

तावन्धेव तु वर्षाणि जौवन्यभ्यधिकानि च ।

अभ्यधिकानि शतवर्षादिति शेषः ।

तथा,—

उत्तानपादस्तस्याथ विज्ञेयो ह्युत्तरो मनः ।
यज्ञो धरस्य विज्ञेयो धर्मो मूर्ध्निमास्थितः ॥
इदि नारायणश्चान्ते अश्विनौ पूर्वपादयोः ।
वरुणश्चार्य्यमा चैव पश्चिमे तस्य सक्थिनी ॥
शिग्रः संवत्सरस्तस्य मित्रोऽपानं संमाश्रितः ।
पुष्केऽग्निश्च महेन्द्रश्च कश्यपोऽथ ततो ध्रुवः ॥
तारका शिशुमारस्य नास्तमेति चतुष्टयम् ।

विष्णुः,—

नार्द्रपादः सुषान्नोत्तरशिराः^१ । न नग्नो नानुवंशे । नाकाशे
न पालाशे शयने । न पञ्चदारुहते । न गजभग्नहते । न विद्युद्गध-
हते । न भिक्षे । नाग्निप्रुष्टे । न घटमिक्तद्रुमजे । न अश्वान-
ग्न्यालयदेवतायतनेषु । न चपलमध्ये । न नारीमध्ये । न गोरुह-
ज्जताशनसुराणामुपरि । नोष्क्रेष्टो न दिवा स्वपेषु मन्थयोः ।
न भस्मानि देशे न चाग्नुचौ नार्द्रे । न च पर्वतमस्तके ॥

अपरशिराः पश्चिमशिराः । वंशो गृहमूर्द्धन्यकाष्ठमिह
अनुवंशं वंशद्वैष्ट्यानुगमेन । आकाशे अनावृतदेशे पञ्चदारुहते
परस्परविजातीयपञ्चदारुहते ।

तदङ्गं वाराहेण,—

एकद्रुमेण धन्यं वृक्षदय-निर्मितञ्च धन्यतरं त्रिभिरात्मज-

१ मूले नोत्तरापङ्गावाकृशिराः ।

वृद्धिकरं चतुर्भिरर्थो यशस्यायुष्यं पञ्चवनस्यतिरचिते पञ्चवं
याति तत्र यः श्रुते । षट् सप्ताष्ट-तरूणां काष्ठघटिते कुल-
विनाश इति ।

न चपलमध्ये शयनविरोधिचापलवतां मध्ये आर्द्रदेश
इत्यनुषङ्गः ।

मार्कण्डेयपुराण,—

नोदङ्मुखः स्वपेज्जन्तु न च प्रत्यक्शिरा नरः ।

शिरस्यगस्तिमाधाय शयीताऽथ पुरन्दरम् ॥

प्राक्शिरश्शयने विद्या धनमायुश्च दक्षिणे ।

पश्चिमे प्रवला चिन्ता हानिर्मृत्युस्तथोत्तरे ॥

उशनाः,—

न तैलेनाभ्यक्तशिराः शयीत ।

मनुः,—

नैकः सुष्याच्छूनागृहे शयानं न प्रबोधयेत् ।

पैठीनसिः,—

न शौर्णायां खट्वायामुपविशेत् । नादारेण प्रविशेत् । ना-
दीक्षितः कृष्णवर्ष्णि सुष्यात् । न सन्धिवेलायां शयीत । नान्य-
पूर्व्वे । नानुवंशास्तीर्णं नाश्लपौठोपाधाने न तिर्यग्गदक् प्रत्यक्-
शिराः । न नग्नो नाशुचिर्न चामने नोच्छिष्टे न प्रगे ।
नोच्चैर्निशायां भाषेत ।

अन्यपूर्व्वे पूर्व्वमन्योपभुङ्क्ते प्रगे प्रातःकाले ।

सुष्यादित्यनुवृत्तौ ।

शङ्खलिखितौ,—

न विश्रौर्णखट्वायां नान्यवर्णोपसेवितायामनभ्युक्ष्य भूतषच-
ग्रहायतनेषु न श्शशानवल्मीक-महावृचष्कायासु न पर्वणि
रभसोत्सवे वा ।

पर्व्व प्रतिपत्पञ्चदश्याः सन्धिः । रभसोत्सवे हर्षोत्पादक-
पुत्राद्यत्पत्तौ ।

मनुः,—

ऋतुकालाभिगामी स्यात् खदारनिरतः मदा ।

पर्व्ववर्ज्जं ब्रजेदेनां तद्गतो रतिकाम्यया ॥

ऋतुः स्वाभाविकः स्त्रीणां रात्रयः षोडश स्मृताः ।

चतुर्भिरितरैः सार्द्धमहोभिर्ऋतुगर्हितैः^१ ॥

तासामाद्याश्चतस्रश्च निन्दितैकादशी च या ।

त्रयोदशी च त्रिंशत्सु प्रशस्ता दशरात्रयः ॥

युग्मासु पुत्रा जायन्ते स्त्रियो ऽयुग्मासु रात्रिषु ।

तस्माद्युग्मासु पुत्रार्थो संविशेदार्त्तवे स्त्रियम् ॥

पुमान् पुंसोऽधिके शुक्रे स्त्री भवेदधिके स्त्रियः ।

समेऽपुमान् पुंस्त्रियो वा क्षीणेऽन्ये च विपर्य्ययः ॥

^२निन्द्यासु षट्स्रपि हि स्त्रियो रात्रिषु वर्ज्जयन् ।

ब्रह्मचार्य्यैव भवति यत्र तत्राश्रमे वसन ॥

ऋतुकालाभिगामीति—ऋतुः स्त्रीणां गर्भग्रहणयोग्यः समयः ।

१ (ख) सद्भिर्गर्हितैः ।

२ क्वचित् निन्द्याखट्वात् चान्याम् ।

तत्रावश्यं स्त्रीगमनमेव व्रतं यस्य स षट्कालाभिगामीत्यर्थः ।
 व्रते इति सूत्रेण षिनिः पर्ववर्जमिति षटावनृतावपि तद्गतो
 भार्यारतिगमनकाम्यथा युक्तगमनव्रतः । एतच्च गमनं सकामाया
 रक्षणार्थम् । एकादशीत्यादिकं षट्पक्रमदिनादारभ्य । अयुग्मासु
 पञ्चम्यादिषु संविशेत् अभिगच्छेत् । समे स्त्रीपुंसयोस्तुल्ये शुके ।
 अपुमान्नपुंसकः पुंस्त्रिधौ वेति द्वैधीभूते शुके बोध्यव्यम् ।

तथा च यमः,—

यदि संयोगकाले तु पुरुषो रागमोहितः ।

द्विधा समुत्सृजेच्छुक्रं यमकलत्र जायते ॥ इति

शीघ्रे निःसारे अल्पे अल्पपरिणामे । विपर्ययो गर्भान्त-
 पत्तिः । ब्रह्मचार्य्येव ब्रह्मचर्य्यमाध्यफलवानेव ।

दृढशातातपः,—

ऋतौ तु गर्भशङ्कित्वात् स्नानं मैथुनिनः स्मृतम् ।

अनृतौ तु मद्रा काय्यं शौचं मृचपुरीषवत् ॥

दावेतावशुचौ स्यातां दम्पती शयनङ्गतौ ।

शयनादत्यिता नारी शुचिः स्यादशुचिः पुमान् ॥

शुचिलं स्नानादिकं त्रिणापि ।

गोतमः,—

न मिथुनीभूय शौचं प्रति विलम्बेत ।

पराशरः,—

ऋतुस्नातां तु यो भार्य्यां सन्निधौ नोपगच्छति ।

स गच्छेन्नरकं घोरं ब्रह्महेति तथोच्यते ॥

यमः,—

ऋतुस्नातां तु यो भार्यां सन्निधौ नोपगच्छति ।

घोरायां ब्रह्महत्यायां पच्यते नात्र संग्रथः ।

भार्यामृतुमुखे यस्तु सन्निधौ नोपगच्छति ।

पितरस्तस्य तं मामं तस्मिन् रेतसि शरते ॥

देवसः,—

स्वदारांश्च ऋतुस्नातान् सुख्यश्चनोपगच्छति ।

भ्रूणहत्यामवाप्नोति गर्भम्राप्य विनाश्य सः ॥

सुस्थो रोगादिशून्यः ।

बोधायनः,—

त्रौणि वर्षाण्यृतुमतीं यो भार्यां नोपमर्षति ।

स तुल्यं भ्रूणहत्याया दोषमृच्छत्यसंग्रथम् ॥

ऋतौ नोपैति यो भार्यामृतुतौ यश्च गच्छति ।

तुल्यमाहुस्तयोर्दोषमयोनीं यश्च मिसृति ॥

नोपगच्छेत् प्रमत्तोऽपि स्त्रियमार्त्तवदग्रने ।

समाने शयने चैव न शयौत तथा सह ॥

रजसा विभ्रुतां नारीं नरस्याभ्युपगच्छतः ।

प्रजा तेजो यशश्चुरायुश्चैव प्रहोयते ॥

तां विमर्ज्जयतस्तस्य रजसा समभिभ्रुताम् ।

प्रजा(तेजो)लक्ष्मणौयशश्चुरायुश्चैव प्रवर्द्धते ॥

देवसः,—

अशुद्धदिवसेच्छितां जैथुनार्थं यदि प्रजेत् ।

आयुः प्रजा च धर्मश्च तस्य पुंसः प्रहोयते ॥

तस्मात्त्रिरात्रं चाण्डालीं पुष्पितां परिवर्जयेत् ।

अवेक्षेत च तां नित्यं रथ्याभस्मनिषेवणैः ॥

अवेक्षेत रक्षेत रथ्याभस्मनिषेवणैरित्यत्राध्याहृतोत्सुकशब्द-
योगात् प्रमितोत्सुकाभ्याञ्चेति तृतीया तेन रथ्याभस्मनिषेवणै-
रौत्सुक्यं निवारयेदित्यर्थः ।

वशिष्टः,—

न मलिनवामसा मंह संविशेत् । न रजस्वलयया नायोग्या ।
अयोग्या अप्राप्तारूपा ।

गोतमः,—

नाकन्यां नारीमभिरमेत । न रजस्वलां न चैनां श्लिष्येत् ।
नाकन्याम् ।

अकन्यां रोगिणीं । न कन्यां श्लिष्येदित्यर्थः ।

आद्धानन्तरं शङ्खलिखितौ ।

ऋतुस्त्रातां तदहोरात्रं परिहरेत् । नार्त्तवे । न दिवामैथुनं प्रजेत् ।
क्रौवः अल्पवीर्याश्च दिवा प्रसूयन्ते अन्पायुषश्च । तस्मादेतदर्जयेत्
प्रजाकामः । पितृणां नेह वै तन्तुं विच्छिन्द्यात् प्रयतेताच्छेदाय
येनाप्रतिष्ठः पतति तस्मात् प्रजाकामः प्रजया प्रतिष्ठेत ।

तन्तुमन्तानः, अच्छेदाय मन्तानस्याविच्छेदाय न शब्दो
निषेधाय अप्रतिष्ठः प्रजानुत्पत्त्याऽप्राप्तनिष्ठः पतति तस्मादुत्पत्त्यर्थं
यतितव्यम् ।

याज्ञवल्क्यः,—

षोडशर्त्तनिर्गशाः स्त्रीणां तामां^१ युग्मासु संविशेत् ।

१ क्वचित् तस्मिन् ।

ब्रह्मचार्यैव पर्वाद्याश्वतसश्च विवर्जयेत् ॥

एवं गच्छन् स्त्रियं चामां मघां मूलञ्च वर्जयेत् ।

सुस्थे इन्द्रौ मरुत् पुत्रं लक्ष्णं जनयेत् पुमान् ॥

यथाकामी भवेदापि स्त्रीणां वरमन्स्मरन् ।

पर्वाणि-पौर्णमास्यमावास्याष्टमीचतुर्दशीक्रान्तयः । चामा

अत्रान्यबला अक्षमता च यदि रजस्वलाव्रतेर्न भवति तथाप्या-
हारापकर्षणं कर्त्तव्या । सुस्थे बलवति । इन्द्रग्रहणं शुभग्रहा-
न्तरस्योपलक्षणम् । मरुत् एकस्यां रात्रौ एकवारं न वारान्तरं
गच्छेदित्यर्थः ।

तदक्रमायुर्वदे,—

वामशायौ द्विभोजौ च षण्मूर्त्तौ द्विःपुरीषरुत् ।

मरुन्मैथुनकारौ च । इत्यादि

तामामाद्याश्वतस इति मनूकं चतुर्थं आङ्ग्येदिति
पैठौनस्यादिनिषेधो अपत्यस्यान्यायद्वेषाच्च एवञ्चापत्यदोषायुद्ध-
कामो यदि स्यात्तदा न चतुर्थ्याङ्गच्छेत् । अतत्कामस्येदङ्ग्येदिति
व्यवस्था ।

तदक्रमापस्तम्बेन ।

चतुर्थीप्रभृति उत्तरोत्तरां प्रजानिःश्रेयमार्थमिति ।

विष्णुः,—

नाष्टमौ—चतुर्दशीषु स्त्रियमुपेयात् । न आहुं भुक्त्वा । न
आहुं दत्त्वा । नामन्वितः आहुः । न व्रतौ । न दौक्षितः ।
न देवायतने । न श्मशानशय्याशयेषु । न वृक्षमूलेषु । न

दिवा । न. सन्ध्ययोः । न मस्तिनां नाभ्यक्तां नाभ्यक्तो न रोगार्त्ताम् ।

न ह्यौनाङ्गीं नाधिकाङ्गीं तथैव च वयोऽधिकाम् ।

नोपेवाद्गर्भिणीं भार्यां दीर्घमायुर्ज्जिजीविषुः ॥

दीक्षितः दीक्षाख्यसंस्कारवान् । अवभृथेष्टिं यावत् । तत्र दीक्षोन्मोचनात् । रोगार्त्तां व्याधिपौडिताम् । स्त्रियाः पुरुषस्य वा उपगमनजनितश्च तत्सम्बद्धो वा रोगो विवक्षितः । वयोऽधिका अत्र उपरतरजस्का ।

मनुः,—

अमावस्यामष्टमीञ्च पौर्णमासीञ्चतुर्दशीम् ।

ब्रह्मचारौ भवेन्नित्यमनृतौ स्नातको द्विजः ॥

वशिष्ठः,—

नातीर्थं उपेयात् । तीर्थमत्र योनिः ॥

अथोदाहरन्ति ।

यस्तु पाणिगृह्यौताया आस्ये कुर्वीत मैथुनम् ।

भवन्ति पितरस्तस्य मांसरेतोभुजः सदा ॥

या स्यादनभिचारेण रतिः सा धर्म्यमाश्रिता ।

अनभिचारो योन्यनतिक्रमः ।

अपि च काठके प्रवचने विज्ञायते—

अपि श्वो विजनिव्यमानाः पतिभिः सह शयीरन् । इति

स्त्रीणामिन्द्रदत्तो वरः ।

बौधायनः,—

यस्तु पाणिगृहीताया मुखे गच्छति मैथुनम् ।
तस्येह निष्कृतिर्नास्तीत्येवमाह प्रजापतिः ॥

पैठौनसिः,—

अयुग्मेनाचरतः स्त्री जायते युग्मे पुमान् भवति । संवृते
देशे मैथुनमाङ्गयेत् ॥ न प्रथमे न द्वितीये न तृतीये न
चतुर्थे आङ्गयेत् । दिवस इति शेषः ।

॥ इति सप्रक्रिय-महामान्धिविघ्निकठक्कर-वैश्वदेवरात्मज-
सप्रक्रिय-महामान्धिविघ्निकठक्कर-श्रीचण्डेश्वरविरचिते
गृहस्यरत्नाकरे भोजनोत्तरकर्णतरङ्गः ॥

अथ रजस्वलाधर्माः ।

तत्र हारीतः,—

रजःप्राप्ता चाधः शयीत न च देवकार्यं कुर्यात् ।

भूमौ कार्णायसे पाण्डोर्मृण्मये वाश्रीयात् ॥

रजःप्राप्ता रजःप्राप्तवती अधो भूमौ अस्पृश्यादेव माक्षादेव-
कार्यनिषेधे सिद्धे—न च देवकार्यं कुर्यादित्यभिधानं तदक्ष-
प्रेक्षणं तद्रूपपुष्यनैवेद्यादिप्रत्यवेक्षणमपि न कुर्यादित्येतत्परम् ।
कार्णायसमयःपात्रम् ।

वशिष्ठः,—

चिरात् रजस्वलाऽशुचिर्भवति । सा नाञ्ज्यात्, नाप्सु स्नायात्,
अधःशयीत, न दिवा सुष्यात्, नाग्निं स्पृशेत् । न खर्व्वणापः
पिवेत् । न रक्तं प्रमृजेत् । न दन्तान् धावयेत् । न मांस-
मश्रीयात् न गृहान्निरीचेत् । न हसेत् । न किञ्चिदाचरेत् ।
नाञ्जलिना जलं पिवेत् न लोहितायसेन वा ।

विज्ञायते ह्यैन्द्रः त्रिशीर्षाणाम् त्वाहं हत्वा पापना गृहीत-
मात्मानममन्यत । तं सर्वाणि भूतानि अभ्याक्रोशन् भूणहसिति ।
स स्त्वथ उपधावत् । अस्यै मे भूणहत्यायै ततौयं भागं प्रति-
गृहीतेति । ता अब्रुवन् किं नो भूयादिति । सोऽब्रवीत् वरं
वृणुध्वमिति । ता अब्रुवन् षट्प्रजा विन्दामह इति । कामं
माविजमितः सम्भवामेति । तथेति ताः प्रतिजगृहः^१ । सैषा

१ (ख) चेदधः । २ मूले अधिकः पाठः तृतीयं ब्रह्महत्यायाः ।

ब्रह्महत्या मासि मास्याविर्भवति तस्माद्भुजःखलाया अन्नं नाश्री-
यात् । भ्रूणहत्याया एवैषा रूपं प्रतिमुच्यास्ते कञ्चुकमिव ।

तदाहुः ।

अञ्जनाभ्यञ्जनमेवास्या न प्रतिपाद्यं तद्धि स्त्रिया अन्नमिति ।
तस्मात्तस्यामन्नं न वीभत्सन्ते^१ । मैवं मेधमुपागमदिति ।

उदक्याऽस्वामते येषां ये च केचिदनग्रयः ।

^२कुलञ्जाश्रोत्रियं येषां सर्व्वे ते शूद्रधर्षिणः ॥

यहानादित्यादौन् किञ्चिद्गृहलेपनाद्यपि । खर्व्वो वामहस्तः ।
लोहितायसेन ताम्रपात्रेण । पापना गृहीतममन्यत पापममुद्रो-
ऽहमिति मतिं कृतवान् । आविजनितः सम्भवामेति आविजननाटा-
प्रमत्तात् सम्भवाम भियुनौभवामेत्यर्थः । आविजनित इति भाव-
लक्षणे इत्यादिना भावे तमन्प्रत्ययः । प्रतिमुच्यावध्य अन्नमञ्जनम-
भ्यञ्जनञ्च । अञ्जनं मैथुनं स्नेहवद्रव्यलक्षणमास्यात् । अभ्यञ्जनमालि-
ङ्गनमञ्जनमभि तस्य वृत्तेः । न चेनां श्लिष्यदिति गीतमवचनात् ।

अश्रीयात् उपभुञ्जीत भ्रूणहत्या ब्रह्महत्या यतस्तस्या अञ्जना-
भ्यञ्जनमेवास्त्रं तस्मात्तस्या अदनादिरूपमन्नं न वीभत्सन्ते न
निन्दन्ति यद्यञ्जनाभ्यञ्जनमात्रे माऽशुचित्तदा यज्ञचर्यायां
शुचिःस्यादित्यत आह मैवं मेधमुपागमदिति । मेधो यज्ञः ।
मा एवं विधास्यती यज्ञं गच्छेदित्यर्थः । अस्वामते उपासनं
कुर्वते ।

१ मूले तस्यास्तत्र न, च मन्यन्ते ।

२ (ख) गृहस्याः श्रोत्रियाः पापाः ।

पैठीनमिः,—

अथ रमस्त्रिणां परिहरेत् । त्वाङ्गं विश्वरूपं जघान वज्रणेन्द्रः तं
देवा भ्रूणहृत्स्त्रित्यवदन् । म स्त्रिय उपादधौत । अस्यै भ्रूणहृत्यायै
तृतीयं भागं प्रतिगृह्णीत वरं दास्यामि ततो अग्रं तृतीयं
ब्रह्महृत्यायाः स्त्रियः प्रपद्यन्ते एवं भूमिर्वनस्पतयश्चैकं तासां वरं
तुष्टः प्रायच्छत् ।

भूमेः स्थिरत्वं वृक्षाणां क्लिप्तप्ररोहणं स्त्रीणां सर्व्वकाले
सम्भवत्समाद्रजस्त्रिणां नोपासौत । ब्रह्महृत्याप्रमुक्तां तां चतु-
रात्रेण स्वातां सर्व्वकर्माणि कारयेत् ।

सर्व्वकर्माणि देवपित्र्यव्यतिरिक्तानि ।

पुनः पैठीनमिः,—

त्रिरात्रं मलवद्दामो धार्य्यमाणा न स्वायात् । न भुञ्जीत
नाञ्छ्यात् न नखास्त्रिहन्तेत् । नापमार्ज्जयेत् । न रज्जुं स्पृशेत् ।
न दन्तान् धावयेत् । न गन्धान् सेवेत । न प्रणूयात् । न
खर्व्वेण पिबेत् । न पर्णेषु न प्रयाचिणी । न गोपैत्यं गवामिव
जलादिपानम् ।

अत्रैव तैत्तिरीयश्रुतिः,—

या मलवद्दामा भवति । यस्ततोऽभिजायते सोऽभिग्रस्तो
यामरण्ये तस्यै स्तेनोपायं पराचीन्तस्यै कृतमुखो अप्रगर्भा या स्वाति
तस्या अप्समादका । या अभ्यञ्छ्यात् तस्यै दसर्षा जायते ।
या प्रलिखति तस्यै खलतिरथ या नारी मांसं भुङ्क्ते तस्यै काणो
जायते. या दन्तान् धावति तस्यै श्वावदन्तः । या नखास्त्रिहन्ति

तस्यै कुनखी या कृणाति तस्यै क्लीवः । या रज्जं सृजति तस्या
उदम्बकः ? । या पर्णान् पिवति तस्यै उन्मत्तकः । या खर्व्वेण
पिवति तस्याः खर्व्वः । तिस्रो रात्रीर्भ्रतश्चरेत् अन्नलिना पिवेत् ।
खर्व्वेण पात्रेण प्रजाये गोपीत्यायति ॥

॥ इति गृहस्यरत्नाकरे रजस्वलाधर्मातरङ्गः ॥

अथ पर्व्वकृत्यानि ।

तत्र मनुः,—

सावित्रान् शान्तिहोमांसु कुर्व्यात् पर्व्वसु नित्यशः ।

पितृश्रैवाष्टकास्वर्चैन्नित्यमन्वष्टकासु च ॥

सावित्राः सविहदेवताकाः ते च गायत्र्याऽक्षतद्रव्येण च
कार्याः ।

शान्तिकामस्तु जुह्यात् गायत्रौमन्त्रेः शुचिः ।

इति शङ्खवचनात् ।

धर्माद्वारा ऐहिकानिष्टनिवृत्तिः शान्तिः । पर्व्वसु* चतुर्दश्या-
दिषु । नित्यग्रहणात् पर्व्वस्ववश्यकत्तव्यता प्रतीयते ।

विष्णुः,

पर्व्वणि . होमान् कुर्व्यात् । न दणमपि किञ्चात् । अन्न-
ङ्कतस्तिष्ठेत् । एवमाचारसेवी स्यात् ।

किञ्चात् चिंस्यात् ।

आपस्तम्बः,—

द्विवाद्रित्यः सत्त्वानि गोपायति नक्तञ्चन्द्रमाः । तस्मादमा-
वस्यायां निशायां स्वाधीय आत्मनो^१ गुप्तिभिच्छेत् प्रायत्येन ब्रह्म-
चर्येण काले चर्यया च मह एतां रात्रिं सूर्याचन्द्रमभौ वमतः ।

स्वाधीयो भृशतरं गुप्तिं रक्षां प्रायत्येन अप्रायत्यनिमित्त
दृष्टासु रथोपमर्ज्जनवर्ज्जनादिना मस्यक् शौचाचमननिष्पादनेन ।
एवं ब्रह्मचर्येण काले चर्यया मुख्यकालत्रयप्रातरादौ तत्तत्-
कर्मकरणेन ॥

कन्दोगपरिशिष्टे कात्यायनः,—

पौर्णमासीममावस्यामधःस्वापो विधीयते ।

अनाहिताग्नेरप्येष पश्चादग्नेर्विधीयते ॥

अनाहिताग्निरत्र स्मार्त्ताग्निमान् ।

बौधायनः,— पर्वसु च नाधीयौत न स्त्रीमुपेयात् । पर्वसु
रक्षःपिशाचान्यभिचारवन्ति भवन्तीति ।

पैठौनमिः,—

न पर्वसु तैलं जुरं मैथुनं मांसमुपेयात् । नामावस्यायां
तृणानि किन्द्यात् ।

उपेयाद्पभुञ्जीत ।

वामनपुराणे,

क्लिमन्ति वीरुधो यस्तु वीरुत्मध्ये निशाकरे ।

पत्रं वा पातयत्येकं ब्रह्महत्यां न विन्दति ॥

१ (ख) सुधीरात्मनो ।

वीरुत्संस्थे वनस्पतिमंस्थे ।

यमः,—

आमप्रमं कुलं हन्ति शिरोऽभ्यङ्गे चतुर्दशौ ।
मांसाशने पञ्चदशौ कामधर्मं तथाऽष्टमौ ॥

दृढश्रुतातपः,—

दन्तकाष्ठममावस्या मैथुनञ्च चतुर्दशौ ।
हन्ति सप्तकुलन्तस्य तैलगृहणमष्टमौ ॥
षष्ठ्याष्टमौ पञ्चदशौ उभौ पक्षौ चतुर्दशौ ।
अत्र सन्निहितं पापं तैले मांसे चुरे भगे ॥
षष्ठ्यां तैलमनायुष्यमष्टम्यां पिशितन्तथा ।
क्षौरकर्म चतुर्दश्यां तथा पर्वणि मैथुनम् ॥

मर्त्यपर्वसु षष्ठ्याञ्च सामान्येनैव मर्त्यतैलादिप्रतिषेधे सिद्धे
तत्तत्तिथिविशेषमन्वयेन तैलादिविशेषनिषेधो दोषविशेषार्थः ।

देवलः,—

पञ्चदश्याञ्चतुर्दश्यामष्टम्याञ्च विशारदः ।
तैलं मांसं व्यायज्ञं चुरकर्म विवर्जयेत् ॥

अत्र च षष्ठ्यादिशब्देन तिथिवाचिना तत्तदवच्छिन्नकाल इति
प्रतिपादनात् यावत् षष्ठ्यादितिथिकालमेव मांसादिनिषेधः ।
न तु तदपलक्षिते अहोरात्रे उपलक्षणपरत्वे प्रमाणाभावात् ।
अतएव देवपितृमनुष्ययोः पूर्वापराङ्गयोर्विहितत्वात् तत्कालव्याप्य-
तिथिसमादरः ।

विष्णुपुराणे,—

चतुर्दश्यष्टमौ चैव अमावस्याऽथ^१ पूर्णिमा ।
 पर्वाण्येतानि राजेन्द्र रविमंक्रान्तिरेव च ॥
 तैलस्तौमांसमश्लोगी पर्वस्त्रेतेषु वै पुमान् ।
 विण्मूत्रभोजनं नाम प्रयाति नरकं मृतः ॥
 अशेषपर्वस्त्रेतेषु तस्मात् संयमिभिर्नरैः ।
 भाव्यं मच्छास्त्रदेवेज्याध्यान-जप्य-परायणैः ॥

वराहपुराणे,—

वैष्णवं प्रकृत्य वराह उवाच ।

षष्ठी चाष्टम्यमावास्या उभे पक्षे चतुर्दशी ।
 मैथुनं नैव सेवेत द्वादशीञ्च मम प्रियाम् ॥
 अष्टम्याञ्च चतुर्दश्यां षष्ठ्याञ्च द्वादशीन्तथा ।
 अमावस्याञ्चतुर्थ्याञ्च मैथुनं योऽधिगच्छति ।
 तिर्यग्योनिं न गच्छेत् मम लोक न गच्छति ॥

तथा चाण्डालशपथे,—

षष्ठ्यष्टम्यमावास्या उभौ पक्षौ चतुर्दशी ।
 अस्नातानां गतिं गच्छेद्यद्यज्ञं नागमे पुनः ॥

भविष्ये,—

मप्रम्यां स्पृशतस्तैलमिष्टा भार्या विनश्यति ।

मनुः,—

अमावास्यामष्टमीञ्च पौर्णमासीञ्चतुर्दशीम् ।
ब्रह्मचारी भवेत्तावत् प्रत्यहं स्वातको द्विजः ॥

वामनपुराणे,—

नन्दासु नाभ्यङ्गमुपाचरेच्च
क्षौरञ्च रिक्तासु जयासु मांसम् ।
पूर्णासु योषित् परिवर्ज्जनौया
शेषासु सर्वाणि समाभेत ॥
नाभ्यङ्गमर्कं न च भूमिपुत्रे
क्षौरञ्च शुक्रेऽथ कुजे च मांसम् ।
बुधे च योषां न समाक्रमेत
शेषेषु सर्वाणि सदैव कुर्व्यात् ॥
चित्रासु हस्ते अरणे च तैलम्
क्षौरं विशाखा-प्रतिपत्सु वर्ज्यम् ।
मूले मृगे भाद्रपदे च मांसं
योषिन्मघा कृत्तिक सोत्तरासु ॥

॥ इति गृहस्यरत्नाकरे पर्व्वहृत्यतरङ्गः ॥

अथ ब्राह्मणकर्म-धर्म-वृत्तयः ।

तत्र मनुः,—

एतत् वोऽभिहितं कृतस्त्वं विधानं पाञ्चयज्ञिकम् ।
द्विजातिमुख्यवृत्तौनां विधानं श्रूयतामिह ॥

हारीतः,—

अध्यापयेदधीयीत याजयेत यजेत वा ।

प्रतिगृह्णीयाद्द्याच्च षट्कर्मा ब्राह्मणः स्मृतः ॥

याजनाध्यापनादिभ्यस्तथा दानप्रतिग्रहैः ।

विराजः स्वर्गमायाति विमानैः महितो द्विजः ॥

विराजत इति विराजः शोभमान इति यावत् ।

मनुः,—

अध्यापनमध्ययनं यजनं याजनन्तथा ।

दानं प्रतिग्रहश्चैव षट् कर्माण्ययजन्मनः ॥

षण्णान्तु कर्मणामस्य^१ त्रीणि कर्माणि जीविका ।

याजनाध्यापनश्चैव विशुद्धाच्च प्रतिग्रहः ॥

जीविका वृत्त्युपायः । विशुद्धोऽत्र यत्प्रतिग्रहे प्रतिग्रहौतुः
प्रायश्चित्तं नोक्तम् ।

वृत्त्यधिकारे आपस्तम्बः,—

दायाद्यं शिलोञ्कौ चान्यत्रापरिगृहीतम् ।

दायमादत्त इति दायाद्ः पुत्रादिस्तस्य कर्म । दायो
धनग्रहणमपरिगृहीतमस्वामिकं नौवारादि ।

हारीतः,—

द्विविधमपि गृहस्थं प्राहुः शालीनं यायावरश्च । शालीनात्
पुण्यतरौ यायावरः श्रेयान् । सर्वावस्थासु बह्वोऽस्य शाला इति
शालीनः शालावानिति वा शालीनः शालायामात्मवृत्तिभिर्लीनः
शालीनः । स द्विविधो गृह्यशालीनस्त्रेताशालीनश्चेति ।

गृह्यशालीनो जातपुत्रायाधानं संवत्मराद्वा शुश्रूषावान् । स
एव द्विविधः सम्यन्नवृत्तिरसम्यन्नवृत्तिश्चेति । तयोरसम्यन्नवृत्तिः
श्रेयान् स व्याख्यातः । सम्यन्नवृत्ति^१ र्याजनवृत्तिः कृषिवृत्तिश्च ।

गृह्यशालीनो गृह्यशालावान् । त्रेताशालीनो गार्हपत्याग्नि-
त्रयवान् । जातपुत्रायाधानं संस्कर्युरिति शेषः । जात-
पुत्रायाधानमित्यत्र पुत्रशब्दः प्रथमाबहुवचनान्तः । शाकम्भ-
मतानाश्रयणेन यकारस्यालोपः संवत्मराद्वा शुश्रूषावान् इति ।

यः शुश्रूषावान् गृह्याग्निपरिचरणवान् भवति संवत्मरादूर्द्ध्व-
माधानं कुर्यादित्यर्थः । तयोरसम्यन्नवृत्तिः ममाख्यात इति मद्यः
कृताधानोऽसम्यन्नवृत्तिः शिलोष्कादिवृत्तिः । सम्यन्नवृत्तिर्व्याख्यातः ।
योऽयं सम्यन्नवृत्तिर्द्वारानाहृत्याग्नीनाधायेत्यादिना कथितः ।

पुनर्हारीतः,—

ऋतामृतोपहत सम्यन्नवृत्त्यापत्षड्वृत्तयो भवन्ति । ऋतमुच्छ-
गौलं भैक्ष्यममृतमयाचितोपपन्नाभ्यामध्यापनादिति उपहतवृत्तिः
सम्यन्नवृत्तिः सद्भ्यो याचितम् । आपवृत्तिः कृषिः । आमां पुंवाः
श्रेयस्यो भवन्ति । अध्यापनादिति च विहितवृत्तिलक्षणम् ॥

मनुः,—

अद्रोहेणैव भूतानामप्यद्रोहेण वा पुनः ।
 या वृत्तिस्तां समास्थाय त्रिप्रो जीवेदनापदि ॥^१
 यात्रामात्रप्रसिद्धयं स्त्रैः कर्षाभिरगर्हितैः ।
 अक्षेत्रेण शरीरस्य कुर्वीत धनमस्ययम् ॥
 अतामृताभ्यां जीवेत मृतेन प्रमृतेन वा ।
 मत्यानृताभ्यामपि वा^१ न श्ववृत्त्या कथञ्चन ॥
 अतमुक्कशीलं ज्ञेयममृतं स्यादयाचितम् ।
 मृतन्तु याचितं भैक्ष्यं प्रमृतं कर्षणं स्मृतम् ॥
 मत्यानृतन्तु वाणिज्यं तेन चैवापि जीव्यते ।
 सेवा श्ववृत्तिराख्याता तस्मात्तां परिवर्जयेत् ॥

उक्कशीलमिति ममाहारे दग्धः । उक्कः खलचेपगतस्वाम्यौ-
 दास्यविषयफलस्योच्चयनम्, शीलः स्वाम्यौदास्यविषयकर्षितचेत्र-
 शस्यमञ्जरीहरणम्, भैक्ष्यशब्दोऽमिद्धास्रभिचापरः मिद्धास्रभिचाया
 गृहस्यमधिकृत्य निषेधात् ।

तथा चाङ्गिराः,—

अनापदि चरेद्यस्तु मिद्धां भिचां गृहे वमन् ।
 दशरात्रं पिवेदन्नमापत्काले अहं द्विजः ॥ इति
 वज्रं घृतं, द्रोहोऽत्र न मारणं किन्तु पीडामात्रम् । अन्यैस्त्वल्प-
 द्रोहेणैवेत्येव पठितं तत्राप्ययमेवार्थः । यात्रा प्राणवृत्तिः, मात्र-
 शब्दो भोगार्थमन्नदानव्यवच्छेदपरः ।

१ क्वचित् रात्यानृताख्यया वापि ।

स्रतादित्यनुवृत्तौ यमः,—

आद्यास्यतस्रः श्रेष्ठाः स्युर्ब्राह्मणानाञ्च वृत्तयः ।

ब्राह्मणस्येत्यनुवृत्तौ गोतसः,—

ऋषि—वाणिज्ये चास्त्रयंकृते कुशौदञ्चेति ।

न दोषाद्येति शेषः । कुशौदं वृद्धार्थं धनप्रयोगः ।

पृथग्ग्रहणमापत्सु स्वयंकृतस्याभ्यनुज्ञानार्थम् । कुशौदवृत्तिर्धर्म्येति
प्रदेशान्तरेऽभिधानात् ।

वृहस्यतिः,—

कुशौदं ऋषि वाणिज्यं प्रकुर्व्वीतास्त्रयंकृतम् ।

आपत्काले स्वयं कुर्व्वन्नैनमा युज्यते द्विजः ॥

हारौतः,—

अग्नीनाधायोऽक्कशिलाभ्यामयाचितोपपन्नं माधुभ्यो याचनात् ।

सद्भ्यो वा याचनाद्देवमनुष्यातिथिभ्योऽन्नादानं कुर्व्वते ।

माधवो निर्दोषमात्राः । मन्तो विद्वान्मः ।

पेठौनसिः,—

अथ गृहस्यधर्मीस्वरिष्यन्नलोपेन धर्मस्य वृत्तिमुपाददौत ।

मनुः,—

कुशूलधान्यको वा स्यात् कुशौधान्यक एव वा ।

व्यहैहिको वापि भवेदश्वत्थनिक एव वा ॥

चतुर्णामपि चैतेषां द्विजानां गृहमेधिनाम् ।

ज्यायान् परः परो ज्ञेयो धर्मतो लोकजित्तमः ॥

षट्कर्म्मको भवत्येषां त्रिभिरन्यः प्रवर्त्तते ।

१दाभ्यामेकश्चतुर्थस्तु ब्रह्ममन्त्रेण जीवति ॥

कुशूलधान्यकः उष्टिकापरिमितधान्यवान् । कुम्भी कलशौ
त्यहैहिक इति ईहा चेष्टा तस्याम्भवमैहिकं धान्यं त्यह
त्यहगमकमैहिकं यस्य तथोक्तः । श्वोभवं श्वस्तनमन्त्र-
न्तस्याप्नोति श्वस्तनिकः मद्यः प्रचालनवृत्तिरित्यर्थः ।

अश्वस्तनिकापेक्षया त्यहैहिकं त्रैगुण्यदर्शनात्तदव्यवहितकुशूल-
धान्यं कुम्भीधान्ययोस्तदव्यवहितषड्विदादशाष्टपर्यन्तेन (?) धान्य-
मादाय परिमाणं बोध्यम् । अयञ्च वृत्तिविशेषपरिग्रहो
धर्मातिशयार्थं गृहस्यमात्रविषयो न यायावरविषयः । अनन्तरमेव
चतुर्णामुत्तरोत्तरश्रेष्ठतामुक्त्वा षट्कर्म्मको भवत्येषामित्युक्तेः ।
(षड्वृत्तयः)^१ कृषिवाणिज्यान्तर्भावेण, पूर्वोक्तोष्कादौनां वृत्तित्यागं
मानाभावात् ।

न च वाणिज्यं यायावरत्वं पुरस्कृत्य विहितं षट्कर्म्मको
भवतीत्यादि, षट्कर्म्माण्युष्कशिलायाचितयाचितकृषिवाणिज्य-
रूपाणि । त्रिभिरुष्कशिलायाचितैः । दाभ्यामुष्कशिलाभ्यां
ब्रह्ममन्त्रेण उष्केन, ब्रह्ममन्त्रशब्दस्तु ब्राह्मणानां मततत्राणकारित्वेन
उष्के प्रवर्तते ।

याज्ञवल्क्य-विश्वामित्रौ,—

कुशूल-कुम्भीधान्यो वा त्यहिकोऽश्वस्तनोऽपि वा ।

जीवेद्दाऽपि शिलोष्केन श्रेयानेषां परःपरः ॥

१ (ग) द्वायात्मकम् ।

२ (क) (ख) पुस्तके () चिह्नितान्त्रः पतितः ।

हारौतः,—

शाल्लौनादात्मवृत्तियापनाद्वर इति यायावरः । दश दश
गात्रौर्वमन् प्रयातौति यायावरः । परास्वष्टसु वृत्तिषु वरया
आत्मानं यापयतौति यायावरः । स द्विविधः । कर्तप्रस्थानो-
ऽकृतप्रस्थानश्चेति ।

यस्य विधिवदापनं कृत्वाग्नेय्यां प्रातरुदिते वैश्वानर्य्येष्ट्या मन्त्रतो
दिग्द्रव्यादीनि प्रतिष्ठापयन्ति स कृतप्रस्थानः । अथ यस्य
विधिवदापनं कृत्वाग्नेय्यां प्रातरुदिते वैश्वदेव्येष्ट्या दिग्द्रव्यादि
मन्त्रतो न प्रवर्त्तयन्ति सोऽकृतप्रस्थानः ।

ब्रह्मवदस्य ऋषिलं मम्यद्यते स प्रथमेष्ट्या एनमो विमुच्यते ।
दितौयथा देवेभ्यः प्रकाशः समानलोकश्च भवति । ततोयथा
ब्रह्मर्षिलं मम्यद्यते तस्माद्ब्रह्मणि स्थितो नामन्वतः शयनामना-
हारविहारोत्यानदानोपप्रदानः स्यात् ।

तस्य पर्वसु वपनञ्चाग्निपरिचरणञ्च स्वयं होमोपस्थानञ्चोपहृत्य
गार्हपत्याय निवेदनं यथोक्तानां बलिहोमानां करणं स्वाश्रय-
विशेषाणामख्यापनं धर्मापरोधिनामर्थानां वर्जनम् ।

अथाष्टौ वृत्तयो भवन्ति,—

उञ्क-शिलाऽयाचितोपपन्न-मन्दर्शन- वभ्रुक्कन्धः कुदाल-
रूपोती चेति । एतामामेकतमया वृत्त्या परयाऽवरया वा यत्र
यथा वर्त्तनं तथा यापयेत् । अर्थोनिः काण्डुलस्थानं गोस्थान
धान्यकरणलवणमिति— पञ्चोञ्कस्थानानि । जूनं, शीर्षमनुज्जात
शिलमित्याहुः ।

ब्राह्मणचर्त्रियविद्भ्योऽयाचितोपपन्नानां शूद्रेभ्योऽप्येके । आपदि
मन्दर्शयन्नात्मार्थं गृह्णीयात् । मन्दर्शीं भिचेतेत्येवमुदाहरन्ति ।

पर्णाश्वया पञ्च मीता वाहयेदभुस्कन्ध आकालात् । कुदाली
राज्ञो भागं दद्यादन्यत्र जगतीपतेः । अन्नविशेषेभ्यो वृत्त्युपपत्तो
मोमेनेद्वाऽग्निं चित्वा मर्व्वस्वं दत्त्वाङ्गुष्ठानामिके मंथस्य ग्रीवायामामज्य
कपोतवटंकेकं गृह्णीयाद्भिन्नाद्भिन्नवृत्तिरित्येके इति तु ताभि
र्वृत्तिभिराहृत्य पूर्व्ववत् कुर्यात् ।

षण्णामान् कृच्छ्रान् प्रत्याहृतात्मा यमनियमानिति याथावरः ।
परं ब्रह्मामृतमाप्नोति यद्गत्वा नेह जायते । आत्मवृत्तियापना-
दित्यत्र यापनं मङ्गोचः ।

अष्टवृत्तयोऽत्रैवाप्ये वापनं आग्नेयौ चेष्टिः पूर्व्वदिने कार्य्यं ।
प्रातरुदिते तु वैश्वानर्या इक्ष्वा दमा दिश ब्रज इदं द्रव्यं यवान्
ग्रीह्णीन् वा आहरेति ।

यस्य दिग्द्रव्यादीनि प्रतिष्ठापयन्ति ऋत्विजः स कृतप्रस्थानः ।

अकृतप्रस्थानस्तु यस्य पूर्व्ववद्वापनादि कारयित्वा प्रातरुदिते
वैश्वदेवेक्ष्वा अस्यां दिशि तिष्ठ इदं द्रव्यमहार्यन्वेतदिति
दिग्द्रव्यादीनि प्रवर्त्तयन्ति आदिशन्ति ऋत्विजः ।

प्रथमा इष्टिराग्नेयौ द्वितीया वैश्वानरौ तृतीया वैश्वदेवौ
देवेभ्यः सकाशात् प्रकाशत इति प्रकाशो द्योतमान इति यावत् ।

नामन्वतः शयनामनादिति न मन्त्रं विना द्वितीयार्थं तमिः ।
उपप्रदानं प्रतिग्रहः तस्य पूर्व्वस्विति यद्यप्याहिताग्निताया वपनादीनि
सन्धानि तथापि तेषां पुनरुक्तिर्नियमार्था ।

गार्हपत्यनिवेदनं त्वप्राप्तमेवास्येति विधीयते आश्रमविशेषा
याथावरत्वादयः । एकतमयेति वृत्तिसङ्करनिषेधात् । यापयेत्
गमयेत् ममयमिति शेषः । गोस्थानं यत्र गोभ्यो यवादि दीयते ।
धान्यकरणं खलं, लवणं चेत्रमधिकरणकृत्यत्था । अनुज्ञातमिह
स्वास्युपेक्षितं सन्दर्शयन्नात्मार्थं गृह्णीयादिति निकटस्थे स्वामिनि
तदुपेक्षितमपि धान्यादि सन्दर्शयन्नेव गृह्णीयादित्यर्थः ।

आत्मार्थं वर्त्तनार्थं न तु भोगार्थं मञ्जयार्थं वा । सन्दर्शी
भिच्छेतेति सन्दर्शद्वारैव भिक्षां कुर्यात् न तु वाचेति । वभ्रु-
स्कन्धवृत्तिमाह पर्णग्राहयेत्यादि पर्णः पक्षाग्रः तच्छाखया
पञ्च मौता लाङ्गलपद्धतीर्वाहयेत् । वभ्रुस्कन्धो वभ्रुवर्णवृषस्कन्ध-
च्छायः, आकालाद्यावदौजवपनकालं, केचिच्चतुर्विंशतिमौता इति
पठन्ति ।

कुदालौवृत्तिमाह कुदालौति । कपोतौमाह अन्नविशेषभ्य
इत्यादि अयाचितादिलाभेनान्नादिविशेषातिरेके सति भोम
यागादि कृत्वा उक्तप्रकारां कपोतौमनुतिष्ठेत् यौवायामामस्य
प्रमेचिकादिपात्रमिति शेषः ।

भिन्नाङ्गिन्नवृत्तिरित्येके कापोत्ये च भिन्नादिदौर्णाद् द्रोण्यादे^१-
र्यदेकैकवौजादानं सा भिन्नवृत्तिरित्येके मन्यन्ते । तेनात्रापि
मर्वस्वदानादौतिकर्त्तव्यता । तस्या एव वृत्तेः कपोतौत्वात् ।
अतएवाष्टम्यास्तदनन्तरमभिधानं पूर्ववत् कुर्यात् ।

गार्हपत्यनिवेदनादिषण्णामान् कृच्छ्रानित्यनुषङ्गः । कृच्छ्राः

प्राजापत्या विघ्नेषानुपादानात् । प्रत्याहतात्मा यमनियमान
 कुर्त्यादित्यनुषङ्गः । प्रत्याहतात्मा च प्रत्याहतो विषयेभ्यो निव-
 र्त्तित आत्मा येन म तथोक्तः ।

बोधायनः,—

अथ शालीन यायावरचक्रचरधर्माकाङ्क्षिणां नवभिवृत्तिभि-
 र्वर्त्तमानानां तेषां तद्वर्त्तनादृत्तिरित्युच्यते । शालाश्रयत्वात्
 शालीनत्वम् । अनुक्रमणाचरणञ्चक्रचरत्वं । वृत्या वरया यातीति
 यायावरत्वं । ता अनुव्याख्यास्यामः ।

षष्ठिवर्त्तनी कौट्वाली ध्रुवा संप्रचालनी ममहा पाल(लि)नो
 शिलोष्का कापोती सिद्धेच्छेति नवैताः । तामामेवाऽन्यापि
 दशमौवृत्तिर्भवत्यानवमवृत्तेः ।

केशशम्भुलोमनखानि वापयित्वोपकल्पयते । कृष्णाजिनं कम-
 ण्डलं यष्टिं वीव(रु)धं कुशाहारमिति तैत्तिरीयेणेष्ट्या प्रस्थास्यति
 वैश्वानर्या वा ।

अथ प्रातरुदिते आदित्ये यथासूत्रमग्निं प्रज्वान्य गार्हपत्यमाजं
 त्रिलाप्योत्प्रय स्रक्स्त्रं गृह्णीत्वा आहवनीये वास्तोष्यत्यं जृहोति ।
 वास्तोष्यते प्रतिजानीहि अस्मान्नित्यमनुद्रुत्य वास्तोष्यते ममया
 संमटा त इति याज्यया जृहोति मर्ष एवाहिताग्निरित्येके ।

निर्गत्य यामान्ते याममौमान्ते वाऽवतिष्ठते । तत्र कुटीं
 मठं वा करोति कृत्वा प्रविशति कृष्णाजिनाढीनामुपकृप्तानां
 यस्मिन् यस्मिन्मर्षं येन यत् प्रयोजनं तेन तत् कुर्त्यात् ।

१ मूले कूर्तपहारं । २ क्वचित् इति एगोऽनुवाक्यामनूच्य ।

प्रसिद्धमग्नीनां चरणं सिद्धं दर्शपूर्णमासाभ्यां यजनं प्रसिद्ध-
माश्रयणं, प्रसिद्धः पञ्चानां महायज्ञानामनुप्रयोगं उत्पन्नानामौष-
धीनां निर्व्वापणं दृष्टमवति विश्वेभ्यो देवेभ्यो जुष्टं निर्व्वपामोति
वा तुष्णीं वा यथैता अद्भिः प्रोचति विश्वेभ्यो देवेभ्यो जुष्टं प्रोचा-
मोति तुष्णीं वा ताः मस्त्रुत्य माघयन्ति^१(ति) ।

तस्याध्यापन-याजनप्रतिग्रहा निवर्त्तन्ते अन्ये च यज्ञकतव
दति । हविष्यञ्चरेद्गतोपायनीयं दृष्टं भवति । तद्यथा मर्षिर्मिश्रं
दर्धमिश्रमचारलवणमपर्युषितं ब्रह्मचर्य्यमृतौ वा गच्छति पर्व्वणि
पर्व्वणि केशश्मश्रुमनस्ववापनं शौचविधिषु ।

॥ इति गृहस्यरत्नाकरे ब्राह्मणकर्म धर्मवृत्तिः ॥

अथाप्रहृत्तिः ।

तत्र मनुः,—

शिलोऽङ्कमप्याददौ त विप्रो जीवन् यतस्ततः ।

प्रतिग्रहाङ्कलः श्रेयान् ततोऽप्युङ्कः प्रवर्त्तते ॥

मुख्यया वृत्त्या जीवनाभावे यतस्ततो, अपकृष्टादपि शिलोऽङ्का
वाददौ । न तु प्रतिग्रहात् । तस्मात् प्रतिग्रहात् शिलोऽङ्को
श्रेष्ठो तयोरपि चाभावे प्रतिग्रहः । तथा स्वधर्मा वर विगुणो
न पारश्वोऽनुष्ठितः ।

परधर्मेण जीवन् हि मद्यः पतति जातितः ।

१ क्वचित् धामयन्ति ।

शङ्खलिखितौ,— तस्य स्वधर्म एव श्रेयान् अन्योऽप्यनुष्ठितो नावरसेवितो यद्यन्यसेवी हि ब्राह्मणो जघन्येषु प्रवर्तत इति । तस्मात् प्रशस्तममयाचारः सर्व्वतश्च प्रतिगृह्णीयात् । नात्मनस्ततो वृत्तिमिच्छेत् कामं चयाणां वर्णानां याजनं कुर्व्वीत धर्म्मण तेभ्यो वृत्तिमादाय धर्म्महृत्येषूपहरेत् ।

तस्य ब्राह्मणस्य स्वधर्मः स्ववृत्तिः शिष्योऽङ्कप्रतिग्रहादिः । अन्योऽपि यथाकथञ्चिद्विहितोऽपि । अवरः चत्रियादिः । प्रशस्तममयाचारः प्रशस्ताः शिष्टाः समयः मिद्धान्तः, आचरतौत्याचारः तेन शिष्टमिद्धान्ताचारकर्त्तव्यर्थः । सर्व्वतः शूद्रादेरपि प्रतिगृह्णीयात् । अन्यहत्यापेक्षया शूद्रप्रतिग्रहस्यापि कथितत्वात् । ततः शूद्रादिप्रतिग्रहेण वृत्तिं भोगं तेन जीवनमात्रार्थं तत्कार्य्यं न तु भोगार्थमिति । धर्म्मण शास्त्रतः ।

मनुः,—

अजौवंस्तु यथोक्तेन ब्राह्मणः स्वेन कर्म्मणा ।

जीवेत् चत्रियधर्म्मण म ह्यस्य प्रत्यनन्तरः ॥

उभाभ्यामप्यजौवंस्तु कथं स्यादिति चेद्भवेत् ।

हृषिगोरक्षमादाय जौवेद्वैश्यस्य जौविकाम ॥

यथोक्तेनाध्यापनयाजनादिना । चत्रधर्म्मण प्रजादिरक्षणेन प्रत्यनन्तरोऽनन्तर एव हिशब्दस्तस्यैव हेतुत्वद्योतनाय तेनामापहुत्तिकालेऽपि अन्तरितवृत्तिर्दीषायैवेत्युक्तं भवति । उभाभ्यां स्व-चत्रिय-वृत्तिभ्यां हृषिगोरक्षमिति वैश्यवृत्तिप्रदर्शनार्थं तेन वाणिज्यमपि पाद्यम् ।

जौविकामिति अग्निहोत्रं जुहोतीतिवत् प्रत्यवायकृत्यपेक्षया
कर्मत्वं । कृषिश्चात्र स्वयंक्रताऽनुज्ञायते । स्वकीयाया अनाप-
दृत्तित्वज्ञानात् ।

अत्यापत्काले ब्राह्मणस्येत्यनुवृत्तौ—

गोतमः,—

याजनाध्यापनप्रतिग्रहाः सर्वेषाम् । पूर्वः पूर्वा गुरुः ।
तदभावे च्छ्रियवृत्तिः । तदलाभे वैश्ववृत्तिः । सर्वेषाम-
प्रशस्तानामपि ॥

वशिष्ठः,—

कामं वा स्वयं कथ्योत्पाद्य तिलान् विक्रीरन् । नव-
याज्ययाजनं प्रतिनिषिद्ध-प्रतिग्रहोऽस्तौति ।

अथाप्युदाहरन्ति—

अग्नय इव दौष्यन्ते जपहोमेर्द्विजोत्तमाः ।

प्रतिग्रहेण शास्यन्ति उदकेनाग्नयो यथा ॥

प्रतिग्रहेण निषिद्धेन ।

शङ्खःस्त्रिखितौ,—

आपत्काले ब्राह्मणस्य मातापितृमतो बहुभृत्यस्थानन्तरिका
वृत्तिरिति विकल्पः । तत्र ब्राह्मणेषु चरित्रगुणमन्यन्नवृत्ते-
दौर्बल्यमाख्यातं यद्भूयुस्ते स धर्मस्तस्थानन्तरा वृत्तिः चात्रोऽभि-
निवेशस्तथापां व्यावृत्तौ याजनाध्यापनप्रतिग्रहाणाम् । एवमप्यजौवन्
वैश्ववृत्तिमेवोपजीवेत् ।

विकल्पो विमर्षो निश्चय इति यावत् । अनापत्काले

ब्राह्मणवृत्तिरपि आपत्काले अनन्तरवृत्तिरिति व्यवस्थितविकल्प इति हलायुधः ।

चात्रोऽभिनिवेशः चत्रियवृत्तिनिष्ठता शिलोञ्काद्यनन्तरं बुधः तदमम्भवे चत्रियवृत्त्या वापत्काले ऽमाधुभ्यः प्रतिगृह्णीयात् । वृत्ति मङ्करं न कुर्यात् । कर्म-वर्णमङ्करं न कुर्यात् । कुलशुद्ध्यर्थ-मापत्काले वैश्यवृत्त्यमम्भवे अमाधुरिह यत्प्रतिग्रहः कृष्याद्यपेक्षया अपकृष्टः, “अयान् स्वधर्मा विगुणः, इति विगुणप्रतिग्रहादेः श्रेष्ठत्वाभिधानं शूद्रादिप्रतिग्रहादिविषयम् ।

याजनाधापनप्रतिग्रहानुवृत्तौ—

बौधायनः,—

तदशक्तौ चत्रधर्मेण जीवेत् प्रत्यनन्तरत्वात् ।

नेति गोतमः,—

न हास्यार्थमपि ब्राह्मण आयुधमादधीत ।

अत्युग्रो हि चत्रधर्मा ब्राह्मणस्य ।

अथाप्युदाहरन्ति—

ब्राह्मणार्थं गवार्थं वा सवर्णानाञ्च मङ्करे ।

गृह्णीयातां विप्र-विशौ शस्त्रं धर्मव्यपेक्षया ॥

वैश्यवृत्तिरनुष्ठेया चत्रधर्मेण शस्त्रधारणादन्येन धर्मार्थमेव ब्राह्मणस्य शस्त्रधारणविधानात् ।

चात्रेण धर्मेण जीवेत् विशां वाप्यापदि द्विजः ।

निस्रौर्थायं समुत्सृज्य पाव्यात्मानं भवेत् पथि ॥

विशां वेति कर्मणेत्यत्रानुषङ्गः । निस्तौर्यार्थं पदमिति विप-
रीतानुषङ्गः । अर्थं वृत्तिविनियुक्तं मसुत्सृज्यं त्यक्त्वा आत्मानं
पाव्य पातयित्वा पथि भवेत् स्वधर्ममाचरेदित्यर्थः ।

नारदः—

आपत्स्वनन्तरा^१ वृत्तिब्राह्मणस्य विधौयते ।
वैश्ववृत्तिस्ततश्चोक्ता न जघन्या कथञ्चन ॥
न कथञ्चन कुर्वीत ब्राह्मणः कर्म वर्षलम ।
वृषलः कर्म ब्राह्मण्यं^२ पतनीये हि चेतयोः ॥
उत्कृष्टञ्च निकृष्टञ्च द्वयोः कर्म न विद्यते ।
मध्यमे कर्मणौ हित्वा सर्वमाधारणे हि ते ॥
आपदं ब्राह्मणस्तीर्त्वा-क्षत्रवृत्त्यर्ज्जितेर्धनेः^३ ।
उत्सृज्य क्षत्रवृत्तिं तां कृत्वा पावनमात्मनः ॥
तस्यामेव तु यो वृत्तौ ब्राह्मणो रमते रमात्^४ ।
काण्डप्रष्टस्युतो मार्गात् सोऽपाक्रियः प्रकौर्चितः ॥

अनन्तरा मन्निहिता जघन्या शूद्रवृत्तिः । वृषलस्तेन वर्षलं
पतनीये पतनकर्त्तृभूते कृत्यलटो बङ्गलमित्यनेन कर्त्तरि अनौप-
प्रत्ययः । मध्यमे क्षत्रियवृत्ति-वैश्ववृत्त्यात्मके कर्मणौ । काण्ड-
प्रष्टो ब्राह्मणाधमः ।

१ (ग) विपरिगतानुषङ्गः ।

२ (ख) (ग) आपत्स्वनन्तरम् ।

३ (ख) मूलं कर्म वा ब्राह्मण्यं । (क) कर्म न ब्राह्मण्यम् ।

४ (ग) क्षत्रवृत्त्यादृते अने । ५ (ग) मटा ।

वृहस्पतिः,—

कुम्भीदं कृषि-वाणिज्यं प्रकुर्वीतास्वयंकृतम् ।
 आपत्काले स्वयं कुर्वन्नेनसा युज्यते द्विजः ॥
 लभ्यन्नाभः पितृन् देवान् ब्राह्मणांश्चापि पूजयेत् ।
 ते ह्यष्टास्तस्य तं दोषं शमयन्ति न संग्रहः ॥

तद्दोषं कुम्भीदादिवृत्तिकृताधर्मम् ।

वणिक्कुम्भीदं दद्यात् वस्त्रगोकाञ्चनादिकम् ।
 कृषिवलोऽन्नपानानि यानशय्यामनानि च ॥
 पण्येभ्यो विंशकं दत्त्वा पशुवर्णादिकं शतम् ।
 वणिक्कुम्भीददोषः स्यात् ब्राह्मणानाञ्च पूजने ॥

महाभारते,—

फलाच्छुक्लाच्च वमनाद्मृद्विग्धाच्च भोजनात् ।
 अपरप्रेष्यभावाच्च ऊर्द्धमिच्छन् व्रजत्यधः ॥

अपरप्रेष्यभावः स्वातन्त्र्यमात्रम् ।

॥ इति गृहस्यरत्नाकरे आपहृत्तितरङ्गः ॥

अथ ऋषिः ।

तत्र मनुः,—

वैश्वदेव्या तु जीवंस्तु ब्राह्मणः क्षत्रियोऽपि वा ।

हिंसाप्रायां पराधीनां ऋषिं यत्नेन वर्जयेत् ॥ ’

ऋषिं साध्विति मन्यन्ते सा वृत्तिः मद्दिगर्हिता ।

भूमिं भूमिशयांश्चैव हन्ति काष्ठमयोमुखम् ॥

भूमिशयान् भूम्याधारशायिकीटादीन् । अयोमुखं फालवत् ।

वैश्वदेव्याऽपि जीवद्भ्यां ब्राह्मणक्षत्रियाभ्यां वैश्वदेव्यन्तरामम्भ्रव
एव ऋषिः कार्येत्यर्थः ।

बौधायनः,—

ऋषिर्वेदविनाशाय वेदः ऋषिविनाशकृत् ।

शक्तिमानुभयं कुर्यादशक्तस्तु ऋषिं त्यजेत् ॥

हारीतः,—

सहस्रानं क्षात्रं तद्ब्राह्मणे न विद्यते ।

आपद्याचरितत्वाद्यदि कुर्याद्यथार्थम् । यथाथं चावदाप-

न्निस्तीर्यते तावदनतिक्रमेण ।

बौधायनः,—

प्राक् प्रातराकर्षी स्यात् । अस्यूतनामिकाभ्यां समुष्काभ्यामत-

दक्षवया मुञ्जुञ्जरभ्यश्चन्दयन् ।

बृहस्पतिः,—

विदधीत गवाभ्यासे तथा राजपथस्य च ।

ऊषरं मृषिकाभ्यां चैवं यत्नेन वर्जयेत् ॥

गर्त्तानुपं. सुसेकञ्च समन्तात् चेत्रसंयुतम् ।

सुकृष्टञ्च तथा काले वापयन् फलमश्रुते ॥

हारीतः,—

आपत्सु च कृषिं प्राञ्जः । कृषिर्वेदायोजनवदायोज्य बाल-
वृद्धकृशात्तादीन् वर्जयेत् अदीर्घवेणप्रतोदेन ग्रनैर्वाहयेत् । यष्टि-
सुष्टिलोद्धारत्रिजानुयोक्त्रेद्रावणाक्रोग्रनप्रमृतिभिर्नाभिघ्नितान् पर्व्वसु
न सन्धिवेत्तयोर्वाहयेत् ।

द्विहलकृते वा परियोगोऽवमृज्य मोक्षणं मृदुरश्चायायां
पांनाहारादीन् दद्यात् । कृमि-कौट-किल्लीतक-दंश-मशक-
माक्षिका-निवृत्ति-सृमर-श्रीतवातोष्णाभिवर्षषूद्धरणकर्णकण्डूयन-
धूपाम्निवात-प्रच्छन्नसमुपस्तौर्णादिषु च गोपयेत् । सन्न-भग्न-
विश्वग्रात्तान् औषध-यवस-लवण-स्त्रेहादिषु यथार्थं पवल-लवण-
मर्दनपुलाकाभिहारेषु बलिहोमादीन् कुर्यात् ।

देवलः,—

त्वात्वाऽनडुहोऽलङ्कृत्य ब्राह्मणान् भोजयेत् ।

सौरभेयाणां पुण्यमिति षड्भागं राज्ञे दत्त्वा पञ्चमात्
ब्राह्मणान् भोजयेत् ।

अथाप्यत्रोदाहरन्ति ।

यूपोऽयं निहितो मध्ये मेधिनामेह कर्षकैः ।

तस्मादतन्त्रितो दद्यादन्नधान्यार्थदक्षिणाः ॥

भूमिं कृष्टोषधिं कृत्वा हत्वा कौटपिपीडिकाम् ।

पुनन्ति खलु यज्ञेन कर्षका नाच.संग्रयः ॥

आयोजनवत्— आयोजनमग्निचयने गृह्योक्तदत् । आर्त्तः
पिपासाः । आदिशब्देन रोगादियहणम् । वाहयेद्वेषभानिति
शेषः । अरत्निरिह प्रसृतिकनिष्ठाङ्गुलिहस्तः । द्रावणं चासार्थ-
कशाद्यत्यानं आक्रोशनं स्रियत्स्वेत्यादिसाक्षेपभाषणम् । आदिशब्देन
कशादारकतर्जनादियहणम् । द्विहलकृते पुनःकर्षणाय परियोगो
हलस्य सम्यक् योगः तेन द्वितीयवाहनं पर्व्यादावपि कुर्व्यादित्यर्थः ।

अवमृज्य हस्तादिना धूलिकर्दमादौनपास्य सृदवत् आश्यामय-
शिव । किलौतको गवादिस्थलादिदेशोद्भवो रक्तपाथी कौट-
विशेषः । निवृत्तयश्चमराः सृमरो गणचारिबुद्रमक्षिकाः कृमि
कौटादिषु, उपद्रवहेतुषु यथायोगमुद्धरणादिभिर्गोपयेत् । मन्त्रो-
ऽवमन्त्रः, विलग्नः पद्मादौ मग्नः ।

यथार्थमेतान् भग्नादौन् औषधयवसादिषु भोजयेत् । पवनः
प्रवनं । पुलाको यूपाद्यपनेयहेतुव्यापारः । अभिहारः खलाङ्गु-
प्रत्यानयनम् । सौरभेयाणां पुण्यं कल्याणमस्त्विति ब्राह्मणं
भोजयेदित्यर्थः । षड्भागं राज्ञे दत्वेति ।

तद्वत् सृहस्पतिना,—

राज्ञे दद्याच्च षड्भागं देवतानाञ्च त्रिंशकम् ।

त्रिंशद्भागञ्च विप्राणां कृषिं कृत्वा न दोषभागिति ॥

हारीतः,—

अष्टगवं धर्महस्तं षड्गवं जीवितार्थिनाम् ।

चतुर्गवं नृशंभानां दिगवं ब्रह्मघातिनाम् ॥

बालानां दमनस्यैव वाहनस्य 'न ग्रस्यते' ।

वृद्धानां दुर्बलानाञ्च प्रजापतिवचो यथा ॥

देवतः—

पुंस्त्वोपघातं नम्यां वा वाहनानाञ्च कारयेत् ।

वृद्धं युग्मं न युञ्जीत जीर्णं व्याधितमेव वा ॥

ब्रह्मपुराणे,—

ब्रह्मा विष्णुश्च रुद्रश्च काश्यपः सुरभौ तथा ।

इन्द्रः प्रचेताः पर्जन्यः शेषश्चन्द्रार्कवक्रथः ॥

बलदेवो हलं भूमिर्दृषभौ रामस्तत्तपो ।

रचोघ्नौ जानकी सौता युगं गमनमेव च ॥

एते द्वाविंशतिः प्रोक्ताः प्रजानां पतयः शुभाः ।

गोमङ्गलेषु सम्यज्याः हृद्यारम्भे मञ्चोत्सवे ॥

अर्घैः पुष्पैस्तथा धूपैर्मान्दिरैः पृथक् पृथक् ।

सदक्षिणैर्विधानेन होमैर्ब्राह्मणतर्पणैः ॥

ततः प्राक्कुनसूक्तं वाद्यशब्देन भूरिणा ।

हलेन वाचयेद्भूमिं स्वयं स्वातः स्वलङ्कृतः ॥

पूर्वात्तरां दिशं गच्छेत् क्रमात् पौरन्दरीं शुभाम् ।

हत्वा प्रदक्षिणावर्त्तमैशान्यभिसुखोद्यतः ॥

त्रिसुच्य वृषभौ बीजं पुरुषो लक्षणांनितः ।

दत्तः सुवासाः स्रग्वी च सुवर्णजलसेचितम् ॥

सुवर्णपात्रे हत्वा तु प्राङ्मुखो निर्व्वेपेद्भुवि ।

उप्रा बीजञ्च तत्रैव भोक्तव्यं बन्धुभिः सह ॥

उत्सवश्चैव कर्त्तव्यो गौतवाद्यममाकुलः ।

न षण्डं वाहयेत् धेनुं न गां भारेण पौडयेत् ।

न वाहनोयाः शिशिरे वृषभा यत्र कुत्रचित् ॥

देवौपुराणे,—

सुहृशं पृष्ठदेशे तु स्कन्धदेशे च यो वृषम् ।

वाहयेद्गुरुभारेण स तु भारशतं हरेत् ॥

रामायणे,—

ये दुर्वलं परिश्रान्तं बालिशः पापनिर्भयः ।

वाहयिष्यत्यनङ्घ्रं स गोघ्नः पापमाप्स्यति ॥

शक्रं ममथे बलिनं वृषं यो वाहयिष्यति ।

ग्रामोपहारसंयुक्तं न स पापं प्रयास्यति ॥

वृहस्पतिः,—

कृशाऽतिवृद्धं चूड्रञ्च रोगिणं प्रपञ्चायिनम् ।

काणं खञ्जञ्च^१ नाटद्यात् वाद्यं प्राज्ञः कृषौवलः

इति गृहस्यरत्नाकरे कृषितरङ्गः ।

अथ ब्राह्मणस्यापहृत्तौ वाणिज्यम् ॥

तत्र मनुः,—

इदन्तु वृत्तिवैकल्यात्त्यजतो धर्मनैपुणम् ।

विट्पण्यमुद्धृतोद्धारं विक्रेथं वृत्तिवर्द्धनम् ॥

सर्वाङ्गमानपोहेत कृतास्त्रञ्च तिलैः सह ।

१ (ग) क्षुद्रञ्च ।

अश्वानो खवणश्चैव पशवो ये च मानवाः ॥
 सर्व्वश्च तान्तं रक्तं शाणक्षौमाविकानि च ।
 अपि वै स्युररक्तानि फलमूले तथौषधौः ॥
 आपः शक्तं विषं मांसं सोमं गन्धांश्च सर्व्वशः ।
 क्षौरं क्षौद्रं दधि घृतं तैलं मधु गुडं कुशान् ॥
 १ आरण्यांश्च पशून् सर्व्वान् दद्विणश्च वयांसि च ।
 मद्यं नीलिञ्च लाक्षाश्च सर्व्वान्शैकशफांस्तथा ॥
 चपु-श्रीशे तथा क्षौद्रं तैजसानि तु सर्व्वशः ।
 बालांश्चर्मांस्तथास्थीनि वसाः स्त्रावानि रोचनाम् ॥

धर्मनैपुणं स्वधर्मरक्षणकौशलम् । विट्पणं वैश्यविकेयम् ।
 उद्गतोद्धारमुद्गत उद्धारः सारभूतो मांसादिर्यस्य तद्रूपम् । रसा
 अत्र कद्रुश्चादिषड्रसान्यतमप्रधानानि द्रव्याणि । अपोहेत वाणिज्ये
 त्यजेत् । कृतासं पक्षाक्षमिहाग्मनः पाषाणाः । रसत्वेनैव खवण-
 निषेधमिद्धौ पुनर्खवणनिषेधग्रहणं तदधिकदोषग्रहणाय ।
 तान्तं तन्तुनिर्मितम् वस्त्रादि, रक्तमिह लोहितम् । शाणक्षौमा-
 विकानि त्वल्लोहितान्यप्यपोहेतेत्यपिशब्दाद्गम्यते ।

सोमं सोमलताम् । क्षौद्रं माचिकम् । मधु पुष्परसः
 दद्विणः शूकरादीन् एकशफानश्चादीन् । पशुपदादेव सर्व्व-
 पशुनिषेधे लब्धे पुनर्दंशैकशफग्रहणं तदाणिज्यदोषोत्कर्षद्योत^१नार्थं
 स्त्रावानि स्त्रायूनि ।

१ (क) (ख) पुस्तकद्वये व्याख्यानित्यादि पंक्तित्रयं पतितं ।

२ (ग) स्त्रापनार्थं ।

इलायुधेन तु विट्पण्यमुद्धृतोद्धारं विक्रीय वित्तवर्द्धनमिति
विधिखण्डतयैवावधारितं व्याख्यातञ्च उद्धृतोद्धारं निषिद्धवर्जं
विक्रयमेवेति ।

याज्ञवल्क्यः,—

फलोपल-चौम-सोम-मनुष्यापूप-वैरुधः ।

तिलौदन-रम-चारान्^१ दधि चीरं घृतं जलम् ॥

शस्त्रासवं मधूच्छिष्टं मधु लाजाऽश्मवर्षिषः ।

मृचर्म पुष्प कुतप केश तक्र विष चित्तीः ॥

कौशेय नील लवण मामैकशफशौशकान् ।

शाकान्यौषधिपिण्याक पशुगन्धांस्तथैव च ॥

वैश्यवृत्त्याऽपि जीवन्तु^२ विक्रीणीत न जातुचित् ।

उपलोऽत्र मणिः । अश्वशब्दस्यापि एतदन्यपरः । वैरुत्

गरुद्यादिः । चारं यवचारादि । कुतपो नेपालकम्बलः ।

अविक्रय्य-इत्यधिकारे यमः,—

कुसुम्भन्नारिकेलञ्च वृन्ताकं पौतिकन्तथा ।

सोमः श्लेष्मातको यज्ञस्तोयं धर्मस्य सर्वशः ॥

शङ्खलिखितवाक्ये चातोऽधिके पानकृष्णाजिने निषिद्धे

लिखिते ।

ब्राह्मणान् वृत्तौ गोतमः,—

तस्यापण्यं गन्धरमं कृताश्रमाषचौमाजिनानि । रक्तनिर्षिके

१ कचित् रमच्छौद्रं ।

२ मूले जीवन्तो विक्रीणीत कदाचन ।

वाससी चीरं मूलकं फलमौषधम् । मधु-मांस-दणोदकापण्यानि
पशवस्य हिंसासंयोगे पुरुषवशाकुमारी वेहतस्य नित्यं भूमि-
ब्रीहियवाऽवयस्य वृषभ धेन्वनदुहस्यैके ।

अपथ्यं विषादि । वशा वन्ध्या गौः । कुमारी अल्पवया
गौः । वेहत् गर्भघातिनी गौः । वृषभ आधानसमर्थो वृषभः ।
तदन्योऽनुदुहपटेनोक्त इत्यपौनस्त्यम् ।

आपस्तम्बः,—

अविहिता वाणिज्या ब्राह्मणस्य । 'यदि व्यवहरेत् पण्यानामप-
ण्यानि व्युदस्यन् । मनुष्यान् रसान् (रागान्) गन्धानस्य चर्म्मं गवां
वशां श्लेष्मचर्म्मादि तोष्णकौल्ले पिप्पलिमरौचे । धान्यं मांसमायुधं
सुकृताशास्य तिलतण्डुलांस्त्रेव धान्यस्य विशेषेण न विक्रीणीयात् ।

पण्यानामपण्यानि विक्रेतव्यानामध्ये अपण्यानि अनर्हविक्रेयाणि
व्युदस्यन् परिहरन् श्लेष्मचर्म्मादि मन्धानहेतुर्वृचनिर्यामः । तोष्णा
ईषदिरुठं बीजं कौल्लं मद्यजनकमस्यं सुकृता मद्विहिता धान्यस्य
मध्ये तिलतण्डुला इत्यर्थः ।

पैठौनभिः,— विद्यापूर्त्तमिष्टं गावः शङ्खस्य, ऊर्णास्येति
विक्रेयाणि ।

अविक्रेयाणि ब्राह्मणेनेत्यनुवृत्तौ—

उशनाः,— शुक्ति-विष-तुष-कुतप-मलिल-सोम-गन्ध-क्षौम-
रक्तवस्त्र-कौशेय-चर्म्मकम्बलप्रभृतौनि ।

बौधायनः,—

पितृन् वा एष विक्रीणीते यस्त्रिलाम् विक्रीणीते । प्राणान्

वा एष विक्रीणीते यस्तण्डुलान् विक्रीणीते । सुकृतं वा एष
विक्रीणीते यः पणमानो दुहितरं ददाति ।

अपण्यमित्यनुवृत्तौ वशिष्ठादयः,—

धान्यानान्तिलानाङ्गः ।

अत्राणुदाहरन्ति ।

भोजनाभ्यञ्जनाद्दानाद्यदन्यत्कुरुते तिलैः ।

कृमिभूर्त्वा स विष्टायां पितृभिः सह मञ्जति ॥

रसगन्धतिलानाञ्च नाच्चाणवणमर्षिषाम् ।

भू-गोऽग्निचौरमेषाणां तैलाश्रजलवाममाम् ॥

माम-कृष्णाजिनानाञ्च विक्रेता मर्ष्वविक्रयो ।

स्नेहद्रव्य-रमानाञ्च मत्त्वानां जौवतामपि ॥

विक्रेता दानपुण्यानां प्रोच्यते भूणहा बुधैः ।

वक्ता च दानपुण्यानां शपथे पुण्यविक्रयो ॥

त्रपुशौशायमानाञ्च धातूनामपि मर्ष्वेशः ।

वज्र-शुक्ति-प्रवालानां मणौनां माञ्चिकस्य च ॥

मया दत्तं गोभृंहिरण्यादि अन्यदा सुकृतं कृतं नश्यत्वित्यर्थः ।

महाभारते,—

विक्रयं ह्येह सोमस्य गर्हयन्ति मनोषिणः ।

प्रतिरूपककर्त्ता च भूणहा सोऽपि कथ्यते ॥

स्नेहद्रव्यं • तिलादि । प्राणवतां दानपुण्यानां शपथकरणे

वक्तव्यन्वयः ।

ये चैनं क्रीणते तात ये च विक्रीणते जनाः ।

ते वै वैवस्वतं प्राप्य रौरवं यान्ति सर्व्वशः ॥

क्रीणते वाणिज्यार्थमिति प्रकरणात् । तातेति सम्बोधनम् ।
क्रागलेयः,—

‘न वेदविक्रयं कुर्यादग्निविक्रयमेव च ।

यो धर्मविक्रये पुंसां नरकः सोऽत्र जायते ॥

तस्मान्न विक्रयो धर्म्यः अग्निहोत्रे तथैव च ।

प्रस्थापनं प्राध्ययनं प्रश्नपूर्व्वः प्रतिग्रहः ॥

याजनाध्यापने वादः षड्विधो वेदविक्रयः ।

अग्निहोत्रोऽत्राग्नित्रयपरः । प्रस्थापनं सुविद्याया अतिशयेन
कथनं । प्राध्ययनं अनध्यायेऽप्यध्ययनम् । प्रश्नपूर्व्वः प्रतिग्रहः
कियदनेन पठितं किं कुलमस्येति पृष्ट्वा यद्दीयते । यदार्थं वेद-
रागिमस्त्वल्लितं पठसि तदेदं दास्यामीत्यन्ये । याजनाध्यापने
भृतिग्रहणपूर्व्वके । वादोऽत्र पणग्रहणपूर्व्वकः ।

भविष्यपुराणे,—

वेदविक्रयजं नेष्टं स्त्रिया यच्चार्जितं धनम् ।

न देयं पितृदेवेभ्यो यच्च क्लीवात् स्वगाधिप ॥

अनुयोगेन यो दद्यात् ब्राह्मणाय प्रतिग्रहम् ।

स पूर्व्वं नरकं याति ब्राह्मणस्तदनन्तरम् ॥

वेदाक्षराणि यावन्ति नियुञ्ज्यादर्थकारणात् ।

तावती भ्रूणहत्या वै वेदविक्रयवाप्नुयात् ।

यमः— गवां विक्रयकारी तु गवि रोमाणि यानि तु ।

तावत वर्षसहस्राणि गवां गोष्ठे क्षमिर्भवेत् ॥

ग्रहसंस्थितौ,—

न विक्रीणीयादविक्रेयाणि । तिल दधि चूड्र-स्रवण लाक्षा-
मद्य-मांस-कृतास्र-स्त्री-पुरुष-हस्त्यम्-गो-वृष-गन्ध-रस-सौम-कृष्णा-
जिन-सोमोदक-नीलविक्रयात्मद्यः पतति ब्राह्मणः ।

नीलमिह नीलवस्त्रादयः ॥

मनु-हारीतौ,—

मद्यः पतति मांसेन लाक्ष्या स्रवणेन च ।

व्यहेषा शूद्रो भवति ब्राह्मणः चौरविक्रयात् ॥

इतरेषान् पश्यानां विक्रयादिह कामतः ।

ब्राह्मणः मत्परात्त्रेण वैश्वभावं नियच्छति ॥

पतति अतिशयितपापो भवति । न तु तस्य ब्राह्मण-
कर्त्तव्यकर्मानधिकारः । तस्य ब्रह्महत्यादि-पञ्चकान्यतम-साध्य-
त्वात् । शूद्रो भवतीत्यपि निन्दातिशयद्योतनाय ब्राह्मणस्य शूद्रत्वा-
मम्भवात् । इतरेषामेतदाक्योक्त-मांसादिचतुष्कातिरिक्तानाम् ।
नियच्छति प्राप्नोतीत्यर्थः ।

हारीतः,—

यस्तु ममृत्यु मम्भारं दुर्भिक्षं ममुदीचते ।

हीनार्घमानदाता वै प्राप्नो दुर्भिक्षकष्टकः ॥

हीनसङ्करमानैश्च यस्यैव हरते मलम ।

स मलः प्रोच्यते प्राज्ञैः प्रजानां मलहारकः ॥

हीनार्घमानदाता हीनार्घ्येण मानेन बह्वृत्तं गृहीत्वा विक्रान्ते-
त्यर्थः । दुर्भिक्षकष्टकः दुर्भिक्षे 'लोकशुभः' । हीनसङ्करमानैः

हीनेनार्थेण मङ्गरेणापद्रव्यमिश्रेण मानेनेति विशेषणेन मेय-
द्रव्याल्पताहेतुना एतैर्यो हरेत् । मल्लं मल्लिनद्रव्यं पापहेतुत्वात् ।

मनुः,—

काममुत्पाद्य कृष्यान्तु स्वयमेव कृषीवलः ।

विक्रीणोत तिलान् शुद्धान् धर्मार्थानश्चिरस्थितान् ॥

शुद्धानपद्रव्यशून्यान्, धर्मार्थान् धनमाध्यावश्यकधर्ममिद्धा-
र्थान् । अचिरस्थितान् अर्थाधिक्यार्थाय चिरमनवस्थितान् ।

तदुक्तं नारदंन,

अशक्तौ भेषजस्यार्थं यज्जहेतोस्तथैव च ।

यद्यवश्यन्तु विक्रेयास्तिला धान्येन तत्समाः ॥

रम्भा रमैर्निमातव्या नत्वेवं लवणं रमैः ।

कृतान्नञ्जाकृतान्नं तिला धान्येन तत्समाः ॥

निमातव्याः परिवर्त्तनीयाः । कृतान्नमोदनशक्नादि ।

गोतमः,

विनियमस्तु रमानां रमैः पशुनाञ्च लवणकृतान्नयोस्तिलानाञ्च
ममेन आमेन तु पकस्य मम्यत्यर्थः ।

रमानां घृतादौनां रमैस्तैलादिभिः पशुनाञ्च पशुभिरिति
शेषः । लवणस्य रमव्यतिरिक्तेन केनापि ममेन कृतान्नस्य केनापि
ममेन कृतान्नेन तिलानान्धान्येन ममेन आमेन तु पकस्य मम्य-
त्यर्थः । तात्कालिकावश्यककार्यार्थम् ।

यमः,—

न तिलास्तैज्जतां याप्ति न गावो यान्ति चौरताम् ।

रसास्त्रेषां न विज्ञेया यथा गावस्तथा तिलाः ॥

हारोतः,—

नियमस्तु रसादौनां विक्रयो नैव दृश्यति ।

यज्ञार्थन्दक्षिणार्थञ्च^१ प्रजापतिवचो यथा ॥

योऽयं नियतविनिमयरूपो विक्रयः स यज्ञार्थे दक्षिणार्थञ्च
कृतो न दृश्यति ।

वशिष्टः,—

रमा रमैः समतो हीनतो वा निमातव्या नत्वन्व लक्षणं रमैः ।
तिल-तण्डुल-पकास्त्रं विद्या मनुष्यास्तु विहिताः परिवर्त्तकेन ।

समतो हीनतो वा इति तृतीयान्तात्तमि तेन भ्रमैर्ऋणैर्वा
परिवर्त्तनीया रमाः । नत्वधिकं ग्राह्यमित्यर्थः ।

तिलतण्डुलानुवृत्तावापस्तम्बः,—

विहितशेषां मिथो विनिमयश्च न चान्नस्य मनुष्याणां
मन्थैः रसानाञ्च रमैः, गन्धानाञ्च गन्धैः^२ विद्यया विद्यानाम् ।
अक्रौतपण्यैर्व्यवहरेत् । मुञ्जवल्बजैर्मूलफलैर्मृणकाष्टैरतिकृतनात्यन्त
मनुरमेत्^३ । तच्च वृत्तिं प्राप्य विरमेत् ।

अक्रौतपण्यैः कथयतिरिक्तप्रकारोपपन्नैः व्यवहरेत् विक्रय
माधयेत् । तणकाष्टैरित्यनेनोपात्तयोर्मुञ्जवल्बजयोः पुनरुपादानं
विक्रयस्यातिशयाभ्यनुज्ञानाय नात्यन्तमनुरमेत् । नात्यन्तमर्थं
कुर्यात् । वृत्तिं मुख्याम् ।

१ (ग) दक्षिणानाञ्च

२ मूलै— अविहिताः

३, मूलं अन्ववर्त्येत

बौधायनः,—

दणकाष्ठमविकृतं विज्ञेयम् ।

अथाप्युदाहरन्ति ।

मशवस्यैकतोदन्ता अस्मा च लवणोद्धृतः ।

एतद्ब्राह्मण ते पण्यं तन्तुस्यारजनीकृतः ॥ इति ।

अस्मा पाषाणः, लवणोद्धृतः लवणादन्यः । अयश्चास्मविक्रयो-
ऽत्यन्तापदि । सत्यन्तरे लवणास्मनोर्द्वयोरपि निषेधात् ।
अरजनीकृत कुसुम्भादिभिर्न रक्तीकृतः ।

नारदः,—

ब्राह्मणस्य च विक्रेयं शुष्कं दारु दणानि च ।

गन्धद्रव्यैरका वेच मूल तूलकुशादृते ॥

स्त्रयं विशीषं विदलं फलानां वदरेङ्गदे ।

रज्जुः कार्पाभिकं सूत्रं तच्चेदविकृतमभवेत् ॥

एरका दणविशेषः । तूलं शास्त्राद्यादिः । विदलमिह वल्कलम् ।

शङ्खलिखितौ,— शुष्ककाष्ठ वदरेङ्गदविल्वकार्पाभिकसूत्रै-
रविकृतैर्द्रव्यमाहरेत् ।

हारीतः,— पूर्ववृत्तिष्वजौवन् शुष्ककाष्ठविक्रयं कुर्वीत ।
गा एव वा रक्षेत् ।

शङ्खलिखितौ,—आपङ्गतो ब्राह्मणः कामं जिजौविषुरेकान्तरितां
वृत्तिमाप्साथ पण्यमिति ब्रूयात् । सङ्गदेवोक्तमूत्रमिच्छेत् ॥

इति गृहस्यरत्नाकरे वाणिज्यतरङ्गः ॥

अथ पाशुपाल्यम् ।

तेन गृह्यलिखितौ,—

गावो रक्षेत् तासु पीतासु पिबेत् । अवतिष्ठन्तीषूपविशेत् ।
न स्नयं सुस्नापयेत् । न शनैरार्द्रशास्वथा पृष्ठतोऽभिहन्यात् ।
नातीर्थेन विषमेनान्योदकेऽवतारयेत् बाल-वृद्ध-कृश-रोगान्ताः
शान्ता उपासीत । शक्तिः प्रतीकारं कुर्यात् । गवामेष
धर्मोऽन्यथा विप्रवः ।

उपासीत परिचरेत् । गवामेष धर्मो न तदन्यरक्षणीयानाम् ।

ब्रह्मपुराणे,—

परिभ्रूयाऽथ गा मोहादवोचिनरके नरः ।
गोभिर्निश्चामनिर्भिक्षो दह्यते नरकाग्निना ॥
तस्मान्नागं नयेत्तान्तु चौरिवृचोत्यवक्त्रैः ।
हे श्रौमातस्त्वं मां पाहि वक्षार्येति ब्रुवन् वचः ॥
गोब्राह्मणार्थं संग्रामे निहतः शाङ्करं पदम् ।
योऽपि कश्चिन्नरो याति किं पुनर्ब्राह्मणादयः ॥

इति गृहस्यारत्नाकरे पाशुपाल्यतरङ्गः ॥

अथ ब्राह्मणस्यापहृतौ कुशौदम् ।

तत्र नारदः,—

आपदं निस्तरेद्वैश्यः कामं वाङ्मृषिकर्षणा ।

आपत्स्वपौह^१ कष्टासु ब्राह्मणस्य न वाङ्मृषम् ॥

एवञ्च कष्टतरासु आपत्स्वेव कुशौदस्य ब्राह्मणे अवसरः ।

पेठौनमिः,—

लोके ब्राह्मण-राजन्यौ वाङ्मृषिक न दद्याताम् ।

अथाप्युदाहरन्ति ।

ममर्घं धनमुद्धृत्य^२ महार्घं यः प्रयच्छति ।

स वै वाङ्मृषिको ज्ञेयो ब्रह्मवादिषु गर्हितः ॥

ममर्घमन्यफलं, उद्धृत्य उद्धार कृत्वा, महार्घं बहुफलम् ।

तथाच बौधायनः,—

यः ममर्घं गृह्णीत्वाणं महार्घं सम्ययच्छति ।

स वै वाङ्मृषिको ज्ञेयः सर्वधर्मेषु गर्हितः ॥

यमः,—

ममर्घं पण्यमाहृत्य महार्घं यः प्रयच्छति ।

स वै वाङ्मृषिको ज्ञेयो ये च वृद्ध्या प्रयुञ्जते ॥

ममर्घमिह यथाप्रचरन्मून्यं महार्घञ्चेह प्रचरन्मून्याधिकमूख्यं
वृद्ध्या शास्त्रानुज्ञातवृद्ध्या । अर्थमिति शेषः । वाणिज्या-कुशौदयो-
रापद्यपि अनुज्ञाने एवंविधयोर्निषेधः ।

वृहस्पतिः,—

भागाय द्विगुणादूर्द्ध्वं चक्रवृद्धिश्च गृह्यते ।

मूलञ्च मोदयं दद्यात् वाङ्मयं तद्विगर्हितम् ॥

भागोऽत्र द्विगुणभूत-धनाधिकवृद्धिग्रहणम् । चक्रवृद्धिः
कलायामेव या कला । मोदयं यावद्दत्तं तावतोऽधिकं मूल्यं तेन
यदाऽल्पं मूल्यं दत्त्वा तदेव मोदयं बोद्धव्यम् ^१(मूल्येनैव मूल-
ग्रहणसमये गृह्णाति मोऽपि वाङ्मयं षिरित्यर्थः) ।

नारदः,—

वृद्धिस्तु योक्ता धान्यानां वाङ्मयं तद्दाहृतम् ।

अत्र शास्त्रानुमतत्वं बोद्धव्यम् ।

पैठीनमिः । वाङ्मयं परिहरेत् ।

अत्राप्यदाहरन्ति

वाङ्मयं षिर्भूणाद्या चैव तुलायामवरोपितां ।

अतिष्ठद्भूणाद्या कोश्यां वाङ्मयं षिः समकल्पत ॥ इति

वाङ्मयं षिश्चात्र पूर्वमुक्तः ।

वृहद्ब्रह्मनन्तरं लघुहारीतः,—

ब्रह्मघ्नं वृद्धिजैवश्च तुलायां ममधारयन् ।

अतिष्ठद्ब्रह्मघ्ना क्रोश्यां वृद्धिजैवस्वकल्पत ॥

मनुः,—

न पापं ब्रह्मघ्नत्तेषां न पापं गुरुहिंसके ।

न पापमग्निदाहृणां न पापं वृषलीपतेः ॥

१ (ग) पुस्तके () चिह्नितंशः अधिकः पाठः ।

सर्वपापाधिकां वृद्धिं भ्रूणप्रा समतोलयत् ।

ब्राह्मणः क्षत्रियो वापि वृद्धिं नैव प्रयोजयेत् ॥

कामन्तु सुखधर्मायं दत्त्वा पापीयसेऽल्पकम् ।

वृद्धिं त्रिन्दितां धर्मार्थमवश्यकृत्यायं पापीयसे ह्यौजजातीयाय
अल्पकमत्र यावतो धनस्य वृद्ध्या अवश्यकर्तव्यमिद्धिः तावता ।

ब्राह्मण-क्षत्रियावित्यनुवृत्तौ वशिष्ठः,—

कामं वा विलप्तकृत्याय पापीयसे दद्याताम् ।

पेठौनमिः,—

कामन्तु पापीयसे दद्याद्दशेत्येके । न ज्ञायसौ वृद्धि-
मुपाददौत न त्वेव कनौयसोम् ।

दशपणसंख्यया एकस्मै पापीयसे दद्यादित्यर्थः । वृद्धेरधिकत्व-
मल्पत्वञ्च शास्त्रानुमत-वृद्धापेक्षया । कनौयस्या वृद्धेर्निषिद्धत्वेनोपा-
दानमावश्यककर्माननुकूलायाः ।

वशिष्ठः,—

वशिष्ठवचनप्रोक्तां वृद्धिं वार्द्धुषिके शृणु ।

पञ्चमाषाश्च विंशत्यामेवं धर्मा न हीयते ॥

विंशतिरिह कार्षापणानाम् । तत्र पञ्चमाषा वृद्धिर्षाङ्गा ।
माषाश्च-माषो विंशतिभागस्तु ज्ञेयः कार्षापणस्य तु ।

इति नारदवचनाश्रेयाः । इयञ्च वृद्धिः प्रतिमासं याञ्चा ।

अश्रीतिभागं गृह्णीयान्मासादार्द्धुषिकः शते । इत्युक्तेः ।

गृहस्यतिः,—

अश्रीतिभागो वर्द्धेत लाभो द्विगुणतामियात् ।

प्रयुक्तं सप्तभिर्वर्षैस्त्रिभागोर्नेर्न संशयः ॥

व्यासः,—

सबन्धे भाग आश्रीतः साष्टभागः सप्तग्रहे ।

निराधाने द्विकशतं मासलाभ उदाहृतः ॥

आश्रीतोऽश्रीतितमः । अथमेव मलग्रहे स्वकीयाष्टभाग-
सहितः । निराधाने बन्धकलग्रकशून्ये । .

द्विकं शतं प्रगृह्येत मतां धर्ममनुस्मरन् ।

द्विकं शतं हि गृह्णानो न भवत्यर्थकिष्किषी ॥

तथा द्विकमपि शतं गृह्णानो नैव दोषभाक् ।

अथ च सबन्धकाबन्धकविषयतया विरोधपरीहारः ।

सबन्धे भाग आश्रीत इति व्यासोक्तः ।

हारीतः,—

पुराणपञ्चविंशत्यां मासे अष्टपणा वृद्धिः । एवं षड्भिर्मामै-
स्यत्तुभिर्वत्सरैर्द्विपर्यागतं मन्तिष्ठते । एषा धर्मवृद्धिर्ज्ञानया
धर्माश्चावते ।

पुराणमिह षोडशपणाः पणं काकिनौचतुष्टयम् । तथैव
प्रसिद्धेः । द्विपर्यागतं द्विगुणोभृतं मन्तिष्ठते न पुनर्वर्द्धत इति
यावत् ।

मनुः,—

द्विकं चिकं चतुष्कस्य पञ्चकस्य शतं समम् ।

मासस्य वृद्धिं गृह्णीयादणानामानुपूर्वशः ॥

दिकं दे, वृद्धी दीयेते यस्मिन् क्षणे तत् । एवं त्रिकाद्यपि
मम तुल्यम् ।

याज्ञवल्क्यः,—

अग्नीतिभागो वृद्धिः स्थान्नामि मामि मबन्धके ।

वर्णक्रमाच्छतं द्वित्रिश्चतुष्पञ्चकमन्यथा ॥

अन्यथा बन्धकलग्नकविरहेण ।

मनुः,—

नातिभवंत्सरीं वृद्धिं न वा दृष्टां पुनर्हरेत् ।

चक्रवृद्धिः कालवृद्धिः कारिता कायिका च या ॥

अधिकानि च विवाटरत्नाकर एव प्रपञ्चितानि तत्र द्रष्टव्यानि ।

शुक्लस्पतिः,—

वहवो वर्त्तनोपाया ऋषिभिः परिकौर्त्तिताः ।

सर्वेषामपि चैतेषां कुशीदमधिकं विद् ॥

अनावृश्चा राजभयान्मूषिकाद्यैरुपद्रवैः ।

कथ्यादिके भवेद्भानिः कुशीदे मा न विद्यते ॥

गुह्यपत्रे तथा कृष्णे रजन्यां दिवसेऽपि वा ।

उष्णे शीतेऽतिवर्षे वा वृद्धं विनिवर्त्तते ॥

दिशं गतानां या वृद्धिर्नानापण्योपजौविनाम् ।

कुशीदं कुर्ष्वतः सम्यक् माऽस्मिन् तस्यैव जायते ॥

॥ इति गृहस्यरत्नाकरे कुशीदतरङ्गः ॥

अथान्यापहृत्तयः ।

तत्र मनुः,—

विद्या शिल्पं भृतिः सेवा गोरक्ष्यं विपणिः कृषिः ।

धृतिर्भैक्ष्यं कुशौदञ्च दश जीवनहेतवः ॥

विद्या वेदविद्याव्यतिरिक्ता । शिल्पं चित्रादिकर्म ।
भृतिर्वतनम् । विपणिर्वाणिज्यम् । गोरक्ष्यकुशौदवाणिज्यानां
शोकनिवद्धत्वमात्रेणोपन्यासः । वृत्तेश्वानापहृत्तिता ज्ञेया ॥

याज्ञवल्क्यः,—

कृषिः शिल्पं धृतिर्विद्या कुशौदं शकटं गिरिः ।

सेवाऽनूपं नृपो भैक्ष्यमापन्नौ जीवमानि तु ॥

ह्यगलेयः,—

शकटं शाकिनौ गावो जालमस्पन्दनं वनम् ।

अनूपं पर्वतो राजा दर्भिके नव वृत्तयः ॥

शकटं धान्यादिवहनभारंदारेण । शाकिनौ शाकवाटिका ।
जालं मत्स्याद्याहरणेन । अस्पन्दनमेकत्रावस्थानं व्याधिक्यविरह-
टणादिलाभो वृत्तिः । वनं फलमन्नाद्याहरणेन । अनूपं जलप्रायो
देशः स च विषशालूकाद्याहरणेन । गिरिस्तटमाधारणवस्त्राद्या-
हरणेन ।

गोतमः,—

सर्वथा वृत्तिरशक्रावशौद्रेण तटप्येके प्राणमंगये तदणमङ्करा

भक्ष्यनियमस्तु प्राणमंगये । ब्राह्मणः शस्त्रमाददौत ।

सर्वथा प्रतिषिद्धवृत्ति-विक्रयवृत्ति-मकरादिभिः । अशक्रौ

अवश्यकार्य-कर्माभ्यन्तौ अग्नौद्रेण शूद्रसाधारणोच्छिष्टाशनाद्य-
न्येन । तदपि अग्नौद्रमपि कर्म । प्राणसंग्रहे एके वृत्तिभ्यन्यन्ते ।
आत्मनोऽवश्यभर्त्तव्यानाच्चेति शेषः । तद्वर्णसङ्करस्तेन शूद्रवर्णन
सङ्करः सहामनादिः । अभक्ष्यं लग्नादि नियमो निवृत्तिः.
तस्याभावोऽभक्ष्यनियमः । तेन प्राणसंग्रहे वर्णसङ्करदोषो भक्ष्य-
नियमो नास्तीत्यर्थः ।

ब्राह्मणोऽपि शस्त्रमाददीत प्राणधारणार्थमिति शेषः । सर्वथा
प्रतिषिद्धविक्रयादि-वर्णसङ्करादिभिरिति महार्थं तृतीया । तेन
प्राणधारणसम्भवे ब्राह्मणेन सर्वथा प्रतिषिद्धविक्रयादिकमपि
शस्त्रधारणमपि कार्यमित्यर्थः ।

अङ्गिराः,—

व्याधितस्य दरिद्रस्य कुटुम्बात्प्रच्युतस्य च ।

अध्वानं वा प्रपन्नस्य भिक्षाचर्यां विधेयते ॥

व्याधितत्वाद्यत्र सर्वथा पाकानुपपत्तिलक्षकम् ।

हारीतः,—

चतुर्वर्णेषु वा भैक्ष्यमेकान्नं वा द्विजातिषु ।

स्वकर्मापाङ्क्तिं भैक्ष्यं विधिना त्वनसूयया ॥

वायुतुल्यं प्रशंसन्ति षष्ठयो न्यायकोविदाः ।

स्वकर्माणा यथोक्ताभ्यापनादिप्रयोजनेन । विधिना च
समाहृत्य तद्भैक्ष्यमित्याद्यनन्तरोक्तप्रकारेण । वायुतुल्यं शूद्रतया ।

मनुः,—

तथैव सप्तमे भक्ते भक्तानि च षड्गुणश्रता ।

अश्वत्तनविधानेन कर्त्तव्यं हीनकर्म्मणः ॥

खलात् चेत्त्रादगाराद्वा यतो वाऽप्युपलभ्यते ।

आख्यातव्यन्तु तत्तस्मै पृच्छते यदि पृच्छति ॥

ब्रह्मखं न च हर्त्तव्यं चत्रियेण कदाचन ।

दस्यु-निष्क्रिययोः स्वर्णं न जीवन् हर्त्तुमर्हति ॥

अश्वत्तनविधानेन एकदिनमात्रोपयोगेन । दस्युश्चौरः ।

निष्क्रियो विहितक्रियारहितः । तयोर्ब्राह्मणयोरपहर्त्तव्यमित्यर्थः ।

तथा,—

अलिङ्गी लिङ्गवेषेण यो वृत्तिमुपजीवति ।

म लिङ्गिनं हरत्येनस्तिर्य्यग्योनौ च जायते ॥

याज्ञवल्क्यः,—

बुभुक्षितस्त्यहं हिला धान्यमब्राह्मणाद्भरेत् ।

प्रतिगृह्य तदाख्येयमभियुक्तेन धर्म्मतः

प्रतिगृह्य गृहौवा ।

हारीतः,—

आरोग्यवृत्तिः चिकित्सितमुपपति-वृष-वेश्योपजीवनं वैतस्या
वणिक् कैराटो वाङ्मणिकौ अनृतो कृतववृत्तिं वाद-प्रेष्य-
तार्क्षिकाश्ववृत्तिः, राजपौरुख्यं दम्भजीवनं कल्कवृत्तिः । परस्मा-
हरणं सेयवृत्तिर्वधवन्धोपपत्युजीववृत्तयश्चेताः किष्किषवृत्तयो
निरयानुशिष्टाः । पापयोनिषु जायन्ते तस्मान्नामवृत्तिः स्यात् ।

आरोग्यवृत्तिरौषधविक्रयवृत्तिः । चिकित्सितं रूक्प्रतिक्रिया-
वृत्तिः । उपपत्युपजीवनं स्वभार्याजरूपजीवनवृत्तिः । वृषोप-

जीवनं भाटकादिवृत्तिः । वैश्यापजीवनं मूल्यान स्त्रीसमर्पणम् ।
 वैतस्या नासृष्टिः । वणिक् पण्यजीवनवृत्तिः । कैराटी अतिक्रय-
 विक्रयवृत्तिः । वार्द्धिकौ कुशीदवृत्तिः । अनृतवृत्तिः कपट-
 वृत्तिः । क्तितवृत्तिः द्यूतकारवृत्तिः । वादवृत्तिः कलहेन वृत्तिः ।
 प्रेष्यवृत्तिः मेवावृत्तिः । तार्किकोऽत्र कुहेतुवादवृत्तिः । आश्व-
 वृत्तिः कलादिना परद्रव्योपमर्दनवृत्तिः । राजपौरुष्यं राज-
 भयकथनेनोत्कोचादानम् । दम्भजीवनं कल्कवृत्तिरिति सामा-
 नाधिकरणं दम्भस्य व्यक्ता हि कल्कता । च्छलेन परस्वाहरणं
 स्तेयवृत्तिः । निरयानुशिष्टा नरकयातनां प्राप्ताः ।

देवलः,—

चिकित्सां ज्योतिषं रूपं शकटं तिलपीडनम् ।

सुराम्बुलाञ्च नाजीवेत् पुत्राचार्यत्वमेव च ॥

लाक्षा-मञ्जिष्ठ-मांसानि मधुस्रोहविषाणि च ।

आजीवन् वृषलोऽप्यार्यः कर्षणा तेन वर्जितः ॥

रूपं त्रेण्यादिरूपवञ्जीवनोपायः । शकटनिषेधो दर्भिलं
 विना । पुत्राचार्यत्वं आचार्यतया पुत्राद्भुनयइणम् ।

शङ्खलिखितौ,—

नान्तरितां नाविशिष्टां नाधिकां न समां न हीनां न
 कुम्भितां नानर्थकारिणीं वृत्तिं लिखेत् ।

अन्तरितां वर्णक्रमेण व्यवहिताम् । यथा ब्राह्मणस्य वैश्य-
 वृत्तिः । अविशिष्टा सत्प्रतियहादौ सम्भवति असत्प्रतियहादिका ।
 अधिका स्त्रोत्कृष्टवर्णसम्बन्धिनी । समा आवश्यककर्त्तव्योपसमर्था ।

हीना शूद्रसम्बन्धिनी । कुम्बिता निन्द्यकर्म्मलेनोपाप्ता । अनर्थकरौ
वसवदनिष्टहेतुः ।

मनुः,—

नेहेतार्यान् प्रसङ्गेन न विरुद्धेन कर्म्मणा ।

न कल्प्यमानेष्वर्थेषु नात्तावपि यतस्ततः ॥

प्रसङ्गेन गौतवाद्यादिना कल्प्यमानेष्वर्थेषु धनेषु मत्सु,
यतस्ततोऽधिग्रस्तपतितादेः ।

लघुहारीतः,—

अधिकारौ तु यो यस्य स दासस्तस्य कौर्त्तितः ।

तस्माद्द्विजोत्तमेनैतत्कार्यं कर्म्म न कर्त्तव्यम् ॥

अधिकारौ तु यः पूर्त्तमिष्टं वा कर्म्म कारयेत् ।

स गच्छेन्नरकं धोरं यस्यार्थस्तस्य तत् फलम् ॥

इति जीवनार्थदत्तधनातिरिक्त-प्रभुधनेनाधिकारौ न धर्म-
माचरेदिति तात्पर्यम् ।

व्यासः,—

वृद्धौ च मातापितरौ माध्वौ भार्या सुतः शिशुः ।

अप्यकार्यशतं कृत्वा भर्त्तव्या मनुरब्रवीत् ॥

अकार्यशतं निन्दिता वृत्तिः ।

दत्तः,—

दत्तैथे च ततो भागं पोष्यवर्गार्थमाधनम् ।

माता पिता गुहर्भार्या प्रजा दौनः समाश्रितः ॥

अभागतोऽतिपिच्छाग्निः पोष्यवर्ग उदाहृतः ।

ज्ञातिर्वन्धुजनः क्षीणस्तथाऽनाथः समाश्रितः ॥
 अन्येऽपि धनयुक्तस्य पोष्यवर्ग उदाहृतः ।
 ज्ञानविद्भ्यश्च दातव्यमन्यथा नरकं व्रजेत् ॥
 तस्मात् सर्वप्रयत्नेन पोष्यवर्गं सदा भरेत् ।
 भरणं पोष्यवर्गस्य स्वर्गसाधनमुत्तमम् ॥
 नरकं पीडने चास्य तस्माद्यत्नेन तं भरेत् ।
 स जीवति पुमानेको बह्वभिर्धोऽनुजीव्यते ।
 जीवन्तोऽपि मृतास्त्वन्ये पुरुषाः सोदरभराः ॥
 बह्वर्थं जीव्यते कैश्चित् कुटुम्बार्थं तथाऽपरैः ।
 आत्मार्थं न च शक्नोति स्वोदरेणापि दुःखितः ॥

अर्थसाधनं धनार्जनं, दीनः समाश्रित इत्येको बोध्यः ।
 तेनादीनः समाश्रितोऽपि न तथा । अभ्यागतोऽपासवन्धो
 यामान्तरादागतः । ज्ञातिः पितृबन्धुः । बन्धुर्मातृबन्धुः । अनाथः
 पित्रादिपोषकशून्यः । *ज्ञानवित् वेदशास्त्रवेत्ता ।

॥ इति गृहस्यरत्नाकरेऽन्यापह्नुषितरङ्गः ॥

अथ प्रतिग्रहविधिः । .

तत्र व्यासः,—

द्विजातिभ्यो धनं लिप्तेत् प्रशस्तेभ्यो द्विजोत्तमः ।

अथ राजादिपात्रेभ्यो न तु शूद्रात् कथञ्चन ॥

मनुः,—

राजतो धनमन्विच्छेत् संसीदन् क्षातकः चुधाम् ।

याज्यान्तेवासिनो वापि मत्वन्यत इति स्थितिः ॥

याज्ञवल्क्यः,—

राजाऽन्तेवासि आर्य्येभ्यः मीदन्निच्छेद्भुनं चुधा ।

दम्भि-हेतुक-पाषण्डि-वकटृत्तौश्च वर्ज्येत् ॥

राजशब्दः चत्रियनृपतिपरः ।

न राज्ञः प्रतिगृह्णीयादराजन्यप्रसूतितः ।

इतिवचनात् ।

लोकरञ्जनार्थमेव कर्मानुष्ठायौ दम्भी । हेतुकः हेतुवादरतो
युक्तिवलेन सर्व्वत्र संग्रहकारौ । पाषण्डिनस्त्रयीवाद्याः ।

वकवदस्य वर्त्तनमिति वकटृत्तिः ।

नारदः,—

अर्यानां भूरिभावाच्च देवत्वाच्च^१ महात्मनाम् । .

अथान् प्रतिग्रहो राज्ञां नान्येषां ब्राह्मणादृते ॥

देवत्वं अष्टसौकपासांशलात् मन्वादिभिः संस्तुतत्वाच्च ।

ब्राह्मणश्चैव राजा च दावयेतौ धृतव्रतौ ।
 नेतयोरन्तरं किञ्चित् प्रजा-धर्माभिरक्षणात्^१ ॥
 धर्मज्ञस्य कृतज्ञस्य रक्षार्थं प्राप्तोऽशुचीन् ।
 मध्यमेव धनं प्राङ्गन्तौह्यस्यापि महौपतेः ॥

अशुचिरिह कृतापराधः ।

शुचीनामशुचीनाञ्च मन्त्रिपातो यथाऽक्षमाम् ।
 मसुद्रे ममतां याति तद्द्राजां धनागमः ॥
 यथाग्नौ मंस्थितं दीपे शुद्धिमायाति काञ्चनम् ।
 एवं धनागमाः सर्वं शुद्धिमायान्ति राजनि ॥
 स्वधर्मं ब्राह्मणमिष्टन् वृत्तिमाहरते नृपात् ।
 नाभङ्गः प्रतिगृह्णीयाद्ब्राह्मणो विभवे मति^० ॥
 अशुचिर्वचनाद्यस्य शुचिर्भवति पुरुषः ।
 शुचिश्चैवाशुचिः मद्यः कथं राजा न देवतम् ॥
 विदुर्य एव देवित्य राज्ञो ह्यमिततेजसः ।
 तस्य ते प्रतिगृह्णन्तो न क्षिप्यन्ते कथञ्चन ॥

शिक्षोऽकृत्यनन्तरं मनः—

सौदंभिः कुप्यमिच्छद्भिर्धनं वा प्रथिवीपतिः ।
 याच्यः स्यात् स्नातकैर्विप्रैरदित्संस्त्यागमर्हति ॥
 अकृतञ्च कृतात् चेत्वात् गौरजाविकमेव च ।
 हिरण्यं धान्यमञ्जस्य पूर्वं पूर्वमदोषकृत् ॥

१ मूले प्रजा धर्मेण रक्षतोः ।

२ (क) वर्गेभ्यो नियमे सति ।

कुर्यं सुवर्णरजताभ्यामन्यत् कांस्यादि । धनमदित्सन्
दातुमवाञ्छन् त्यागमर्हति ।

तस्य राष्ट्रे न वस्तव्यमिति सेधातिथिः । अकृतमकृष्टं कृतात्
कृष्टात् । अन्नं पकम् ।

बौधायनः,— तस्य वृत्तिर्ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यरथकारेभ्यामं लिप्सेत
भिचेत वाग्यतस्तिष्ठन् ।

रथकारो माहिष्येण करणस्त्रियां जातः । लिप्सेत अप्रार्थित-
मिति शेषः । भिचेत पक्वान्मिति शेषः ।

शङ्खलिखितौ,—

भिक्षमाणो वा निमित्तान्तरं ब्रूयात् । न रङ्गावतारं कुर्यात् ।
न स्त्रीं नाप्राप्तव्यवहारानपर्याप्तमन्निधानाननुद्दिश्यान्न भिचेत* ।

यदर्थं भिचेत तमेवार्थं कुर्यात् शेषमृत्विग्भ्यो निवेदयेत् ।
यो वाऽन्यः साधुतमस्तस्मै दद्यात् ।

निमित्तान्तरं भिक्षाप्रयोजक विवाहयज्ञादि । रङ्गो नृत्यादि-
स्थानं तदवतारे भिक्षार्थन्तत्र गमनम् । अप्राप्तव्यवहारान षोडश-
वर्षेनावयस्कान् अपर्याप्तमन्निधानान् दानायोग्यदेशकालस्थान्
अनुद्दिश्यान्न भिक्षानिमित्तं यज्ञविवाहाद्यतिरिक्तं निमित्तमन-
भिधाय भिचेतेति न स्त्रीमित्यादिभिरस्वीयते ।

मनुः,—

न, राज्ञः प्रतिगृह्णीयादराजन्यप्रसूतितः ।

शूलि-चक्रि^१-ध्वजवतां वेगेनैव च जीवताम् ॥

दशसूनासमं चक्रं दशचक्रसमो ध्वजः ।

दशध्वजसमो वेशो^१ दशवेशसमो नृपः ॥

सूना प्राणिवधस्थानम् । चक्रं मर्षपादिवहनस्थानम् । तदस्था-
स्रीति चक्री । ध्वजवान् शौण्डिकः । वेशोऽत्र गणिकावृत्तिः ।

दशशूनामहस्ताणि यो वाहयति शौण्डिकः^२ ।

तेन तुल्यः स्मृतो राजा घोरस्तस्य प्रतिग्रहः ॥

यो राज्ञः प्रतिगृहीयात् लुब्धस्योच्छ्वास्त्रवर्तिनः ।

स पर्यायेण यातीमान्नरकानेकविंशतिम् ॥

तामिन्मन्वतामिस्त्रम् महारौरव-रौरवौ ।

नरकं कालसूचस्य महानरकमेव च ॥

संजीवनं महावीचीं तपनं मम्रतापनम् ।

संघातकस्य काकोलं कुशुल^१भूतमृत्तिकम् ॥

लोहग्रज्जुमृचीषणु पन्थानं शाल्मलीं नदीम् ।

असिपचवगश्चैव लोहदारकमेव च ॥

एतद्द्विदन्तो विदांसो ब्राह्मणा वेदवादिनः ।

न राज्ञः प्रतिगृह्णन्ति प्रेत्य श्रेयोऽभिकाङ्क्षिणः ॥

यमः,—

अराजन्यप्रसूतस्य राज्ञः स्वच्छन्दवर्तिनः ।

घोरः प्रतिग्रहस्तस्य मध्वास्त्रादो विषोपमः ॥

राजकिल्बिष-दग्धानां विप्राणामहतात्मनाम् ।

१ (क) समा वेश्या ।

२ (क) सौनिक ।

३ मूले कुशुलं ।

स्त्रिजानामिव बीजानां पुनर्जन्म न विद्यते ॥

तस्मात् प्रतिग्रहं राज्ञो वर्जयन्ति मनौषिणः ।

दैवताकैर्दिजाश्लेष्य पुनरप्याग्रयन्ति ते ॥

तथैव राजमहिषी-राजामात्यपुरोहिताः ।

पापेनाद्धेन संयुक्ताः सर्व्वे ते राजधर्मिणः ॥

अहतात्मनां निन्दितराजप्रतिग्रहाचरणेन पुनर्जन्मश्रेष्ठवताम् ।

दैवताकैरित्यादि देवस्त्र-श्राद्धाणस्त्राभ्यामपि वरमात्मा षोषणौथो

न तु राजप्रतिग्रहेणेति तात्पर्य्यार्थः ।

हारीतः,—

दृश्यशूना-सहस्राणि अज्ञा राजा करोति वै ।

तान्देव कुरुते रात्रौ घोरस्तस्य प्रतिग्रहः ॥ '

अद्धार्द्धेन्तु ततोऽमात्यः सेनानी-दण्डनाथकौ ।

तदद्धार्द्धमथाद्धार्द्धमाश्रितोपाश्रितेषु च ॥

अङ्गिराः,—

षण्मासान् थो दिजो भुङ्क्ते शूद्रासं ज्ञानदुर्व्वसः ।

जीवन् स तु भवेच्छूद्रो मृतः सा चाभिजायते ॥

एते दोषा भवन्त्यत्र शूद्रादेव प्रतिग्रहे ।

अनुग्रहप्रवृत्तस्य न दोषोऽङ्गिरसो मतम् ॥

अनुग्रहप्रवृत्तस्य अयिमखण्डस्यार्व्वार्दिः ।

तथा,—

संस्कारैः शूद्राति ह्यामं धान्यं तेन शूचि कृतम् ।

तस्मादात्मं यहीतव्यं मृत-सूतान्मरेष्वपि ॥

पक्वान्नवर्जं विप्रेभ्यो गौर्धान्यं चित्रियात्तथा ।

वैश्येभ्यः सर्वधान्यानि शूद्राङ्गाङ्गास्तथा पणाः ॥

संस्कारैः कन्यगादिभिः, पणस्ताम्रिकः कार्षिकः । एतच्चाप-
ङ्गतस्येति कल्पतरुः ।

यमः,—

अनिर्दृशाहे प्रेतस्य प्रतिगृह्णन्ति वै द्विजाः ।

समाः शतमहस्रन्तु नरकं पर्युपासते ॥

प्रेतस्यानिर्दृशाहे मृतकाग्रौचमध्ये ।

अपांक्त्यानुवृत्तौ—शूद्रयाजनानन्तरं मनुः,—

वेदविद्यापि विप्रोऽस्य लोभात् कृत्वा प्रतिग्रहम् ।

विनाशं व्रजति क्षिप्रमामपाचमिवाश्वसि ॥

हारौतः,— पतित-दुष्कृतेभ्यः प्रतिगृह्येत्तमस्वर्ग्यमयाजिकम् ।
न तेन पुण्यार्थानाप्नोति । अतिदेशवादाभ्यामर्थात् स्वयं ब्राह्मण-
मभिमज्ज्य तामसमन्यस्मै दौयमानं प्रतिषिध्य स्वयं प्रतिगृह्णन् तस्य
दुष्कृतमाप्नोति । आनृगंस्वार्थं प्रतिगृह्य तेभ्योऽहलोपयोगानां
स्तेन्यममत्कार्यार्थं निमज्जत्यात्मार्थं निवध्नाति । एतैः प्रतिग्रहोप-
शयैः प्रतिगृह्णन्स्त्रिरथाय कल्पते ।

दुष्कृतेभ्यः उपपातकिभ्यः ।

दृहस्यतिः,—

असतोऽपीदमादाय साधुभ्यः संप्रयच्छति ।

धनक्षामिनमात्मानं सन्तारयन्ति दुष्कृतात् ॥

१ कश्चित् प्रतिपद्यते ।

यमः.— यस्तु लब्धं पुनर्दद्यात् प्रतिगृह्य यतस्ततः ।
 'यः संगृह्णति राजानं का वा भवति दक्षिणा ॥
 'जानताऽजानता वापि यत्किञ्चिद्दुष्कृतं भवेत् ।
 सर्वन्तरति धर्मात्मा प्रतिगृह्य पुनर्ददत् ॥
 मक्ताः प्रतिगृहे ये च न तु दाने कथञ्चन ।
 तेषां वैवस्वतः प्राह नत्स्रं गमनं क्वचित् ॥

मक्ता आमन्नवन्तः ।

मनुः,—

गुरून् भृत्यानुञ्जिह्वीर्षमर्चिष्यन् देवतातिथीन् ।
 सर्वथा प्रतिगृह्णीयात् न तु द्रव्येत् स्वयं ततः ॥
 गुरुषु न व्यतीतेषु विना वा तैर्गृहे वसन् ।
 आत्मनो वृत्तिमन्विच्छन् गृह्णीयात् साधुतः सदा ॥
 एतेष्वपि च कार्येषु समर्थः सन् प्रतिगृहे ।
 नादद्यात् कुलटा-षण्ड-पतितेभ्यस्तथा द्विषः ॥

गुरवः पित्रादयः । उञ्जिह्वीर्षन् क्षुधाद्यवसन्नानुद्धर्तुमिच्छन् ।
 अर्चिष्यन् देवतातिथीनिति गुरुभृत्यप्रतिसन्धानमावश्यकं कार्य-
 मित्यर्थः । सर्वतः मद्भ्योऽसद्भ्यः । न द्रव्येत् स्वयं तत इति
 प्राणरक्षातिरिक्तं भोगादि तेन न कुर्यादित्यर्थः ।

गुरुषु न व्यतीतेषु विना वा तैर्गृहे वसन्निति तैर्विना वा गृहे
 वसन् जीवत्स्वपि गुर्वादिषु प्रकारान्तरेण संभवदृत्तिषु आत्म-
 वृत्त्यर्थं साधुतः साधुभ्यो धार्मिकेभ्य एव प्रतिगृह्णीयादित्यर्थः ।

गोतमः,—

एधोदक-मूल-फल-मध्वभयाभ्युद्यत-शय्यासनावसथ-यान-पयो-
दधि-धान्य-^१मर्षप-प्रियङ्गु मार्ग-शाकानि अप्रणोद्यानि सर्व्वेभ्यः ।
पितृदेवगृहभरणे चान्यवृत्तिष्वेकान्तरेण शूद्रात् ।

अभ्युद्यतं अभिसुखं दातुमानोतमेधोदकादन्यदपि । एधा-
दीनि दातुर्गृहादिवर्त्तीनि । अभ्युद्यतानि अयाचितान्यपि
अप्रणोद्यानि न प्रत्याख्येयानि । आवमथो गृहं, मार्गं मृगमांसम् ।
पितृदेवगृहभरणे चान्यदिति आद्वाद्यथमन्यदपि न प्रत्याख्येय-
मित्यर्थः ।

सुमन्तुः,—

ऋभोज्यज्ञानामपि पुष्प-फल-मूल-शाक-दण-काष्ठ-धान्यानि
क्षेत्रस्थान्यम्बु तडागे गोष्ठञ्च पय आददतामदोषः ।

क्षेत्रमचोत्पत्तिस्थानम् ।

आपस्तम्बः,—

मध्वन्नं मार्गं मांसं भूमिर्मूलफलानि रक्षा गव्यूतिर्निवेशनं
युग्मं वांसस्योपतः^१ प्रतिगृह्याणि एतान्यपि नामन्तेवास्युद्धृतानि ।

रक्षा चाणम् । गव्यूतिर्गोमार्गः । उपपत्तश्चास्त्रावर्त्ती, अन्तेवासी
शिष्यः । तेनोद्धृतानि प्रापितानि ।

हारीतः,—

आमं वा मृच्छीरन् कृताञ्जन्य वा चिरमस्य न सुभिचाः ।

१ अपरीति क्वचित् पाठः ।

२ (क) उपग्रहः ।

स्वयमप्यवृत्तौ सुवर्षं वा दत्त्वा पशुं वा भुञ्जीत । नात्यन्त-
मभ्यसेद्वृत्तिं प्राप्य विरमेत् ।

आमं ग्रीहितण्डुलादि कृतान्नस्येत्यन्तर्भावितस्तोकयोगे षष्ठौ ।
तेन कृतान्नस्य विरमस्य स्रवणादिरसशून्यस्य स्तोकं न्यावद्गत्य-
भरणोचितं तावदुद्यतोऽपि ग्राह्यमित्यर्थः । न सुभिक्षाः स्युर्यदि
सुखेनान्नदातारो लोका न स्युस्तेन दमिञ् इत्यर्थः ।

आदित्यपुराणे,—

अपि पापकृतां राज्ञां प्रतिगृह्णन्ति माधवः ।
पृथिवीं नान्यदिच्छन्ति पावनं ह्येतदत्तमम् ॥

मनुः,—

एधोदकं मूलफलं अन्नमभ्युद्यतस्य यत् ।
सर्वतः प्रतिगृह्णीयान्मध्वथाभयदक्षिणाम् ॥
शय्यां कुशं गृहान् गन्धानपः पुष्पस्रणीन्दधि ।
धान्यान् मत्स्यान् पयो मांसं ग्राहकैव न निर्नुदेत् ॥

अभयमन्न दृष्टान्तार्थमुक्तं तस्य मुख्यदानामन्भवात् । मणयो
रत्नानि । पयो दग्धम् । न निर्नुदेत् न त्यजेत् ।

अङ्गिरो-बोधायनौ,—

खलचेत्रगतं धान्यं वापौकूपगतं जलम् ।
अभोज्यादपि तद्ग्राह्यं यच्च गोष्ठगतं पयः ॥
विच्छिन्नेषु च पक्षेषु हविराश्रयणेषु च ।

दृष्टिं न विकृतां कुर्यात् सुकृतञ्च न लोपयेत् ।
 पक्वान्नवज्ज्वं विप्रेभ्यो हविर्वा चत्रियादपि ।
 वैश्यान्तु मर्व्वधान्यानि शूद्राद्वाह्यं न किञ्चन ॥
 राञ्च चैत्रगतं धान्यं खले वाऽथ गृहादह्निः ।
 मर्व्वकालं ग्रहीतव्यं शूद्रेभ्योऽप्यङ्गिरोमतम् ॥
 प्रतिवर्णमिदं दृष्टं प्रतिग्राह्यं द्विजोत्तमैः ।
 तथापि च पयः पेयं द्विजेभ्योऽप्यङ्गिरोमतम् ॥

विष्कम्भेषु पक्षेषु पक्वादिकरणकालेषु । आश्रयणादिषु दशै-
 पौर्णमासस्यत्ति-र्यावता भवति तावदर्थमभोज्यान्नादपि यथोक्त
 धान्यादि प्रतिग्राह्यमित्यर्थः । पयो जलमिह ।

तथा राशीकृतं धान्यं खल्लेचनेऽथवा भवेत् ।
 मर्व्वकालं ग्रहीतव्यं शूद्रेभ्योऽप्यङ्गिरोमतम् ॥
 सुपात्रे यत्तु विन्यस्तं सुखं तच्छुचि नित्यशः ।
 पात्रान्तरगतं ग्राह्यं शूद्रात् खगृहमागतम् ॥
 शूद्रवेश्मनि विप्रेण चौरं वा यदि वा दधि ।
 निवृत्तेन न भोक्तव्यं शूद्रात् तदपि स्मृतम् ॥
 आमं मांसं मधु घृतं धानाः चौरमथौषधम् ।
 गुड़-तक्र-रमाः गान्धा निवृत्तेनापि शूद्रतः ॥
 शाकञ्च मत्स्य मूलानि कटुकाः शक्रवस्तिलाः ।
 दक्षुः फलानि पिण्याकं प्रतिग्राह्याणि मर्व्वतः ॥

मर्व्वकालं सूतकादावपि । मर्व्वतः मर्व्ववर्णैभ्यः । कटुका-
 स्तण्डुलानां कणाः ।

याज्ञवल्क्यः,—

कुशाः शाकं पयो मत्स्या गन्धः पुष्पं दधि जितिः ।

मांसं शय्यामनं धानाः प्रत्याख्येयं न वारि च ॥

अयाचिताहृतं ग्राह्यमपि दृष्कृतकर्म्मणः ।

अन्यत्र कुलटा-षण्ड-पतितेभ्यस्तथा द्विषः ॥

जावालः,—

अभ्युद्यतं गृहे भैक्ष्यं ग्राह्यं तत् सर्वतः स्वयम् ।

आत्मनैव शुभायातं नियुञ्ज्याद्भूतके परम् ॥

अभ्युद्यतं दातुमुपक्रान्तम् । शुभायातमनिषिद्धक्रमायातं आत्म-

नैवोपयोक्तव्यं नियुञ्ज्याद्भूतके परमशुभायातमित्यर्थः ।

मनुः,—

आहृतामुद्धृतां भिक्षां पुरस्तादप्रवेशिताम् ।

मेने प्रजापतिर्ग्राह्यामपि दृष्कृतकर्म्मणः ॥

नाश्रन्ति पितरस्तस्य दशवर्षाणि पञ्च च ।

न च हव्यं वहत्यग््निर्यन्तामभ्यवमन्यते ॥

चिकित्मक-कृतघ्नानां शन्यहर्त्तुस्तु वाङ्मुधेः ।

षण्डस्य कुलटायाश्च उद्यतामपि वर्जयेत् ॥

आहृता ग्राहकममीपमानौता । भिक्षाऽत्र याममात्रम् ।

यामप्रमाणा, भिक्षा स्यादिति सूतेः । अप्रवेशिता माचात्

परस्परथा वा न याचिता । चिकित्मको वैद्यः । शन्यहर्त्ता

शिरावैद्यः ।

यमः,—

चिकित्सकस्य मृगयोर्व्यशायाः कितवस्य च ।
षण्ड-सूतिकयोश्चैव उद्यतामपि वर्जयेत् ॥

वशिष्टः,—

अद्धानस्य भोक्तव्यं चौरस्यापि विशेषतः ।
नत्वेवं षण्डयाज्यस्य यस्योपनयते बहून् ॥
चिकित्सकस्य मृगयोः शस्यहर्त्तुस्य पाणिनः ।
षण्डस्य कुलटायास्य उद्यताऽपि न गृह्यते ॥

पाणिनो वागुरिकस्य ।

तथा—शस्त्रं विषं सुरा चाप्रतिपाद्याणि ब्राह्मणस्य ।

शङ्खलिखितौ,—

न मद्यं प्रतिगृह्णीयात् ।

आदित्यपुराणे,—

किं करिष्यति विप्रोऽसौ गृह्णन्भयतोमुखीम् ।
सहस्रं वारुणाः पाशाः क्षुरधाराग्निसन्निभाः ॥
पूर्णं वर्षसहस्रे च पाश एकः प्रमुच्यते ।
एतांभवस्थामाप्नोति गृह्णन्भयतोमुखीम् ॥

असत्प्रतिपद्यस्यान्येऽस्माभिर्दानरत्नाकरे देयादेयतरङ्गे प्रद-
र्शिताः ।

याज्ञवल्क्यः,—

विद्या-तपोभ्यां ह्येनेन न च याज्ञः प्रतिपद्यः ।
गृह्णन् प्रदातारमधो जयत्यात्मानमेव च ॥

मनुः,—

न द्रव्यानामविज्ञाय विधिं धर्म्यं(र्म्ये) प्रतिगृहे ।

प्राज्ञः प्रतिगृहं दद्याद्वसौदक्षपि क्षुधा ॥

विधिर्मान्प्रयोगाद्यात्मिका इतिकर्त्तव्यता ।

तथा,—

हिरण्यं भूमिमश्वं गामन्नं वासन्तिलान् गृहम् ।

अविद्वान् प्रतिगृह्णानो भस्मीभवति दारुवत् ॥

हिरण्यमायुरक्षश्च भूर्गौर्वाप्युष^१तस्तनुम् ।

अश्वश्चक्षुस्त्वचं वामो घृतन्तेजस्तिष्ठाः प्रजाः ॥

अतपास्त्वनधीयानः प्रतिगृहर्चिर्नरः^२ ।

अभ्यस्यश्मप्रवेनेव सह तेनैव मज्जति ॥

तस्मादविद्वान् विभियाश्मन्नात्तस्मात् प्रतिगृहात् ।

स्वल्पकेनापि गृह्णन् हि पङ्के गौरिव मौदति ॥

प्रतिगृहसमर्थोऽपि प्रसङ्गन्तत्र वर्जयेत् ।

प्रतिगृहेण ह्यस्याशु ब्राह्मं तेजः प्रशाम्यति ॥

हिरण्यास्ते आयुर्दुषतो दहतः, भू-गावौ तनुमुषतो, यस्मान्तस्मा-
दपि सुविशुद्धादपि । प्रसङ्गोऽत्यासङ्गः ।

याज्ञवल्क्यः,—

प्रतिगृहसमर्थोऽपि नादत्ते यः प्रतिगृहम् ।

ये लोका दानशीलानां स तानाप्रीति पुष्कलान् ॥

१ मूलपुस्तके वाप्योषतः ।

२ (ख) दिजः ।

यमः,—

सर्वदेवाभिगमनात् सर्वयज्ञनिषेवणात् ।
 गवां कोटिप्रदानाच्च श्रेयस्तस्य विनिग्रहः ॥
 यस्य याचनको नित्यं न स स्वर्गस्य भाजनम् ।
 उद्वेजयति भूतानि यथा चौरस्तथैव सः ॥

व्यासः,—

प्रतिग्रहरुचिर्न स्यात् याचार्थन्तु समाहरेत् ।
 स्थित्यर्थादधिकं गृह्यन् ब्राह्मणो यात्यधोगतिम् ॥

महाभारते,—

धर्मार्थं यस्य वित्तेहा तस्यानीहा गरीयसी ।
 प्रचालनाद्धि पङ्कस्य दूरादस्यर्शनं वरम् ॥
 धर्मार्थं आवश्यककर्मातिरिक्त-कर्मार्थमित्यर्थः ।
 प्रयागतौर्थे प्रतिग्रहे तीर्थस्य निष्फलतामुक्त्वा—

मत्स्यपुराणे,—

तस्मात्तीर्थं न गृह्णीयात् पुण्येष्वायतनेषु च ।
 निमित्तेषु च सर्वेषु अप्रमत्तो भवेद्भिजः ॥

॥ इति गृहस्यरत्नाकरे प्रतिग्रह-तरङ्गः ॥

अथ अचिय-वैश्य-कर्म्म-धर्म्मवृत्तयः ।

तत्र मनुः,—

• त्रयो धर्म्मा निवर्त्तन्ते ब्राह्मणाः अचियं प्रति ।

अध्यापनं याजनञ्च तृतीयस्य प्रतिग्रहः ॥

वैश्यं प्रति तथैवैते निवर्त्तरन्निति स्थितिः ।

न तौ प्रति हि तान् धर्म्मान् मनुराह प्रजापतिः ॥

शस्त्रास्त्रभृत्त्वं अचियस्य वर्णकृ-पशु-हृषिर्विशः ।

आजीवनार्थं धर्म्मस्तु दानमध्ययनं यजिः ॥

वेदाभ्यासो ब्राह्मणस्य रक्षणं अचियस्य च ।

वात्ताः कर्म्मैव वैश्यस्य विशिष्टानि स्वकर्म्मसु ॥

ब्राह्मणस्थेमे ब्राह्मणाः । वात्ता हृषि-पशुपात्युवाणिश्याः ।

विशिष्टान्युत्कृष्टानि ।

पराशरः,—अचियेण प्रजाः पात्याः शस्त्रपाणिः प्रचण्डवान् ।

निर्जित्य परसैन्यानि चित्तिं धर्म्मण पासयेत् ॥

लौहकर्म्म तथा रत्न-पशुनां परिपालनम् ।

वाणिव्य-हृषिधर्म्मानं वैश्यवृत्तिरुदाहता ॥

प्रचण्डवान् पुरुषमहायवान् ।

दानमध्ययनं यजिरित्यनुवृत्तौ शङ्ख-सिन्धितौ ।

पूर्वधर्म्म एव अचियः, शस्त्रार्जन-अतचाण-व्यवहार-दण्डरक्ष-

णानुशासनमिति वृत्तिः ।

• पूर्वधर्म्म एव वैश्यः, हृषिः पशुपात्यं वाणिव्यं योनिपोषणं

वृत्तिप्रयोग इति वृत्तिः ।

पूर्वधर्मोऽध्ययन-यज्ञदानादिः, शस्त्रेणार्जनं शस्त्रार्जनं, चत-
त्राणं चतादभिभवाद्रक्षणम् । व्यवहारो वादिनोः शङ्काप
करणम् । अनुग्रामनं वर्णानां निजधर्मेण व्यवस्थापनम् । योनिपोषण
वृक्षार्थं वडवादिपोषणम् । पाशुपाल्यं वेतनेन पशुरक्षणम् ।

हारीतः,— धनुर्वेदव्रतस्नातः चत्रियोऽध्ययन-यजन-दान
धर्मशिष्टपरिपालनाशिष्टनिग्रहगतोऽभिजितषड्भागवृत्तिव्रतैकदेशी ।
वैश्योऽध्ययन-यजनदानधर्मैकषि-पशुपाल्य-वणिकवृत्तिः ।

धनुःस्नातः अधिगतधनुर्वेदविद्यः । एवं वेदव्रतयोरपि ।
अभिजितानां शत्रूणां भूम्यादीनां षड्भागग्रहणम् ।

देवसः,—

चत्रधर्मोऽध्ययनेषु दानैर्देवपितृपूजनम् । ब्राह्मणशुश्रूषणं वैश्य-
शूद्रपरिपालनम् । वणिकशुल्कोपजीवनं वर्णाश्रमव्यवहारसंस्थापनं
पापनिग्रहो गुणवत्परिग्रहो व्यवहारार्जनं धर्मचरितानुपालनं हस्य-
श्वरथप्रवरणशिचाऽभ्यासः । शस्त्रोपायाश्रयत्वं कोषदण्डावेक्षणम् ।
परचक्रापणाटव्रीतस्करदह्यमानाप्त कुलीनाध्यक्षप्रतिषेधलब्ध शूर-
निजैश्वरदण्डप्रणयनं धर्मविशुद्धौ चाधैर्यमुत्साहः । गौर्यं शक्रत्वं
अयाचनमिति ।

वैश्यधर्मोऽध्ययनयजनप्रदानैर्धर्मानुष्ठानं ब्राह्मणचत्रियशुश्रू-
षणम् । पापवर्जनं कलत्रपोषणं कर्षणं पशुपालनं भारोद्धहन-
पण्यव्यवहार-नर्त्तन-गायन-तान्त्रावतरण-रङ्गोपजीवनञ्चेति ।

॥ इति गृहस्यरत्नाकरे चत्रियवैश्यकर्म-धर्मतरङ्गः ॥

अथ द्रव्याणां धर्म्याधर्म्यस्वत्त्वानि ।

तत्र मनुः,—

• सप्त वित्तागमा धर्म्या दायो लाभः क्रयो जयः ।

प्रयोगः कर्मयोगश्च सत्प्रतिग्रह एव ॥

वित्तागमो धनोपायः, दायः कुलक्रमागतं धनम् । लाभो निध्यादिलाभः । जयोऽत्र शत्रोरभिभवः । प्रयोगः कुश्रीदम् । कर्मयोगः कृषिवाणिज्यादिः ।

गोतमः,— स्वामी रिक्त्य-क्रय-संविभाग-परिग्रहाधिगमेषु । ब्राह्मणस्याधिकं लभ्यं चत्रियस्य विजित निर्विष्टं वैश्य-शूद्रयोः ।

स्वामी भवतीति शेषः । संविभागो भर्त्तृदाय इति भर्त्तृयज्ञः । परिग्रहः अनन्यपूर्वारण्यमहिष्यादिपरिग्रहः । अधिगम आकराधिक्यः । एतानि सर्ववर्णतुल्यानि । ब्राह्मणस्याधिकमसाधारणं प्रतिग्रहादि । विजितं संग्रामे अधिकं चत्रियस्य । निर्विष्टमिह कर्मचरणेनोपात्तम् ।

नारदः,—

धनमूलाः क्रियाः सर्वाः यत्नस्तस्यार्जने मतः ।

रक्षणं वर्द्धनं भोग इति तस्य विधिः क्रमत् ॥

तत् पुनस्त्रिविधं ज्ञेयं शुद्धं शत्रुत्वमेव च ।

कृष्णश्च तस्य त्रिज्ञेयो विभागः सप्तधा पुनः ॥

श्रुत-शौर्य-तपः-कन्या-शिष्य-याज्यान्वयागतम् ।

धनं सप्तविधं शुद्धमुदयस्तस्य तद्विधः ॥

१ कृषित् तत्साधने ।

२ (क), उद्योगः ।

श्रुतागतमध्ययनादिलभ्यम् । श्रौर्यगतं जयेन लभ्यम् ।
 तपसागतं जपहोमं देवार्चनादिलभ्यम् । कन्यागतं कन्यया मह
 श्वशुरादितो लभ्यम् । शिष्यागतं शिष्यालभ्यं गुरुदक्षिणादि ।
 याज्यागतं ऋत्विक्कर्मणा लभ्यम् । अन्वयागतं दायलभ्यम् ।
 उदयः फलं । तद्विधः शुद्धः ।

तथा,—

कुमोद-कृषि-वाणिज्य-शुल्काग्निपानुवृत्तिभिः ।

कृतोपकारादाप्तञ्च श्रवणं समुदाहृतम् ॥

अनुवृत्तिः सेवा ।

तथा,—

पार्श्विकघृतचौर्यार्त्तिं प्रतिरूपकसाहसैः ।

व्याज्येनोपार्जितं यच्च तत् कृष्णं समुदाहृतम् ॥

पार्श्विकं उत्कोचादिलभ्यं, आर्त्तिः परपीडा । प्रतिरूपकं
 द्रव्याभासः, साहसः चौर्यम् । व्याजः वह्निचयाचादिव्याप्तोपद्रव्य-
 मिश्रीकरणम् ।

तथा,— तेन क्रयो विक्रयस्य दानं ग्रहणमेव च ।

विविधास्य प्रवर्त्तन्ते क्रियाः संभोग एव च ॥

तेन चिविधेन शुक्लादिना ।

तथा,—

अथाविधेन द्रव्येण यत् किञ्चित् कुरुते नरः ।

तथाविधमवाप्नोति स फलं प्रेत्य चेह च ॥

तत् पुनर्दादुग्रविधं प्रतिवर्णाश्रयात् कृतम् ।

साधारणं स्यान्नविधं श्रेष्ठं नवविधं स्मृतम् ॥

श्रेष्ठमसाधारणक्रमागतं प्रीतिदायप्राप्तञ्च महं भार्य्यागतम् ।

• अविशेषेण वर्णानां सर्वथा त्रिविधं धनम् ।

वैशेषिकं धनं विद्याद्वाङ्मणस्य त्रिलक्षणम्^१ ॥

प्रतिगृहेण यत्कथं यान्यतः शिष्यतस्तथा ।

त्रिविधं चत्रियस्यापि प्राङ्गवैशेषिकं धनम् ॥

युद्धोपलब्धं काराञ्च दण्डाञ्च व्यवहारतः ।

करेण लब्धः कारः कारशब्दः करपरः । व्यवहारतो

न्यायात् तेनाहो दण्ड इत्यर्थः ।

तथा,—

वैशेषिकं धनं ज्ञेयं वैश्यास्यापि त्रिलक्षणम् ।

क्षत्रिगोरक्षवाणिज्यैः शूद्रस्यैषामनुग्रहात्^२ ॥

अनुग्रहात् शुश्रूषाहेतुकात् । एतच्च नवविधत्वं द्विजाति-
रूप-वर्णचयविषयम् । शूद्रे तु शुश्रूषाजनितानुग्रहादेव लब्धमसा-
धारणम् ।

तथा,—

सर्वेषामेव वर्णानामेष धर्म्यो धनागमः ।

विपर्य्ययाद्धर्म्यः स्यान्न चेदापद्गुरौयसी ॥

वृहस्पतिः,—

वृत्त्युपात्तेन लब्धाऽर्थं कुर्यात् पासनवर्द्धनम् ।

भोगञ्च वन्धुभिः साद्धं दीनानाथार्थिभिसाथा ॥

१ मूले शुभं त्रिधा ।

• २ (ग) शूद्रस्यापि त्वनुग्रहात् ।

वृत्त्युपात्तेन विहितवृत्त्युपात्तेन ।

विष्णुपुराणे,—

पाकसंस्था हविःसंस्थाः सोमसंस्थाश्च संस्थिताः ।

धने यतो मनुष्याणां यतेतातो धनार्जने ॥

महाभारते,—

धनेन तु विहीनस्य पुरुषस्याल्पमेधसः ।

उच्छिद्यन्ते क्रियाः सर्वाः शीघ्रे कुमरितो यथा ॥

दर्भिचादेव दर्भिचं क्लेशात् क्लेशं भयाद्भयम् ।

मृतेभ्यः प्रमृता यान्ति दरिद्राः पापकारिणः ॥

उत्सवादत्सवं यान्ति स्वर्गात् स्वर्गं सुखात् सुखम् ।

अद्भधानाश्च दान्ताश्च धनाढ्याः शुभकारिणः ॥

अहिरण्यमदामौकमल्पान्नात्कामगोरमम् ।

गृहं कृपणवृत्तौनां नरकस्थापरो विधिः ॥

धर्मणार्थः समाहार्यो धर्मलब्धं त्रिधा धनम् ।

कर्त्तव्यं धर्मपरमं मानवेन प्रयत्नतः ॥

एकेनांशेन धर्मस्तु कर्त्तव्यो भृतिमिच्छता ।

एकेनांशेन कामश्चाप्येकमंशं विवर्द्धयेत् ॥

मार्कण्डेयपुराणे,—

पादेन तस्य प्रावृत्त्यं कुर्यात् सस्ययमात्मवान् ।

अर्द्धेन चात्मभरणं नित्यं नैमित्तिकन्तथा ॥

पादश्चार्द्धार्द्धमर्थस्य मूलभूतं विवर्द्धयेत् ।

एवञ्चाचरन्तः पुत्र अर्थः साफल्यमृच्छति ॥

भविष्यपुराणे,—

वित्तसाधं न यः कुर्याद्दर्शमाद्योपि हि दिजः ।

न तत् फलमवाप्नोति प्रलोभाक्रान्तमानसः ॥

तस्मात्त्रिभागं वित्तस्य जीवनाय प्रकल्पयेत् ।

भागद्वयञ्च धर्मार्थमनित्यं जीवनं यतः ॥

॥ इति गृहस्यरत्नाकरे स्वत्वास्तत्त्वतरङ्गः ॥

अथ शूद्र-धर्म-कर्मवृत्तयः ।

तत्र मनुः,—

त्रिप्राणां वेदविदुषां गृहस्थानां यशस्विनाम् ।

शुश्रूषैव तु शूद्रस्य धर्मा निःश्रेयसः परः ॥

शुचिरुत्कृष्टवर्णेषु मृदुवागनहङ्कृतः ।

ब्राह्मणापाश्रयो नित्यमुत्कृष्टिर्जातितोऽश्रुते ॥

उत्कृष्टवर्णेषु चत्रियवैश्यात्मकेषु ब्राह्मणापाश्रयः वृत्त्यर्थं
चत्रियादिशुश्रूषापरोऽपि ब्राह्मणे निवेदितात्मा जातितः उत्कृष्टि-
र्जातित उत्कृष्टः । उत्कृष्टमिति कश्चित् पाठः । उत्कृष्ट-
मुत्कृष्टम् ।

बृहस्पतिः,—

शौचं ब्राह्मणशुश्रूषा मन्थमक्रोध एव च ।

शूद्रकर्म तथा मन्त्रो नमस्कारोऽत्र देशितः ॥

शारीतः,—

न शूद्राय वृत्तिं प्राङ्गः त्रिवर्णशूद्रशूषा वाऽस्य वृत्तिः । दानधर्म
इत्येके ।

विशिष्टः,— एतेषां परिचर्या शूद्रस्य । अनियता वृत्तिः ।
अनियतकेशवेशाः । मर्ब्वेषां वा मुक्तशिखावर्जम् ।

एतेषां त्रैवर्णिकानां अनियता एतावद्दातव्यमिति नियम-
शून्या । अनियतकेशवेशाः । अनियताः केशाः वेशाः शूद्रस्ये-
त्यन्वयः । मर्ब्वेषां ब्राह्मणादीनां मुक्तशिखावर्जं मुक्तशिखत्वं
कैरपि न कार्यमित्यर्थः ।

मनुः,—

शूद्रस्तु वृत्तिमाकाङ्क्षन् चवमाराधयेद्यदि ।
धनिनं वाऽप्यपाराध्य वैश्यं शूद्रो जिजीविषेत् ॥
स्वर्गार्थमुभयाद्यं वा विप्रमाराधयेत्तु मः ।
यातब्राह्मणशब्दो हि म ह्यस्य कृतकृत्यता ॥

तथा,—

विप्रसेवैव शूद्रस्य विशिष्टं कर्म कीर्त्तते ।
यत्ततोऽन्यद्भिः कुरुते तद्भवत्यस्य शक्तिः ॥
कल्प्यते तस्य तैर्वृत्तिः स्वकुटुम्बाद्यथार्हतः ।
शक्तिश्चाप्येस्य दास्यश्च भृत्यानाञ्च परियहम् ॥
उच्छिष्टमन्नं दातव्यं जीर्णानि वसनानि च ।
पुलाकाश्चैव धान्यानां जीर्णाश्चैव परिष्कृदाः ॥

१. (ग) पुस्तके ब्राह्मणानेव वाधयेत् ।

यांतब्राह्मणशब्दस्य यातः प्राप्तो ब्राह्मणशब्दो ब्राह्मणशब्द-
कोऽयमित्याकारः शब्दो येन स तथा । ब्राह्मणसेवनादन्य-
द्वतोपवासादि । तैर्द्विजातिभिः । खकुटुम्वात् कुटुम्बार्थधनात् ।
शक्तिः सामर्थ्यात् । दाक्ष्यं कार्येषु पाटवम् । भृत्यानाञ्च परिग्रहं
पुत्रदारादि, उच्छिष्टं मुक्तशेषम् । एतच्चोच्छिष्टाशनं अकृतदार-
परिग्रहस्य । इतरस्य पाकयज्ञाधिकारात् । पुलाका इहासार-
धान्यानि । परिच्छेदाः कत्रोपानद्वादयः ।

गोतमः,— शूद्रश्चतुर्थो वर्णं एकजातिः । तस्यापि मत्स्य-
मत्स्यमक्रोधः शौचाचमनार्थं पाणिपादप्रचालनमेवैके । आङ्ककर्म
भृत्यभरणमुदारवृत्तिः । परिचर्या चोत्तरेषां तेभ्यो वृत्तिं
लिपेत् । जौर्णान्युपानच्छत्रवामकूर्चादीनि । उच्छिष्टाशनं
शिल्पवृत्तिश्च पञ्चार्य्यमाश्रयेत् ॥

कर्त्तव्यत्वेन क्षीणोऽपि तेन चोत्तरतस्तदर्थोऽस्य निश्चयः स्यात्
अनुज्ञातोऽस्य नमस्कारो मन्त्रः पाकयज्ञैः स्वयं याचेतेत्येके ।

एकजातिरेकजन्मा उपनयनात्मकद्वितीयजन्मविरहात् । आच-
मनार्थं आचमनेतिकर्त्तव्यतायां पाणिपादप्रचालनमेवेत्येवकारबलेन
मुखादिस्पर्शननिवृत्तिः । एके इतिवचनाद्गोतममते 'मुखादिस्पर्शः
सदार्थ्यपरिगृहीतशूद्रविषयः ।

तदाह बौधायनः ।

शूद्राणामार्याधिष्ठानात् मामि मामि वापनमार्धवदाचमन-
कल्प आचमनेतिकर्त्तव्यता । उपवौतवस्त्रविन्यासादि । आर्य्य-
परतन्त्राणां शिल्पजौवितां आर्य्यवदित्यादि ।

यथा द्विजानामास्यस्यर्गसहितआचमनविधिरेवं शूद्राणान्त-
दाश्रितानामित्यर्थः ।

तेनाचमनार्थं आचमनकार्यं शूद्रस्य जलाद्याहरणमन्तरेणैव
पाणिपादप्रचालनेनैवाचमनकार्यसिद्धिरिति कल्पतरुकारादीनां
व्यवस्था न युक्ता आचारविरोधात् वचनविरोधाच्च ।

उत्तरेषामुत्कृष्टाणां ब्राह्मणादीनां कूर्चकृष्णमयमासनं तेनार्षेण
चीणो वृत्तिहीनः । तेन शूद्र उत्तर 'शार्षः चीण इत्यनुषज्यते ।
तदर्थास्यार्थप्रयोजकः । अस्य शूद्रस्य निचयो धनसञ्चयः, स्वयं
स्वयमेव न पत्नीपुत्रदारेण । एके स्वयमित्युक्तेर्गोतममते
ब्राह्मणद्वारा पाकयज्ञान् कारयेत् । प्रतिष्ठाहोमादौ तथा-
दर्शनात् । एष विकल्पो व्यवस्थितः— अग्रक्तावन्यद्वारा शक्तौ तु
स्वयमेव । अथवा असच्छूद्रविषयतया व्यवस्थितविषयः ।

मनुः,—

शूद्राणां मामिकं कार्यं वपनं न्यायवर्तिनाम् ।

वैश्वतच्छौचकल्पस्तु द्विजोच्छिष्टञ्च भोजनम् ॥

न्यायवर्तिनामतिशयित-द्विजगुरुशुश्रूषापराणाम् । शौचकल्पः
सूतकापगमाद्याचारकल्पः ।

याज्ञवल्क्यः,—

शूद्रस्य द्विजशुश्रूषा तथाऽजीवन् वणिग् भवेत् ।

शिल्पेर्वा विविधैर्जीवेत् द्विजातिहितमाचरन् ॥

भार्याहृदिः शुचिर्मृत्यभर्त्ता आङ्गक्रियारतः ।

नमस्कारेण मन्त्रेण पञ्चयज्ञाञ्च हापयेत् ॥

भार्याहृदिः स्वभार्याहृदिः । आङ्गक्रिया आङ्गकरणम् ।
नमस्कारेण मन्त्रेण नम इत्यनेनैव पूज्यवाचकचतुर्थ्यन्तपद-
महितेन ।

मनुः,—

अशक्नुवंस्तु शुश्रूषां कर्तुं शूद्रो द्विजन्मनाम् ।
पुत्रदारात्ययं प्राप्तो जीवेत् कारुककर्माभिः ॥
यैः कर्माभिः प्रचरितैः शुश्रूष्यन्ते द्विजातयः ।
तानि कारुककर्माणि शिल्पानि विविधानि च ॥

अत्ययोऽत्यन्तपीडा ।

पराशरः,—

लवणं मधु तक्रं वा दधि मद्यं घृतं पयः ।
न द्रुयेत् शूद्रजातीनां कश्चित् सर्वेषु विकर...

कालिकापुराणे,—

विक्रयं सर्वपण्यानां कुर्वन् शूद्रो न दोषभाक् ।
मधु-चर्म-सुरा-लाक्षाशुक्रा मांसञ्च पञ्चमम् ॥

अथञ्च सर्वनिषेधः शूद्रस्यानापदि, नात्यन्तापदि बोद्धव्य इति
कथ्यतः ।

मद्ये विधिनिषेधयोर्दंशनात्तादृशविषयपरमेवेदमुचितमिति
तु प्रमाणविद्ः ।

देवसः,—

लाक्षामाञ्चिष्टमांसानि मधुकोहविषाणि च ।

आज्जीवन् वृषलोऽप्यार्यैः कर्माणा तेन वर्जितम् ॥
 अथञ्च विधिनिषेधः मच्छूद्रस्य । पूर्वं खवणं मधुमद्य-
 मित्यनुज्ञानममच्छूद्रविषयमिति पारिजातः । इदमपि मधुमात्र
 एवेति प्रमाणविदः ।

शूद्रं प्रकृत्य विष्णुपुराणे,—

भक्ष्याभक्ष्येषु नास्यास्ति पेयापेयेषु वै पुनः ।

नियमो मुनिगार्हूल तेनासौ साध्वितौरितम् ॥

एतच्चावश्यं सङ्कोचनीयं काकादिभक्षणस्य शूद्रेऽपि शिष्टा-
 धारात् प्राथम्येत्तोपदेशान्निषेधाच्च ।

व्यासः,—

न चेह शूद्रः पततीति निश्चयो ।

न चैव संस्कारमयार्हतीति ॥

अतिप्रयुक्तं न च धर्म्ममश्रुते ।

न चैव धर्म्मात् प्रतिषेधनं श्रुतौ ॥

न चैव शूद्रः पततीति मांसादिविक्रयेणापि । संस्कारमिहोप-
 नयनं अतिप्रयुक्तं अतिबोध्यमग्निहोत्रादि । धर्म्मात् अतिकथितात् ।

मनुः,—

न शूद्रे पातकं किञ्चिन्न च संस्कारमर्हति ।

नास्याधिकारो धर्म्माऽस्ति न धर्म्मात् प्रतिषेधनम् ॥

धर्म्मापवन्तु धर्म्माज्ञाः सतां धर्म्ममनुष्ठिताः ।

मन्त्रवर्जं न द्रव्यन्ति प्रशंसां प्राप्नुवन्ति च ॥०

यथा यथा हि यदृत्तमातिष्ठत्यनसूयकः ।

तथा-तथैवसासुञ्च लीकमाप्नोत्यनिन्दितः ॥

शक्तेनापि हि शूद्रेण न कार्यो धनसञ्चयः ।

शूद्रो हि धनमासाद्य ब्राह्मणानेव वाधते ॥

धर्मो श्रौते धर्मात् श्रौतात् । मन्त्रवर्जं वैदिकमन्त्रवर्जम् ।

मनुः,—

अनार्यमार्यकर्माणमार्यं वाऽनार्यकर्माणम् ।

संप्रधार्याब्रवौद्धाता न समौ नासमाविति ॥

अत्र समत्वविरह आर्यस्य उत्कृष्टजातीयत्वात् । असमत्व-
विरह आर्यस्यापि नीचकर्माकारित्वात् ॥ तेन तस्योत्तरेण
शूद्रादिकं न कार्यमित्यर्थः ।

शूद्राधिकारे नरसिंहपुराणे,—

अथाचितः प्रदाता स्यात् कृषिवृत्तिं समाश्रयेत् ।

पुराणं शृणुयान्नित्यं नरसिंहस्य पूजनम् ॥

कुर्यादिति शेषः ।

महाभारते,—

दूराच्छूद्रेणोपचर्यो ब्राह्मणोऽग्निरिव ज्वलन् ।

संस्पृश्य परिचर्यस्तु वैश्येन क्षत्रियेण च ॥

पैठीनसिः,—

ब्राह्मं प्राजापत्यं वा स्थानं ब्राह्मणस्य । ऐन्द्रं राजन्यस्य ।

मासुतं वैश्यस्य । गान्धर्व्यं शूद्रस्य ।

खे खे कर्माभिरताः खं खं स्थानं ब्रजन्ति ते ।

॥ इति गृहस्यरत्नाकरे शूद्रधर्मकर्मवृत्तिरत्नः ॥

अथ स्नातकव्रतानि ।

तत्र मनुः,—

ततोऽन्यतमया वृत्त्या जीवंस्तु स्नातको द्विजः ।

स्वर्गायुष्ययज्ञस्यानि व्रतानीमानि धारयेत् ॥

वेदोदितं स्वकं कर्म नित्यं कुर्यादतन्द्रितः ।

तद्धि कुर्वन् यथाशक्ति प्राप्नोति परमां गतिम् ॥

स्वकमाश्रमविहितं, नित्यं यावञ्जीवम् । अतन्द्रितः अनालस्यः ।

यथाशक्ति-श्रमम्भवे किञ्चिदङ्गहीनमपि । एतच्च नित्यविषयम् ।

व्यासः,—

वर्णाश्रमाश्रितो धर्मा वेदकर्माश्रितो मतः ।

विद्वान् हि वैदिकं कर्म कुर्वाणोऽभीष्टमश्रुते ॥

प्रमाणं वैदिकं कर्म गुणनिष्ठं तथेतरत् ।

गुणभूतोऽतिप्रमाणं वाधयन् यात्यधोगतिम् ॥

वेदकर्माश्रितो वैदिककर्माणि गुणभूतः । इतरत् स्मार्त्तादि

गुणनिष्ठम् स्रष्ट्याचारनिष्ठम् । अतिप्रमाणं वेदम् ।

मनुः,—

वेदाभ्यासोऽन्वहं शक्त्या महायज्ञक्रियाः क्षमाः ।

नाशयन्त्याशु पापानि महापातकजान्यपि ॥

वेदाभ्यासोऽत्र ब्रह्मयज्ञादिः ।

विष्णुः,—

अतिस्वत्युदितः सम्यक् साधुभिर्यस्य सेवितः ।

१ (ग) पुराणं ।

२ (ग) पुस्तके गुणभूतं ।

तमाचारं निषेवेत धर्मकामो जितेन्द्रियः ॥

मत्कर्मोपदेशे दक्षः,—

मन्थ्या स्नानं जपो होमः स्वाध्याया दवतास्रगम् ।

त्रैश्वदेवेक्षणातिथ्यमुद्धृतञ्चाथ शक्तिः ॥

आतिथ्यामन्भवे स्लोकमप्यन्नमुद्धरणीयम् ।

मन्वर्त्तः,—

कुर्याद्गृह्याणि कर्माणि स्वभार्यापोषणं परम् ॥

ऋतुकालाभिगामौ स्यात् प्राप्नोति परमां गतिम् ।

परं श्रेष्ठं धर्ममाङ्गरिति शेषः । इति लक्ष्मीधरः ।

सुमन्तुः,—

शेषान्नमृतुगामित्वं पञ्चयज्ञाः स्वकर्मा च ।

तुल्यैश्च मह मन्वन्धो गृहस्थस्य विधीयते ॥

तुल्यैश्च मह मन्वन्धोऽमत्युत्तमे ।

मनुः,—

उत्तमैरुत्तमैर्क्षित्यं मन्वन्धानाचरेत् मह ।

निनीषुः कुलमुत्कर्षमधमानधमांस्यजेत् ॥

उत्तमानुत्तमान् गच्छन् ह्रीनान् ह्रीनांश्च वर्ज्ययन् ।

ब्राह्मणः श्रेष्ठतामेति प्रत्यवाये तु शूद्रताम् ॥

प्रत्यवायोऽत्र विपरौतकरणम् ।

तथा,—

येनास्य पितरो याता येन याताः पितामहाः ।

तेन यायात् सतां मार्गं तेव गच्छन्नरिष्यति ॥

न रिच्यति न वाध्यते । इदं वैकल्पिकविषयम् । येन धर्मेण ।
 तथा,— इन्द्रियार्थेषु सर्वेषु न प्रसज्येत कामतः ।
 अतिप्रसक्तिश्चेतेषां मनसा मनिवर्त्तयेत् ॥

बृहस्पतिः,—

सख्यं समधिकैः कुर्यादुपेयादौश्वरं सदा ।
 वैरं निर्हेतुकं वादं न कुर्यात् केनचित् सह ॥
 ज्ञाति-बन्धु-विवाहोभ्यो मित्रमभ्यधिकं स्मृतम् ।
 समानमसमानं वा प्रकुर्वीत प्रयत्नतः ॥
 शोकाराति-भय-त्राण प्रीति-विश्रम्भभाजनम् ।
 आपदलक्ष मित्रञ्च लोके बह्वधिकञ्च तत् ॥
 असमानोऽधिविश्रम्भो विश्वासस्तस्य गर्हितः ।

वशिष्ठः,— आहार-निर्हार विहार-योगाः

सुसंवृता धर्मविदा तु कार्याः ।

वाग्बुद्धिभौर्याणि तपस्तथैव

धनायुषौ गुप्ततमे च कार्य्ये ॥

निर्हारो मूत्रपुरीषोत्सर्गः । विहारोऽत्र स्त्रीसेवा । योगः
 समाधिः । वाग्गुप्तिरसत्प्रलापत्यागेन । बुद्धिगुप्तिरसद्बुद्धिवर्जनेन ।
 वौर्यगुप्तिरस्थाने तत्त्रिनियोगविरहः । तपोगुप्तिस्तपसि विस्मया-
 करणेन तद्रक्षा । गुप्ततमे अप्रकाशिततमे ।

दक्षः,—

आयुर्वित्तं गृहच्छिद्रं मन्त्रो मैथुनमौषधम् ।

तपो धर्मो विमानश्च नव गोण्यानि सर्वदा ॥

प्रकाश्यानि चेत्युक्त्वा स एव—

प्रायोग्यमृणशुद्धौ च दानाऽधमन-विक्रयाः ।

कन्यादानं वृषोत्सर्गा रक्षःपापञ्च कुत्सितम् ॥

गृहच्छिद्रमनर्थहेतुकमभ्यसूयादि । प्रायोग्यं वृद्ध्या धन-
प्रयोगः । ऋणमृणग्रहणम् । शुद्धिस्तस्मिन्सारः । अधमनं भूम्यादेः
स्यावरस्याधिः । दानस्योक्तत्वेऽपि कन्यादानस्य पुनर्ग्रहणमत्यन्त-
प्रकाशनार्थम् ।

विष्णुः,—

वयोऽनुरूपञ्च वेषं कुर्याच्छ्रुतस्याभिजनस्य च ।

मनुः,—

वयमः कर्मणोऽर्थस्य श्रुतस्याभिजनस्य च ।

वेषवाम्बुद्धिमारूप्यमाचरन् विचरेदिह ॥

तेन वयमाद्युचिता वेषादयः करणीया इत्यर्थः । वेषो
वस्त्रालङ्कारादिधारणम् । मारूप्यमत्रौचित्यम् ।

मङ्गलाचारयुक्तः स्यात्प्रयतात्मा जितेन्द्रियः ।

जपेच्च जुह्वयाञ्चैव नित्यमग्निमतन्वितः ॥

मङ्गलाचारयुक्तानां नित्यञ्च प्रयतात्मनाम् ।

जपतां जुह्वताञ्चैव विनिपातो न विद्यते ॥

मङ्गलाचार उषसि गोरोचनालम्बनादिः । विनिपातोऽनिष्ट-
मन्वन्तः ।

द्वैवीपुराणे,—

पठने यजने मन्त्रो लेखने श्रवणे तथा

नित्यं दैवतपूजायामौषधव्यञ्जने तथा ॥

जपहोमार्चने सक्तः प्राप्नोति परमं सुखम् ।

विष्णुः,—

गावः पवित्रं माङ्गल्यं गोषु लोकाः प्रतिष्ठिताः ।

गावो वितन्वते यज्ञं गावः सर्वाघसूदनाः ॥

गोमूत्रं गोमयं सर्पिः क्षीरं दधि च रोचना ।

षडङ्गमेतत् परमं माङ्गल्यं सर्षदा गवाम् ॥

शृङ्गोदकं गवां पुण्यं सर्वाघविनिःसूदनम् ।

रक्षोघ्नानि-अजावलि-वृष-सुवर्ण-रजत-ताम्र-चन्दन-मणयः,
सर्पिः-सर्षप-क्षौम-हृष्णाजिन-नाग-यव-लाजादर्श-प्रियङ्गु-रोचना
मनःशिलाः । कपिला गौः पूर्णकुम्भ-शमौ-नाग-दर्भपुष्पाणि ।
सदा स्नाध्यायो धन्यः । त्रयाणां वर्णानां पूर्वरात्रौ जागरणम् ।

नागो हस्ती, दर्भः कुशः ।

पृथ्वीं प्रति लक्ष्मीधाक्ये विष्णुः,—

वसाम्यथार्कं च निशाकरे च

तारागणाक्ये गगने विमेषे ।

तथा लसन्नम्बपयोधरे च

शक्रायुधाक्ये सतडित्प्रकाशे ॥

तथा सुवर्णे विमले च रौप्ये

रत्नेषु वस्त्रेष्वमलेषु भूमौ ।

प्रासादमालासु च पाण्डुरासु

देवालयेषु ध्वजभूषितेषु ॥

मद्यःकृते वाऽप्यथ गोमथेन
 मत्ते गजेन्द्रे तुरगे प्रहृष्टे ।
 वृषे तथा दर्पसमन्विते च
 विप्रे तथैवाध्ययनोपपन्ने^१ ॥
 मिहामने चामलके च विल्वे
 चक्रे च शङ्खे च मदैव पद्मे ।
 दीप्ते ऊताग्रे विमले च खड्गे
 आदर्शविम्बे च मदां स्थिताऽहम् ॥
 पूर्णादकुम्भेषु मचामरेषु
 मतालवृक्तेषु विभूषणेषु ।
 मृङ्गारपत्रेषु मनोरमेषु
 मृदि स्थिताऽहञ्च नवोद्भूतायाम् ॥
 चौरे तथा मर्षिषिं शादलेषु
 चौद्रे तथा दध्नि पुरन्निगात्रे ।
 देहे कुमार्यास्य तथा सुराणाम्
 तपस्विनां यज्ञकृताञ्च देहे ॥
 शूरे च मंगामविनिर्गतेऽहम्
 स्थिता मृते स्वर्गमितःप्रयाते ।
 वेदध्वनौ चाप्यथ शङ्खशब्दे
^२पुण्याहशब्दे च म वाद्यशब्दे ॥

१ (क) अध्ययनप्रपन्ने ।

२ मूले स्वाहास्वधायामथ वाद्यशब्दे ।

राजाभिषेके च तथा विवाहे
 यज्ञे नवे स्नातशिरस्यशुष्के ।
 पुष्येषु शुक्लेषु च पर्वतेषु
 फलेषु पक्षेषु सरिद्धरासु ॥

सरःसु पूर्णेषु तथाऽर्जुनीषु
 सशादलादां भुवि पद्मषण्डे ।
 बाले च वत्से च शिशौ प्रहृष्टे
 माधौ नरे धर्मपरायणे च ॥

आचारसेविन्यथ शास्त्रनित्ये
 विनौतवेषे च तथा सुवेषे ।
 सुशुद्धदन्ते मलवर्जिते च
 मिष्टाग्रने चातिथिपूजके च ॥

स्वदारतुष्टे निरते च धर्मे
 सत्वोत्कटे^१ चात्यग्रनादिमुक्ते ।
 सदा सुपुण्ये^२ च सुगन्धिपात्रे
 नित्यानुलिप्ते च विभूषिते च ॥

सत्यस्थिते भूतहिते निविष्टे
 क्षमायुते क्रोधविवर्जिते च ।

स्वयं यथार्थं परकाय्येदत्तं

कल्याणचित्ते च सदा विनीते ॥

मेघे लम्बपयोधरे लम्बमानपयोधरवति, सद्यःकृते गोमयेनाभिलिप्ते । आमलके विल्वे वृक्षात्मके । पुरन्धिः कुमार्थ्यऽन्या मनोरमा । स्नातशिरस्यशुष्के स्नानार्द्रकेशे । अर्जुनी गौः । पद्मषण्डे पद्मवने, शास्त्रनित्ये शास्त्रनित्यसङ्गवति ।

महाभारते,—

वसामि सत्ये सुभगे प्रगल्भे
दत्ते नरे कर्माणि वर्त्तमाने ।
अक्रोधने देवपरे हतज्ञे
जितेन्द्रिये नित्यमुदौर्णसत्ये ॥
नाकर्षाशौले पुरुषे वसामि
न नास्तिके मां हतिका हतज्ञे ।
न भिन्नवृत्ते न नृशंभवृत्ते •
न चापि शौरे न च नग्नमूर्खे ॥
ये वा न तेजोबलमत्वसारा
हृष्यन्ति कुर्वन्ति च यत्र तत्र ।

१ मूले आधिकमिदं श्लोकद्वयं —

नाशेषु निवृत्तं सुविभूषितासु पतिव्रतासु प्रियवादिनीषु ।
प्रमुक्तहस्तासु सुतान्वितासु सुगुप्तभाषासु वलिप्रियासु ॥
रम्भुवेष्यासु जितेन्द्रियासु कलिबन्धुपेतासु पथिस्थितासु ।
वर्भन्धुपेतासु दयान्वितासु स्थिता सदृशं मधुसूदने च ॥

न देवि तिष्ठामि तथाविधेषु
नरेष्वसंप्राप्तमनोरमेषु ॥

यस्यात्मनः प्रार्थयते न किञ्चित्
यस्य स्वभावोपहतान्तरात्मा ।

तेष्वल्पमङ्गल्य^१परेषु नित्यं
नरेषु नाहं निवसामि देवि ॥

वसामि धर्मशीलेषु धर्मज्ञेषु कृतात्मसु ।

वृद्धशेषेषु दान्तेषु सर्वज्ञेषु महात्मसु ।

स्त्रीषु कान्तासु दान्तासु देवद्विजपरासु च ॥

प्रकीर्णभाण्डामनवेक्ष्यकारिणीं

सदा च भर्तुः प्रतिकूलवादिनीम् ।

परस्य वेश्माभिरतामलज्जा-

मेवंविधां स्त्रीं परिवर्जयामि ॥

लोलामधोऽश्रीमवगाहिनौः

व्यपेतश्रीलाङ्गलहप्रियाञ्च ।

निद्राभिभूतां सततं शयाना-

मेवंविधां स्त्रीं परिवर्जयामि ॥

मत्यासु नित्यं प्रियदर्शनासु

सौभाग्ययुक्तासु गुणान्वितासु ।

वसामि नारीषु पतिव्रतासु

कल्याणश्रीलासु विभूषितासु ॥

१ (ख) पुस्तके सन्तोषपरेषु ।

तथा.—

यस्मिन् गृहे ऋयते ह्यते च
 गोत्राद्याणं चार्च्यते देवतासु ।
 कालेषु पुष्यैर्बलयः क्रियन्ते
 तस्मिन् गृहे वाममुपैमि नित्यम् ॥
 स्वाध्याययुक्तेषु द्विजेषु नित्यं
 च्चने तु धर्माभिरते मदैव ।
 वैश्वे च ऋष्याभिरते वमामि
 शूद्रे च शुश्रूषणनित्ययुक्ते ॥
 नारायणे त्वेकमना वमामि
 सर्व्वेण भावेन शरीरभृता ।
 यस्मिन् हि धर्मः सुमहान्निविष्टो
 ब्रह्मण्यता चाथ तथा प्रियत्वम् ॥
 नाहं शरीरेषु वमामि देवि
 नैतन्मया शक्यमिहाभिधातुम् ।
 यस्मिन् स्वभावेन वमामि पुंसि
 स वर्द्धते धर्मयशोऽर्थकामैः ॥

तथा भारतवाक्यम्,—

गृहे पारावता धन्याः शुका वै मारिकास्तथा ।
 गृहे एते प्रशस्ताः स्युस्तथा वै तैलपायिकाः ॥

शारीतः,—

आद्या व्याहृतयस्मिन्ः स्वधा स्वाहा नमो वषट् ।

यस्यैता वेष्मनि मदा ब्रह्मलोकस्य एव सः ॥

आद्या भूर्भुवःस्वरिति तिस्रो व्याहृतयः ।

तथा,—

यस्य वेदमयञ्चतुर्बीजञ्च व्याहृतीमयम् ।

तपोमयं शरीरञ्च स कस्मादवसीदति ॥

पैठौनसिः,—

कृताग्निहोत्रस्य कृताग्निकस्य,

समाप्तजपस्य पथिस्थितस्य ।

ये ब्राह्मणस्योपरि दिव्यलोकाः

काङ्क्षन्ति तान् वै षष्ठयः समस्ताः ॥

महाभारते,—

उत्यायोत्याय बोद्धव्यं किमद्य सृकृतं कृतम् ।

दत्तं वा दापितं वापि वाक् मत्याऽपि च जल्पिता ॥

प्रत्यहं प्रत्यवेचेत्, मनश्चरितमात्मनः ।

किं नु मे पशुभिस्तुल्यं किं नु मत्पुरुषेरितम् ॥

दुर्लभतरं प्राप्य मानुष्यमिह यो नरः ।

धर्माऽनमन्ता कामात्मा स भवेत् खलु वञ्चितः ॥

इहैव नरकव्याधेस्त्रिकित्सां न करोति यः ।

गत्वा निरौषधं देशमवशः किं करिष्यति ॥

नावसीदति चेद्धर्मः कपालेनापि जीवतः ।

आद्याऽस्मीत्यवगन्तव्यं धर्मादित्ता हि साधवः ॥

आद्यास्य बलवन्तस्य ये, वनस्थास्य भारत ।

ये वै जितेन्द्रिया धीरास्ते नराः स्वर्गगामिनः ॥
 प्रायेणाहतकृत्यत्वान्मृत्योरुद्विजते नरः ।
 कृत्यकृत्याः प्रतीचन्ते मृत्युं प्रियमिवातिथिम् ॥

वृद्धशतातपः,—

श्वः कार्यमद्य कुर्वीत पूर्वाह्ने चापराधिकम् ।
 न हि प्रतीचते मृत्युः हत वास्यं न वाऽहतम् ॥
 इदं श्वःकार्यादावावश्यककरणार्थम् ।

मनुः,—

यद्यत् परवशं कर्म तत् प्रयत्नेन वर्जयेत् ।
 यद्यदात्मवशं तु स्यादेतत् सेवेत यत्नतः ॥
 सर्व्वं परवशं दुःखं सर्व्वमात्मवशं सुखम् ।
 एतद्विद्यात् समासेन लक्षणं सुखदुःखयोः ॥
 यत् कर्म कुर्व्वतोऽस्य स्यात् परितोषोऽन्तरात्मनः ।
 तत् प्रयत्नेन कुर्व्वीत विपरीतन्तु वर्जयेत् ॥

परवशमिह परप्रार्थनया लब्धम् । एतच्च यथाकथञ्चिद्भ्रमसम्भवे
 सन्नोषपरताबोधनार्थम् । यत् कर्म कुर्व्वत इत्यादिना तुष्टेः
 पुनर्वचनन्तु स्नातकप्रतल्ल्यापनाय ।

लघुशारीतः,—

वनेऽपि दोषाः प्रभवन्ति रागिणां
 गृहेऽपि पञ्चेन्द्रियनिगहस्तपः ।
 अकुत्मिते कर्माणि यः प्रवर्त्तते
 निवृत्तरागस्य गृहन्तपोवनम् ॥

यत् कर्म कुर्वन्श्च नामौ जुगुप्सामेति पुत्रक ।
तत् कर्त्तव्यमग्रङ्गेन यन्न गोप्यं महाजने ॥

मनुः,—

परित्यजेदर्थकामौ यौ स्यातान्धर्मवर्जितौ ।
धर्ममप्यसुखोदकं लोकविक्रुष्टमेव च ॥

धर्मवर्जितौ धर्मविरोधिनौ, असुखोदकमनुग्रयहेतुं लोक-
विक्रुष्टं देशकास्त्रानुरूपत्वेन लोकगर्हितम् । यथा कस्मिंश्चिद्देशे
महिषमासेन आड्ढाचरणम् । ईदृशं धर्ममपि त्यजेदित्यर्थः ।

यमः,— किं ब्रह्मचर्यैर्यदि दारसेवी

किञ्चोपवासेर्यदि शेषभोजी ।

मौनेन किं स्याद्यदि सत्यवादी

सत्येन वा किं यदि चानृशंसः ॥

हारीतः,—

सत्यवादी सदातुष्टः, ऋतुकालाभिगामी नित्यं ज्ञानशौलो
नित्यं चाक्रोधनोऽपरोपताप्यकुहकोऽखर्वी नित्योदकी नित्यं
यज्ञोपवीती नित्यं स्वाध्यायी धर्मान्वेषी पतिताम्रवर्ज्जी
निवृत्तरागमोहोऽनृतमाध्यवर्जितोऽनसूयको गृहस्थो भवति ।

कुहको मायावी । खर्वी वक्रः । नित्योदकी सोदक-
क्रमण्डलुवहनशीलः ।

कश्यपः,—

आहिताग्निः स्वदारनिरतः ऋतुकालाभिगामी देव-पितृ-
भूत-मनुष्य-ब्रह्म-यज्ञाननुसेवमान् एक-द्वि-त्रि-चतुर्णां ब्राह्मणाना-

मातिर्थ्यं कुर्वाणो व्रत-नियम-होम-जप्यमन्त्रपरो मातापितृभक्ति-
परो भृत्याऽपत्ययोः शेषान्नभोजी न चासूयंको यत्किञ्चाग्नी
तोलकः भेदक-वेधक-सूचकान् परिहरमाणः श्रेयसा युज्यते ।

व्रतमिह-यमाः पञ्च । जप्यमन्त्रा गायत्र्यादयः । यत्किञ्चाग्नी
अलोलुपः । भेदकः समयादिभेदकः । वेधकः परमधर्मवेधकः ।
एतदन्यः पिशुनः सूचको बोध्यः ।

उग्रना,—

तत्र वेदविद्याव्रतस्नातकः शुचिर्ज्ञित्योदकी नित्ययज्ञोपवीती
उभयकालमन्ध्यामुपासीनः ।

गोतमः,—

मत्यधर्मा आर्य्यवृत्तः शिष्टाध्यापकः शौचशिष्टः, शुचिर्निरतः
स्यात् । नित्यमहिंसो मृदुर्दृढकारी दम-दानशौलः । एवमाचारो
मातापितरौ पूर्व्वपरान् दूरितेभ्यो मोक्षयिष्यन् स्नातकः शश्वद्ब्रह्म-
लोकाश्च अच्यवते ।

मत्यधर्मा मत्यमन्वः । आर्य्यवृत्तः आर्य्यप्रियकारिचरितः ।
शिष्टाध्यापकः साधूनामध्यापयिता । शौचशिष्टः शौचार्थं मन्त्रवाम् ।
मृदुः पारुष्यशून्यः । दृढकारी आवद्धममापनग्रहिकः, मोक्षयिष्यन्
मोक्षयितुम्, एवमाचार इति मन्वन्वः ।

तथा,— चिर्गर्गसेवां मततास्रदानं

सुरार्चनं ब्राह्मणपूजनञ्च ।

स्नाथायसेवां पितृतर्पणञ्च

कृत्वा गृही शक्रमदः प्रयाति ॥

बौधायनः,—

अथ स्नातकः मान्तर्वास उत्तरं वैणवञ्च दण्डं सोदकञ्च
कमण्डलुं द्वे यज्ञोपवीते उष्णीषमजिनमुत्तरमुपानहौ ऋञ्च ।

धारसेदिति शेषः । मान्तर्वास. अधोवस्त्रवान् । उत्तरं
उत्तरीयम् ।

तथाच श्रुतिः,—

अजिनञ्चोत्तरीयञ्च वासभा मङ्ग कल्पितम् ।

[अजिनं वामे वा दक्षिणे उपवीते इति ॥]^१

मनुः,— सत्यधर्मार्यवृत्तेषु शौचे चैवं वसेत् मदा ।

शिश्यान् शिष्याञ्च धर्मेण वाग्बाह्णदरसंयतः ॥

शिष्याः. शासनीयाः पुत्रादयः । वाक्संयमो मितभाषिता ।
बाह्णसंयमो बाह्णबलेन परस्याधर्षणम् ॥ उदरसंयमोऽभक्ष्याभक्ष-
णादिः ।

पराशरः,—

यावज्जुहोत्यधीते च ददात्यध्यापयत्यपि ।

यजत्यतिथि-देवांश्च तावन् द्विज उच्यते ॥

यमः । ऋषयः उचुः,—

किं लक्षणो भवेद्धर्माः क वा धर्माः प्रतिष्ठितः ।

ऋः सर्वसम्मतो धर्माः किञ्च धर्मापरायणम् ॥

यम उवाच,—

तपःपरमको धर्मा टानेच्छाऽलोभलक्षणः ।

यमादाय स्थितो धर्मः संख्यायै च प्रवर्त्तते ॥

सत्यं सर्व्वहितो धर्मः सत्यं धर्मपरायणम् ।

तपःपरमकः तपःप्रधानः । संख्या मर्यादा । सत्यं भृतार्थ-
वादित्वम् । द्वितीयसत्यशब्दो ब्राह्मणपरः ।

दक्षः,—

विभागशीलो यो नित्यं चमायुक्तो दयालुकः ।

गृहस्थः सः समाख्यातो न गृहेण गृही भवेत् ॥

दया लज्जा धृतिः श्रद्धा पूजा त्यागः कृतज्ञता ।

एते यस्य गुणाः सन्ति गृहस्थो मुख्य उच्यते ॥

पूजा त्याग इति स्थाने प्रज्ञा योग इति कापि पाठः ।

यमः,—

शौचमध्ययनं दानं नित्यं विषयसंयमः ।

अत्र यत्नेन संभाव्यं ब्राह्मण्यं प्राप्य दुर्लभम् ॥

अत्र यत्नेन संभाव्यम्— अत्र शौचादौ यत्नवता भवितव्य-
मित्यर्थः ।

शातातपः,—

भवेच्छौचपरो नित्यं तथा चेह जितेन्द्रियः ।

अक्रोधः सर्व्वभृतेषु साधुकारौ प्रियम्बदः ॥

दृढस्थितिः,—

सत्यं यज्ञस्तपो दानमेतद्धर्मस्य साधनम् ।

धर्मात् सुखञ्च ज्ञानञ्च ज्ञानान्मोक्षो विधीयते ॥

तपो धर्मः कृतयुगे ज्ञानं त्रेतायुगे सततम् ।

द्वापरे चाध्वरः प्रोक्तस्तिथे दानं दद्या दमः ॥

कृते षड्भ्दात् यो धर्मः स चेतायामृतुत्रयात् ।

द्वापरे तु त्रिपक्षेण कलावक्त्रा च तत् फलम् ॥

दानेन भोगी भवति मेधावी बृद्धसेवया ।

अहिंसया च दीर्घायुरित्यं प्राङ्गर्भनौषिणः ॥

तिथ्यः कलिः ।

यमः,—

(?) यदा धर्मेण दानेन व्रतेन ब्रह्मचर्यया ।

शमयित्वेन्द्रियग्रामं ब्रह्मलोकमवाप्नुयात् ॥

मनुः,—

दृढकारो मृदुदान्तः क्रूराचारैरमं वमन् ।

अहिंसो दम-दानाभ्यां जपेत् स्वर्गन्तथा व्रतेः ॥

हारीतः,—

दमो दद्या दानं दृढव्रतत्वञ्चेति । ब्राह्मणस्य कुलशौलश्रुत-
वृत्ता(व)वस्थानं दम इत्याहुः । त्रिमन्थमस्कन्दनं देवतार्चन-जप-
होमाध्ययननियमानुष्ठानं दृढव्रतत्वम् । तथा त्रिमन्थं वै नियमिनां
पाप्मा शौर्यते तपोभूयस्त्वमुपैति ब्रह्म प्रकाशतां गच्छति ।
तस्मात्त्रिमन्थं नियमी स्यादिति ।

सर्वभूतानुकम्पा दद्या, संविभागो दानमिति कल्पतरुः ।
ब्राह्मणस्येति ब्राह्मणग्रहणमेतेषु तस्य यत्नातिशयार्थं, शौलं
ब्राह्मण्यादि, अस्कन्दनं सर्वाङ्गोपेतमस्वलितं वा । देवार्चन-
जपहोमाध्ययनान्येव नियमः, तेषामनुष्ठानं वा नियमेनानुष्ठानं

त्रिसन्ध्यमिति मन्ध्यात्रयकाले यथायोग्यभेषामनुष्ठानं कर्त्तव्य-
मित्यर्थः ।

पुनर्हारीतः,—

स्थितिरविच्छिन्नवेदवेदिता अयोनिमङ्गरिता अविच्छिन्ना-
र्वयत्वं वा इति कुलगुणाः । वेदाङ्गानि धर्माध्यात्मज्ञानं स्थितिश्चेति
षड्विधं श्रुतम् (१) ।

चमा दमो दया दानमंहिमा-गुरुपूजनम् ।

शौचं स्नानं जपो होमः तपः स्वाध्यायः मत्पूज्यवचनम् मन्त्रोषो
दृढव्रतत्वञ्चेति ॥

गोतमः,— सर्व्वत एवात्मानं गोपायेत्^२ ।

यमः,—

धर्मक्षेत्रं शरीरं हि यत्नेन परिपालयेत् ।

शरीरात् स्रवते धर्मः पर्व्वतात् मलिनं यथा ॥

व्यासः,—

विषयेषु न मज्जेत मनःसंयममाचरेत् ।

मनःसंयममातिष्ठन् ब्रह्मलोकमवाप्नुयात् ॥

विष्णुपुराणे,—

मदाऽनुपहते वस्त्रे प्रशस्ताश्च तथौषधौः ।

गारुडानि च रत्नानि विभृयात् प्रयतो नरः ॥

सुगन्धिमलकेशश्च सुगन्धिसार्व्वेषष्टक् ।

षिताः सुमनसो हृद्या विभृयाच्च मदा नरः ॥

२ (ग), पुस्तके गोतमवाक्यं नास्ति ।

मार्कण्डेयपुराणे,—

न चापि रक्तवासाः स्यात् चित्रासितधरोऽपि वा ।

न च कुर्याद्विपर्यासं वाससोर्न च भूषणे ॥

वर्ज्यञ्च विदग्धं वस्त्रमत्यन्तोपहतञ्च यत् ।

अत्यन्तोपहतं मद्यादिल्लिप्तम् ।

मनुः,— उपानहौ च वस्त्रञ्च धृतमन्यैर्न धारयेत् ।

उपवीतमलङ्कारं स्रजं कनकमेव च ॥

देवस्यः—

कुण्डिकां मण्डलीं ग्राटीं प्रसाधनमुपानहौ ।

वर्जयेत् परभुक्तानि अनिर्णिक्तानि वै बुधः ॥

मण्डलैः कंकतिका ।

मनुः,— क्लृप्तकेशनस्वप्नश्रु दान्तः शुक्लाम्बरः शुचिः ।

स्वाध्याये चैव रक्तः स्यान्नित्यमात्महितेषु च ॥

क्लृप्तं श्लिष्टं, एतच्च माम्निविषयं, न समावृत्ता वपेरन्नित्याप-
स्तम्बवाक्यात् । आत्महिते व्याधिप्रतौकारादौ ।

धारयेद्वैणवीं यष्टिं सोदकञ्च कमण्डलुम् ।

यज्ञोपवीतं वेदञ्च शुभे रौक्मे च कुण्डले ॥

वेदोऽच दर्भवटुः । रौक्मे सौवर्णे ।

गोतमः,—

नित्यशुचिः सुगन्धिः स्नानशीलः, सति विभवे, न जीर्ण-
मलवदासाः स्यात् । न रक्तमसुगन्धमन्यधृतं वासो विभ्रयात् । न

स्रगुपानहौ [निर्षिञ्च्यात्]१ । अशक्तौ न रुदंश्मश्रुरकस्मात् स्यात् ।

शास्त्रौयनियमव्यतिरेकेण न दीर्घश्मश्रुः स्यात् ।

मार्कण्डेयपुराणे,—

प्राङ्मुखोद्मुखो वापि श्मश्रुकर्म च कारयेत् ।

महाभारते,—

अन्यदेव भवेद्दासः शयनीये सदेवं तु ।

अन्यद्रथ्यासु देवानामर्चयामन्यदेव हि ॥

रथ्यासु यथेष्टचेष्टासु ।

कालिकापुराणे,—

कायस्थेनैव चेन्ना तु कर्म यत् कुत्सितं नरः ।

आचरेत्तदघं तस्य वज्रकल्पं भविष्यति ॥

अनामाङ्गलिकायन्तु धारयेद्दक्षिणे करे

कायोऽत्रानामाङ्गलिकाऽन्यः कायभागः, तत्र सुवर्णे धारयता कुत्सितं कर्म कृतं । तत् कुत्सितेन कर्मणा जपापेक्षयाऽधिकपापो भवतीत्यर्थः । एतच्च दीक्षितं विहाय ।

भविष्यपुराणे,—

यः कुर्यात् सर्वकर्मणि वस्त्रपूतेन वारणा ।

स मुनिः स महान् साधुः स याति परमां गतिम् ॥

तथा,—

सोपामत्को देवगृहमारोहेद्यस्तु मानवः ।

स याति नरकं घोरं तामिस्रं नाम नामतः ॥

१ मूले—[] चिद्धितांशो नास्ति । .२ क्वचिद्भास्ति ।

शिरःस्नातस्तु तैलेन नाङ्गं किञ्चिदपि स्पृशेत् ।
 तिलपिण्डञ्च नाश्रीयात् तथायुर्विन्दते महत् ।
 स्नातस्य वर्णकं ह्यत्यं नित्यं कुर्व्याद्विज्ञान्यते ।
 प्रियङ्गु चन्दनाभ्याञ्च विल्वेन तगरेण च ॥
 पृथगेवावलिष्येत केशरेण च बुद्धिमान् ।

पद्मपुराणे सप्तर्षिशपथेषु,—

अनृतौ मैथुनं याति दिवास्त्रग्नां निषेवते ।
 अन्योन्यातिथ्यमभ्येति विग्रस्तौल्यं करोति यः ॥

तथा,—

गो-ब्राह्मणांश्च तीर्थानि पर्वतांश्च नदीस्तथा ।

• देवांश्चैव सदा वन्दन् न प्रेतो जायते नरः ॥
 याज्ञवल्क्यः,—

गोब्राह्मणानलाऽस्नानि नोच्छिष्टो न पदा स्पृशेत् ।

भविष्यपुराणे,—

स्नेह-मूत्र-पुरीषाणि समुत्सृजति यस्तु वै ।

—देवस्यायतने भानोः स गच्छेन्नरकं क्रमात् ॥

उच्छिष्टो नालपेत् किञ्चित् स्वाध्यायञ्च विवर्जयेत् ।

नोत्सिन्नपादजङ्गस्तु प्राज्ञस्तिष्ठेत्कथञ्चन ॥

विष्णुपुराणे,—

प्रदीपं वेद्यं न विशेषारोहेच्छिखरन्तरोः ।

न कुर्व्याद्दन्तसंघषे न कुञ्चरीयात् नासिकाम् ॥

नासंवृतमुखो जृभेत् श्वास-काशौ न वर्त्तयेत् ।
 नोसैर्हसेत् सशब्दश्च न सुस्नेह्यवनं बुधः ॥
 १ [न स्नायान्न स्नपेन्नग्नौ न चैवोपसृग्नेदुधः] ।
 न फुत्कुर्याच्छ्वं प्रात्वा श्रवगन्धो हि सोमजः ।
 उपसर्पेन्न च व्यासांसिरन्तिष्ठेन्न चोत्थितः ॥
 अतीव जागर-स्नप्रे तद्वत् स्नानाश्रने बुधः ।
 न सेवेत तथा शय्यां व्यायामश्च नरेश्वर ! ॥
 दंष्ट्रिणः प्रटङ्गिणश्चैव प्राञ्जो दूरेण वर्जयेत् ।
 अवश्यायश्च राजेन्द्र पुरो वातातपौ तथा ॥
 मुक्तकच्छस्तु नाचामेद्देवांश्चाश्च वर्जयेत् ।
 श्लेष-सिंहानिक्रोत्सर्गो न्यस्तकाले प्रशस्यते ।
 बलि-मङ्गल्यजप्यादौ न होमे न महाजने ॥

न कुष्णौयाश्च नासिकां, नामिकां न निष्कोषयेदित्यर्थः ।

देवाद्यर्चां मुक्तकच्छ दत्यनुषङ्गः । महाजने महाजनमध्ये ।

देवौपुराणे,—

न विषं भक्षयेत् प्राञ्जो न भुजङ्गैश्च क्रौडयेत्
 नेचाञ्जनं निषेवेत दन्तधावनपूर्वकम् ॥

विष्णुपुराणे,—

दिधौषू-पतितोन्मत्त-रङ्ग-वैराति-कीकटेः ।
 बन्धकी-^१बन्धुभृच्छूद्रानृतकैर्भर्त्तकैः सह ॥

१ [] चिह्निता पङ्क्तिः पुस्तकद्वये नास्ति ।

२ (ग) बन्धकी भर्त्तक्षुद्र-

तथातिव्ययशीलेषु परदाररतः शठः ।

बुधो मैत्री न कुर्वीत नैकः पन्यानमात्रजेत् ।

वैरातिः-वैरान् अतति सततं वैरशील इत्यर्थः । 'कीकटः

कृपणः । बन्धकी अमती ।

मैत्रीकुर्यादित्यनुवृत्तौ-मार्कण्डेयपुराणे,—

न सर्वशक्तिभिर्नित्यं न च देवपरैर्नरैः ।

ब्रह्मपुराणे,—

यदाकाशः स्मृतो भौमस्तंस्मान्नामंवृते कश्चित् ।

कुर्यान्मूत्रं पुरौषञ्च न भुञ्जीत पिबेन्नरः ॥

मैथुनञ्चापि न चरेदुच्छिष्टानि च वर्जयेत् ।

उच्छिष्टानि उपभुक्तशेषभूतानि ।

मार्कण्डेयपुराणे,—

यज्ञ-दान-तपांमौह पुरुषस्य न भूतये ।

भवन्ति यः सदाचारं ममुक्त्वङ्गु प्रवर्तते ॥

वायुपुराणे,—

—एकस्वार्थाय यो हन्यादात्मनो वा परस्य वा ।

एकं प्राणं बहून् वापि कामन्तस्यास्ति पातकम् ॥

यस्मिंस्तु निहतेऽभद्रे एधन्ते बहवः सुखम् ।

तस्मिन् हतेऽशुभे नास्ति पातकञ्चोपपातकम् ॥

महाभारते,—

यः प्रवृत्तां श्रुतिं हन्यात् शास्त्रञ्च मुनिभाषितम् ।

भूषयन्नभिज्ञाय तं विद्याद्ब्रह्मघातकम् ॥

तत्रैवं बलिं प्रति श्रीवाक्यानि—

- यदा शुश्रूषथा वृद्धः परिवारेण योज्यते ।
- पुत्रश्च पितरं मोहात् प्रेषयिष्यति कर्मासु ॥
- ब्राह्मणैः कारयिष्यन्ति वृषलाः पदधावनम् ।
- शूद्रश्च ब्राह्मणौ भार्यामुपयास्यति निर्भयः ॥
- वियोनिषु च बीजानि मोक्ष्यन्ते पुरुषैर्यदा ।
- मंकरं कांस्यभाण्डैश्च बलिष्वपि कुपात्रकैः ॥
- चातुर्वर्ण्यं तदा कृत्स्नमुन्मर्यादम्भविष्यति ।
- एकैकश्च तदा पाशः कमग्नः परिमोक्ष्यते ॥

विष्णुपुराणे,—

देवादिनिश्चामहतं शरीरं यस्य वेग्न च ।
न तेन मङ्करं कुर्याद्गृहामनपरिष्कदैः ॥

देवादिनिश्चामहतं तदचितपूजादिविरहाद्देवाद्यमन्तोषविषयम् ।

मनुः,—

नास्ति क्वं वेदनिन्दाञ्च देवतानाञ्च कुत्सनम् ।
द्वेषं दम्भञ्च मानञ्च क्रोधं भैक्ष्यञ्च वर्जयेत् ॥

नास्ति क्वं नास्ति परलोक इति धीः । द्वेषः यरानिष्टफलको
गुणविशेषः । मानं स्वाभाविकगुणारोपान्मन्यूत्कर्षधीः । क्रोधो
बलवतौ पराचिकित्सा ।

इति गृह्यस्यरत्नाकरे स्नातकव्रततरङ्गः ॥

अथ यमाः ।

तत्र मनुः,—

यमान् सेवेत सततं नित्यञ्च नियमान् बुधः ।

यमान् पतत्यकुर्वाणो नियमान् केवलं भजन् ॥

केवलान् नियमान् कुर्वाणः पततीति युज्यते । ततो
यमसहिता एव नियमाः कार्य्या इत्यर्थः । सततमापद्यपि ।

व्यासः,—

अहिंसा सत्यवचनं ब्रह्मचर्य्यमकल्कता ।

अस्तेयमिति पञ्चैते यमाश्चैव व्रतानि च ॥

अक्रोधो गुरुशुश्रूषा शौचमाहारस्नाघवम् ।

अप्रमादो हि नियमाः पञ्चैवोपव्रतानि च ॥

ब्रह्मचर्य्यमिह प्रतिषिद्धमैथुनत्यागः । ध्यानमात्मचिन्तनं
कल्कशब्दो दम्भपरः ।

याज्ञवल्क्यः,—

ब्रह्मचर्य्यन्दया ज्ञान्तिर्धानं सत्यमकल्कता ।

अहिंसाऽस्तेयमाधुर्य्यं दमस्यैव यमः स्मृतः ॥

स्नानं मौभो परा सेव्या स्वाध्यायोपस्थनिग्रहः ।

नियमो गुरुशुश्रूषा शौचाक्रोधाप्रमादिता ॥

माधुर्य्यं प्रियवादित्वादि । अप्रमादः कर्त्तव्येष्ववधानम् ॥

हारौतः,— अहिंसा सत्यमस्तेयं शौचं ब्रह्मचर्य्यमिति यमाः ।
कूर्म इवाङ्गानि कर्म्मभ्यः संहृत्य रूपेभ्यो दृष्टिं, मूक इव वाचालेभ्यो
वाचं, कर्म्मन्ध्रिय-बुद्धौन्द्रियानि, मनस्य संयम्य अहिंसा भवति ।

एत्रं ह्याह,—

कर्म्पणा चक्षुषा चैव वाचाऽथ मनसा तथा ।

यो वै न कुर्वते पापं सा ह्यहिंसा चतुर्विधा ॥ इति ।

देवस्तः,— तत्र दशविधा हिंसा । उद्देगजननं सन्नापजननं, रजाकरणं शीणितोत्पादनं, पैशून्यकरणं सुखापाकरणं, अतिक्रमः संरोधो हितप्रतिषेधो वध इति ।

तत्र श्लोकः,—

कायक्लेशं मनोदुःखं वधं वा प्राणिनां पुनः ।

यत्र वर्द्धयति द्वेषात् सा हिंसेति समासतः ॥

उद्देगो मनसोऽसुख्यता । सन्नापो यस्मिन् दुःखे उत्पन्ने आकुलितमिवात्मानं मन्यते । रजा शारौरं दुःखम् । अतिक्रमो मान्यावज्ञा । संरोधः स्वाच्छन्दानिषेधः । हितप्रतिषेधः हितं तर्कशुद्धमभिमतम् ।

महाभारते,—

यूक-मत्कुण-दंशादीन् खादतस्वात्मनस्तनुम् ।

पुत्रवत् परिरक्षन्ति ते नराः स्वर्गगामिनः ॥

हेतुमुक्त्वा हारौतः,—

तस्मात्मानृतं वदेत् । मोमविक्रय-विवाह-मैथुनं बाणप्रबो-
धनम् । अनिन्दितं ग्लानित्वादिशून्यम् । स्वभावतः क्लेशशून्यम् ।

मनुः,— सत्यं ब्रूयात् प्रियं ब्रूयात् न ब्रूयात् सत्यमप्रियम् ।

प्रियञ्च नानृतं ब्रूयादेष धर्मः समातनः ॥

एतेन प्रियं सत्यञ्च सम्बलितं वृक्तव्यमित्युक्तम् ।

यमः,—

सुभाषितसहस्राणि सुभाषितशतानि च ।
 सर्वाण्यव्याहृतस्येह कलां नार्हन्ति षोडशीम् ॥
 दया हि सर्वभूतानामनृतेन च शाम्यति ।
 मत्वेनाऽपि विनश्येत हिंसा यत्र प्रवर्त्तते ॥'

एतेन मत्यानृतयोर्दयामौनप्राशस्त्यमुक्तम् ।

हारीतः,—

ऋतमिति सम्भूताभिधानम् । नात्र ऋतमस्तीत्यनृतम् । तच्चतु-
 र्विधम् । साक्ष्यानृतम् । पणितानृतम् । सुकृतानृतम् । साधारणा-
 नृतमिति । क्रयविक्रयकितववृत्तित्वं पणितानृतम् । तस्मान्न
 व्यसनदिभिः क्रौणीयास्त विक्रीणीयात् न कितववृत्तिः स्यात् ।

एवं ह्याहुः,—

विक्रयौ शंसते पण्यं क्रयौ निन्दति तद्गुणान् ।

व्याजयोगाच्च कृतवमश्रद्धेयं प्रजापतिः ॥ इति ।

विश्रम्भानृतम् साक्ष्यानृतमिति व्यवहारानृतमिति त्रिविधं
 प्रत्ययानृतम् ।

यद्विश्रम्भादक्लात् कौर्त्तिं करोति कारयति वा तद्विश्रम्भा-
 नृतमित्युच्यते ।

यत् साक्ष्यकर्माण्यवस्थितोऽनृतम् व्यवस्यति जानन्नप्यपलपति
 कूटसाक्ष्यं वोपैति तत् साक्ष्यानृतमित्युच्यते ।

दयोर्विवदमानयोर्मैत्रादेशास्त्रोभाक्ता सम्भूतं युद्स्यासम्भूतं
 व्यवस्थापयति तद्भ्रमंहारानृतमित्युच्यते ।

एवं ह्याह,—

विश्रम्भास्त्रियुगं हन्ति पञ्च मिथ्यापलापतः ।

क्षणात् सप्तयुगं हन्ति अनृतं व्यवहारतः ॥

न व्यवसनादिभिरित्यत्र व्यसनं वञ्चना । अनृतमध्यवस्यति
वदति । जीनन्नपि अपलापति मौनमाश्रयते । एतदेव कूट-
माध्यता । युगं जन्म ।

नारदः,—

पञ्च पञ्चनृते हन्ति दश हन्ति गवानृते ।

शतमश्वानृते हन्ति संहस्रं पुरुषानृते ॥

हन्ति जातानजातांश्च हिरण्यार्घेऽनृतं वदन् ।

सर्वं भूम्यनृते हन्ति मास्य भूम्यनृतं वदेः ॥ .

अप्यु भूमिवदित्याहुः स्त्रीणां भोगं च मैथुने ।

श्रजेषु चैव रत्नेषु सर्वेष्वश्रमयेषु च ॥

यमः,—

पशुवच्च चौरघृतं सर्वेषु पशुसम्भवम् ॥

गोवदस्तुषु सर्वेषु शयनेष्वासनेषु च ।

अश्ववत् सर्वदानेषु खरोद्वाशयतनेषु च ॥

आदित्य-चन्द्रावनिलोऽनलश्च

द्यौर्भूमिरापो हृद्यं यमश्च ।

पश्यन्ति नित्यं पुरुषस्य वृत्तम्

तस्मान्न वाच्यं त्वनृतं कदापि ॥

१ (क) पुस्तके पद्यमिदं नास्ति ।

यस्य वाङ्मनसौ शुद्धे सम्यग्गुप्ते च सर्व्वदा ।

तपो वेदाः स्मृतिस्त्यागः स तेभ्यः सर्व्वमश्नुते ॥

पञ्च पश्चनृते हन्तीति पश्चाद्विषयमनृतं वदन् पञ्चत्वादि-
संख्यावतो बान्धवान् हन्ति नरके पातयतीत्यर्थः ।

हन्ति ज्ञातानजातांश्च इत्यादिना हिरण्यानृते ततोऽप्यधिकं
पापं दर्शितम् । एवं सर्व्वे भूम्यनृतं हन्तीत्यनेन ततोऽप्यधिकं
दर्शितमिति नेयम् । भोगे मैथुनजन्ये भोग इत्यर्थः । सर्व्वञ्च
पशुमन्धवं चौरदधादि । शयनीयेषु कम्बलादिषु ।

देवलः,—

अनृतं द्विविधममृत्यं विमम्बादश्चेति । तत्र दृष्टश्रुतकृताना-
मन्यथाचरणममृत्यं प्रागभ्युपगतानामसंप्रवर्त्तनं विमम्बाद इति ।

रागाद्वेषाद्भयाक्रोभादाच्चिण्यात् शङ्कया क्रिया ।

दम्भात् प्रमादतश्चैव नरस्योत्पद्यतेऽनृतम् ॥

परप्राणोपघातार्थं परद्रव्यापहारकः ।

विशिष्टोऽनृतवादस्तु न वृथाकथनादिषु ॥

तस्माद्नृतहेतुं स्तास्त्रात्मन्युत्पादयेत् क्वचित् ।

उत्पन्नार्थान् प्रशमयेत् कारणैस्तद्विघातिभिः ॥

हारौतः,—

दानानृतमिज्यानृतं तपोऽनृतमिति त्रिविधं कृतानृतम् ।

अन्न-धान्य-वासो-रत्न-हिरण्य-गोऽश्व-कन्या-भूम्यभयदानानामेकतमं
वा यो न ददाति न प्रतिपद्यते न मया दत्तमित्युच्यते ।

एवं ह्याह,—

• अन्नानृते जन्महानिर्दे तु वामोऽनृते तथा ।
 • त्रौणि रत्नानृते हन्ति चतुरः काञ्चनानृते ॥
 पञ्च पश्वनृते हन्ति ढग्न हन्ति गवानृते ।
 शतमश्वानृते हन्ति महस्रं पुरुषानृते ॥
 एतत्तु द्विगुणं हन्ति कृत्वा भूम्यनृतं नरः ।
 ततस्तु द्विगुणं भूम्योऽभयं दत्त्वा हिनस्ति यः ॥

यो यत्त्ये इत्युक्त्वा न यजेन्महान्तं वा क्रतुमभिवीच्य
 स्वल्पेनेष्टा न मर्ष्यमुपयुनक्ति तत्र त्रेधातवौ प्रायश्चित्तिः ।

यस्तु तप उत्पत्य न यथार्थं तपस्यत्यन्यथा वा चरते । अममाप्र-
 कारी निवर्त्तते तत्राग्नेयो विधिः । चाश्रायणं वा सम्धारणं
 नाम । यो गो-ब्राह्मणहितमापत्कल्पः स्वैराभिधानं भवत्येवं ह्याह—

न नर्ष्ययुक्तं वचनं हिनस्ति
 न स्वैरवाक्यं न च मैथुनार्थं ।
 प्राणात्यये मर्षधनापहारे
 पश्वानृतान्याङ्गरपातकानि ॥

• अन्नधान्यार्थं तत्राश्रयणमन्वयपरम् । दत्त्वा प्रतिश्रुत्य । माधा-
 रणत्वं गुणदोषानुवन्धात् । यथा गोब्राह्मणानृतमज्जातमपि । गुरो-
 रहितं मदोषमितरत्रादोषम् । एवमापदनृत-स्वैराभिधानानृतयो-
 रपि बोद्धव्यम् ।

यमं,— न नर्ष्ययुक्तं वचनं हिनस्ति
 न स्त्रीषु नित्यं न त्रिवाचकाले ।

१प्राणान्त्यये मर्व्वधनापहारे
पञ्चानृतान्याञ्जरपातकानि ॥

देवलः,—

विवाहे ब्राह्मणस्यार्थे प्राणिनां जीविताय च ।

आत्मनः प्राणहेतोर्वा न मौदेदनृतं वदन् ॥

विवाहे मैथुने ।

गोतमः,—

विवाहे मैथुने नस्मार्त्तिमंयोगेषु दोषमेके, नानृतं वदेत् गुर्व्वर्थेषु ।
मममं पुरुषमितश्च परतो हन्ति मनमाऽपि गुरोरनृतं वदन्नर्थेषु ।

याज्ञवल्क्यः,—

न मंग्रयं प्रपद्येत न कर्मै चाप्रियं वदेत् ।

नाहितञ्चानृतञ्चैव न स्तेनः स्यान्न वाङ्मूषिः ॥

अथ देवलः,—

ततः स्थूल-मध्य-चुद्राणां पदार्थानां प्रसङ्ग तुष्णीं प्रच्छन्नं वा
हरणं स्तेयम् ।

रत्न-क्षेत्र-वेश्म-हे-मरुण्याभरणादौनि स्थूलानि, चतुष्पादान्न-
वस्त्रलोहकार्षापणोपकरणानि मथानि । दन्त-गृहङ्ग-दारु-चर्म-
पाषाण-मृण्मयादौनि चुद्राणि ।

प्रसङ्ग बलात्कारेण । तुष्णीं हरणं स्वामिना दृश्यमानस्यैव
बलात्कारं विना । प्रच्छन्नं ममत्वं वञ्चयित्वा हरणम् ।

हारीतः,—

द्विविधमेव द्रव्यमाहुः— सचेतनं निश्चेतनञ्च । सचेतनं
जङ्गमम् । निश्चेतनं-जरायुजमायं तैजसमपि शैलोषधं वानस्पत्यं
मृगमयं रसमयञ्च एवं मभूतस्य दशविधानात् स्तेयं भवति—

अदत्तादानात् । अनतिसृष्टग्रहणात् । अनिर्द्देशोपयोगात् ।
मृत्येभ्यो मृत्यदानात् । याचितानिर्यातनात् । न्यासापला-
पात् । ऋद्धयमनयोरनुपायग्रहणाच्चेति । प्रतिश्रुत्यादाना-
द्वेवताऽनभिसम्बन्धाच्चेति^१ दशविधं भवति ।

एवं ह्याह,—

प्रतिश्रुत्याप्रदानेन दत्तस्याऽऽदनेन च ।

विविधान्नरकान् याति तिर्यग्योनौ च जायते ॥

वाचा यच्च प्रतिज्ञातं कर्मणा नोपपादितम् ।

ऋणान्तद्वर्षसंयुक्तमिह लोके परत्र च ॥

स्वामिनाऽदत्तस्यादानमदत्तादानम् । - अनतिसृष्टग्रहणं परि-
माणातिरिक्तग्रहणम् । देवपितृमनुष्यार्थं भिक्षयित्वा स्वयमुप-
भुञ्जतोऽनिर्द्देशोपयोगः । मृत्यानां कर्म कारयित्वा मृतेऽदानम् ।

याचित्वा नेष्यामीत्यनिर्यातनं याचितानिर्यातनम् । विद्या
मित्रकुलप्रत्ययाद्यस्तस्यापलपनम् न्यासापलपनम् । कूटमानतुला-
तस्करत्वम् ह्यहम् । व्यमनेन चात्रह्यचारिणो हिरण्यादीनामात्मार्थं
प्रतिग्रहो, यतीनाञ्चानुपायग्रहणम् ।

१ (ग) चैतत् ।

२ (ग) मलम् ।

स्त्रियो हि प्रमीताः पूर्वधनिनामुपकाराय जायन्ते ।
तस्मात् स्त्रियं न कारयेत् । नानुमन्येत ।

अस्यार्थः— सचेतनं जीवं जीवाधिष्ठितं जङ्गमङ्गतिमत् पुरुष-
गवादि । जरायुजमण्डजादि । आप्यं शङ्खशुक्लादि, तैजसं
सुवर्णादि, भौषधं व्रीहियवादि, वानस्पत्यं तृणकाष्ठादि, मृण्मयं
घटादि, रसमयं क्षीरादि । एवम्भूतस्य दशविधानात् वक्ष्य-
माणादन्नादानादिप्रकरणे चौर्यं भवतीति ।

प्रतिश्रुत्यादानं तदेव मया देयमिति प्रतिज्ञाय यद्दानम् ।
देवतानभिसम्बन्ध इति यज्ञाय द्रव्यमिति निधाय तस्य
देवतयाऽनभिसम्बन्धो यागाकरणात् । धर्मसंयुक्तस्य प्रतिज्ञात-
मित्यर्थः । कारयित्वेत्यत्र कर्मेति शेषः । अनिर्यातनम-
प्रत्याख्यानम् । उपकाराय जायन्ते पशुदासत्वेनेति शेषः ।

यमः,—

सुवर्णमेकं गाभेकां भूमेरप्यर्द्धमङ्गुलम् ।

हरक्षरकमाप्नोति यावदाहृतसंज्ञवम् ॥

द्विरण्यं पशुयानानि स्त्रियो वासांसि यो हरेत् ।

स पंथ्याद्येण यातीमाक्षरकानेकविंशतिम् ॥

नरकास्य राजप्रतिपदप्रस्तावे तत्रैव प्राशुक्ताः ।

आपस्तम्बः,—

स्त्रियोऽभिग्रस्तो ब्राह्मणो राजन्यो वैश्यो वा परस्मिन्नोकेऽपरि-
मिते निरये वृत्ते जायते चाण्डालो ब्राह्मणः । पौष्कसो
राजन्यः । वैशो वैश्यः । स्त्रियः सन् यो स्त्रोके प्रसिद्धः ।

विष्णुः,—

यद्यत्परेभ्यो न दद्यात् पुरुषस्तु निरङ्कुशः ।
 तेन तेनाथ हीनः स्याद्यत्र तत्राभिजायते ॥
 जीवितं धर्म-कामौ च धने यस्मात् प्रतिष्ठितौ ।
 तस्मात् सर्वप्रयत्नेन धनहिंसां विवर्जयेत् ॥
 प्राणिहिंसापरो यस्तु धनहिंसापरस्तथा ।
 महद्दुःखमवाप्नोति धनहिंसापरस्तयोः ॥

यमः,—

देवद्रव्यापहर्तारं परस्वहरणे रतम् ।
 पुरुषं पापकर्माणं नरकः प्रतिपद्यते ॥
 यस्तु लभं पुनर्दद्याद्देवद्रव्यं यतस्ततः ।
 गुरुद्रव्यं द्विजद्रव्यं सोऽश्ममेधफलं लभेत् ॥
 यदेतद्धनमित्याहुः प्राणाश्चैते बहिष्चराः ।
 स तस्य हरति प्राणान् यो यस्य हरते धनम्
 अपहृत्य परस्वार्थं यस्तु दानं प्रयच्छति ।
 स दाता नरकं याति यस्वार्थस्तस्य तत्फलम् ॥
 परस्वपरितुष्टास्तु जीवितान्तकरास्तु ये ।
 तेषां रजः पतेद्यत्र तदमेधतरम्भवेत् ॥
 षष्टिवर्षसहस्राणि षष्टिवर्षशतानि च ।
 ब्रह्मस्वहर्ता नरके सततं परिवर्त्तते ॥

तथा,—

षष्टिवर्षसहस्राणि ब्रह्महा नरकं पतेत् ।

यस्य ब्राह्मणवृत्तिज्ञो यो वै पतितयाजकः ॥

गृहस्यतिः,—

शोधं शुद्धति मृत्तोयेः प्रायश्चित्तेषु पातकम् ।
 ब्रह्मस्व-न्यासहर्ता वा दमं कृत्वा न शुद्धति ॥
 ब्रह्महा वृत्तिहा सोमौ समौ स्यातां न वा समौ ।
 कल्पान्ते ब्रह्महा शुध्येत् वृत्तिहा न कदाचन ॥
 एवं ज्ञात्वा परस्वानि मनसाऽपि न चिन्तयेत् ।
 परस्त्रियो विशेषेण धर्मसारमिदं स्मृतम् ॥
 जाताम्बो वधिरस्यैव मूकः सकुचिताङ्गुलिः ।
 परदारापवादिषु परच्छिद्रानुहिंसने ॥
 नैवविधस्तु स्वपितृन् प्रायते महतो भयात् ।
 वितत्येह यशो दीप्तं ब्रह्मलोके महीयते ॥

पद्मपुराणे,—

सामान्यदक्षिणीं लब्धा गृहात्येकं विमोहितः ।
 नरस्त्रिक्यभावनिरतः सन् स वै प्रेतोऽभिजायते ॥

यमः,—

देवद्रव्यं गुरुद्रव्यं यद्द्रव्यं पार्षदं भवेत् ।
 हत्वाऽसुभ नरो लोभाद्गृभ्रोच्छिष्टेन जीवति ॥
 चाण्डालो विजगौ गाञ्च मनुः स्नायन्भुवः पुरा ।
 प्रभवामीति योऽत्राति बद्ध-सामान्यमेककः ॥

शुनां रजस्वसानाञ्च कर्हितं मंसदूषितम् ।

तस्य संसरतो लोके वृत्तिरेका विधीयते ॥

देवद्रव्यादिकं हत्वा चाण्डालः सन् गृध्रोच्छिष्टेन जीवतीति
मनुर्विजगावुक्तवानित्यर्थः ।

दृश्यतिः,—

हरते हारयेद्भूमिं मन्दबुद्धिस्तमोवृतः ।

स वद्धो वाङ्मैः पात्रैस्त्रिर्घ्यग्योनिषु जायते ॥

स्वदत्तां परदत्तां वा, यो हरेत वसुन्धराम् ।

षष्टिवर्षसहस्राणि विष्टायां जायते कृमिः ॥

षष्टिवर्षसहस्राणि स्वर्गं वषति भूमिदः ।

आच्छेत्ता चानुमन्ता च तान्येव नरको वषेत् ॥

तान्येव षष्टिवर्षसहस्राण्येव ।

तडागानां सहस्रेण अश्वमेधशतेन च ।

गवां कोटिप्रदानेन भूमिदत्तां न शुद्ध्यति ॥

अन्यायेन हता भूमिरन्यायेन च हारिता ।

हरन्तो हारयन्तस्य हन्युस्त्रिपुरुषं कुलम् ॥

ब्रह्मस्त्रं प्रणयाद्भुक्तं दहत्यासप्तमं कुलम् ।

विक्रमेण च भुक्तन्तद्दशपूर्वान् दशापरान् ॥

ब्रह्मस्त्रे मा मतिं कुर्यात् प्राणैः कण्ठगतैरपि ।

अग्निदग्धानि रोहन्ति ब्रह्मदग्धं न रोहति ॥

ब्रह्मदग्धं ब्रह्मस्त्रहरणदग्धम् ।

तथा,—

न विषं विषमित्याहु-ब्रह्मस्त्रं विषमुच्यते ।
 विषमेकाकिनं हन्ति ब्रह्मस्त्रं पुत्रपौत्रकम् ॥
 लोहचूर्णाग्निचूर्णे च विषञ्च जरयेन्नरः ।
 ब्रह्मस्त्रं त्रिषु लोकेषु कः पुमान् जरयिष्यति ॥
 विन्ध्याटवीश्वतोयासु शुष्ककोटरवासिनः ।
 कृष्णसर्पाश्च जायन्ते ब्रह्मदायाऽपहारकाः ॥
 दायोऽत्र धनम् ।

हारौतः,—

अस्तेयं परमो धर्म इति धर्मविदो विद्ः ।
 परद्रव्यस्य हन्तृणां न शुभा विद्यते गतिः ॥

॥ इति गृहस्यरत्नाकरे यमतरङ्गः ॥

अथ स्तेयापवादाः ।

तत्र यमः,—

अस्तेयमग्रये काष्ठमस्तेयञ्च गवे हणम् ।
 कन्याहरणमस्तेयं यो हरत्यनलङ्कृताम् ॥
 पुष्पकाष्ठोदके शाके तथा मूलफले हणे ।
 अदत्तादानमेतेषामस्तेयञ्च यमोऽब्रवीत् ॥
 हणकाष्ठं फलं पुष्पं प्रकाशं वै हरन् वरः ।
 गो-ब्राह्मणार्थं गृह्णन् वै स न पापेन लिप्यते ॥

यो हरति वरो गुणवानिति शेषः । अनलङ्कृतामन्यस्मै
 विवाहयितुमलङ्कृताया तदन्याम् ।

मनुः,—

वानस्पत्यं मूलफलं-दार्वग्यर्थन्तथैव च ।
 हणं गोभ्यश्च यामार्थमस्तेयं मनुरब्रवीत् ॥

वानस्पत्यमच वनस्पतिप्रभवं पचादिः । अग्यर्थं आवश्यक्-
 मम्बुङ्गनौयाम्यर्थम् ।

देवसः,—

अस्तेयमग्रये काष्ठमस्तेयं पशवे हणम् ।
 अस्तेयं फलमारण्यं अस्तेयं पार्थिवं जलम् ॥

पार्थिवं पृथिवीस्थं परकृपादिस्थितम् । तेनानुत्सृष्टमपि ।

गोतमः,—

गोऽग्यर्थे हणमेधस्वीरुदनस्पतौनां पुष्पाणि खवदाददौत
 फलानि चापरिवृत्तानाम् ।

स्वदात्मवत् । अपरिवृत्तानां अरचितानाम् ।

याश्चवक्ष्यः,—

द्विजस्तृणैधःपुष्पाणि सर्वतः समुपाहरेत् ।

सर्वतः रचितादरचितादपि ।

हारौतः,—

पूर्वाश्रमयोर्ब्रह्मद्वयग्रहणे स्तौष्यम् ।

तथा, मूत्रपुरीषाणाम् । पाण्डोः शाकपरिमाणे एकपाणेः
शमीनां बहवस्तद्वदेके । रचावृक्षाणां तत्स्थानतक्षणेऽस्तौष्यम् ।
अन्धेषाञ्च सुमनसामर्चापिनहने । अग्न्यर्थं त्वणकाष्ठानां यवमो-
दकेन गवाञ्चास्तौष्यम् ।

पूर्वाश्रमयोर्ब्रह्मचारि-गृहस्थयोः पाण्डोः शाकपरिमाणे
पाणिद्वयपरिमितशाक इत्यर्थः । पाण्डोः शमीनां परिमाणे
इत्यनुषङ्गः । तेनेकपाणिपरिमितशमीनामित्यर्थः । रचावृक्षो
रक्षणीयतरुः । अर्चा प्रतिमा, पिनहनमाच्छादनम् ।

शङ्खलिखितौ,—

तिल-मुद्ग-माष-मसूर-यव-गोधूमानां शस्यमुष्टिग्रहणेषु, पथि-
कानामप्यपञ्चदलानां तथेक्षोर्भूलकयोः पुष्पफलप्रचयने च, विदि-
तस्य प्रकाशं गृह्यतो न दोषः ।

शस्यं फलं अपञ्चदलानां पञ्चदलशून्यानां शाखासम्बलहौनाना-
मिति यावत् । विदितस्य ख्यातस्य साधुतयेति शेषः ।

वृहस्पति-कात्यायनौ,—

चपुषोर्वाहके दे तु पञ्चासं पञ्च दाडिमम् ।

खञ्जूरदाडूमादीनां मुष्टिं गृह्यन् दूष्यति ॥
उर्वासकं कर्कटौ ।

नारदः,—

शालि-ब्रीहि-मसूराणां मुष्टिग्राह्यो विधीयते ।
यव-गोधूमयोर्वापि यदाऽथो मुद्ग-माषयोः ॥
एतेषां मानवैर्मुष्टिर्गृहीतव्या पथिस्थितैः ।
शाकं शाकप्रमाणेन गृह्यमाणं न दूष्यति ॥
यहीतव्यानि पुष्याणि देवतार्चनकारणात् ।
अदत्तादायिनं विद्याद्यदि लघिकमिच्छति ॥
शाकप्रमाणं हारीतोकं मुष्टिदयम् ।

वृद्धमनुः,—

चणक-ब्रीहि-गोधूम-यवानां मुद्ग-माषयोः ।
अनिरुद्धैर्गृहीतव्यो मुष्टिरेकः पथिस्थितैः ॥
अनिरुद्धैः स्वामिभिरिति यावत् ।

यमः,—

पथिकः क्षीणवृत्तिश्च दांविचू दे च मूलके ।
आददानः परक्षेत्रे न दोषं ब्राह्मणोऽर्हति ॥

॥ इति गृहस्यरत्नाकरे स्तेयापवादतरङ्गः ॥

अथ शौचम् ।

तच्च शरीतः,—

शौचं नाम धर्मादिपथो ब्रह्मायतनं त्रियोऽधिवासो^१ मनसः
प्रसादनम्, देवानां प्रियं, शरीरे चेचदर्शनं बुद्धिप्रबोधनम् ।
तच्च शौचमुपरिष्ठादक्ष्यामः ॥

एवं ह्याह,—

शुचिं देवाऽभिरक्षन्ति पितरः शुचिमन्वयुः ।

शुचेर्विभ्यति रक्षांसि ये चान्ये दृष्टचारिणः ॥

धर्मादिपथः—धर्मस्य प्रथमः पन्था उपाय इति यावत् ।
शुचेरेवं कर्माधिकाराद्ब्रह्मायतनं ब्रह्मणो वेदस्य आयतनं
आधारः । चेचदर्शनं आत्मनो दर्शनं तच्च द्विविधं शरीतेनैव
वक्ष्यमाणं वाङ्माम्यन्तरञ्च ।

तच्च वाङ्मं कुलशौचमर्थशौचं शरीरञ्च । तच्च कुलशौचं
सूतकाशशौचशून्यत्वम् । अर्थशौचं भाजनादिद्रव्याणां शुद्धिः ।
शरीरादिशौचममेधाद्यलेपनम् ।

आभ्यन्तरञ्च शौचं पञ्चविधम् ।

तद्यथा,—

मानसं चाक्षुषं घ्राणं वाच्यं स्वाद्यञ्च । तत्र मानसं
अपुण्याभिधानदोषविरहः । चक्षुरादिशौचज्ञानवलोक्यावलोक-
नादिविरहः । चाक्षुषवत् स्पर्शनीयमप्यत्र द्रष्टव्यं न्यायसाम्यात् ।

दत्तः,—

शौचे यज्ञः सदा कार्यः शौचमूलो द्विजः स्मृतः ।

शौचाचारविहीनस्य समस्ता निष्फलाः क्रियाः ॥

हारौत,—

भ्रष्टशौचं नरं दृष्ट्वा प्रहरन्तीह राक्षसाः ।

यक्षाः पिशाचा भूतानि ये चान्येऽप्येवमादयः ॥

स्नानं दानं तपस्यागो मन्त्र-कर्म्म-विधि-क्रियाः ।

मङ्गलाचारनियमाः शौचभ्रष्टस्य निष्फलाः ॥

इष्टं निवेदितं दत्तं मुक्तं जप्तं तपः श्रुतम् ।

यातुधानाः प्रक्षुम्बन्ति शौचभ्रष्टाद्विजम्बनः ॥

निवेदितं नैवेद्यं कृतम् ।

प्रातातपः,—

शौचहीनास्तु ये विप्राः न च यज्ञोपवीतिनः ।

कृतं दत्तं तपस्त्रेषां विनश्येन्नात्र मंग्रयः ॥

॥ इति गृह्यसूत्राकरे शौचतरङ्गः ॥

अथ ब्रह्मचर्यम् ।

तत्र हारीतः—

ब्रह्मचर्यं नाम दिव्यमानुषीणां चित्रस्थ-काष्ठस्थ-पोतस्थ-भृङ्गमया-
दौनामप्यप्रार्थनमस्मरणमसंकल्पनमनभिप्रेक्षणमसङ्कीर्तनमनभि-
भाषणमनभिगमनमसन्दर्शनमसमागमश्चासाम् ।

तच्च ब्रह्मचर्यं चतुर्विधं भवति । कृष्णं रक्तं शुक्लं विमलमिति ।

तत्र परदारवर्जनं नित्यं स्मदारगमनं कृष्णम् । पर्वणि नियमे
वर्जनं रक्तम् । षट्शतकालाभिगमनं शुक्लम् । ऊर्द्धरेतस्त्वं विमलम् ।

एवं ज्ञाह,—

कृष्णेनेमं जयेल्लोकं मध्यं रक्तेन वै जयेत् ।

शुक्लेन तु जयेत् स्वर्गं विमलान्मोचमाप्नुयात् ॥

दिव्या चर्व्वग्याद्याः शास्त्रप्रसिद्धाः । पोतस्थाः पोतं प्रतिमा-
करणयोग्यं रजतादि तत्रस्थास्तन्निर्मिताः । अप्रार्थनं सा मम
भूयादित्याशंभाविरहः । असङ्कल्पनमहमेवं करिष्यामौत्यभिसन्धि-
विरहः । अनभिप्रेक्षणमाभिमुख्येनावलोकनविरहः । अनभि-
भाषणमाभिमुख्येन साभिलाषभाषणविरहः । अनभिगमनमाभि-
मुख्येनानागमनम् । असन्दर्शनं सकलावयवावलोकनविरहः ।
असमागमः संयोगविरहः ।

सर्व्वं चैते रागजा निषेधा इति ज्ञेयम् । पर्व्वणि नियमे
वर्जनम् पर्व्वण्यमावास्यादौ नियमे द्वादशीव्रतादौ च वर्जनं त्यागः ।

॥ इति गृहस्यरत्नाकरे ब्रह्मचर्यतरङ्गः ॥

अथ नियमः ।

तत्र हारौतः,—

क्रोधनियमवर्जनमकल्कता सन्तोषो गुरुशुश्रूषा चेति नियमः ।
कर्म्मनियमो वाङ्मियमश्चेति क्रोधनियमः । मानसात् क्रोधाच्चित्त-
परितापात् पौड्यमानस्य वैवर्ण्य-वैकल्यादयो व्याधयः संभवन्ति ।

अहङ्कारेख्याऽसूया-देष-परोपतापादीनि च क्रोधरूपाणि ।
वाग्लक्षणादप्रियपरुषवादिता नानाविधवाक्यदर्शनादयः । कर्म्म-
लक्षणाः केशग्रहणसंग्रहणादयः । अपरशरीरविप्रयोगकराश्चेति ।

यैरुपसृष्टः सुविदानप्यवसादमुपैति तस्मादेतान् वर्जयेत् ।

एवं ह्याह,—

आकृष्टस्ताडितः चिप्रः क्षमते यो न कुप्यति ।

स तस्य दुष्कृतं दत्त्वा सुहृतं सर्वमाप्नुयात् ॥

इति तस्याक्रोशनादिकर्त्तेः ।

यमः,—

यत् क्रोधनो जपति यज्जुहोति यदा तपस्तप्यति यद्ददाति
वेरोन्ननिस्तद्धरतेऽस्य सर्वम्, मोघंश्रमो भवति ।

अस्य क्रोधनस्य वैरोचनिर्वलिः ।

हारौतः,—

'हृतिर्नियमो' जैह्व्यं नियमार्ज्वं क्व माया व्याजयुक्ता
निहृतिः . काठिण्यासाध्य-वैषम्यदौष्ट्यं मद्गावयुक्तं ह्येतन्नियमार्ज्वं
भवति ।

एवं ज्ञाह,—

जैह्वं मृत्युपदं प्राङ्निष्कृतिस्तमसः पदम् ।

सर्वभूतात्मभूतत्वादार्ज्वं ब्रह्मणः पदम् ॥

स्मयनियमः शूनानियमः सेवानियमोऽदभ्यस्येत्यकल्कता ।

ज्ञान-दान-तप-ऐश्वर्य-भोगविशेषैः स्मयं वर्जयेत् । स्मयोप-
पन्नास्तेजसाऽवपन्नाः सम्भवन्ति पञ्चशूनासम्पन्नं सम्भूतं पापमय-
मित्युच्यते । अधिनो हि प्रेतीभूता बीजवज्जायन्ते तस्मान्नात्मार्थं
शूनां कारयेत् । विविधशिल्पप्रयोगैः सेवाविशेषैः परानत्यर्थं
नोपासरेत् । अविद्वान् विद्वत्तां ख्यापयति, अदाता दानं,
अयज्वा यज्ञम् । तपस्वी तपोऽनाश्रम्याश्रममलिष्यन् । तेनैवं
वृत्तानां दुष्कृतं कृतं भवति ।

एवं ज्ञाह,—

किं तेन न कृतं पापं चौरैणात्मापहारिणा ।

योऽन्यथासन्तमात्मानमन्यथा प्रतिपद्यते ॥

कृष्ण कृष्णपरमतितरोधानमिति यावत् । व्याजोऽर्थान्त-
रेणोपन्यासः । काठिन्यं करुणाविरहः । असाध्यं अयथाहृदयं
नागादिप्रदर्शनं, वैषम्यं निगूढपराभिधानम् ।

दौष्ट्यं परसुखामहिष्णुता । निहृतिः जैह्वं स्मयो दर्पः ।
अवपन्ना हौनाः, अचानुमित्यर्थगहादिद्याद्यर्थं न दोषः ।
एवंशूतानां विद्वदादीनाम् । अन्यथा प्रतिपद्यते अन्यथा ख्यापयति ।
मनुः— न धर्मास्यापदेशेन पापं कृत्वा व्रतञ्चरेत् ।

व्रतेन पापं प्रच्छाद्य तुर्व्वन् स्त्री-शूद्र-दम्भनम् ॥

प्रेत्यह चेदृशो विप्रो गृह्यते ब्रह्मवादिभिः ।
 कृद्गना चरितं यच्च व्रतं रचांसि यच्छ्रुति ॥
 अलिङ्गी लिङ्गवेषेण यो वृत्तिमुपजीवति ।
 स लिङ्गिनां हरत्येनस्तिर्य्यग्योनौ च जायते ॥

यमः,—

सर्व्वं च विद्यते व्याजो धर्मं व्याजो न विद्यते ।
 व्याजोपहतधर्माणां स्वर्गं वासो न विद्यते ॥
 तपो न कल्कोऽध्ययनं न कल्कः
 स्वाभाविको वेदविधिर्न कल्कः ।
 प्रसह्य वित्ताहरणं न कल्कः
 तान्येव भावोपहतानि कल्कः ॥

कल्कः पापं, स्वाभाविको नौपाधिकः । प्रसह्यवित्ताहरणं
 भ्रान्त्या नर्म्मणा वा स्वाभ्यननुमतवस्तुग्रहणम् ।

हारौतः,—

शूनानियमौ सेवानियमौ स्त्रियाविक्रयविक्रयौ । अयाज्य-
 याजनासत्प्रतिग्रह-शुद्धश्रावण-भृतकाध्यापनार्थयोगपरिग्रहनिवृत्त्या
 लोभनियमे मन्तुष्टो भवति ।

एवं ह्याह,—

सन्तोषः परमो धर्मः सन्तोषः परमं पदम् ।
 सन्तोषः परमं कर्म सन्तोषः परमन्तपः ॥
 सन्तोषः परमं श्रेयः सन्तोषः परमं यज्ञः ।
 सन्तोषः परमा सिद्धिः सन्तोषः परमं सुखम् ॥-

शूद्रश्रावणं सुपात्रताख्यापनाथं शूद्रस्याग्रे वेदपाठः । अर्थयोग-
परिग्रहः पाठनिकापूर्वकः परिग्रहः । मन्तोषः परमो धर्म इति
धर्मादीनां मन्तोषमूलत्वादभेदोपचारः ।

पुनर्धारितः,—

यमेषु नियमेषु चाप्रमत्त-

स्तिष्ठति याति लोकान् वरिष्ठान् ।

भ्रष्टस्तेभ्यो विविधा याति योनौ-

र्यासूत्पन्नो मज्जते यातनासु ? ॥

तेभ्यो धीरः शुश्रूषावाद्यायंवृत्तो

यस्मिन् यशो न व्यथते नापि धर्मः ।

धर्मो ह्येषः सुसहायो जनानां

य एतान् घोरान् चायते मृत्युयोगात् ॥ इति ।

तेभ्यो यमनियमेभ्यः शुश्रूषावान् श्रुतवान् ॥

॥ इति गृहस्थरत्नाकरे यमनियमतरङ्गः ॥

अथ कुलनाशनानि ।

तत्र यमादयः,—

देवद्रव्यविनाशेन परस्वहरणेन च ।

कुलान्यकुलतां यान्ति ब्राह्मणाऽतिक्रमेण च ॥

मनुः,—

कुविवाहैः क्रियालोपैर्वेदानध्ययनेन च ।

कुलान्यकुलतां यान्ति ब्राह्मणाऽतिक्रमेण च ॥

शिल्पेन व्यवहारेण शूद्रापत्येषु केवलेः ।

गोभिरश्वेषु यानैश्च कृथा राजोपसेवया ॥

अथाज्ययाजनेष्वेव नास्तिक्येन च कर्मणा ।

कुलान्यकुलतां यान्ति यानि हौनानि मन्वतः ॥

मन्वतस्तु ममृद्धानि कुलान्यन्यधनानि च ।

कुलमंत्र्याञ्च गच्छन्ति कर्षन्ति च महद्यगः ॥

ब्राह्मणातिक्रमेण ब्राह्मणावज्ञानेन । शिल्पं चित्रादिकर्म ।

व्यवहारोऽत्रानापदि ऋणादानादिरूपः । गोभिरश्वैरित्यत्र वृत्त्यर्थ-

मुपात्तेरित्यर्थः । सेवाऽन्यद्भावपूर्वकं पराराधनम् । नास्तिक्यं

कर्म, नास्ति परलोक इति बुद्ध्या व्यापारः ।

दत्तः,—

अनृतं पारदार्यंश्च तथाऽभक्ष्यस्य भक्षणम् ।

१ अगम्यागमनञ्चैव हिमा स्तेयं तथैव च ॥

१ मूलपुस्तके पाठः— अगम्यागमनापियपानं स्तेयंश्च हिंमनम् ।

अश्रौतधर्माचरणं मैत्रधर्मावहिष्कृतम् ।
 एतानि नव कर्माणि विकर्माणि विवर्जयेत् ॥
 मैत्रधर्मावहिष्कृतं मैत्र-धर्मयोर्बाहिष्करणं त्याग इत्यनुषङ्गः ॥
 ॥ इति गृहस्यरत्नाकरे कुलनाशतरङ्गः ॥

अथ निवासः ।

तत्र गृहस्यतिः,—

निवासमुख्यो वर्णानामाचारः समुदाहृतः ।
 गुणदोषसमुद्भूतिलोके संसर्गजा स्मृता ॥
 भूमि-माख्य-कुश्रैधान्न-शस्याम्बु-दिजनैगमे ।
 निष्कण्टके च धार्मिक्ये वसेत् स्थाने निरामये ॥
 निवासोऽत्र पामः । नैगमोऽत्र बालकः । कण्टकोऽत्र
 उपत्तपाद्भिप्रदस्यौरादिः । धार्मिक्ये धर्मिजनप्रधाने । निरामये
 देशे स्वभावज-ररेगशून्ये ।

आपस्तम्बः,—

प्रभूतैधोदके पामे यथात्माधीनं प्रथमणं तत्र वासो
 ब्राह्मणस्य ।

प्रथमणं पाविष्यहेतुः कुश्रगोमथादिः ।

बौधायनः,—

प्रभूत-यवसैधोदकसमित्कुशमाख्योपनिष्क्रमणमाख्यजनाकुलमन-
लस-समृद्धैर्मदस्यप्रतिवेशं^१ याममावसितुं यतेत धार्मिकः ।

उदपानोदके यामे ब्राह्मणो वृषलौपतिः ।

उषित्वा द्वादशसमाः शौद्रं साधर्म्यमृच्छति ॥

पुररेणु-गुण्ठितशरीरः तत्परिपूर्णनेत्र-वदनस्तु नगरे वसन्
सुनियतात्मा सिद्धिमवाप्स्यतीति । न च तदस्ति ।

रथाश्वगजधान्यानां गवाश्चैव रजः शुभम् ।

अप्रशस्तं समूहिन्याः श्वाऽजाऽवि-खर-वाससाम् ॥

उपनिष्क्रमणं निष्क्रमणधर्मः । अनलसं सोद्योगजनम् ।
प्रदस्यप्रतिवेशं चौरसान्निध्यशून्यम्

उदपानोदके कूप एव यत्रोदकं, नगरे पुरे । पुरश्च विवाद-
रत्नाकरे विवृतम् । नगरे वसन् सन् नियतात्मा सिद्धिमाप्नोति
यद्यपि । तथापि समूहिन्यादिरजसां सम्यक्स्थापरिहार्यतया
नगरे न वस्तव्यमिति तात्पर्यम् ।

यमः,— एककूपोदके यामे ब्राह्मणो वृषलौपि

वर्षेण शूद्रो भवति कृष्णवर्णमुपाश्रितः ॥

कृष्णवर्णः शूद्रः ।

आपस्तम्बः,—

क्षुद्रान्, क्षुद्रचरितान् देशान् न वसेत् । असतां समाजस्येदं कर्तुं ।
प्रदक्षिणीकृत्योपेयात् । नगरप्रवेशनानि च वर्जयेत् ।

चुद्गान् जलादिनाहङ्गतांगतमार्गान् चाण्डालादिभिरध्वषितान्
न सेवेत । वामार्थं नगरप्रवेशनभूमौर्वर्जयेत् ।

मनुः,—

नाधार्मिके वसेद्दामे न व्याधिवङ्गले भृशम् ।
नेकःप्रपद्येताध्वानं न चिरं पर्वते वसेत् ॥
न शूद्रराज्ये निवसेन्नाधार्मिकजनावृते ।
न पाषण्डिजनाकीर्णं नोपसृष्टेऽन्यजैर्नृभिः ॥
न मंत्रसेच पतितैर्न चाण्डालैर्न पुङ्गवैः ।
न मूर्खैर्नावलिप्रैर्वा नान्यैर्नान्यावसायिभिः ॥

विष्णुः,—

भ शूद्रराज्ये निवसेन्नाधार्मिकजनाकीर्णं न मां वत्सरिक-वेद्य-
विहीने नोपसृष्टे न चिरं पर्वते ।

व्यासः,—

तत्र तावन्न वस्तव्यं यत्र नास्ति चतुष्टयम् ।
शृणुप्रदाता वैद्यस्य श्रोत्रियः मजला नदी ॥
तत्र तात न वस्तव्यं यत्रैतन्नितयं मदा ।
विजिगीषुः पूर्ववैरी जनस्य मततोत्सवः ।
मजला मर्व्वदा सेव्यजला जनो मूर्खः ॥

मार्कण्डेयपुराणे,—

जितामित्रो नृपो यत्र बलवान् धर्म-तत्परः ।
तत्र नित्यं वसेत्प्राज्ञः कुतः कुनृपतौ सुखम् ॥

यत्राप्रष्टव्यो नृपतिर्यत्र ग्रन्थप्रदां मही ।
 पौराः सुसंयता यत्र सततं न्यायवर्त्तिनः ॥
 यत्रामत्सरिणो लोकास्तत्र वासः सुखोदयः ।
 यस्मिन् कृषीबला राष्ट्रे प्रायशो नातिभोगिनः ॥
 यत्रौषधान्यशेषानि वसेत्तत्र विचक्षणः ।
 वसेन्नित्यं सुशीलेषु महवामिषु पण्डितः ॥

महाभारते,—

यत्रागमयमानानाममत्कारेण पृष्कताम् ।
 प्रब्रूयाद्वाह्मणो धर्मन्यजेत्तं देशमात्मवान् ॥
 आगमयमानानां तर्जनं कुर्वताम् ।

तथा,—

शिष्योपाध्यायिका वृत्तिर्यत्र स्यात्सुममाहृता ।
 यथावच्छास्त्रसम्पन्ना कस्तं देशं परित्यजेत् ॥
 आकाशस्थोऽब्रुवन् (?) यत्र ब्रूयःदीषं विपश्चित
 आत्मपूजातिकामो वै को वसेत्तत्र पण्डितः ॥

आकाशस्थो निमित्तशून्यः ।

तथा,—

यत्र मन्नापिता लुब्धैः प्रायशो धर्मसेतवः ।
 प्रदीपमिव चेलान्तं कस्तं देशं न मन्यजेत् ॥
 धर्मसेतवः धर्ममर्थ्याटास्थापकाः । प्रदीपमग्निना चेलं वस्तम् ॥

तथा,—

यत्र धर्ममनाशङ्क्यं चरेयुर्वीतमत्सराः ।

चरेत्तत्र वसेच्चैव पुण्यश्रीलेषु साधुषु ॥
 धर्ममर्थनिमित्तञ्च चरैर्युर्थं वा नराः ।
 न तत्र तु वसेज्जातु ते हि पापकृतो नराः ॥
 कर्मणा यत्र पापेन वर्तन्ते जीवितेषुवः ।
 व्यवधारेत्तत्सूत्रं समर्थास्तरणादिव ॥

व्यवधारेत् स्रष्टित्यपसरेत् ।

तथर,—

यत्र राजा च राज्ञश्च पुरुषाः प्रत्यनन्तराः ।
 कुटुम्बिनामपभुजः त्यजेद्द्राघं तदात्मवान् ॥
 श्रौचियास्त्वयभोक्तारो धर्मनित्याः मनातनाः ।
 र्याजनाध्यापनायुक्ता यत्र तद्द्राघमावसेत् ॥
 स्वधा स्वाहा वषट्कारा यत्र सम्यगनुष्ठिताः ।
 अजस्रं चैव वर्तन्ते वसेत्तत्राविचारयन् ॥
 अशुचीन् यत्र पश्येत ब्राह्मणान् वृत्तिकर्षितान् ।
 त्यजेत्तद्द्राघमामन्नमुपसृष्टमिवाभिषैः ॥
 प्रीयमाणा नरा यत्र पप्रच्छेयुरयाचिताः ।
 सुस्वाचित्तो वसेत्तत्र कृतकृत्य इवात्मवान् ॥
 दण्डो यत्राविनीतेषु सत्कारस्य कृतात्मसु ।
 चरेत्तत्र वसेच्चैव धर्मश्रीलेषु साधुषु ॥

अविनीता दण्डोचितापराधवन्तः ।

देषलः,—

अरण्यं देवतास्थानं तीर्थान्यायतनानि च ।

यस्मान्तेषु मृता लोका लोकान् यान्ति दिवोकसाम् ॥

अरण्यं नैमिषादि, देवतास्थानं पुरुषोत्तमादिस्थानं, तीर्थं गङ्गादि, आयतनं काश्यादि । एतेषु मृता लोका यस्माद्दिवोकसां लोकान् यान्ति तस्मादेतेषु वसेदिति तात्पर्यम् ॥

॥ इति गृहसूत्रब्राह्मणं निवासतरङ्गः ॥

अथ वाच्यावाच्ये ।

तच मनुः,—

भद्रभद्रमिति ब्रूयाद्भद्रमित्येव वा वदेत् ।

शुष्कवैरं विवादञ्च न कुर्यात्केनचित् सह ॥ ।

भद्रं वस्तु भद्रमिति ब्रूयात् न त्वभद्रम् । अथ प्रथमं भद्रपदं भद्रेतरवस्तुपरं तेन यच्च मन्दं तद्भद्रमित्येव वक्तव्यम् । भद्रं वस्तु भद्रमिति वक्तव्यमेवेत्यर्थः । शुष्कं निष्प्रयोजनम् ।

आपस्तम्बः,—

न-भद्रं भद्रं ब्रूयात् । पुष्यं प्रश्नस्तमित्येव ब्रूयात् ।

१ (क) पुस्तके तदितरवस्तुपरम् ।

विष्णुपुराणे,—

विरोधं नोत्तमैर्गच्छेन्नाधमैश्च मदा बुधः ।

विवादश्च विषादश्च तुल्यरूपैर्नृपेभ्यते ॥

नारभेत कलिं प्राज्ञः शुष्कवैरश्च वर्जयेत् ।

अपर्यहानिः मोढव्या वैरेणार्थागमं त्यजेत् ॥

विष्णुः— नाश्रीलं कीर्त्तयेत् नानृतं नाप्रियम् । न कश्चि-
न्मर्माणि स्पृशेत् ।

अश्रीलमकीर्त्तनीयम् । तच्चानृताप्रियाभ्यां भिन्नमिह बोद्ध-
व्यम् । मर्माऽप्यत्र गोप्यदूषणम् ।

आपस्तम्बः,—

गोर्दक्षिणानां कुमार्याश्च परीवादान् वर्जयेत् ।

सृहयन्तोश्च गां नाचक्षीत । मंसृष्टां वत्सेनानिमित्ते ।
नाधेनुमधेनुरिति ब्रूयात् । धेनुं अवेत्येव ब्रूयात् ।

गोरदक्षिणारूपायास्त्वपि दक्षिणानां वस्त्रहिरण्यादीनां दक्षि-
णात्वेन कल्पितानाम् । सृहयन्तो धान्यादि भक्षयितुं प्रवृत्ताम्,
सृष्टां वत्सेन पाययितुमिति शेषः । अनिमित्ते क्रतुवैगुण्य-
निमित्ताभावे । धेनुंभवेति शब्दो धेनुर्भविष्यतीत्यर्थं धेनो-
र्भव्यायां नुम् वक्तव्यमिति नुमागमः ।

शङ्खलिखितौ,—

नेन्द्रधेनुसुन्दर्यपरिवेषोक्ताः परसौ कथयेत् । नात्मनः
प्रतिकूलं न महाजनप्रतिकूलं कुर्यात् । न गोष्ठौभिः सम्बधेत ।

महाजनप्रतिकूलं महाजनविरोधः । महत्त्वं वेदार्थज्ञानादिना ।
गोष्ठौभिर्दृष्ट्याकथाभिः ।

पेठौनमिः,—

मन्तोन्मत्त—प्रमत्तैश्च सह संभाषणं न कुर्यात् । न परस्वियं
रहसि संभाषयेत् । प्रमत्तोऽनवहितः ।

मांख्यायनगृह्यम् । सूतिकोदकक्याभ्यां न संवदेत् ।

गोतमः,—

न स्नेच्छाशुच्यधार्मिकैः संभाषेत । संभाष्य पुण्यकृतो
मनसा ध्यायेत् । ब्राह्मणेन सह संभाषेत । अधेनुं धेनुं भवेति
ब्रूयात् । अभद्रभद्रमिति कपालभ्रगालमिति । १मामधनु-
रितौन्द्रधनुः । गां धयन्तौ परस्मै नासन्नोत । न चेमां
धारयेत् । स्नेच्छांस्तु पुक्कशादथः । अधार्मिकाः पतितादयः ।
सह तैर्न संभाषेत । संकथां न कुर्यादित्यर्थः ।

तदङ्गं पाषण्डाधिकारे त्रिष्णुपुराणे,—

पुण्यं नश्यति संभाषादितेषान्तद्दिनोद्भवम् । इति ।

पारस्करः,—

गर्भिणीं विजन्येति ब्रूयात् । सकुलमिति न कुलम् ।

श्रमः,—

तिथिं पक्षञ्च न ब्रूयात् न चत्राणि न निर्दिशेत् ।

जौवनार्थमद्येयं तिथिरद्येयं न चत्रमिति न ब्रूयादित्यर्थः ।

१देवलः,—

जीवेति चवतो ब्रूयात् जीवेत्युक्तः सहेति च ।

सहेत्येकवचनजनितक्रोधप्रतिषेधः ।

१ कश्चित् मणिधनुः । २ (ग) पुस्तके देवलस्याने शङ्कलिखितपदम् ।

न परचेचागारे गां चरन्तीं परस्मै कथयेत् । न गोब्राह्मणो-
परोधेऽश्रीयात् । न वाङ्मामाने वाङ्मतामिति ब्रूयात् । उपरोधे
आसने मति ।

बौधायनः,—

नायुक्ता रुचाः परुषा वाचो ब्रूयात् ।

हारीतः,—

न गां चरन्तीं परचंचावतीर्णाश्चाचक्षीत पिवन्तं परवत्सकम् ।

आपस्तम्बः,—

वर्जयेत् स्तुतिं गुरोः सुस्नातमिति ।

सुस्नातमिति स्नानप्रशंसनम् ।

तथा वाक्येन वाक्यस्य प्रतिघातमाचार्य्यस्य विवर्जयेत् ।
श्रेयसाश्च । सर्व्वभूतंपरीवादाक्रोशांस्य । विद्यया च विद्यानाम् ।

श्रेयसां प्रशस्तानां प्रतिघातं विवर्जयेत् सर्व्वभूतंपरी-
वादाक्रोशांस्य वर्जयेदित्यर्थः । विद्यया विद्यानां प्रतिघातं
वर्जयेत् ।

सांख्यायनगृह्यम्,—

न जनममवायं गच्छेत् । नोपविशेत् । समेनेत्याक्रोशानो-
ऽपिशुनोऽकुलं कुलं नेतिहेतिह स्यात् ।

कुलं कुलप्रयोजनं विना परगृहग्रयनश्रीलः । इतिहेतिह
इतिवृत्तमिति प्रकाशनश्रीलः ।

महाभारते,—

पश्यानां शोभनं पश्यं कृषीणां सिध्यतां कृषिः ।

बह्वकारश्च ग्रन्थानां वाङ्मोवाङ्मं यथा गवाम् ॥

सम्पन्नं भोजने ब्रूयात् पानीये तर्पणमथा ।
 अमृतं पायसे ब्रूयात् यवाग्नां कृषरे तथा ॥
 अशुकर्षणि सम्प्राप्ते व्रते त्वाने च भोजने ।
 व्याधितानाञ्च सर्व्वेषामायुष्यमभिनन्दनम् ॥
 महात्मनाञ्च गुह्यानि न वक्तव्यानि कर्हिचित् ।
 तद्गारं नामधेयञ्च ज्येष्ठानां परिवर्ज्जयेत् ॥
 अधराणां समानानामुभयेषां न दूष्यति ।

पथ्यानामिति पथ्यानां कृते शोभनं पथ्यमिति बह्वकारञ्च
 शस्यानामिति भोजने भोजनसाधने भक्ष्यादौ सम्पन्नमिति ब्रूयात् ।
 पानीये पातव्ये दुग्धादौ तर्पणमिति, व्याधितानां रोगिणां कृते
 आयुष्यमभिनन्दनमिति ब्रूयात् । अधराणां षड्योगुणादिभिरेवं
 समानानामपि ॥

विष्णुः,—

न विगृह्य कथां कुर्यात् ।

विगृह्य आक्षिप्य विवादकारणं विनेति पारिजातः ।

यमः,—

अग्निन्ध्या ब्राह्मणा गावः काश्वनं मल्लिलं स्त्रियः ।

पृथिवीं अतिनामानि यो निन्दति स निन्दितः ॥

हारीतः,—

न देव गो गुरु ब्राह्मणपरीवादं कुर्यात् । न तेषां दौषमान-
 मपि वारधेत् ॥

चाण्डाल-ग्रपथे ब्रह्मपुराणे,—

पूर्वभुक्तां स्त्रियं यस्तु निन्देत् सर्वाङ्गसुन्दरीम् ।

१[तेन पापेन लिप्येऽहं यद्यहं नागमे पुनः ॥]

भुक्त्वा पश्येति चान्त्रानि यस्तु निन्दति निर्गुणः ।

तेन पापेन लिप्येऽहं यद्यहं नागमे पुनः ॥

श्रुत्वा परस्य वाक्यानि भवेद्यन्मन्त्रभेदनम् ।

तेन पापेन लिप्येऽहं यद्यहं नागमे पुनः ॥

विद्यां गृह्य यथान्यायं निन्दते च पुनर्गुरुम् ।

तेन पापेन लिप्येऽहं यद्यहं नागमे पुनः ॥

यस्तु निन्दति राजानं ब्राह्मणं यस्तु निन्दति ।

तेन पापेन लिप्येऽहं यद्यहं नागमे पुनः ॥

ब्रह्माण्डपुराणे,—

मा स्मै देहीति चैवं यः प्रब्रवीति दुरात्मवान् ।

अपि जातिशतं गत्वा न म मुच्येत किल्बिषात् ॥

विष्णुः,—

देव-ब्राह्मण-महात्मनां परीवादं परिहरेत् ।

[शास्त्रं विद्यास्थानमिति लक्ष्मीधरः]

मार्कण्डेयपुराणे,—

वेद-देव-द्विजातीनां साधु-सत्य-महात्मनाम् ।

गुरोः पतिव्रतानाञ्च तथा यज्वि-तपस्विनाम् ॥

१ क्वचित् [] चिह्नित्वांशोऽधिकः ।

परीवादं न कुर्वीत परिहासैऽपि पुत्रक ।
कुर्वतामविनीतानां न श्रोतव्यं कथञ्चन ॥

महाभारते,—

सदा नारायणन्देवं सर्वपापहरं प्रभुम् ।
निन्दमानो नरः शीघ्रं नरकेषूपपद्यते ॥

वराहपुराणे,—

विष्णु-रुद्रान्तरं ब्रूयात्, लक्ष्मी^१ गौर्यन्तरन्तथा ।
तन्नास्तिकानां मर्त्यानां काव्यं शास्त्रविगर्हितम् ॥
अन्तरं भेदं, काव्यं कल्पितं न प्रमाणमित्यर्थः ।

यमः,—

यस्तु निन्दात् परं जीवन् प्रशंसत्यात्मनो गुणान् ।
स वै वार्द्धुषिको नाम ब्रह्मवादिषु गर्हितः ॥

तथा,—

परोक्षाणि परेषाञ्च परीवादञ्च वर्जयेत् ।
नैवं ब्रूयान्न प्रष्टुयात् दुष्टवाक्यं कथञ्चन ॥
ब्राह्मणानां विशेषेण कदाचिदपि केनचित् ।
दुष्टवाक्यं न वक्तव्यं ब्राह्मणानां कदाचन ॥
तुष्णीमासीत् निन्दायां न ब्रूयात् किञ्चिदुत्तरम् ।
ब्राह्मणानीं परीवादं न कुर्यान्नैव कारयेत् ॥
यद्ब्राह्मणेषु कुशलं तदेवाशु समाचरेत् ।
ब्राह्मणानां परीवादी निन्दा यत्र प्रवर्तते ॥

१ कश्चित् परीहासश्च ।

२ (ग) यच्च — ।

नृप-बन्धु-गुर्व्यमात्य-भिषक्-ज्योतिः पुरोहितैः ।
 विरोधात् सुमहदुःखं प्रीत्या सुखमवाप्नुते ॥
 बन्धादयो नृपमन्वन्धिनः । ज्योतिरिह ज्योतिषिकः ।
 तथा च,—

न च वाचं वदेद्दृष्टं न च दौनां न कर्त्तव्यम् ।
 विष्णुपुराणे,—

ग्रामं नयति यः क्रुद्धान् सर्व्वबन्धुरमत्सरौ ।
 भीताश्चासनहत् साधुः स्वर्गस्तस्याल्पकं फलम् ॥

ग्राममुपशान्तिम् ।

मत्स्यपुराणे,—

कार्त्तवीर्य्यार्जुनो नाम राजा बाहुसहस्रभृत् (धृक्) ।
 योऽस्य मङ्गीर्त्तयेन्नाम कल्प उत्थाय मानवः ॥
 न तस्य वित्तनाशः स्यान्नष्टश्च लभते पुनः ।

स्कन्दपुराणे,— नन्दिनं प्रति महेश्वरः ।

अनामयश्चेतनावात्रामकीर्त्तयिता तव ।

सोऽश्वमेधफलश्चैव लप्स्यते नाऽत्र संग्रयः ॥

पापदोषा इत्यनुवृत्तौ देवलः,—

तत्र परुषवचनमपवादः पेशून्यमनृतं वृथास्लापो नैष्ठुर्यमिति
 वाङ्मयाः षट् । परेषां देश जाति कुल विद्या शिल्प रूप-
 वृत्ताचारपरिच्छेद शरीरकर्माजीवानां यत्प्रत्यक्षं दोषदचनं
 तत् परुषम् ।

यच्चान्यत् क्रोध-सन्ताप-चास-संजननं वचः ।

परुषन्तश्च विज्ञेयं तथान्यच्च तथाविधम् ॥

चतुष्मानिति लुप्राक्षं चाण्डालं ब्राह्मणेति च ॥

प्रशंसा निन्दनं द्वेषात् परुषात्तद्विशिष्यते ।

वृषलं वृषलेत्युक्त्वा पतितं पतितेति च ॥

सत्येनापि च दोषः स्यान्मिथ्या द्विगुणभागभवेत् ।

तेषामेव परुषवचनानां परोक्षमुदाहरणमपवादः । गुरु-
नृपतिबन्धुसकाशेषु अर्थोपघाताथे दोषाख्यानं पैशून्यम् । अनृतं
विविधमर्थवादश्चेति ।

तथा,—

देशे राजप्रवादाच्च परार्थपरिकल्पनात् ।

नर्कहासप्रसङ्गाच्च विज्ञेयं व्यर्थभाषणम् ॥

गुह्याङ्गाऽमेध्यसंज्ञानां वचनं निष्ठुरं विदः ।

यदन्यद्वा वचो नीचं स्त्रीपुंसोर्मिधुनाश्रितम् ॥

इत्येवं यदि (?) कल्पस्य दृष्टवाक्यस्य भाषणम् ।

इह चासुत्रं च क्रूरमनर्थमंधिगच्छति ॥

हितार्हितं मनुष्याणां केवलं वचमि स्थितम् ।

तस्मात् संयोजयेद्वाचमप्रमत्तः परौच्छ्य च ॥

दुश्चिकित्सितं पश्चाद्गुरुं हि वचो भवेत् ।

क्षिप्रं विनिपतेच्चापि वचनं दोषमंश्रितम् ॥

वृत्तं शौलं, आचारो नित्यनैमित्तिकानुष्ठानं, आजौवो

जीविका ।

यमः,—

पापं पापस्त्वमित्युक्त्वा चौरं चौरैति वा द्विजः
 वचनात्तन्त्यदोषः स्थान्मिथ्याद्विदोषतां व्रजेत् ॥
 प्रत्यक्षं वा परोक्षं वा पतितं यदि पश्यति ।
 प्रत्यादेशो न कर्त्तव्यो रक्षेदात्मानमात्मना ॥
 यानि मिथ्याभिग्रस्तानां पतन्त्यश्रूणि रोदनात् ।
 तानि पूतान् पशून् हन्ति तेषां मिथ्याभिग्रंसिनाम् ॥

याज्ञवल्क्यः,—

मिथ्याभिग्रंसिनो दोषा द्विःसप्तो भूतवादिनः ।
 मिथ्याभिग्रस्तदोषश्च समादत्ते मृषां वदन् ॥

श्रीलातपः,—

स्नातस्तु वरुणस्तेजो जुङ्गतोऽग्निः अत्रयं व्रजेत् ।
 भुञ्जानस्तु यमस्त्वायुस्तस्मान्न व्याहरेत्क्षिपु ॥
 स्नातः स्नानं कुर्वन्तः, न व्याहरेत् न भाषेत ॥

॥ इति गृहस्यरत्नाकरे वाच्यावाच्यतरङ्गः ॥

अथ गमन-प्रवेशनविधिः ।

तत्र मनुः,—

नाविनौतैर्व्रजेद् धूर्त्यैर्न चतुर्व्याधिपीडितैः ।

न भिन्नगृह्णाच्चिरवुरैर्न बालधिविरूपितैः ॥

विनौतैस्तु प्रजेस्त्रिव्यमागुगैर्लक्षणाश्वितैः ।

वर्णरूपोपमस्यञ्चैः प्रतोदेनातुदन् भृशम् ॥

नातिकल्पं नातिमायं नातिमध्यन्दिने स्थितम् ।

नाज्ञानेन समं गच्छेन्नैको न वृषलेः सह ॥ . .

अविनौतैर्द्रोषवह्निरशिक्षितैरिति पारिजातः । धूर्त्यैः पूर्व-
गृह्णतैः, बालधिविरूपितैः किन्नपुच्छैर्लक्षणाश्वितैः प्रशस्तावर्त्तादि-
युतैः, वर्णः श्वेतशोणादिः, रूपं संस्थानविशेषः, प्रतोदनेन
प्राजननेनातिमध्यन्दिने दःमहादित्ये ।

तथा,—

गवां यानञ्च पृष्टेन सर्व्वञ्चैव विगर्हितम् ।

विष्णुः,—

नैकोऽध्वानं प्रपद्येत नाधार्मिकैः सार्द्धं न वृषलेः न विदह्नः
नातिप्रत्युषसि नातिमायं न मन्ध्ययोः । न मध्याह्ने नासन्निहित-
पानीयं नातिदूषणं न मततम् । न व्यालव्याधिताऽश्वसैः गोभिर्वा
नादान्तेः ।

असन्निहितपानीयमिति क्रियाविशेषणं मततमविश्रान्तं, व्यालः
क्रूरः । अश्वसैरप्रशसैश्चैव्यादिभिरिति यावत् । अदानैरधतेः ।

हारीतः,—

पूर्ववृत्तिषु वृत्त्यर्थं नासूर्यमध्वानं गच्छेत् । न नियमवेलायां
नानुदको नायज्ञोपवीती न वृषलैः सह ।

पूर्ववृत्तिषु सतीषु असूर्यं रात्रावित्यर्थः । नियमवेला
नित्यकर्मकाक्षः ।

विष्णुपुराणे,—

वर्षातपादिषु ष्चत्वी दण्डी रात्र्यटवीषु च ।
शरीरचाणकामो वै सोपानत्कः सदा व्रजेत् ॥
न चोद्धंतिर्यग् दूरं वा निरीचन् पर्यटेद्बुधः ।
युगमात्रं महीपृष्ठं नरो गच्छेद्विलोकयन् ॥

तथा,—

न दृष्टयानमारोहेत् । न कूलच्छायाः संश्रयेत् ।
नैकः शून्याटवीं गच्छेन्न तु शून्यगृहं वसेत् ॥

देवीपुराणे,—

नासहायो व्रजेद्रात्रौ नोत्पथे न चतुष्पथे ।

स्कन्दपुराणे,—

सौमनन्दौति यः प्रोक्त्वा कान्तारं प्रतिपद्यते ।
न तस्य द्वीपि-शार्दूल-सिंहाः कुर्युर्भयं क्वचित् ॥

जावाक्षः,—

नैकोऽध्वानं प्रपद्येत
न रात्रौ नाऽरिणा सह ।
न महावृक्षमारोहे-
न्न बाहुभ्यां नदीन्तरेत् ॥

बौधायनः,—

नेकीऽध्वानं व्रजेन्न पतितैर्न स्त्रिया न शूद्रेण । न प्रतिषायं व्रजेत् ।

पैठीर्नभिः— न गो-ब्राह्मणाग्नीनामन्तरेणोपेयात् ।

ऋषिष्ठः,—

नाग्निं ब्राह्मणञ्चान्तरेण व्यपेयात् । नाम्न्योर्न ब्राह्मणयोरनु-
ज्ञाय वा ।

बौधायनः,—

पुरद्वारेन्द्रकील परिधान्तरेण नाभीयात् ।

प्रेषयोरन्तरेण न गच्छेत् । वत्सतन्त्रीं नो परिगच्छेत् ।
इन्द्रकील इन्द्रयष्टिः । परिघो मुद्गरः । प्रेषा हिन्दोला; वत्सतन्त्री
अत्र वत्सबन्धनार्थं दाममाला । नांभीयात् नाभिमुखं गच्छेत् ।

आपस्तम्बः,—

गार्हभं यानमारोहणं विषमारोहणावरोहणानि च वज्जयत् ।
बाहुभ्यां न नदीतरं नावञ्च सांग्रथिकीम् ।

आरोहणे कार्यं इति शेषः । तरं तरणं, सांग्रथिकी
यस्यामारोहणेऽनिष्टस्योत्कटाशङ्का सा ।

विष्णुः,—

न प्रवर्षति धावेत । न वृथा नदीन्तरेत् । न देवताभ्यः
पितृभ्यश्च उदकमप्रदायं च । बाहुभ्यां भिन्नया नावा वा ।

न तरेदिति प्रत्येकमनुष्यते ॥

याज्ञवल्क्यः,—

अथमेव वज्र इत्येवं मन्त्रं क्षत्रसुदाहरेत् ।

वर्षत्यापावृतो गच्छेत् पुण्यात् प्रत्यच्छिवा नरा ॥ .

स्त्रयमेव वज्रः सर्वं पापानमपहन्ति इति सर्वं मन्त्रं पठन्
वर्षत्यापावृतो गच्छेत् यावन्मन्त्रसमाप्तिः, ऊर्द्धमनियमः । तावतै-
वातिपापानोपहतत्वादिति विश्वरूपाचार्यः ।

आपस्तम्बः,—

अभिसुखमग्निमाद्ध्ययमाणं प्रतिष्ठितं भूमौ नाप्रदक्षिणीकृत्यो-
पेयात् ।

भूमौ प्रतिष्ठितमग्निं प्रदक्षिणीकृत्यैव गच्छेदित्यर्थः ।

तथा,—

सृदं गां दैवतं विप्रं दृतं मधु चतुष्यथम् ।

प्रदक्षिणानि कुर्वीत प्रज्ञातांश्च वनस्पतीन् ॥

प्रदक्षिणानि स्वशरीरापेक्षया दक्षिणपार्श्ववर्तीनि । प्रज्ञातान्
प्रसिद्धान् वनस्पतीन् विना पुष्यं फलिनोऽश्वत्यादीन् ।

मार्कण्डेयपुराणे,—

विद्याऽधिकं गुरुश्चैव द्विजं कुर्यात् प्रदक्षिणम् ।

प्रदक्षिणीकुर्यादित्यनुवृत्तौ विष्णुः,—

अग्नि-ब्राह्मणं-गणिका-पूर्णकुम्भादर्ग-च्छत्र-ध्वज-पताका-श्रीवृक्ष-
शर्द्धमान-नन्द्यावर्तान् तासकवृन्त-चामर-गजाज-गो-दधि-क्षीर-
दृत-मधु-सिद्धार्थकांश्च वीणाचन्दनायुधार्द्रगोमयफलपुष्पाद्र्द्रशाक
रोचनादूर्वाप्ररोहान् । उष्णीषालङ्कार-मणि-कनक-रजत-वस्त्रा
सन-थानामिषाणि च शृङ्गारोद्धृतोर्वीवद्वैकपशुकुमारीमौगांश्च
श्रीवृक्ष-वर्द्धमान-नन्द्यावर्ताः सुवर्णदाव्यादिनिर्मिताः कृत

रत्नाकरादावस्माभिर्दत्ताः ज्योतिःशास्त्रप्रसिद्धाः । श्रीवृषो
वृक्षसु इति पारिजातः । शृङ्गारः सुवर्णकरकः । अलङ्कारो
मुकुटम् ।

मत्स्यपुराणे,—

अथेष्टानि प्रवक्ष्यामि माङ्गल्यानि यथाऽनघ ।
श्रेताः सुमनसः श्रेष्ठाः पूर्णकुम्भस्तथैव च ॥
जलजानि च पुष्पाणि मांसमत्स्याश्च पार्थिव ।
गावस्तुरङ्गमा नागा वद्ध एकः पशुस्त्वजः ॥
चिदशाः सुहृदो विप्राः ज्वालितस्य ऊताशनः ।
गणिका च महाभाग दुर्ष्वा चार्द्रस्य गोमयम् ॥
हृक्कां रौप्यं तथा चास्त्रं सर्व्वरत्नानि वाप्यथ ।
औषधानि च सर्व्वज्ञ यवाः सिद्धार्थकास्तथा ॥
नृवाह्यमानं यानस्य भद्रपौठन्तथैव च ।
खड्गं चक्रं पताकास्य मृदस्यायुधमेव च ॥
राजशिङ्गानि सर्वाणि शवं हृदितवर्ष्मितम् ।
घृतं दधि पयस्यैव फलानि विविधानि च ॥
स्नानिकं वर्द्धमानस्य नन्द्यावत्ते म कौस्तुभम् ।
मद्यस्यरिचविन्यस्ता माङ्गल्यान्यपराणि च ॥
अक्षताः श्रेतमुख्याश्च तथा दर्पणमेव च ।
अञ्जनं रोचना चैव शृङ्गारो मल्लिकान्ताया ॥
वाटिचाणां सुखः शब्दो गम्भीरस्य मनोरमः ।

१ कश्चित् पुस्तके जलजाः पक्षिणश्चैवः ।

गान्धार षड्ज स्रष्टभां ये च शस्तास्तथा स्वराः ॥
 मेघाः शंस्ता घनाः स्निग्धा गजवृंहितनिस्वनाः ।
 अनुलोमा तडित् शस्ता शक्रचापस्तथैव च ॥
 अनुलोमा गृहाः शस्ता दिक्पतिस्तु^१ विशेषतः ।
 आस्तिक्यं अद्धानत्वं तथा पूज्याभिपूजनम् ॥
 शस्तान्येतानि सर्व्वज्ञ यच्च स्थान्मनसः प्रियम् ।
 मनसस्तुष्टिरेवात्र परमं जयकारणम् ॥
 एकतः सर्व्वस्त्रिङ्गानि मनसस्तुष्टिरेकतः ॥

शानोत्सुकत्वं मनसः प्रकर्षः

शुभस्य लाभो विजयप्रवादः ।

माङ्गल्यलाभश्रवणञ्च-राजन्

ज्ञेयानि नित्यं विजयावहानि ॥

नृवाह्यमानं यानमिह नरेषितं यानं भद्रपीठः । स्वस्तिक-
 कौस्तुभाः स्वस्ववर्णादिघटिताः सन्निवेशविशेषाः । अनुलोमाः
 पृष्ठस्थाः । दिक्पतयः—

रत्रिः शुक्रो महौसुनुः स्वर्भानुर्भानुजो विधुः ।

बुधो बृहस्पतिश्चैव दिशामीशास्तथा गृहाः ॥

इति वाक्यबोधिता बोध्याः । अस्त्वं शरादि वेध्यमायुधं
 तदन्यत् । तथापि खड्गस्य पुनरुपादानं मङ्गलातिशयत्वबोधाय ।

विष्णुः,—

अथ मत्तोन्मत्तव्यङ्गान् दृष्ट्वा निवर्त्तेत । वान्त-विविक्त-मुण्ड-

जटिल-वामनांसु । काषायि-प्रव्रजित-मलिनांसु । तैल-गुड-
शुष्क-गोमयेन्धनदणपर्णभस्माङ्गारकांसु । खवणक्लीवांसव-नपुंसक-
कार्पासन्निगडुमुक्तकेशांसु ।

क्लीवः स्त्रीपुंसव्यञ्जनवानपि रेतःशून्यः । आसवः सन्धानकः ।
नपुंसकः स्त्रीपुंसव्यञ्जनरहितः ।

मत्स्यपुराणे,—

श्रीषधानि च युक्तानि धान्यं कृष्णञ्च यद्भवेत् ।
कार्पासञ्च त्वणं शुष्कं गोमयेन्धनमेव च ॥
इन्धनञ्च तथाङ्गारसगुडाञ्च तथाऽशुभाः ।
अभ्यङ्गं मलिनं मुण्डं तथा नगञ्च मानवम् ॥
मुक्तकेशं त्वरार्त्तञ्च^१ काषायाम्बरधारिणम् ।
उन्मत्तकं तथा षण्डं^२ दौनञ्चाथ नपुंसकम् ॥
अन्धः पङ्गस्तथाचर्मकेशं वन्धनमेव च ।
तथेवोद्धृतमारानि पिण्याकादौनि यानि च ।
चाण्डालाः श्वपचाश्चैव राजवन्धनपालकाः ।
वधकाः पापकर्माणो गर्भिणी स्त्री तथैव च ॥
तुष-भस्म-कपालास्थि भिन्नभाण्डानि यानि च ।
रिक्तानि चैव भाण्डानि मृतं मारङ्गमेव च ॥
एवमादौनि चान्यानि न शस्तान्यपि दर्शने ।
अशस्तो वाद्यशब्दस्य भिन्नभैरवजर्जरः ॥
एहीति पुरतः शब्दः शस्यते न तु पृष्ठतः ।

१ (क) दजार्त्तञ्च ।

२ (क) तथासत्त्वं ।

गच्छेति पश्चाद्धर्षाञ्जं पुरस्ताच्च विगर्हितः ॥
 क्व यांसि तिष्ठ मा गच्छ किन्ते तत्र गतस्य तु ।
 अन्ये शब्दाश्च येऽनिष्टाः ते विपत्तिकराः पथि ॥
 ध्वजादिषु तथा स्थानं क्रव्यादानां विगर्हितम् ।
 स्वप्नानं वाहनानाञ्च वस्त्रसङ्गस्तथैव च ॥ •
 निर्गतस्य च द्वारादौ शिरसश्चाभिघातिता ।
 क्वचध्वजानां शस्त्राणां पतनञ्च तथाऽशुभम् ॥
 वायुः मशर्करो रुचः सर्व्वेदिग्भ्यः संसृत्तितः ।
 प्रतिलोमस्तथा नीचो विज्ञेयो भयहृद्द्विजः ॥
 अनुकूलो मृदुः क्षिग्धः सुखस्यर्गः सुखावहः ।
 रुचा रुचस्वराश्चण्डाः क्रव्यादाश्च विगर्हिताः ।
 अप्रशस्ते तथा ज्ञेये परिवेष-प्रवर्षणे ॥

औषधानि च युक्तानि परस्परममक्तानि दशमूलीप्रभृतौनि ।
 कृष्णाधान्यं कालिङ्गप्रदि (?) गोमयेऽन्धनं शुष्कगोमयम् । द्वितीय-
 मिन्धनपदं तदितरेन्धनपरं, बन्धनं निगडादि, क्रव्यादा गृद्धादयः ।

दृष्टे निमित्ते प्रथमममक्तव्यविनाशनम् ।
 शङ्करं पूजयेद्विद्वान् तथैव मधुसूदनम् ।
 द्वितीये च तथा दृष्टे प्रतीपे प्रविशेद्गृहम् ॥

मनुः,—

यज्ञं गच्छेन्न चावृत्तः ।

नमस्कृतुं प्रजेत् कामं दिदृचुर्यज्ञकर्मा च ।

कुलात्कुलं रहस्यार्थी सञ्चरेन्नानिमित्ततः ॥

अवृत्तोऽनाहृतः । कुलात्कूलं गृहगृहं रहस्यं गोप्यम् ।
अनिमित्ततः प्रयोजनं विना ।

शङ्खलिखितौ,—

न वधबन्धनसमवायं गच्छेत् । न दावं न वनस्यत्योरन्तरम् ।
न ऋषीणां प्रभवम् । न ऋषीणां वधबन्धनसमवाये ।

वधबन्धनार्थं जनसमूहः । दावो बलिः तत् समीपं न
गच्छेत् । प्रभव उत्पत्तिस्थानं, कलापंग्रामादिकमिति माधव-
स्वामी ।

मनुः,—

अद्वारेण तु नाभीयात् यामं वा वेष्ट्य वावृतम् ।

वाथौ च वृक्षमूलानि दूरतः परिवर्जयेत् ॥

शङ्खलिखितौ,—

न रात्रौ विचरेत् ।

आपस्तम्बः,—

न कुसृत्या यामं गच्छेत् । यदि प्रविशेत् नमो रुद्राय
वाचस्यतय इत्येतामृचं जपेत् । अन्यां वा रौद्रौम् ।

कुसृतिः कुमार्गः ।

शङ्खलिखितौ,—

न वाह्यैरधुक्तरपौतपानोयं पिबेत् । न याममदत्वा-
ऽश्रीयात् ।

एकसार्थप्रयातं ये निस्त्रयस्यार्थिनं नरम् ।

अपास्य स्वाश्वमश्रन्ति त्र इमे क्षेमभीजनाः ॥ .

देवसः,—

स्वावांसे भोजने चैव न त्यजेत् महयाधिनम् ।

देवांन्नृपानृषींश्चैव आसप्तमपदं व्रजेत् ॥

दक्षपुत्राणां भ्रात्रन्वेषणे प्रवृत्तानामनिवृत्तिमभिधाय—

विष्णुपुराणे,—

ततः प्रभृति वै भ्राता भ्रातुरन्वेषणे द्विजः ।

प्रयातो नश्यति तथा तन्न कार्यं विजानता ॥

॥ इति गृहस्यरत्नाकरे गमन-प्रवेशनतरङ्गः ॥

अथानाक्रमणीयानधिष्ठेयानि ।

तत्र मनः,—

देवतानां गुरोः प्राज्ञः^१ स्वातकाचार्ययोस्तथा ।

नाक्रामेत् कामतश्चायां वभ्रुणो दौक्षितस्य च ॥

स्वान्तु नाक्रामयेच्छायां क्लौवेन पतितेन च ।

चण्डालेन भिषग्भिश्च नित्यरोगान्वितेन च ॥

गुरुरिह पित्रादिः, आचार्यस्य पृथगुपादानात् । प्राज्ञः
प्रश्नस्तमतिः । कामतो बुद्धिपूर्वकम् ।

१ राज्ञ इति क्वचित् पाठः ।

साज्ञवत्कथः,—

देवर्विक् स्नातकाचार्य-राज्ञां ह्यायां परस्त्रियाः ।
नाक्रमेद्रक्त-विण्मूत्र-ष्ठौवनोद्धर्त्तनानि च ॥

मनुः,—

मध्यन्दिनेऽर्द्धरात्रन्तु श्राद्धं भुक्त्वा तु सामिषम् ।
मन्ध्ययोरुभयोश्चैव न सेवेत चतुष्पथम् ॥
उद्धर्त्तनमपस्नानं विण्मूत्रं रक्तमेव च ।
श्लेष्म-निष्ठ्यूत-वान्तानि नाधितिष्ठेत कामतः ॥
वैरिणं नैव सेवेत सहायं नैव वैरिणः ।
अधार्मिकं तस्करञ्च परस्यैव च योषितम् ॥

उद्धर्त्तनं कृतमलापकर्षणं यवचूर्णादि । अपस्नानं कृतस्नानोप-
योगजलं निष्ठ्यूतमुद्गौर्णताम्बूलादि ।

तथा,—

अधितिष्ठेन्न केशानि भस्मास्थिक-कपालिकाः ।
न कार्पासास्थि न तुषान् दीर्घमायुर्जिंजौविषुः ॥
कपालिकाः मृण्मयभाण्डखण्डाः । कार्पासास्थि कार्पास-
बीजम् ।

शङ्खलिखितौ,—

नोद्धत-कुहकैस्सह एकत्र तिष्ठेत् ।
उद्धृतोऽविनीतः । कुहको वग्नौकरणादिनिष्ठः ।

हारीतः,—आचमनापमार्ज्जनापस्नान-तुष-भस्मास्थि-कपालिकैः
सञ्चयन्नाधितिष्ठेत ।

आचमनं शौचादिभाण्डं अपमार्जनं मार्जनोपयुक्त-कुशादि,
कपालं स्वर्परम् ।

शङ्खलिखितौ,-

नाहेः कुलमधितिष्ठेत् । न तुष-कपाल-भस्म-केशास्थि-दण
संकार कृटेषु तिष्ठेत् ।

संकार अवकरः ।

मार्कण्डेयपुराणे,-

नाधितिष्ठेत् शङ्खमूत्र केश-भस्म-कलापिकाः ।

प्राङ्गारास्थि शीर्षानि रज्जु-वस्त्रादिकानि च ॥

नाधितिष्ठेत्तथा प्राज्ञः पशु पचाणि वा भुवि ।

आपस्तम्बः,-

पाणिममूहनं ब्राह्मणस्य नाप्रोक्षितमधितिष्ठेत् । न भूमावनन्त-
रितायामासीत् ।

विष्णुपुराणे,-

चतुष्पृथस्यैत्यतरुः श्मशानोपवनानि च ।

दुष्टस्त्रीसन्निर्घस्य वज्र्यानि निशि सर्व्वथा ॥

पूज्यदेवः पूजकयोम्हायां नातिकमेद्दुधः ।

केशास्थिकरकामेध्व बलि-भस्म-तुषांस्तथा ॥

स्नानार्द्रां वरणौसैव यत्नेन परिवर्जयेत् ।

श्लेष्म-विण्मूत्र-रक्तानि सर्व्वदैव न लङ्घयेत् ॥

देवीपुराणे,-

भ्यास्तये तिष्ठेन्न च पर्व्वतमस्तके ।

न श्मशाने न देवानां प्रासादेषु कथञ्चन ॥
 न चैव गोः प्रसूताया विश्वसेत् स्त्रीजनैषु च ।
 न मुखेन धमेदग्निं न तु खड्गन्तु लङ्घयेत् ॥
 तथा चैवायुधान् सर्वान् यन्त्रोपस्करमार्ज्जनीः ।
 न प्रमत्तजनाकीर्णं न स्त्री-बालकशेविते ।
 गृहे वा गमनं कुर्यात् विश्वासे क्रीडनानि च ॥

मार्कण्डेयपुराणे,—

नोत्कृष्टग्रय्यासनयोर्न-निकृष्टस्य चावहेत् ।*

तथा,—

नोद्यानादौ विकालेषु प्राञ्जस्तिष्ठेत् कदाचन ।
 न चालपेज्जनद्विष्टां वीरहीनां न च स्त्रियम् ॥*

॥ इति गृहस्यरत्नाकरेऽनाक्रमणीयानधिष्ठेयादितरङ्गः ॥

१ (क) पुस्तके वीरहीनां यथा स्त्रियम् ।

अथानवलोकनीयानि ।

तच्च विष्णुः—

नादित्यमुद्यन्तं वीक्षेत नास्तं यान्तं नोपरक्तं न' वामसा
तिरोहितं न चादर्शदर्शनाद्युपगतं न मध्याङ्गे ।

उपरक्तो राज्ञ्यस्तः ।

शङ्खस्त्रिखितौ,—

नोद्यन्तमादित्यं वीक्षेत । नास्तं यान्तमाष्यायनञ्च तस्मै विधि-
वद्धिदधीत ।

आष्यायनभिहार्घादिनाः पूजनं तस्मै आदित्याय विधिवत्
यथाशास्त्रम् ॥

हारौतः—

न नग्रां स्त्रियं पुरुषं वा ईक्षेत नोदयास्तमयौ चन्द्रमाकर्षी ।

याज्ञवल्क्यः,—

नेक्षेतार्कं न नग्रां स्त्रीं न भंसृष्टमैयुनाम् ।

न च मूत्रं पुरीषं वा नाशुची राज्ञ-तारकाः ॥

देवस्यः,—

सूर्याचन्द्रमभौ चेतौ नक्षत्राणि च मर्व्वतः ।

नोदौर्क्षेताशुचिर्नित्यं यद्दानन्यांश्च मानवः ॥

पतित-व्यङ्गचाण्डालोष्किष्ठाद्यान्नावलोकयेत् ।

अन्यदृष्टिगतैरेतैस्सम्भाषेत नृणाम्बुधः^१ ॥

विष्णुपुराणे,—

ज्योतिरमेध्यामक्तानि नाभिवीक्षेत च प्रभो ।

तथा,—

संवत्सरं क्रियाहानिर्यस्य पुंसोऽभिजायते ।

• तस्याऽभिलोकनात् सूर्यो निरौच्यस्ताधुभिः मदा ॥

मार्कण्डेयपुराणे,—

देवता पितृ-मच्छास्त्र यज्ञ-मन्थ्यादिनिन्दकैः ।

कृत्वा तु स्पर्शनास्त्रापं शुद्धेतार्कावलोकनात् ॥

अवलोक्य तथोदक्यामन्थजं पतितं शवम् ।

विधर्मि-सूतिका-षण्डं विवस्त्रान्यावमायिनम् ॥

मृतनिर्यातकाश्चैव परदाररतस्य ये ।

एतदेव हि कर्त्तव्यं प्राज्ञैः शोधनमात्मनः ॥

• एतानवलोक्येत्यन्वयः ।

कृतघ्नं मानवं दृष्ट्वा नरकेष्वपि कुम्भितम् ।

शुद्ध्यर्थं देवि द्रष्टव्याः सोमानलदिवाकराः ॥

सोमादौनां यथामन्त्रं विकल्पः ।

हारौतः,—

अवगुण्ठित उच्छिष्टोऽमेध्यान्तरो बाभिभाषेत ।

नोर्द्धं ज्योतीषि वीचेत न देवान् न वनस्पतीन् ॥

अवगुण्ठित इहावगुण्ठितशिराः । अमेध्यान्तरोऽमेध्यदेश-

स्थितः । नोर्द्धमिति ऊर्द्धपदावस्थितस्य ज्योतिर्दर्शने निषेधः ।

शङ्खलिखितौ,—

• न स्त्रियं विवस्त्रां न पुंसमन्यत्र स्त्राभाष्यात् ।

स्त्राभाष्यमत्र वाक्ये परिधानानुभिन्नता ।

गोतमः,—

न नग्नां परयोषितमीचेत, न नग्नां स्वस्त्रियमीचेत अन्यत्र-
मैथुनात् । अनाप्तमकार्यकारिणम् । अनाप्तं वैरिणं अकार्यकारिणं
नेचेदित्यनुषङ्गः ।

नेचेतेत्यनुवृत्तौ विष्णुः—

न क्रुद्धस्य गुरोर्मुखं, न तैलोटकयोः स्त्रां श्वायां, न मलवत्या-
दर्शं, न पत्नीं भोजनसमये, न स्त्रियं नग्नां न कथञ्चन मेहमान
न चानालभ्रष्टं कुञ्जरं न चापि विषमस्थो वृषादियुद्धं
नोन्मत्तं न मत्तं तथा न कूपमधितिष्ठेत न कूपमवलोकयेत् ।

शङ्खलिखितौ,—

तथा न कूप—स्वभ्राण्यतलोकयेत् ।

मनुः,

‘न विन्मूत्रमुदीचेत ।

तथा,—

नाश्रीयाद् भार्यया साङ्गं नैनामीचेत चाश्रतौम् ।

चुवतीं जृम्भमाणां वा न चासीनां यथासुखम् ॥

नाञ्जयन्तीं स्वके नेचे न चाभ्यक्तां मलावृताम् ।

न पश्येत् प्रसवन्तीञ्च तेजस्कामो द्विजोत्तमः ॥

॥ इति गृहस्यरत्नाकरेऽनवलोकनीयतरङ्गः ॥

अथ शूद्राप्रदियानि ।

तत्र मनुः,—

.. न शूद्राय मतिं दद्यान्नोच्छिष्टं न हविष्कृतम् ।

न चास्योपदिशेद्वृक्षं न चास्य व्रतमादिशेत् ॥

यो ह्यस्य हि धर्मात्पद्ये यस्यैवादिशति व्रतम् ।

सोऽसंवृतं नाम तमस्तेनैव सह गच्छति ॥

मतिं देवविषयां अदृष्टार्थकार्यविषयमिति कल्पतरुः ।

उच्छिष्टं भक्तशेषविषयम् । अद्यञ्चोच्छिष्टदानप्रतिषेधोऽनाश्रितः
शूद्रविषयः । आश्रितं प्रति—

उच्छिष्टमन्नं दातव्यं जौर्णानि वसनानि च ।

इति मनुवचनात् ।

इतरे तु प्रतिषेधाः सङ्कोचाभावानुरोधेनान्यशूद्रविषया
अपि । अत्र वणधर्मापदेशस्य तु लोभादिनाऽतिक्रान्तप्रतिषेधेनैव
करणोपपत्तेर्न तद्विधानापेक्षा इति कल्पतरुः ।

हविष्कृतं हविष्टेन कल्पितं पुरोडाशादि । धर्मः पञ्च-
यज्ञादि । व्रतं प्राजापत्यादि ।

यमः,—

वृषसाध्यापको यस्तु वृषसाध्यापितस्तु यः ।

तावुभौ नरके मग्नौ वसेतां शरदां शतम् ॥

विष्णुः,—

न शूद्राय मतिं दद्यान्नोच्छिष्टं हविषं तिस्रान् ।

न चास्योपदिशेद्वृक्षं न वृद्धा नैव च व्रतम् ॥

ग्रन्थलिखितौ,—

हृश्वरपायसापूपमांस-दधि-मधु-घृत-कृष्णाजिनानि न शूद्रेभ्यो
दद्यात् । नचोच्छिष्टं न हविष्कृतम् । नोपकृतं किञ्चिदप्यचा-
प्रकृतात् ।

प्रकृतमिहोत्सवात्मकम् ।

आपस्तम्बः,—

नात्राह्मणायोच्छिष्टं प्रयच्छेत् । यदि प्रयच्छेत् दन्तान् हृष्टा
तस्मिन्नवधाय प्रयच्छेत् ।

'अत्राह्मणोऽत्र शूद्रः, हृष्टो विलिख्य, तस्मिन् उच्छिष्टे अवधाय
निःक्षिप्य दन्तमलानिति शेषः ॥

॥ इति गृहस्यरत्नाकरे शूद्राप्रदेयातरङ्गः ॥

अथ क्रोधादीनां परिमार्जनम् ।

आपस्तम्बः,—

.. क्रोधादींश्च भूतदाहीयान् परिवर्जयेत् ।

भूतस्य शरीरस्य दाहीयान् दाहकारकान् ॥

तथा,— अथ भूतदाहीयान् दोषानुदाहरिष्यामः ।

क्रोधो हर्षो लोभो मोहो दम्भो द्रोहो मृषोद्यमत्याश-परौ-
वादावसूयाकाममन्यूननाक्यमयोगः ।

अत्यागो बहुतरभक्षणं मन्युः पराभिभवोत्यदोषानुवृत्तिः
अनाक्यमचावशित्वम् । अयोगो अनुयोगो वृथाभियोग इति
यावत् ।

हारीतः,—

औदर-रेतस-कामज-क्रोधज-हर्षजानग्रीत् पथवस्त्रिधच्छेत् ।
औदराः सर्वकर्मान्द्रियभावदोषाः सम्भवन्ति यैरुपसृष्टो विविध-
मन्तापमुपैति तस्मात् शुचिर्यथा परिमिताहारः स्यात् । आहार-
शुद्धौ सज्जशुद्धिरित्याचार्याः । लोकद्वयमन्तापकत्वादग्निमेतेषाम् ।
नियच्छेत् श्रमयेत् ।

तथा,—

पुंयोगात् साहसं रेतस्यबीजं तदनृतावुत्सर्गादोषः स्यादृत्तौ
शोत्सर्गे तद्ब्रह्मचर्येण व्याख्यातम् । देवादिप्रवृत्तत्वाज्जगतः प्रथमं
द्वितीयं यज्ञनियमायं, तृतीयं मोक्षसिद्ध्यर्थं, सङ्ख्यात् कामः
सम्भवत्याशयात् प्रवर्तते चेद्वाश्विर्वर्तते । स चेच्छाश्वतो-
ऽनेकविधः कामो येनाभिभूतोऽदृष्ट एव कामानां लोके ह्यनेक-
संसारकामावर्त्तं निर्मज्जति स, एष अन्नकः । कामो हि

भगवान् वैश्वानर इति श्रुतिः । तस्य संकल्पनं नियमनं,
स व्याख्यातः । कामगीतौ चाच श्लोकौ भवतः—

प्रवृत्तौ वा निवृत्तौ वा सर्व्वतः प्रतिभूरहम् ।

सर्व्वार्थैर्ध्वयथार्थोऽहं मदृते न हि किञ्चन ॥

यो मां यथार्थं सर्व्वार्थं सर्व्वभूतेषु पश्यति ।

सोऽध्वनः परमायाति नेतरे कामवादिनः ॥

क्रोधाग्निनाऽभिभूतः खेषामप्यवज्जमतो नाभिगमनीयोऽविश्व-
सनीयश्च भवति । कार्याकार्य्यैर्वाच्यावाच्यानि न वितर्कयति ।
तच्च घोरां निरथप्राथां यातनामनुभूय क्रूर-क्रव्याद्-श्व-तिर्य्यक्-
योनिषु व्रजति । तच्च सर्व्वानां प्रजानां वध्यो भवति क्रमगोऽनु
मनुष्यतां प्राप्य सर्व्वजनविद्विष्टतामुपैति ।

क्रोधो हि तमोरूपस्तस्य क्षमा नियमनं सा व्याख्यातेति ।
लोभाऽग्निनाऽभिभूतः पुण्यार्थेषूपयुज्यमानमतिक्रान्तंमात्मानं मन्यते
नष्टं पुत्र-दार-वन्धूनामुपयुक्तं सुहृत्सम्बन्धिनामप्यनुपजीवनीय-
तमो भवति असहृत्तानामप्यादानमिच्छति तच्चानुबन्धात् सोऽपि
तिर्य्यग्दोनिषु जायते । लोभो हि तमोरूपस्तस्य सन्तोषो
नियमनं सोऽपि व्याख्यातः ।

एवं ज्ञाह,—

श्रौदरो रैतस्यपि कामजः क्रोधजोऽङ्गजः ।

एते वै निर्व्विक्ता येन स वै पञ्चतमः स्मृतः ॥

वासोवेगं मनसः, क्रोधवेगन्तूरःप्रणस्तवेगम् ।

एतान् वेगान् धारणेद्यस्तु विप्रास्तं प्रब्रूयुर्ब्रह्मिष्ठं वा मुनिं वा ।
 इति प्रौढस्य पुरुषव्यापारः । साहसं सद्बो बलं लङ्घनं तस्य पुरुषस्य
 रेतो बीजं यतस्तस्मात् तत् पर्वापर्व-साधारणेषु दारगमन-
 रूपं । ब्रह्मचर्येण पूर्वोक्त कृष्णश्रवणादिभेदेन प्रथमं निषिद्धा-
 निषिद्धसाधारणं गमनं । जगतः सर्वस्य तद्देवादारभ्य तिर्यक्
 पर्यन्तं स्वभावप्रवृत्तत्वात् । द्वितीयं पर्वोदिवर्जनरूपं यज्ञार्थं
 यज्ञसाङ्गतासिद्धये । तृतीयं ऋतुमात्रगमनं तपःसिद्धयर्थम् । चतुर्थ-
 मूर्द्धरेतस्त्वं मोक्षार्थम् । सङ्कल्पाद्रमणीया युवतीत्यादि विज्ञानात् ।
 कामो विषयरागः । आश्रयात् पौनपुन्येन भावनातः । स्नेहान्तैव
 पक्षपातात् । अध्वन आर्त्तवादिमार्गात् परं त्रिपा-सूक्ष्मम् ।

• विष्णुः,—

त्रिविधं नरकस्येदं द्वारं नाशनमात्मनः ।

कामः क्रोधस्तथा लोभस्तस्मादेतन्नयं त्यजेत् ॥

जाबालः,—

त्यजेदिन्द्रियचापस्यं ब्रह्मनिन्दान्तयेव च ।

माया-मात्सर्य-लोभांसु क्रोधवेगान् बलाय ते ॥

परापवादमोहांसु आत्मार्थं याचनान्तथा ।

तथा कलहमास्यस्यन्दिवामैथुनमेव च ॥

मनुः,— नास्ति क्वं वेदनिन्दासु देवतानासु कुत्सनम् ।

देषं दम्भसु मानसु क्रोधनैर्हृत्यसु वर्जयेत् ॥

शारीरः,—

सर्वभक्ष्यभोजनमभोक्ष्यभोजनमपेयपानमथाव्ययाजनमद्यत्प्रति-

यद्दो परदारामिभर्षणं परद्रव्यचुरणं परहिंसा चेति शारी-
राणि । पाद्व्यमनृतं विवादः श्रुतिविक्रयश्चेति वाच्यानि ।
परोपतापः पराभिद्रोहः क्रोधो-लोभो-मोहो-ऽहङ्कारश्चेति- एता-
न्यष्टादश नैरेयाणि कर्माणि ।

अभोज्यः पतितादिः तदन्नभोजनं, अभोज्यभोजनं नैरेयाणि
निरयहेतवः ।

तथा,—

अथातः पापदोषान् मनोवाक्-शरीरजान् व्याख्यास्यामः । तत्र
लोभ-द्वेष-राग-मान-मोह-मद-शोक-ममत्वाऽहङ्कार-भय-हर्ष-
मोह-चिन्ताश्चेति द्वादश मानसाः ।

तेषाञ्च त्रिविधो मोहः सम्भवः सर्वपापनाम् ।

अज्ञानं संशयज्ञानं मिथ्याज्ञानमिति त्रिकम् ॥

विज्ञानं सर्वविद्यानामर्थानां स्वयमूहनम् ।

दोषैरधर्षणश्चेति ज्ञानमज्ञानमन्यथा ॥

अश्रेयः-श्रेयमोर्मध्ये भ्रमणं संशयाद्भवेत् ।

मिथ्याज्ञानमिति प्राङ्गुरहिते हितदर्शनम् ॥

भवत्यधर्मादिज्ञानमविद्यातस्य संशयः ।

उभाभ्यामन्यथा ज्ञानं पापिष्ठमुपजायते ॥

अज्ञानाद्दुःख-सम्प्राप्तिः संशयाद्बध्यते पुनः ।

मिथ्याज्ञानात् पतत्येव मूढो तामिअयोनिषु ॥

आवृता विषयाः सर्वे धर्मादोषैर्यथा तनुः ।

गुणतो हृदि ताम् कृत्वा रागो रागस्य कारणम् ॥

अ(स्त्र)सन्निकर्षादज्ञानात् सङ्कल्पाद्भिमानतः ।
 सुखाच्च जायते रागो विषयेषु शरीरिणाम् ॥
 ज्ञानाद्दोषादसामर्थ्यात् क्लेशादन्यप्रसङ्गतः ।
 वियोगात् कालतः शोकात् धर्माच्च विनिवर्त्तते ॥
 निवर्त्तते चेद्रागोऽयं पुंसो द्वेषादि-हेतुभिः ।
 भूयोऽप्युत्पद्यते सङ्गाज्ज्ञानास्रग्नति केवलम् ॥
 अतिप्रसक्तो भोगेषु रागो भवति दोषकृत् ।
 परस्त्रीषु परस्त्रेषु किञ्चित् प्रार्थनयाऽपि च ॥
 रोषोऽमर्षोऽभ्यसूया च द्रोहो मिथ्याभितर्कितम् ।
 दुःखार्हश्चेति तत्त्वज्ञैर्दोषः षोडाऽभिधीयते ॥
 य उष्ण हृदये जन्तोः समुत्तिष्ठति वैकृतः ।
 परानिष्टचिकीर्षायां स रोष इति मञ्जितः ॥
 रोषोद्भवं समुत्थेन दोषेणैवाभिवेदितः ।
 किञ्चिद्दृष्ट्वैव यो द्वेषस्तदमर्षस्य लक्षणम् ॥
 परस्य शुद्धान्दृष्ट्वा तु स्वगुणाभ्यधिकान् गुणान् ।
 नाभिनन्दति यो द्वेषात् साऽभ्यसूयेत्युदाहृता ॥
 सुहृदामपि यो नित्यमर्थानुपजिघांसति ।
 अमौहृदमतिः पापस्तथा हृद्रोहलक्षणम् ॥
 यः साधूनपदोषांश्च मन्यते दोषकारिणः ।
 मिथ्या वितर्कितश्चेति तदाङ्गभावदोषजम् ॥
 द्वेषात्क्रोभाच्च संकल्पाच्चिन्तनं पापकर्षणम् ।
 दुःखार्हमिति विज्ञेयं पूर्वं दुष्कृतसम्भवम् ॥

दुःखान्निश्चिन्नाभिलाषाच्च केषोऽयं षड्विधो भवेत् ।
 ज्ञानीत् कालात्ययाद्भ्रमात् प्रीतेषु विभिवर्त्तते ॥
 अतश्चश्रवणं तापो वेपथुश्चानिमंश्रवः ।
 खेदोऽचिरोगः पारुष्यं श्वासस्तु द्वेषरोधतः ॥
 सर्वत्रोत्कृष्टमात्मानं सर्वभ्यो योऽभिमन्यते ।
 स मान इति विज्ञेयो यथेष्टं स्पष्टवक्रिणः ॥
 निरस्यात्माभिमानेन या उत्कृष्टिर्न शोभते ।
 उत्कृष्टिर्यावता प्राङ्गुत्कृष्टिस्माऽवमानतः ॥
 परार्थं परभोगांश्च परसामृद्धमेव च ।
 दृष्ट्वा श्रुत्वा तु या तृष्णां जायते लोभ एव सः ॥
 अलोभमूलतर्काच्च पिपासापरिवर्द्धितः ।
 अनर्थेष्वेव सम्प्लोच्छ लोभः पतति दुर्नरम् ॥
 जाति तृष्णासमं दुःखं नास्ति त्यागसमं सुखम् ।
 तस्माच्च लोभसंज्ञा तां तृष्णां विद्वान् परित्यजेत् ॥
 प्राप्याऽपि मेदिनीं कृत्स्नां तृष्णा प्रायो न शाम्यति ।
 विवर्द्धते हि भृत्योऽपि हविषेव विभावसुः ॥
 दुःखादिनादुरन्तत्वादनन्तत्वादतृप्तिः ।
 पश्याच्छ्लोकावसन्ताच्च न कश्चिच्छ्रेयसी तृषां ॥
 कुल-बुद्धि-वपुर्विद्या विनैश्वर्य-विभूतिभिः ।
 खैरेतेर्वाधते योऽन्यान् स तन्मोहस्य लक्षणम् ॥
 देवासुरमनुष्याणामुत्सिक्ता मदहेतवः ।

उत्पत्यैव विनेशुस्ते तस्मात्त्याज्यो मदो बुधैः ॥
 हर्षशोकापस्त्रापाश्च दम्भाद्दर्पाच्च गर्वतः ।
 अन्ये च तद्विधा भावास्ते मदस्य विकल्पजाः ॥
 अनिष्टयोगजाद्वेषात् स्नेहाविष्टाच्च योगजात् ।
 क्लेशाच्च हृदि यदुःखं स शोक इति पथते ॥
 अनित्याः सर्वभावाश्चेत् शोकस्तत्र निवर्त्तते ।
 अथवा यदि नित्याः स्युरतः शोकः प्रवर्त्तते ॥
 नैवं शोचेच्च संत्वस्यस्तामसो वापि केवलम् ।
 शोकाद्दुःखमवाप्नोति समासेनेह मानवः ॥
 इदं ममेति यः स्वान्यमात्मनोऽर्थेषु मन्यते ।
 अजानंस्तदनित्यत्वं ममत्वमिति तद्विदुः ॥
 अहमित्यभिधानेन यः क्रियासु प्रवर्त्तते ।
 कार्यकारणयुक्तासु तदहङ्कारलक्षणम् ॥
 अहङ्कार-ममत्वाभ्यां वध्यन्ते सर्वदेहिनः ।
 संसारविनियोगेषु ताभ्यां मुक्तश्च मुच्यते ॥
 आत्मवाधकरं श्रुत्वा दृष्ट्वा वा प्रत्युपस्थितम् ।
 उद्वेगो जायते यस्तु हृदये तद्गुणं स्रुतम् ॥
 तावद्गुणं न भेतव्यं यावद्गुणमनागतम् ।
 आगतन्तु भयं दृष्ट्वा प्रवर्त्तव्यमभौतवत् ॥
 भवितव्यं भवत्येव नास्ति कर्मव्यतिक्रमः ।
 इत्येवं दृष्टतत्त्वानां न कश्चित् जायते भयम् ॥
 आत्मनोऽभ्युदयं दृष्ट्वा परेभ्यो व्यसनानि च ।

आनन्दो मानसो जन्तोर्हर्ष इत्यभिधीयते ॥
 सर्व्वद्रव्येष्वनित्येषु क्षणिकेष्वसुखेषु च ।
 न हर्षस्यावकाशोऽस्ति विमृश्य यदि पश्यति ॥
 माध्यस्थ्यमपि दोषाय परेषां व्यसनागमे ।
 किं पुनर्म्मूढभावेन प्रमोदस्य परिद्रवे ॥
 यो वृथा चिन्तयेदर्थान् मनसा हि परस्परम् ।
 मोघचिन्तति तां प्राङ्मूर्ध्नि कर्म्मोपघातिनीम् ॥
 लाभैश्वर्य्यधनादीनि लोभाद्यः संसरेत् हृदा ।
 स मोघचिन्तयात्मानं हन्ति बुद्धिञ्च कर्म्म च ॥
 तस्मादिदूरगां चिन्तां त्यक्त्वा शोकञ्च कर्म्मजम् ।
 आरभेत शुभं कर्म्म ध्रुवप्राप्तञ्च सर्व्वशः ॥
 राग-गङ्गान्यजान् दोषान् हृदये सुदृढार्पितान् ।
 उच्छिद्य ह्येतान् मेधावी तत्त्वज्ञानामिना द्रुतम् ॥
 आत्मदोषत्रयोपायमनित्यामैधतां तनोः ।
 हितञ्च सर्व्वभूतानां चिन्तयेत् मनसा सह ॥
 एते मनोभवा दोषा द्वादशाऽशिवहेतवः ।
 मोहादयः समाख्याता देवासुर-नृ-मोहनाः ॥
 सत्संयोगान् मनोगुप्ते ज्ञानधर्म्मप्रसङ्गतः ।
 त्यागाच्च व्यसनादीनां हानिङ्गच्छन्ति (?) मानवाः ॥
 अप्रकाशकरां बुद्धिं तम आवृत्य धर्म्मतः ।
 प्रथमं जायते मोहो देहिनां हृदि पापजः ॥
 मोहादुत्पद्यते रागो रागाद्दुःखं प्रजायते ।

त्रिभिरैतैर्भवत्येवं पापं शरीरत्राङ्गयम् ॥

तस्माद्गरीयः सर्वेषु मानसेष्वपि च चरम् ।

•सर्वान् दोषान् परित्यक्तुं त्रीणेतान् प्रथमं त्यजेत् ॥

वाङ्मयानभिधाय पापदोष इत्यनुवृत्तौ देवलः,—

ततो हिंसाऽपचारः स्तेयमर्थदूषणमिति चतुर्विधाः शरीरजाः ।

हिंसादिलक्षणमभिधाय पुनर्देवलः,—

वेश्म-चेत्र-शस्यदहनं सेतुभेदनं आजोवोपघातनम् । कृत-
प्रणाशनं द्रव्यापध्वंसनञ्चैर्धूषणमित्येवम् ।

मनुः,—

आचार्यं नौतिवक्त्रारं पितरं मातरं गुरुम् ।

न हिंस्याद्ब्राह्मणं गांसु सर्वैश्चैव तपस्विनः ॥

ब्राह्मणायावगुर्यैव द्विजातिर्वधकाम्यया ।

शतं वर्षाणि तामिस्रे नरके परिपद्यते^१ ॥

तांडयित्वा तृणेनापि मरम्भान्मतिपूर्वकम् ।

एकविंशतमा जातीः पापयोनिषु जायते ॥

जातीर्जन्मानि ।

अयुध्यमानस्योत्पाद्य ब्राह्मणस्यासृगङ्गतः ।

दुःखं च महदाप्नोति प्रेत्याप्राजतया नरः ॥

शोणितं यवतः पांशून् मंगृह्णाति महीतले ।

तावतोऽब्दानमुचान्यैः शोणितोत्पादकोऽद्यते ॥

“अमुच परलोके । अद्यते भक्ष्यते ।

१ क्वचित् अधिकं पद्यं विवादे वा विनिर्जित्य प्रणिपत्य प्रसादयेत् ।

यमः,—

न कदाचिद्विजं रोषान्तस्मादश्रम्वरेदपि (?) ।
न ताडयेत् तृणेनापि न गात्राच्छ्रावयेदसृक् ॥
अश्रम्वर्यस्त्वब्दगतं सहस्रमभिरुच्यते ।

जिघांसया ब्राह्मणस्य नरकं प्रतिपद्यते ॥ .

शोणितं यावतः पांशून् मंगटह्णाति द्विजन्मनः ।

तावन्यब्दसहस्राणि तत्कर्त्ता नरके वसेत् ॥

तत्कर्त्ता शोणितोत्पादककर्त्ता ।

उग्रनाः,—

न ब्राह्मणस्यापदं कुर्यात् ।

यमः,—

वादेन ब्राह्मणं जित्वा हर्षं वै योऽधिगच्छति ।

अग्राने पादपः स स्यात् 'कङ्क-ग्टधनिषेवितः ॥

हारीतः,—

देवा लोकास्तथा वेदा गावो यज्ञास्तथैव च ।

सर्वस्थानेषु भूयिष्ठं ब्राह्मणेषु व्यवस्थिताः ॥

पूजितैः पूजितास्ते दृष्टेर्दृष्टा भवन्त्युत ।

निन्दितैर्निन्दिता स्ते तस्माद्विप्रोऽधिदैवंतम् ॥

तथा,—

समीपस्थो दहत्यग्निस्तेजसैवेन्द्रियं तनुम् ।

मन्यना च दहेद्विप्रः कुलमायुर्गतिं यशः ॥

गतिः स्वर्गादिगतिः ।

आसन्नः प्रदहत्यग्निर्दूररुत्तु दहति द्विजः ।
 तस्मात्तं पूजयेद्याथात् स हि तीव्रतरोऽनलात् ॥
 द्विभ्रं रोहति शस्त्रेण दग्धं रोहति वक्त्रिणा
 विप्रमन्युप्रदग्धस्य रोहणं नेह विद्यते ॥
 ब्राह्मणानां प्रसादेन सर्वतः शान्तिमाप्नुयात् ।

पूजनं प्रणामादिना । अर्चनं सुवर्णादिना ।

यथा स्रवे नौर्महती प्रयुक्ता
 मन्तारयत्याग्रु जलाञ्च दुर्गात् ।
 दृष्ट्वा द्विजास्तददिह चणेन
 सन्तारयेयुर्महतोऽधमज्ञात् ॥

मनुः,—

परस्य दण्डं नो यच्छेत् क्रुद्धो नैनं निपातयेत् ।
 अन्यत्र शिष्यात् पुत्राद्वा शिष्यार्थं ताडयेद्भौ ॥

एनं दण्डम् । शिष्टिः शिष्या ।

याज्ञवल्क्यः,—

न निन्दा-ताडने कुर्यात् सतं शिष्यञ्च ताडयेत् । .
 हीनाङ्गानतिरिक्ताङ्गान् विद्याहीनान् त्रयोऽधिकाम् ॥
 रूपद्रविणहीनांश्च जातिहीनांश्च नाक्षिपेत् ।

विष्णुः,—

अथ कथञ्चन नावमन्येत । यथा एवं स्त्रीं नावमन्येत ।
 नायवहसेत् । न हीनानुपहसेत् ।

मनुः,—

अत्रियञ्चैव वैश्यञ्च ब्राह्मणञ्च वज्रश्रुतम् ।
 नाधमन्येत वै दृष्टं मनसाऽपि कदाचन ॥
 एतत्त्रयं हि पुरुषं निर्दहत्यवमानितम् ।
 तस्मादेतत् प्रयत्नेन नाधमन्येत बुद्धिमान् ॥ .
 नात्मानमवमन्येत सर्वाभिरममृद्धिभिः ।
 आमृत्योः श्रियमीहेत नैनामीहेत दर्शभाम् ॥

शङ्खलिखितौ,—

न शिष्टानसत्कुर्यात् ।

बौधायनः,—

दैन्यं साध्यं तैत्त्रयं च वर्जयेत् ।

अत्राप्युशमो—वृषपर्वदुहितोस्त्वाम्वादे गाथामुदाहरन्ति ।
 सुवतो दुहिता त्वं वै यासतः प्रतिगृह्यतः ।
 अथाहं स्वयमानस्य ददतो ऽप्रतिगृह्यतः ॥

देवसः,—

आत्मानं न शपेत् कोपादरुजो न स्वपेहिवा ।
 न नक्तं त्रिलिखेद्भूमौ गास्य रात्रौ न सन्निशेत् ॥
 न नदीषु नदीं ब्रूयात् पर्वतेषु च पर्वतम् ।
 मान्यं प्रशंसेत्तत्रस्थस्त्रीर्यध्वायतनेषु च ॥
 आवासे भोजने वापि न त्यजेत् सहयायिनम् ।
 देवाभृपानृषीञ्चैव आसप्तमपदं व्रजेत् ॥
 ब्राह्मणाभृपतीन् वृद्धान् गास्य साधून् शिशून्पि ।

नाक्रोशेन्नावमन्येत पूजयेद्देवतन्तथा ॥

नावगाहेदपो नग्नो वल्लिञ्चापि ब्रजेत् पदा ।

शिरोऽभ्यङ्गावशिष्टेन तैलेनाङ्गं विलेपयेत् ॥

अत्र नेत्यनुवर्त्तते तेन न विलेपयेदित्यर्थः ।

विष्णुः,—

न सर्पशस्त्रैः क्रीडयेत् ।

मनुः,—

अनातुरस्त्वाल्लिखनान् न सृष्टेदनिमित्ततः ।

रोमाणि च रहस्यानि सर्वाण्येव विवर्जयेत् ॥

न पाणि-पाद-चपस्रो न नेत्र-चपस्रोऽनृजुः ।

न स्यादा कृपणश्चैव न परद्रोहकर्माधीः ॥

तथा,—

न कुर्वीत वृथाचेष्टं न वार्यञ्जलिना पिबेत् ।

नोत्सङ्गे भक्षयेद्गच्छान् न जातु स्यात् कुतूहली ॥

न नृत्येन्न तथा गायेत् न वादित्रादि वादयेत् ।

न चास्फोटयेन्न च लिखेत् संरक्तो न विरावयेत् ॥

अस्फोटः स्तम्भाधोदेशे पाणिनाऽभिघातः । लेखनं मिह-
नादः । संरक्तो हर्षणः । विरावो विकृतारावः ॥

तथा,—

बाह्यातपः प्रेतधूमो बज्ज्यो भिक्षं तथासनम् ।

न भिन्द्यान्नखरोमाणि नृ क्खिन्द्यान्नखरैस्तृणम् ॥

न निष्फलं कर्म क्षुर्यान्नायत्यामसुखोदयम् ।
 लोष्ट्रमर्दीं दणच्छेदी मखच्छेदी च यो नरः ।
 म विनाशं व्रजत्याशु सृचकोऽशुचिरेव सः ॥
 नाक्षैः क्रीडेत् कदाचित्तु स्वयं नोपानहौ हरेत् ।
 शयनस्थो न भुञ्जीत न पाणिस्थं न चासने ॥
 तथा,— नैकः स्वप्यात् शून्यगृहे न शयानं प्रबोधयेत् ।
 नोदक्यामभिभाषेत यज्ञं गच्छेन्न चावृतः ॥

वशिष्टः,—

नाङ्गे मखवादनं कुर्यात् । न चापोऽञ्जलिना पिवेत् ।
 न पादेन पाणिना वा जलमभिहन्यात् । नैष्टकाभिः
 फलानि पानयेत् [न फलेन फलम्] । न कल्को न कुहको
 भवेत् । न स्त्रेभ्यः भाषां शिचेत् ।

तथाऽर्थादाहरन्ति,—

न पाणिपादचपलो न नेत्रचपलो भवेत् ।

न बाहुचपलो विप्र इति शिष्टस्य गोचरः ॥

गोतमः,—

न पदा आसनमाकर्षेत् । न शिओदरपाणिपाद-चतु-
 श्चापस्थानि कुर्यात् । च्छेदन-भेदनविलिखनविमर्दनस्फोटनानि
 न कुर्यात् ।

अत्र स्फोटनं हस्ताभ्यङ्गविस्फोटनं बोध्यम् ।

शङ्खलिखितौ,—

न श्मिं विलिखेत् । न पदाऽभिनह्यात् ।

यमः,—

न गायेत्र च नृत्येत्तु नाचैः क्रीडेत् कदाचन ।

नैकवस्त्रेण भोक्तव्यं न नग्नः स्नानमाचरेत् ॥

स्वप्नव्यं नैव नग्नेन उच्छिष्टस्तु न संविशेत् ।

न गच्छेन्न पठेच्चैव न स्पृशेच्च तथा शिरः ॥

उच्छिष्टस्तु न संविशेन्न ग्रथीत न, गच्छेत् न पठेत् । न शिरः स्पृशेदित्यर्थः ।

हारौतः,—

न पथि मूत्र-पुरीषं शिलां वोत्सृजेत् । ब्रौह्मिनिष्कु-
षण-कुट्टललोद्गमर्दनं लेखाभिलिखन-करजदशन-वीणावादनानि
वर्जयेत् । तथा मालाऽवलेपं प्रमादकरणं विविधाङ्गवेष्टांश्च
मद्यशुक्रविकारांश्च वर्जयेत् ।

निष्कूषणं नखैर्वितुषीकरणमवलेपो गर्भः ॥

मनुः,—

केग्रयहान् प्रहारांश्च शिरस्येतानि वर्जयेत् ।

न चैव प्रलिखेत् भूमिं नात्मनोपहरेत् सजगम् ॥

विष्णुः,—

न संवृताभ्यां पाणिभ्यां कण्डूयेदात्मनस्तनुं उदरञ्च ।

न दधि-सुमनसौ प्रत्याचचीत ॥

• आपस्तम्बः,—

पृष्ठतस्यात्मनः पाणी न संक्षेपयेत् ॥

याज्ञवल्क्यः,—

नाञ्चेः क्रीडेन्नाधर्म्मज्ञैर्व्याधितैश्च न संविशेत् ।

विरुद्धं वर्जयेत् कर्म्म प्रेतधूमं नदीतरम् ॥

अक्षग्रहणं द्यूतमात्रोपलक्षणम् । नदीतरं नदीतरणं बाह्वभ्यां
वर्जयेदित्यर्थः ।

आपस्तम्बः,—

पदा पादस्य प्रचालनमधिष्ठानञ्च वर्जयेत् । प्रेङ्खोलनञ्च
पादयोः । जानुनि चात्याधानं जङ्गायाः । नखैश्च नखवादनानि
चाकारणात्, यच्चान्यत् परिचक्षते ।

प्रेङ्खोलनमितस्तत्सालनमत्याधानमत्यारोहणम् । यच्चान्य
क्षिपिद्धं परिचक्षते शिष्टास्तदपि न कार्यमित्यर्थः ।

शङ्खलिखितौ,—

न पादं पादेन प्रचालयेत् । न दर्भैः परिमृज्यात् ।
पादौ परितापयेत् । कुशेषु न परिमृजेत् । न कांस्यभाजने
धावयेत् ।

दर्भशब्दः कुशातिरिक्तदर्भपरः ।

यमः,—

न कांस्ये शौचयेत् पादौ यच्च स्यादपि भोजनम् ।
यच्च स्यादपि भोजनमित्यनेन कांस्यपात्रमण्डुचि पादधावने
भवतीत्युक्तम् । न चाधर्म्म एव भनतीत्यर्थः ।

अङ्गिराः,—

गण्डूषं पादसेकञ्च यः कुर्यात् कांस्यभीजने ।

भूमौ निःक्षिप्य षण्मासान् पुनराकरमाविशेत् ॥

हारीतः,—

न देवगुरुब्राह्मणसमीपे पादौ प्रसारयेत् ॥

देवलः,—

अशुद्धः शयनं स्नानं स्वाध्यायं यानवाहनम् ।

बहिर्निष्क्रमणञ्चैव न कुर्वीत कथञ्चन ॥

स्वप्नमध्ययनं स्नानसुचारं भोजनं गतिम् ।

उभयोः भन्ध्ययोर्नित्यं मध्याह्ने च विवर्जयेत् ॥

अशुद्धोऽशुचिः । स्नानं वैधम् । यानवाहनं अश्यादिवहनम् ।

याज्ञवल्क्यः,—

गोब्राह्मणाग्नीनस्नातो नोच्छिष्टो न पदा स्पृशेत् ।

शङ्खलिखितौ,—

नाग्निं ब्राह्मणञ्च पादेनाधितिष्ठेत् । नाशुचिरग्निं परिसरेत् ।

न पितृ-देवताः कीर्त्तयेत् । नागाधोदकमवगाहेत् । न

गामग्निञ्च एकतो धारयेत् ।

पितरोऽग्निश्वात्तादयः । देवता विष्णवादयः । अशुचिरित्य-

वानुवर्त्तते । एकतः एकस्मिन् हस्तादौ ।

वृद्धघातातपः,—

विद्यमानेन हस्तेन ब्राह्मणो ज्ञानदुर्बलः ।

तोयं पिबन्ति वक्त्रेण श्वाऽग्नौ जायेत् नान्यथा ॥

एतच्च श्रुताभिलिखिता दृष्टा स्पृष्टा पीतेति दर्शनात्—
गङ्गाव्यतिरेकेण द्रष्टव्यम् ॥

तथा,—

उद्धृत्य वामहस्तेन यत्तोयं पिवति द्विजः ।

सुरापानेन तत्तुल्यं मनुराह प्रजापतिः ॥

अभक्ष्यमित्यनुवृत्तौ वशिष्ठः,—

अन्तर्नाव्युदकं नौस्थं तोयम् ।

न पिबेदित्यर्थः ।

आपस्तम्बः,—

अग्निमपश्च न युगपद्धारयेत् । नानाग्नीनां सन्निवापं
वर्जयेत् । सन्निवापः संसर्गः ।

गोतमः,—

नापोऽभेधेन संभृजेत् । नापोऽञ्जलिना पिबेत् । न तिष्ठन् ।
संभृजेत् भयोजयेत् । न नग्ने जलमुपेयात् । न निष्ठौवेत् ।
नोत्तरेदनुपस्पृश्य । नापः पिबेदञ्जलिना । नानुद्धृताभिरङ्घ्रिः
कार्यं कुर्यात् । नापु रेतो-विन्मूत्र-पुरीषाणि चोत्सृजेत् ।

मनुः,—

नापु मूत्रपुरीषाणि ष्ठीवमं वा समुत्सृजेत् ।

अभेधलिप्तमन्यदा क्षोदितं वा विषाणि वा ॥

आपस्तम्बः,—

निष्ठीवम-मैथुनकर्मापु वर्जयेत् ।

तथा,—

व्यतिक्रमेषु स्ववन्तीं ज्वलनं ज्वलितं तथा ।
 चैत्यवृक्षश्च वा क्षिन्धात् नाप्सु श्लेष्माणमुत्सृजेत् ॥
 न शुक्रं न विषं न मूत्रपुरीषं न लोहितम् ।
 नास्थि-भस्म-कपालानि न केशान् न च कण्टकान् ॥

मनुः,—

नाग्निं मुखेनोपधमेक्षणां नेचेत् च स्त्रियम् ।
 नामेधं प्रक्षिपेदग्नौ न च पादौ प्रतापयेत् ॥
 अधस्तान्नोपदध्याच्च न चैनमभिलक्षयेत् ।
 न चैनं पादतः कुर्यान्न प्राणवाधमाचरेत् ॥

देवलः,—

नावेचेताशुचिः कृपं घर्षयेन्न पदा पदम् ।
 अग्निं न प्रक्षिपेदग्नौ अद्भिः प्रशमयेन्न च ॥
 न चाग्निमद्भिः प्रशमयेदित्यर्थः ।

तथा,—

प्राणोपघातमन्येषां न पुट्टादिभिराचरेत् ।
 सुहृन्मरणमार्त्तिं वा स्वयं न आवयेत् पान् ॥

तथा,—

अभिभोगेन मित्राणि वाणिज्यान्नेव पीडयेत् ।
 दारिद्र्याद्धि दरिद्रोऽपि महते मित्रपीडनम् ॥
 प्राणिनो हिंसितव्याश्च क्षिष्टघातं न घातयेत् ।
 अपण्यं कूटपण्यं वा विक्रये न प्रयोजयेत् ॥

न वङ्गं मुखनिश्वासैर्ज्वालयेद्बुधतत्त्ववित् ।
 नाश्वगुण्डेदृश्या शस्त्रं गो-गुरु-स्त्री-कुमारके ॥
 पुण्यस्थानोदकस्थाने सौमानं कर्षयेन्न च ।
 न भिन्द्यात् समयं पूर्वमभ्युपेतं कदाचन ॥
 अविश्वासो हि पापिष्ठो भवेत् समयभेदनात् ॥
 निक्षेपोपनिधी प्राप्नौ तथैव पुनरर्पयेत् ।
 दत्तापलपनं चार्थ्येनरकद्दारमुच्यते ॥
 यः पापिष्ठो नरः कुर्यात् तिर्यग्योनिषु मैथुनम् ।
 विद्येनिगमनाद्भयः स विद्योनिषु जायते ॥
 परस्परं बभूवन् बालान् पक्षिणो नावबोधयेत् ।
 परस्य वाधां नेच्छेत् जलवातायनादिभिः ॥
 कारयित्वा स्वकर्माणि कारुन् पश्चान्न वञ्चयेत् ।
 कर्मानुरूपमेतेषां प्रयच्छेद्भक्तवेतनम् ॥
 प्रतिवेश्म स्ववेश्माभ्यामन्यत्र विनिवर्त्तयेत् ।
 प्रदीपगृहमासन्नमङ्गिर्यायात्तरान्वितः ॥
 सायं प्रातर्गृहद्वारं भिक्षायं नावघट्टयेत् ।
 न चिरं वासयेत् कन्यां स्वामी प्राप्तफलां गृहे ॥

प्राणिन इत्यादि—क्लिष्टघातं बज्जल्लेगपूर्वकम् । तेन प्राणिनां
 वैध्यां हिंसायां बज्जल्लेगपूर्वकम् न हिंसा कार्य्येत्यर्थः । नावगुण्डे-
 दृश्या । हास्यार्थमपीत्यर्थः ।

निक्षेपः प्रकाशसमर्पितं द्रव्यं, उपनिधिरिह अनिर्यातस्वरूपं
 समर्पितं द्रव्यं, जलं जलवातायनं, प्रणालिकादि, वातायनं गवाचः ॥

काहन् कर्मकरान् प्रतिवेश्म-स्त्रवेश्माभ्यामिति समीपगृह-
परमग्निप्रदीप्तमासकमित्यभिधानात् । भिक्षार्थं भिक्षानिवृत्त्यर्थं
नानुर्घट्टयेत् न निदध्यात् । स्वाम्यत्र पिशादिः । फलां
रतिपुत्रफलयोग्याम् ॥

पैठीनसिः,—

न खादन् तिष्ठेत् । न हसन् जल्पेत । नाग्निं लङ्घयेत् ।
समिद्धमग्निं हस्ताभ्यां न स्पृशेत् । नोदके चिरं स्थायात् ।
हस्ताभ्यामित्यङ्गमाचोपलक्षणम् ।

उग्रनाः,—

नदी-पूर-वृक्ष-निष्कूट-चतुष्पथ-स्त्रीणां प्रतरणावगाहनाधि-
रोहणप्रक्षेपणसंभाषणादि वर्ज्येत् ।

पूरः प्रवृद्धजलप्रवाहो नद्यन्यः । निष्कूटः काठरः अत्र पूरमद्या-
प्रतरणावगाहने वृक्षनिष्कूट-चतुष्पथेष्वधिरोहणमत्यन्तक्रमणम् ।
परस्त्रियामालिङ्गनसंभाषणे, इत्येवं परिवर्जनीयानौत्तर्यः ।

तथा,—

न वस्त्रेषु वीजयेत् ।

आपस्तम्बः,—

दिवा च शिरःप्रावरणवर्जनं मूत्र-पुरीषयोः कर्म परिहाय ।

गोतमः,—

न प्रावृत्त्याहनि पर्यटेत् । प्रावृत्त्य रात्रौ पर्यटेत् ।

इत्यत्र च न हीयते इत्यर्थः ।

॥ इति गृहस्यरत्नाकरे क्रोधादिवर्ज्यनतरङ्गः ॥

अथ परदारान्दिवर्जनम् ।

तत्र मनुः,—

न हीदृशमनायुथं लोके किञ्चन विद्यते ।

यादृशं पुरुषस्येह परदाराभिर्मर्षणम्^१ ॥

व्यासः,— स्वकर्म्मनिरतो नित्यं स्वदारनिरतो भवेत् ।

सेवनात् परकीयाणां नरकं दारकर्म्मणाम् ॥

देवस्तः,—

अगम्यागमनमपचारः । परभार्या वर्णोत्तमा स्वदहिता

सगोत्रा चाण्डालास्त्वानी पतिता प्रव्रजिता तिर्य्यग्योन्यस्यागम्याः ।

वर्णोत्तमाः स्वस्ववर्णोत्तमाः ।

• गम्यानामपि कन्यानां दूषणं पापमुच्यते ।

पुनस्तां यदि गृह्णाति गान्धर्व्वसमयो भवेत् ॥

गम्यानां विवाहेन^२ । दूषणं रांगप्रयुक्तचुम्बनाश्लेषणादि ।

याज्ञवल्क्यः,—

परशय्यामनोद्यानगृहयानानि वर्जयेत् ।

अदन्तान्यग्निहीनस्य न आश्रीयादनापदि ॥

अदन्तानि परेषाप्यननुमोदितानि ।

मनुः,— यानशय्यामनान्यस्य कूपोद्यानगृहाणि च ।

अदन्तान्युपभुञ्जान एनसः स्यात्तुरीयभाक् ॥

॥ इति गृहस्यरत्नाकरे परदारादिवर्जनतरङ्गः ॥

१ (ग) पुस्तके परदारोपसेवनं । • २ (ग) पुस्तके विवाहार्हाणां ।

अथ सङ्करवर्जनम् ।

ब्रह्मस्यतिः,—

विश्वे योनिं समासाद्य सङ्करं परिवर्जयेत् ।

मानुष्यं दुर्लभं लोके ब्राह्मण्यमधिकन्ततः ॥

एकग्रव्यासनं पङ्क्तिर्भाण्डपक्वान्मिश्रणम् ।

याजनाध्यापने योनिस्तथा च सहभोजनम् ॥

नवधा सङ्करः प्रोक्तो न कर्त्तव्योऽधमैः सह ।

उत्तमैरुत्तमैः सार्द्धं कर्त्तव्यस्तु समेन वा ॥

योनिरिह यौनः सम्बन्धः । सहभोजनमत्रैकपरत्रभोजनम् ।

यमः,— ब्राह्मणं परिरुचेत नानायोनि-निषेवणात् ।

दुष्टेभ्यो व्यवहाराच्च तथा दुष्टप्रतिग्रहात् ॥ ।

अशुभेभ्यश्च कर्मभ्यः संसर्गादिशुभैः सह ।

संसर्गगामिनो ह्येते हेतवः सङ्किरौरिंताः ॥

सम्बन्धाद्वाचसंस्पर्शात् शयनासनभोजनात् ।

श्वपचालापसंवासात् नग्नस्य च विलोकनात् ।

अनृतभाषणात् वादात्कूटमाद्यप्रवादनात् ।

परद्रव्यापहाराच्च पापं संक्रमते नृणाम् ॥

भाण्डसङ्करसङ्कीर्णा योनिमङ्करदूषिताः ।

अन्नसङ्करसङ्कीर्णा वियोनिं यान्ति वै द्विजाः ॥

नानायोनिनिषेवणात् विजातीयानेकयोन्यभिगमनात्, दुष्ट-

प्रतिग्रहात् पतितादिप्रतिग्रहात् । संव्यवहारः परस्परं गृह-

गमनादि । अशुभेभ्यश्चौर्यादिभ्यः ।

हारीतः,—

आज्ञांपाहंरसंख्यर्गाग्निःश्रामादपि चैव च ।
 एकग्रय्यासनाभ्याश्च पापं संक्रमते नृणाम् ॥
 हन्यादशुद्धः शुद्धन्तु शुद्धोऽशुद्धन्तु शुद्धयेत् ।
 अशुद्धस्तु तमोभूतः शुद्धवासेन शुध्यति ।
 तयोर्यद्यत्र भूयिष्ठं शुद्धाशुद्धी ततः स्पृशेत् ॥

बौधाग्रनः,—

शुद्धसङ्करिणश्चैव शिथ्यसङ्करिणश्च ये ।
 अहंरमाचसङ्कीर्णा दीर्घं तम उपासते ॥

हारीतः,—

यान्ग्रय्यासनान्यग्रहार्थ्याण्येके मन्थन्ते । तत्र वस्तुविशेषात्
 शुक्लमलिनसंसर्गात् पापसंसर्गात् व्याधिसंसर्गयोगाच्च । तस्माच्च
 पृथक्शौचाः श्रेयांस इति । खानुपपत्तौ शुद्धान्तर्धाय समापयन्ति ।

अत्यन्तसंसर्गं सत्त्वं स्नानम् । एवं हि,—

श्रासनं शयनं यानमन्तर्धाय समाचरेत् ।
 ब्रह्मसूत्रोपानदस्त्रं धृतमन्थैर्न धारयेत् ॥
 न चैकभोजनं प्राङ्-ब्राह्मणानां स्वकैरपि ।
 प्रसङ्गात्कर्षदोषाच्च पृथक्शौचास्तथा परे ॥

वर्णविशेषाच्छुक्लमलिनयोः संसर्गदर्शनेन शुक्लस्य वर्णविशेषा-
 दन्यथाभानादित्यर्थः । खानुपपत्तिः स्वस्यासनादेरनुपपत्तिः ।
 शुद्धान्तर्धाय शुद्धं वस्त्रादिकमन्तर्भाव्य । ब्रह्मसूत्रं यज्ञोपवीतं

अन्यधृतं सर्वथैव न धार्यम् ।, उपानद्बस्त्रे तु कृतशौचे अशक्तौ
धार्ये । निर्णिञ्ज्याशक्ताविति गीतमोक्तेः ।

एकभोजनमित्येकस्मिन् पात्रे पङ्क्तौ च भोजनं स्वकैर्ज्ञातिभिः ।
प्रसङ्गादन्येन पापकर्म्मणाऽपि सह कदाचित् केनापि कारणेन
एकपङ्क्त्यादिभोजनप्रसक्तेः ।

दृष्टव्यतिः,—

एकपङ्क्त्युपविष्टा ये न स्पृशन्ति परस्परम् ।

भस्मना कृतमर्घ्यादा न तेषां सङ्करो भवेत् ॥

अग्निना भस्मना चैव सलिलेन विशेषतः ।

द्वारेण स्तम्भमार्गेण षड्भिः पङ्क्तिर्विभिद्यते ॥

एभिः षड्भिः पङ्क्तिदोषो न भवतीत्यर्थः ॥

॥ इति गृहस्यरत्नाकरे सङ्करवर्ज्येऽन्तरङ्गः ॥

अथ त्राज्यात्याज्याः ।

शङ्खलिखितौ,—

अत्याज्या माता पिता सपिण्डास्तथा । गुणवन्तः सर्वे
एवात्याज्याः ।

गुणवन्तोऽत्र विद्याकर्म्मशालिनः ॥

देवतः,—

दितरं भ्रातरं पुत्रं पुत्रिकां भगिनीं, स्तुषाम् ।

न त्यजेत् दोष-लोभाभ्यां स्वदारान् पतितानपि ॥

मातृत्यागो हि शास्त्रेषु नोपदिष्टः कथञ्चन ।

पतिता वाऽभिगम्या वा न माता त्यागमर्हति ॥

कुलवृद्धा वधूवृद्धा ज्ञानवृद्धाश्च मानवाः ।

शौलवृद्धाश्च सम्पूज्या यथा स्वगुणगौरवात् ॥

पतितानिति पित्रादिभिः पूर्वनिर्दिष्टैः सर्वैः महान्वीयते ।

हारीतः,—

• पिता तु जनको मर्त्यैश्चन्दःस्वाचार्य्य उच्यते ।

तस्मादेतान् मदा विद्वान् पूजयेन्न परित्यजेत् ॥

परित्यागान्तथैतेषाम् तान् लोकान् स विन्दति ।

अशुद्धौ तु परित्यागः पातकेऽयाज्ययाजने ॥

याजने चैव याज्ये च न पितृस्त्याग उच्यते ।

परित्यजन्ति ये रागादुपाध्यभ्यं कथञ्चन ॥

अप्रमानयन्ति ये मोहात् तेषां निष्कृतिः स्वता ।

कन्दःसु वेदेषु, शुद्धिविरहोऽद्याज्याजनजन्यं पापम् ।
उपाधायै च याञ्छे च अनन्तरोक्ताशुद्धौ परित्याग इत्यन्वयः । न
पितृस्यागः पूर्वोक्ताशुद्धौ ।

विष्णुः,—

भार्या पुत्रश्च बन्धुश्च संसृष्टः पापकर्माभिः ।

परिभाष्योऽपरित्याज्यः पतितोऽपि तथैव च ॥

इति सप्रक्रिय-महासान्धिविग्रहिकठक्कुर-श्रीवीरेश्वरात्मज-

सप्रक्रिय-महासान्धिविग्रहिकठक्कुर-

श्रीचण्डेश्वरविरचिते गृहस्यरत्नाकरे

त्याज्यात्याज्यतरङ्गः समाप्तः ॥

अवशिष्टं भारतादिश्रवणञ्च आदर्शाभावाच्च लिखितम् ।

शाके वेदकराष्टचन्द्रमिलिते मार्गे च पक्षे मिते ।

अष्टम्यां रविवासरे द्रुतमिदं रत्नाकरं सुन्दरम् ।

श्रीशैलेन्द्रसुतासुतस्य चरणं सृत्वाऽलिखत् सोदरो

विप्रः श्रीबुधकाणवंशजशुधीर्धर्मेश्वरस्तार्किकः ॥

श्रीराधाकृष्णाभ्यां नमः ॥

ॐरामः ।

समाप्तमिदं पुस्तकम् ।

पृहस्थरत्नाकरधृत संहिताकारनामान ।

	पृ:		पृ:
अङ्गिराः	१४, ४५, १००, १३०, १६६, २३७, २४८, २७५, ३३०, ३३५, ३३७, ३४७, ४१६, ४५०, ४५६, ४६३, ५८२ ।	आश्वलायनः	१३, २२, ७५, ८१, ८३ ।
अत्रिः	४४, ४६, १६६, २४५ ।	उशानाः	३७, १७६, ३३०, ३५६, ३६४, ४६५ ।
आपस्तम्बः	६०, ६६, ७४, ६६, १११, ११६, ११७, १३२, १३७, १४१, १४२, १४३, १४८, १५५, १५८, १६०, १६३, १६४, १६६, १७१, १६०, २७६, २८३, २६३, २६६, ३०२, ३०४, ३०५, ३१२, ३२२, ३३४, ३४४, ३५६, ३६१, ३६४, ३६८, ३७३, ३७७, ३८४, ४०३, ४१०, ४१४, ४३६, ४४१, ४६२, ५१४, ५३१, ५३५, ५४६, ५५०, ५५५, ५५८, ५६४, ५६५, ५७६, ५८०, ५८२, ५८५ ।	ऋष्यशृङ्गः	१४६ ।
		कार्ष्णिजिनिः	२६५, २६६ ।
		काश्यपः	४६, ४६, ४६४ ।
		कात्यायनः	२४, ३०, ४०, ४७, ४६, ५२, ५३, ५५, ७६, ८८, ६०, १०१, १०६, १२५, १७६, १६७, २०८, २३५, २३२, २३४, २५१, २५७, २७३, २७५, २७६, २७७, २८०, २८४, २८६, २८८, ३१३ ।
		काश्यपः	७, २८, ४४, ४६, ६७, ७३, ७४ ।
		गोतमः	६, ७१, ७६, ८१, ८८, १४१, १५०, १६१, १८५, २६०, २६२, २६६, ३०३, ३०४, ३०७, ३४३, ३४४, ३५६, ३५८, ३६२, ३६८, ३७५, ३८४, ४००, ४०२, ४१७,

प्रः

४३५, ४४०, ४४६,
४६२, ४७१, ४७७,
४८५, ४८६, ५१६,
५३७, ५६२, ५८२ ।

गौतमः १२६, १४१ ।

गोभिलः ६३, १५०, १५७, २१२,
२६०, २६८ ।

कागलेयः १२८, १८५, ४३८,
४४६ ।

जावालः ६६, १००, १८६, २०६,
२२०, ३०७, ४६५,
५४८ ।

दक्षः १३४, १४४, १४७, १४८,
१५४, १८४, १८८,
२३६, २३६, ३६५,
४५३, ४८३, ४८४,
४९७, ५२३, ५२६,
५७८ ।

देवलः ६२, ६५, ६८, ६६, ७०,
७१, ७२, ७५, ७७,
७८, ८०, ८२, ८५,
८६, १०१, १३६,
१४०, १४३, १४४,
१५१, १५७, १६२,
१६८, २६८, ३०५,
३१०, ३२४, ३३७,
३४६, ३५५, ३६३,
३७२, ३७४, ३८६,
३९५, ४०१, ४११,
४३०, ४३२, ४५२,

शुः

५१०, ५१२, ५१६,
५३७, ५५६, ५६०,
५७६, ५८३, ५८६ ।

नारदः ५, २४, २६, ३१, ३५,
४१, ४३, ४७, ४८,
५१, ५३, ५४, ५६,
८६, १२६, १८६, ४४६,
४७१, ५०६, ५२१ ।

पराशरः १६५, १६१, २२०,
२२२, २६८, ३०२,
३०६, ३३८, ४००,
४५५, ४६६, ४७६,
४६६ ।

पैठीनसिः १०, ३४, ४५, ५७,
६१, ६७, ७२, ८४,
८६, १००, ११३,
१३१, १४६, १५५,
१६३, १६५, १६७,
१६६, १६३, ३०६,
३३५, ३४६, ३५७,
४४४, ४४६, ४८१,
४६२, ५३७ ।

प्रचेताः १५७ ।

मनुः ४, ६, ८, १०, १२, २४,
२६, ३०, ३४, ३६, ३७,
३८, ४१, ४७, ४६, ५१,
५३, ५५, ५७, ५६, ६०,
६३, ६५, ६६, ७१, ७२,
७३, ७४, ७५, ७७, ७८,
८१, ८४, ८६, ८७, ८७,
१०१, १०५, १०६, १२६,

ऋः

१२८, १३६, १३७, १३८।
 १४५, १५०, १६१, १६७,
 १७०, १८३, १८५, १८६,
 १९३, १९५, २०६, २२२,
 २२३, २३५, २३६, २४७,
 २४८, २६७, २७२, २७४,
 २७७, २८६, २८७, २९०,
 २९३, २९४, २९६, २९७,
 ३०२, ३०३, ३०४, ३०५,
 ३०६, ३१०, ३११, ३१३,
 ३१४, ३२८, ३३०, ३३४,
 ३३८, ३४८, ३४९, ३५०,
 ३५२, ३६०, ३६५, ३६७,
 ३७१, ३७६, ३७७, ३७८,
 ३७९, ३८०, ३८३, ३८४,
 ३८५, ३८६, ३९०, ३९१,
 ३९३, ३९८, ३९९, ४०६,
 ४१३, ४१४, ४१६, ४१७,
 ४२३, ४२४, ४२६, ४३३,
 ४३६, ४४०, ४४५, ४४७,
 ४४८, ४४९, ४५०, ४५३,
 ४५५, ४५६, ४५७, ४६०,
 ४६१, ४६३, ४६५, ४६७,
 ४६९, ४७१, ४७५, ४७६,
 ४७८, ४७९, ४८०, ४८२,
 ४८२, ४८३, ४८५, ४८३,
 ४९६, ४९८, ५००, ५०५,
 ५०६, ५२८, ५३२, ५३५,
 ५४३, ५४७, ५५४, ५५५,
 ५५७, ५६३, ५६७, ५७३,

ऌः

५७५, ५७६, ५७७, ५७९,
 ५८२, ५८३, ५८६।
 मरीचिः १५३, १५८, २६६।
 मैत्रायणिः ३१७।
 वृहस्पतिः ५, ४७, १७१, २३६,
 २६८, ३३०, ३६२,
 ३६५, ३८२, ३८८,
 ४१७, ४२८, ४२९,
 ४३१, ४३३, ४४६,
 ४६०, ४७३, ४७५,
 ४८४, ४९७, ५१६,
 ५१७, ५३०, ५८७,
 ५८६।
 वृद्धश्रुतातपः १७२, ३१४, ४००,
 ४११, ४९३, ५८१।
 बौधायनः ४२, ४४, ६२, ६३,
 ६६, ६९, ७०, ७८,
 ८५, ८७, १११, ११३,
 ११४, १३१, १३८,
 १४३, १४७, १५८,
 १६४, १७१, १९०,
 १९४, २१०, २२४,
 २३७, २४७, २७४,
 २९४, ३०७, ३१०,
 ३१८, ३३१, ३४९,
 ४०१, ४४२, ४४४,
 ४५७, ४६३, ४९६,
 ५३१, ५३८, ५४९,
 ५७६, ५८७।
 यमः ४, ५, २५, ३४, ३७,
 ४३, ५१, ५५, ६०, ६५,

पृ:	पृ:
७६, ८२, ८७, २१४,	५०६, ५४६, ५४६,
१२७, १३३, १३७, १३८,	५५७, ५६० ।
१४०, १४२, १४६, १६४,	योगियाञ्जवल्क्यः १६१, १६२,
१७३, १७६, १८१, १८४,	१६३, १६७, २०२,
१८५, २२४, २६६, २६६,	२०३, २१२, २१६,
२६७, २६८, ३००, ३०१,	२२३, २२५, २२७,
३०६, ३०७, ३१३, ३२७,	२३६, २३७, २३८,
३३५, ३३८, ३४६, ३५०,	२४०, २४१, २४३,
३५१, ३५६, ३६६, ३७०,	२४६, २५२, २५८,
३७५, ३७८, ३८२, ३८४,	२६२, २६३, २६५,
३६३, ३६४, ४००, ४०१,	२६८, ४४६ ।
४११, ४१७, ४४०, ४४४,	लघुहारीतः १७०, २७०, २८८,
४५८, ४६०, ४६१, ४६६,	४४५, ४५३, ४६३ ।
४६४, ४६८, ५१५, ५२७,	लघ्वापस्तम्बः १७१ ।
५३१, ५३७, ५३८, ५४१,	त्रिसिद्धः ५, ३५, ४३, ५१, ६०,
५४५, ५८०, ५८१ ।	७२, ७६, ७७, ७८,
यमदग्निः ३५१ ।	८६, ९५, १०५, १४१,
याञ्जवल्क्यः ६, २३, ३१, ३५,	१७०, २३७, २४६,
४०, ४१, ७८, ८०,	२६६, २७७, २८७,
८१, ८४, ६६, १०६,	२६०, २६२, २६४,
१०६, १३७, १४३,	३०६, ३०८, ३२३,
१५३, १५७, १६६,	३३०, ३३५, ३४२,
१७२, १६५, २१७,	३४५, ३४६, ३५०,
२२५, २६०, २७५,	३६०, ३६४, ३७३,
२७८, २८३, २६६,	४०२, ४०४, ४०६,
३०३, ३०६, ३१५,	४३५, ४४१, ४४६,
३३६, ३४१, ३५७,	४६६, ४७६, ४८४,
३६१, ३७२, ३८२,	५४६, ५७८ ।
४४८, ४४६, ४५१,	विश्वामित्रः ६४, ३८२, ४१८ ।
४५५, ४६५, ४६६,	विष्णुः ३५, ३६, ४०, ७१, ७६,
४६७, ४७८; ५०२,	८२, ६६, १३३, १४२,

प्रः	प्रः
१४५, १५२, १६०,	प्राच्यायनः १५७।
१६२, १६३, २१६,	प्रातातपः ८, १२, ३१, ७६, ८७,
२२०, २५१, २७८,	८६, ६२, १७०, १८८,
२६५, ३२८, ३५७,	२२३, २२४, २३७,
५१५, ५६०, ५६७,	२५१, २७०, २७८,
५७५, ५६१।	२८७, २६५, २६७,
व्यासः १०, ६५, १४८, १५२,	३३१, ३४८, ३५०,
१५८, १६७, २२७,	३८४, ५२३, ५४६।
२३८, २४०, २७२,	सुमन्तुः १०, ११, २६६, ३४२,
२७५, ३११, ४४७,	३६०, ४६२, ४८३।
४५३, ४५५, ४६८,	सम्बन्तः ४, ४६, ६५, ६७, ६८,
४८०, ४८२, ४६६,	१६५, २२४, ४८३।
५०६, ५३२।	हागीतः ६, २३, २५, ३८, ५५,
शुक्लः ३६, १३२, १४६, १५४,	५६, ६०, ६६, ७२,
१६६, २०६, २३०,	७६, ७७, ८५, ८७,
२३१, २३३, २३७,	६१, ६८, ६६, १०२,
२३६, २४२, २४८,	१०४, ११७, १२५,
२५५, २६४, २६५,	१२७, १३३, १४०,
२६८, ३१०, ३७४,	१४२, १४३, १४६,
४०६।	१४८, १५१, १५६,
शुक्ललिखितः ६६, ७०, ८२, ८४,	१६५, १७३, १७८,
८५, १०७, १४८,	२०२, २२०, २७४,
१५६, १७०, १७४,	२६१, ३१२, ३१६,
१६४, २७४, २६२,	३२७, ३३५, ३५१,
२६३, ३२७, ३४३,	३५५, ३५७, ३६३,
३६२, ३६४, ३६६,	३६६, ३७५, ३७७,
४०२, ४२४, ४२५,	३८३, ३८४, ३८५,
४३६, ४४३, ४५२,	३६२, ४०६, ४१४,
४५७, ५२०, ५३६,	४१५, ४१६, ४२६,
५५५, ५६३, ५७६,	४३०, ४३६, ४४१,
५७८, ५६०।	४४२, ४४७, ४५०

षः
 ४५१, ४५६, ४६२,
 ४७६, ४८१, ४८४,
 ४८८, ५०७, ५०८,
 ५१०, ५१८, ५२०,
 ५२२, ५२४, ५२५,
 ५४८, ५६०, ५६१,
 ५६५, ५६७, ५७४,
 ५८७, ५९० ।

संग्रहग्रन्थनामानि ।

कल्पतरुः ८, ३०, १६०, २४३,
 २४७, ४७६ ।
 पारिजातः १४७, १६५, २०५,
 २१०, २४६, २७६ ।
 परिशिष्टः ८० ।
 श्रीदत्तात्रिकाः १६५, २०३ ।
 स्मृतिः ६८ ।

संग्रहकारनामानि ।

कल्पतरुकारः ५६, ७० ।
 जयसामी ३१८ ।
 प्रकाशकारः १६०, १६५ ।
 महार्णवकारः १६१ ।
 लक्ष्मीधरः ५, ४८, ५८, ७७, ११४,
 १७८, १७६, १६०,
 १६५, ३५८, ३६४ ।
 हज्जायुधः २७, ४०, ५२, ६२,
 १६५, ३५८, ३७०,
 ४३५ ।
 मिताक्षराकारः १६१, ३४० ।
 सूर्यमञ्जरीकारः ३५६ ।

पुराणनामानि ।

आदित्यपुराणम् ६८, ६६, ३५०,
 ४६३, ४६६ ।
 कालिकापुराणम् ४७६ ।
 देवीपुराणम् ३६६, ४३३, ४८५,
 ५०३, ५४३, ५४८,
 ५५८ ।

नन्दिपुराणम् ३०५, ३६० ।

नरसिंहपुराणम् १५३, १७६,
 १८२, २१०, २१६,
 २२०, २४२, २५०,
 २७१, २८८, ४८१ ।

पद्मपुराणम् २१५, २८८, २८६,
 ५०२, ५१६ ।

ब्रह्मपुराणम् २७, ३८, ६७, १४७,
 १६१, १६२, १८३,
 १६६, २७१, २६०,
 ३११, ३१२, ३१४,
 ३१५, ३२४, ३२६,
 ३३१, ३३४, ३५३,
 ३५६, ३६६, ३६६,
 ३७०, ४३२, ४४३,
 ५०४, ५४० ।

ब्रह्माण्डपुराणम् १४३, १५८,
 ५४० ।

भविष्यपुराणम् १५३, १५६, २८६,
 ३०७, ३३६, ३३८,
 ३५२, ३६७, ४१२,
 ४३८, ४७५, ५०१,
 ५०२ ।

षः

मत्स्यपुराणम् २८८, ४६८, ५४४,
५५१, ५५३ ।

महाभारतम् ३६, ४७, ६४, १३३,
१७५, १७७, २२१,
२८६, ३२६, ३८१,
३८६, ४२८, ४३७,
४६८, ४७४, ४८१,
४८६, ४६२, ५०१,
५०४, ५०७, ५३३,
५३८, ५४१ ।

मार्कण्डेयपुराणम् ११, १६५,
२२१, २८२, २८६,
३०५, ३१४, ३६७,
३६८, ४७४, ५००,
५०४, ५४०, ५५०,
५५८, ५५६, ५६१ ।

वराहपुराणम् १८३, १८६, २०५,
४१२, ५४१ ।

वामनपुराणम् १८७, १६१, ३१२,
४१०, ४१३ ।

वायुपुराणम् १०५, १३८, १६१,
१७१, ५०४, ५४२ ।

त्रिष्णुपुराणम् १२, २४, २६, ३६,
१८३, १६६, १६७,
२०४, २२१, २३६,
२५१, २६१, २६२,
२६६, २८२, २८४,
२८६, २६५, ३०२,
३१२, ३१३, ३१५,

षः

३२४, ३२६, ३३२,
३३६, ४१२, ४७४,
४८०, ४६६, ५०२,
५०३, ५०५, ५४४,
५४८, ५५८, ५६० ।

रामायणम् ४३३ ।

स्कन्दपुराणम् २०४, ५४४, ५४८ ।

अन्यान्यग्रन्थनामानि ।

आयुर्वेदः ४०३ ।

आश्वलायनः १३, २२, ७४, ७५,
७७ ।

गृह्यपरिशिष्टम् ५८ ।

छन्दोगपरिशिष्टम् १०१, १०८,
१०६, १२५, १३१,
१७५, १७६, १६७,
२२५, २३२, २३४,
२५१, ३१३ ।

छन्दोगोपनिषद् ३१८ ।

तैत्तिरीय-श्रुतिः ३५४, ४०८ ।

पारस्करः ६३, १४३, २६३, २८०,
५३७ ।

मैत्रायणौष-गृह्यपरिशिष्टम् २३६ ।

विश्वकोषः ३५५ ।

श्रुतिः ४६६ ।

सांख्ययनगृह्यम् १३७, १३८,
२१६, ५३८ ।

स्मृतिसमुच्चयः १४५ ।

गृहस्थरत्नाकरधृतवचनानामकारादि- क्रमेण सूची ।

अ			
	अनूदेव तु सा कन्या ..		८३
	अष्टतं पारदार्यं च ..		५२८
	अष्टतं मद्रुगन्धं च ..		२२३
	अनेकेभ्योऽपि दत्तायां ..		४८
	अन्तस्वरसिंभूतेषु ..		३१०
	अन्यायेन कृता भूमिः ..		५१०
	अपचक्षन्मतिक्रम्य ..		३०५
	अपि नः स कुजे यायात् ..		२६०
	अपि प्रयाणसमये ..		३००
	अपुनोऽनेन विधिना ..		२४
	अपि पापकृतां राज्ञां ..		४६३
	अभ्युद्यतं गृहे भैक्ष्यं ..		४६५
	अभक्ष्याः पशुजातीनां ..		३०४
	अमावस्याष्टमौषधेव ..		४१३
	अमेधेऽप्येव ये दृष्टाः ..		३५३
	अयातयामं रसवत् ..		३८५
	अरोगिणीं धातुमतीं ..		८
	अविशेषण वर्णानां ..		४०३
	अशक्तवस्तु शून्येषां ..		४०८
	अर्थानां शूरिभावाच्च ..		४५५
	अलिङ्गो लिङ्गवेषेण ..		४५१
	अज्ञोऽमानिसोऽज्ञोऽपि ..		२०
	अज्ञीयात्तन्मना भूत्वा ..		३२४
	अष्टागव धर्मवत्त ..		४३१
	अष्टौ त्रिवाहा वर्णानां ..		५८
	असपिप्ला च या मातुः ..		८
	असामक्ष्यं हि दम्यन्तोः ..		१०१
	असोयमग्रये काष्ठं ..		५१८
	आ		
	आकाङ्क्षानाष्टवर्षाधि ..		८५
	आकारश्च उकारश्च ..	२२५	
	आचाराद्द्रव्यं भवति ..	१०४	
	आग्रय इव दौष्यन्ते ..	४२५	
	आग्निना भस्मना चैव ..	५८८	
	आग्निहोत्रं जुह्वयात् ..	८०	
	आद्याद्यास्त्वागता आपः ..	२१०	
	आजिनसोऽनरीयश्च ..	४८६	
	आजौवंस्तु यथोक्तेन ..	४२४	
	अत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि ..	२३९	
	अभःपरं प्रवक्ष्यामि ..	२२३	
	अतिथिर्यस्य भद्राशः ..	३०२	
	अतोऽप्रवृत्ते राजसि ..	४०	
	अत्यन्तमलिनः कायः ..	१८०	
	अद्रोहेष्वेव भूतानां ..	४१६	
	अदारेण तु नाभौयात् ..	५५५	
	अधिकारी तु यो यस्य ..	४५३	
	अधितिलेन केशानि ..	५५०	
	अधिविद्वा तु या नारी ..	८६	
	अध्यापयेद्दधौयित ..	४१४	
	अध्यापनमध्ययनं ..	४१४	
	अध्वनौनोऽतिथिर्धैः ..	२८६	
	अनभ्यासेन वेदानां ..	३५२	
	अनवाप्तरजा गौरी ..	४५	
	अनापदि चरेद्यस्तु ..	४१६	
	अनार्य्यमार्य्यकर्त्तार्य्यं ..	४८१	
	अजिर्दशायाः गोः क्षीरं ..	३६०	
	अजिर्दशाचे प्रेतस्य ..	४६०	
	अनुमना विशसिता ..	३८६	
	अनुकूलामवाकुर्यात् ..	८६	

आखुसूचिकमाञ्जार	२७५
आचम्य प्रथमो नित्यं	२७५
आचार्यं नौतिवक्तारं	५७२
आच्छाद्या चार्चयित्वा च	६५
आज्यं द्रव्यमनादिशे	१३१
आत्मानं न शपेत् कौपात्	५७६
आपदं निस्सरेद्देशः	४४४
आपद्यपि न कर्त्तव्या	२६
आपत्स्वनन्तरा वृत्तिः	४२७
आयुरेके जिघांसन्ति	१२४
आरण्याः सर्वदैवत्याः	२८१
आर्यं गोमिथुनं शुक्लं	७२
आलभेन्मृत्तिकां गात्रे	२१७
आलापाद्गात्रसंस्पर्शात्	५८८
आवाहयेत्तु गात्रमौ	२४०
आसनं शयनं यान	५८८
आसप्रभं कुलं वृत्ति	४१३
आहरेत् स्मृतिकां विप्रः	१४८
आहारनिर्हारविहार-	४८४
आहृतानुमतां भिलां	४६५

इ

इच्छान्योन्यसंयोगः	७५
इतरादौनपि चक्ष्यादौन	२०३
इत्येवमद्भिराजानु	१५२
इदम् वृत्तिवैकल्यं	४३२
इन्द्राय धर्मराजाय	२८२
इष्टिं वैश्वानरीं नित्यं	१०६
ईशानाभिमुखो भूत्वा	१४३

उ

उच्छिष्टं वा प्रमत्तं वा	२०४
उत्तमैवत्तमैर्नित्यं	४८३
उत्वायोत्वाय बोद्धव्यं	४८९
उत्वायावश्यकं कृत्वा	२३५
उदकस्याप्रदानादि	२०८
उन्मत्तः पतितः क्रूरः	२८

उद्धृत्य वामहलेन	५८२
उदपानोदके ग्रामे	५३१
उपस्थाने द्वि यन्तासां	२१८
उपस्युश्च द्विजो नित्यं	४५०
उपासते ये गृहस्थाः	३५०
उभय पुण्यमत्यर्थं	२०५
उभे सन्ध्ये तु ज्ञातव्यं	१८१

ऋ

ऋताऋताभ्यां जीवेत	४१६
ऋतुः स्वाभाविकः स्त्रीणां	२८८
ऋतुकालमभिगमौ स्यात्	२८८
ऋतुखानात्तु यी भार्यां	४०१
ऋतौ तु गभशक्लित्वात्	४००
ऋषियज्ञं देवयज्ञं	२७४
ऋषिकपुरोहिताचार्यं	५४३
ऋत्विज्यन्त्रसमायुक्तः	१०७

ए

एक गोमिथुनं द्वे वा	७०
एकं वेदानुगं विप्र	२८८
एकपङ्क्त्युपविष्टा ये	५८८
एककूपोदके ग्रामे	५३१
एकरात्रन्तु निवसन्	२८६
एकस्वार्थप्रयातं ये	५५५
एकवस्त्रो न भुञ्जीत	२२८
एकपङ्क्त्युपविष्टा ये	५८८
एका लिङ्गे गुदे तिस्रः	१४५
एतदुक्तं द्विजातीनां	२८०
एधोदकं सूक्ष्मफलं	४६३
एवञ्चतुर्णां वर्षाणां	१०८

औ

औत्तरो रैतसश्चैव	५६६
औषधानि च युक्तानि	५५७

क

कनिष्ठाप्रसंमस्यौल्यं	१७४
-----------------------	-----

कन्याद्वादशवर्षाणि ..	४३
कन्यादोषःफलं दानं ..	५३
कन्याननुमपेक्षेत ..	४३
कन्यां वरयमानानां ..	५८
कन्दुपक्षे पथैःपक्षं ..	३३७
काककुकुट-संस्पृष्टं ..	३५९
कलविहङ्गं सजाकोलं ..	३७२
काममामरणाच्छेत् ..	३०
कालदोषादसामर्थ्यात् ..	२०२
किं तेन न कृता पापं ..	५२६
कुसुमं मालिकाशाकं ..	३५६
कुविवाहेः क्रियालोपैः ..	५२९
कुश्लभान्यको वा स्यात् ..	४१७
कुशोदकविवाणिञ्च ..	४१७
कुशाः शाकं पयोमत्स्याः ..	४६५
कृताग्निहोत्रस्य ..	४९९
कृषिवेदविनाशाय ..	४२९
कृतै विवाहे वर्षन्तु ..	८३
कृत्वा च शिरःस्नानमद्याक्रिकानि ..	१८७
कृत्वा सूत्रं पुरीषन्तु ..	१७१
केशपञ्चान् प्रहारान्च ..	५७९
कौमुदन्तु विद्युषेण ..	३८९
कौवे देशान्तरगते ..	८९
कचविट् शुद्रकन्यास्ताः ..	३८
कचियैश्च सृगव्येन ..	३८४
कचियेण प्रजाः पात्याः ..	४६९
कृते स्तंभपरित्यागे ..	१६२
क्रियास्नानं तु वक्ष्यामि ..	२०६
क्रीत्वा स्वयं वायुत्पद्य ..	३८०
क्रत्यादान् शकुनीन् ..	३७१
क्रूरोप पतितप्रात्य ..	३४१
क्रोधादींश्च भूतदाहोयान् ..	५६५

ख

खल्लोचनगतं धान्यं ..	१६०
----------------------	-----

ग

गच्छुषं पादशोचश्च ..	५८१
----------------------	-----

गम्यन्नावेच्छ्यात्पुरुषं ..	४१
गयायाश्च ह्यपो वीरं ..	३८९
गवा चान्नमुपपन्नार्तं ..	३३९
गवां वानश्च प्रष्टेन ..	५४७
गवाश्चगर्दभोष्ट्रांश्च ..	३७५
गुरुसङ्करिणश्चैव ..	५८८
गुरु वा समनुज्ञाय ..	५
गुरुणा मनुमत्या च ..	४
गुरुन् भृत्यानुज्जीविषन् ..	४६१
गूढयित्वात्मनो दोषान् ..	५९
गृहस्य युवयजते ..	३०६
गृहस्योऽपि क्रियायुक्तः ..	३०७
गृहे गुरावरण्ये च ..	३९३
गृहे पररक्षस्यानि ..	५४२
गृहेषु प्राकृति मन्थ्या ..	३२४
गोरसश्चैव शक्नुयुः ..	३३७
गौडौ पैष्टौ च माध्वौ च ..	३९४

घ

घासमुष्टि परगवे ..	२८९
घृतफेन-घृतान्मण्ड ..	३६९

च

चणकत्रोचिगोधूम ..	५२१
चतुर्थं च तथाभागे ..	१८८
चतुर्दशकुलानीमानि ..	२५
चतुर्दशविधःशास्त्रे ..	३२
चतुर्षामपि वर्षानां ..	५९
चतुर्वर्षेषु वा भैक्ष्यं ..	४५०
चतुष्कोण द्विजातीनां ..	३१०
चन्द्राद् राजक वेणुं ..	१६५
चापडाहो जायते यज्ञ- ..	१६७
चिकित्सां श्रौतिषं रूप ..	४५२

छ

छायायामभुकारे च ..	१३९
छायां ययेच्छरदातपार्श्वे ..	२५२

ज

जन्मनैव महाभागः	२८५
जपस्येह विधिं वक्ष्ये	२४१
जप्येनैव तु संसिध्येत्	२४९
जोवेति च्युतो ब्रूयात्	५३७
ज्ञानिभ्यो द्रविणं दत्त्वा	७२
ज्येष्ठा चेत्तु सभार्यस्य	१०९
ज्योतिष्टोमत्रिराचाणां	६७

त

ततो गोदाहृमात्रं वै	२९०
ततो जपैः कश्चिभूतः	२९९
ततोऽन्यतमया पृच्या	४८२
ततोऽर्धं भानवे दद्यात्	२७१
तत्र तावन्न वस्तव्यं	५३२
तथा शुष्कमथांद्रं वा	१७६
तर्ज्यान्यङ्गस्ययोगेन	१५४
तर्पणैस्तु शुचिः कुर्यात्	२५१
तस्मादव्यङ्गनोचेतां	४५
तामसेन तु द्रव्येण	१२५
तावत्कार्णं स्मृतो विप्रः	५४२
तिन्निरश्च मस्तरश्च	२७४
तिलानामप्यलाभे तु	२६६
तिष्ठस्तु ऋत्तिका देयाः	१४६
ततोऽयं च तथा भागे	१८४
ततोऽयं च ततो भागे	४५३
तुष्णोमेवावगाह्येन	२१७
तृणोदकादि-संयुक्तं	२८९
त्यजेद्दिन्द्रियचापल्यं	५६७
त्रयोधर्मा निवर्तन्ते	४६९
त्रिः प्राञ्जीयाद्यदभस्तु	१५६
त्रयुक्तोऽर्कः हे तु	५२०
त्रिःप्राशयेदपः पूर्वं	१५२
त्रिंशत् कोषस्तु विख्याताः	२२६
त्रिंशद्दर्पो वचेत् कन्यां	३९
त्रिंशद्दर्पः षोडशदर्पो वा	४७

द

द्विरात्रफलदा नदाः	१९७
द्विविधो जर्पयज्ञः स्यात्	२४२
द्विरपः प्रीणनार्थाय	२६२
द्वित्रिंशं नरकस्येदं	५६७
द्वौणि वर्षाण्युतमतीम्	{ ४२ ४०१
द्वौणि वर्षाण्युपासीत	४१
द्वौलीन् अस्त्रालीन् दद्यात्	२६६
द्वैवार्षिकाधिकाम्नो यः	१०६
दक्षिणावर्त्ततोयेन	२०५
दक्षिणावर्त्तशङ्कोन	२०५
दक्षिणेऽपि ततोऽर्थेन	२६६
दण्डकाष्ठममावस्यां	४११
दन्तवदन्तलग्नये	१६९
दन्तलग्नये फले मूलं	१७०
दत्त्वा कृत्वाञ्जलीन् सप्त	२६३
दद्यात् गुणवते कन्यां	२१
दद्याच्च भिक्षात्रितयं	२८८
दद्यादश्चरश्चः आङ्ग	२८७
दधिभक्ष्य शुक्तमपि	२६५
दर्भेषु दर्भपाणिः सन्	२५०
दर्शश्च पौर्णमासश्च	१०५
दातव्यमुदकं तावत्	१४५
दानमाचमनं होमं	१५७
दारान्निहोत्रसंयोगं	८७
दाराधिगमनाधाने	८८
दाहयित्वाऽग्निहोत्रेण	१०९
दिवाकरकरैः पूतं	१९१
दीर्घकुम्भितरोमाज्ञां	२४
दीर्घप्रवासयुक्तेषु	४१
दूरादावसथान्मूर्त्तं	१३७
दूराच्छूद्रेणोपचर्यः	५८१
देवतानां गुरोराज्ञः	५५६
देवतापितृसंज्ञार्णं	५६१
देवतार्थं चविः शिल्पं	२५७

नावेक्षताशुचिः कूप	..	५८३	पतिनाश्रमभोज्यान्न	..	३४६
नाश्रन्नि श्वपतेर्दे वाः	..	२४४	पथिकः क्षीणवृत्तिश्च	..	५२१
नाश्रीयात् भार्यया सार्द्धं	..	५६९	परोक्ष्यः पुरुषः पुंस्त्वे	..	३१
नाश्रीनियतते यज्ञे	..	३३८	पल्लवानि तडागानि	..	१४०
नामन्द्योमंस्थिते पात्रे	..	३२६	परोवाद न कुर्वीत	..	५४१
नामिकाकृष्ट उच्छ्रामः	..	२३७	पशोस्तु सार्यभागस्य	..	३०६
नामिष्य वेदनिन्द्याश्च	..	५६७	पाकमस्याः हविःसस्याः	..	४७४
नाह्विपत्तिप्रणयान्नीं	..	२६	पानोय पायस सर्पिः	..	३२६
निःक्षिप्याग्नि स्वदरेषु	..	१२५	पार्श्विकद्यूतचौर्यात्ति-	..	४७२
नित्यं तावत् प्रवक्ष्यामि	..	२८८	पाणिग्रहणमस्कारः	..	५७
नित्यं नैमित्तिक काश्यं	..	१८९	पाप पापस्वमित्युक्ता	..	५४६
निषेकात् पशुतिस्त्रानं	..	२१८	पितर भानर पुत्र	..	५९०
निष्क्रान्तः स्वेन विद्रिष्टः	..	३०	पिता पितामहो भ्राता	..	४८
निष्ठो विते तथाऽभ्यङ्ग	..	१६१	पिता वा यदि माता	..	४९
निधमस्तु रसादीनां	..	४४१	पिता दद्यात् स्वय कन्यां	..	४०
नियुक्तस्तु यथान्याय	..	३८४	पितृगर्भे तु या कन्या	..	४४
निष्पीडयति यः पूर्व	..	२६८	पितृव्यपुत्रान् सापत्नान्	..	८७
नृणामाङ्गमंलश्चाश्र	..	३४७	पितुः पितुः स्वस्तुः पुत्राः	..	९
न्यूनान्धिकं न कर्तव्यं	..	१४७	पितुः प्रसादात्	..	४३
नेक्षताकं न नग्रां स्त्रीं	..	५६०	पुण्य कनखलं यश्च	..	२०४
नेक्षतार्थान् प्रसङ्गेन	..	४५३	पूर्वां मन्थ्यां मनक्षत्रां	..	१८२
नैकप्राप्तोणमतिथि	..	२९७	पूर्वां मन्थ्यां अपस्त्रिष्ठेत्	..	{ २२३ २३५
नैकः सुष्यात् शून्यगृहे	..	५७८	पूजयद्गगन नित्य	..	३१४
नैकोऽध्वानं प्रपद्येत	..	५४८	पैतृस्वस्वयौ भगिनौ	..	१०
नैर्मन्थं भावशुद्धिश्च	..	२१५	पौणमासोमभावस्यां	..	४१०
नोच्छिष्टं कुर्वते मुख्याः	..	१६७	प्रक्षान्य हस्तौ पादौ च	..	१७५
नोदकं न पात्रेषु	..	२६४	प्रक्षान्य पादौ निःक्षिप्य	..	१७१
नोदकेत् कपिलां कयां	..	२६	प्रभूते विद्यमाने तु	..	१९२
प			प्रतित्रय तथा शय्यां	..	३०१
पञ्चमौ मातृपञ्चाश	..	११	प्रतिपक्षरश्चिर्न त्र्यात्	..	४६८
पञ्चदश्यां चतुर्दश्यां	..	४११	प्रतिपक्षमर्थोऽपि	..	४६७
पञ्चमे च तथा भागे	..	३०९	प्रतिश्रुत्याप्रदानेन	..	५१३
पञ्चक्षानानि विप्राणां	..	२०२	प्रतिमवत्सर सोमः	..	९९
पञ्चसूना गृहस्थस्य	..	२७२	प्रत्यशुभस्तु पूर्वार्द्ध	..	१३८
परिधानाह्विःकक्षा	..	१५७	प्रत्यादित्य- न मेहेन	..	१४२
परिभूयाद्य गा मोक्षान्	..	४४३	प्रथम प्राग्भुक्ष- स्थित्वा	..	१५१

प्रयच्छद्भिः कन्यां ..	४३	भिन्नभाण्डे न भुञ्जीत ..	२५८
प्राङ्मुखोऽग्निं भुञ्जीत ..	४१५	भुक्त्वा वैव तथा सम्यक् ..	२६२
प्राग्भ्यस्त्वथ पश्चभ्यः ..	४१५	भुञ्जानेषु तु विप्रेषु ..	२६१
प्राज्ञोनावीत्युदकं ..	२६५	भूतप्रवचने पत्नी ..	२७७
प्रातःचायै च सतत ..	१८१	भूतयज्ञ तथात्राड ..	२७८
प्रादेशान्नाधिका नोना ..	१७२	भूमौ पात्र प्रतिष्ठाप्य ..	२११
प्रियो वा यदि वा देव्यः ..	२८५	भोक्ष्यमाणस्तु प्रयतः ..	१६६

फ

फलात् शुक्लाच्च वमनात् ..	४२८	भोजयन् स्वागतान् काले ..	३०३
फलोपलक्ष्णौ मीमं ..	४३५	भोजनं हस्तकारणं ..	२८८
		भयशौचं नर दृष्ट्वा ..	५२३

ब

बलात् प्रहृता कन्या ..	७८		
ब्रह्मक्षत्रविशासैव ..	२१८	म	
ब्रह्मयज्ञो ब्राह्मणश्चतिष्ठत् ..	१२०	मत्तक्रुदातुराणान् ..	३६०
ब्रह्मन्नं दृष्टिजोवच्च ..	४४५	मद्यपांसत्यष्टनात् ..	८४
ब्रह्मण-क्षत्रिय-विशां ..	५	मधुपर्कं च मोमे च ..	१६८
ब्रह्मणस्य त्वनतिथिः ..	२८२	महानिशा तु विज्ञेया ..	१८८
ब्रह्मणस्य मदाञ्जीयात् ..	३३४	महान्यापि मसृङ्गानि ..	२३
ब्रह्मणस्य च विक्रयं ..	४६२	मालकात् पेटकाश्चैव ..	३८५
ब्रह्मणस्यानुलोम्येन ..	३५	मातुर्भातुः स्वसुः पुत्राः ..	१
ब्रह्मणाश्च ददच्छद्र ..	३६१	मामन्तं कौमुदं पक्ष ..	३८८
ब्रह्मण्यार्थं गवार्थं वा ..	४२६	मामि तास्यश्चमेषन ..	३८८
ब्रह्मणाश्चन दारिद्र्यं ..	३५१	मार्त्तं देहीति चैव य ..	५४०
ब्रह्मणो हृषलीं गत्वा ..	३७	मुक्ताश्चमन्तं दातव्यं ..	३६६
ब्रह्मण्या भार्यायां सार्धं ..	३३१	मुक्ताजा विन्दवो मेधाः ..	१६८
ब्रह्मादिषु विवाहेषु ..	४८	सुतायाः भवि भार्यायां ..	११०
ब्रह्मं मुक्तं भूयते ..	१३६	सृष्टं गां देवतं विप्र ..	५५०
ब्रह्मं मुक्तं स्वच्छे च ..	१३६	महने सृष्टिकाः सप्त ..	१५६
ब्रह्मो देवकायाचार्यः ..	६०	मैत्रं प्रमाथनं खान ..	१८३

भ

भक्ष्यामक्ष्येषु नाम्यानि ..	४८०	य इच्छेद्विपुलान् भोगान् ..	१८१
भद्रं भद्रमिति त्रयात् ..	५३५	यः पात्रपूर्णां भिक्षां ..	२८८
भार्याः स्वजात्यां सर्वेषां ..	३४	यः शूद्रादभिगम्याथं ..	१२८
भार्यां पुत्रश्च मन्त्रश्च ..	५८१	यज्ञकालं तु वर्षाणां ..	११४
भिक्षाच्च भिक्षवे दद्यात् ..	२८८	यज्ञश्चेत् प्रतिवहः स्यात् ..	२८

य

यज्ञार्थं पशवः सृष्टाः ..	३६१	येनास्य पितरो याता ..	४
यज्ञार्थमर्थं भित्तित्वा ..	१२७	वे शुद्रादभिगम्याथं ..	१
यज्ञं तुं वितते सम्यक् ..	६६	येषामनञ्जतिथिः ..	३
यज्ञोपवीत कृत्वा तु ..	१३७	यो बन्धनबध्नोश्च ..	३
यतोनां दर्शनमेव ..	१८५	यो मांसं वर्जयेन्नामं ..	३
यतेर्ब्राह्मणपूर्वत्न ..	३०५		
यत्किञ्चित् खेदमयुक्त ..	३६५		
यथाजल निर्गमनेष्वप्यं ..	३३८		
यथाहनि तथा प्रातः ..	१७६	रजः प्राप्ता चाभः शय्येत ..	४
यथा मातरमायित्य ..	३०६	रथ्याचल्वरतीर्थेषु ..	१
यथाविधेन द्रव्येण ..	४७९	रसो नो दोषपत्रश्च ..	३
यथात्मनस्तशान्येषां ..	३६९	राजतो धनमन्विच्छेत् ..	४
यथाश्चमभः क्रतुराट् ..	२०८	राजर्तिकृत्वातुकाचार्य्य ..	३
यथोक्तवस्त्वमस्यसौ ..	१३१	राजमाषाः स्थूलमुद्राः ..	३
यवाधिं कृषरश्चेत् ..	३५८	राजा च योत्रियश्चैव ..	३
यस्तु पाणितले भुङ्क्ते ..	३२४	राजान्न तेज आदत्त ..	३
यस्तु सन्ध्या सन्ध्या ..	४३६	राजां पर्वणि वैश्यानां ..	३
यस्तु पाणिगृह्योतायाः ..	४०५	राजं दद्याच्च पद्माग ..	४
यस्मात्त्रयोऽप्याश्रमिणः ..	३०६	रोगो नियुक्तो विधिना ..	३८
यस्तु भक्षयते मांस ..	३८५	रोमकालं तु सप्राप्ते ..	१
यस्तु खादति मांसानि ..	३८६		
यदा शुचिजल वा स्यात् ..	२६५		
यदग््नः शौचनिर्मुक्तं ..	१६३	लशुन गृह्णन्स्येव ..	३५
यदि वा न रुमर्थः स्यात् ..	३६०	लवण मधुतक्रश्च ..	४७
यदि मथोगकालेतु ..	४००	लोकापवादयुक्ता या ..	२
यदा तु कश्चिन्नैव स्यात् ..	४१	लौकिक वैदिक वापि ..	१०
यदुपम्यलत पाप ..	२२४	लोकैस्मिन् मङ्गलान्यष्टौ ..	१८
यद्यत् परवश दुःख ..	४६३	लाक्षासिद्धिर्हमांसानि ..	४५
यस्य दत्ता भवेत् कन्या ..	६२		
यस्मिन् स्थाने कृतं शौचं ..	१४६		
या रोगिणो स्यात् क्षिता ..	८६	वद्धामन सन्निधय्य ..	२३
दावज्जुहोत्यधीते च ..	४६६	वनस्पतिगते सोमे ..	३५
यावत् कन्यामृतवः स्पृशन्ति ..	४४	वयमः कर्मणोऽर्थस्य ..	४८
यावत् साध्विति मन्येत ..	१४७	वयोऽनुरूपश्च वेष ..	५८
यावदेवान् ऋषीश्चैव ..	२१६	वर्जयेत् गौरवत्पायाः ..	३६२
यासां नाददते शुष्कं ..	७४	वर्जयेदम्नकाष्ठानि ..	१७
ये पूर्वज्ञं परिश्रामं ..	४३३	वरस्येत् कुलश्रीलाभ्यां ..	७

र

ल

व

रदोषमनाख्याय ..	५२	वैशेषिक धन ज्ञय ..	४७७
रो वरयिनयोऽर्थी ..	७१	वैश्वदेव प्रकुर्वीत ..	२७५
र्षातपादिषु बन्धौ ..	५४८	वेदाभ्याङ्गोऽन्वयः शक्या ..	४८२
श्लोकमुद्रिकोरुखातां ..	१४६		
श्चा यच्च प्रतिज्ञानं ..	५१२	श	
श्राशुक्रानस्त्रुक्मञ्जा ..	१४५	शकटं शाकिनी गावः ..	४४६
श्रेण ब्राह्मणं जिला ..	५७४	शक्तवुः सर्पिषाभ्यक्ताः ..	३२७
श्रीकूपनदीगोष्ठ- ..	१४०	शक्तेनापि हि शूद्रेषु ..	४८२
मनं ब्राह्मणं दृष्ट्वा ..	१८६	शनैश्चारयेन्मन्त्र ..	२४३
मशाथौ द्विभोजी च ..	४०७	शम्रं चापस्तु द्रुपदा ..	२२८
द्विषाणस्य नाश्रौयात् ..	७४४	शमं नयति यः क्रुद्धान् ..	५४४
शिक्षौन भावदुष्ट ..	२१६	शरीरचिन्तां निवर्त्त ..	१७२
श्यामानेन चक्षुः ..	७३१	शालाग्रौ वा पंचदश ..	२७५
श्याशौ भवेन्नित्यं ..	२१०	शालित्रीहिमसूराणां ..	५११
श्रूय चैव सोमस्य ..	४७७	शाक-यावक-भैक्ष्याणि ..	२४६
श्रुतैव शूद्रस्य ..	४७६	शिलोऽकमप्याददोत ..	४२३
श्रूय सव्यपणानां ..	४७६	शिरः क्षान्तस्तु तैलेन ..	२२२
शिवत् प्रतिगृह्यापि ..	५३	शिरः प्राशत्य कण्ठे वा ..	१५८
श्यामेके पशुमेके ..	२७३	शिरसो भाञ्जनं कुर्यात् ..	२२५
श्या शिष्य भृतिः ..	४४६	शिवलिङ्गमभ्युपस्था ..	१६७
श्याचोत्सर्गशूद्राद्यं ..	१४५	शिश्रं त्वका गुदं शिखः ..	१४६
श्वदेवस्य शिवस्य ..	२७७	शिशुमारस्तु यः प्रोक्तः ..	३६६
श्रीध नोत्तमैर्गच्छन्तु ..	५७६	शिथोपाध्यायिका शक्तिः ..	५२३
श्वेदुःखितमते दान ..	७४	शुनाच्च पतितानाच्च ..	२८६
श्वार्द्धाधिकस्यान्नं ..	७४७	शुभकं प्रदाय कन्याया ..	७२
श्वेदुःखिते मन्त्रे ..	८०	शुभकेन ये प्रयच्छन्ति ..	७४
शिवे स्वयमन्योन्य ..	७५	शुभकेनापि परिचोला ..	७२
श्वन् न त्यर्जद्विद्वान् ..	१७६	शुष्कं लषमयाश्निक ..	१७७
श्वपावेन श्वध्वार्द्यं ..	४७७	शुष्कं सुषेवां काष्ठैर्वा ..	१७८
श्वो च मानापितरौ ..	४५७	शुचरयश्चानस्य ..	७४६
श्या-मांसस्य भोज्या तु ..	७८७	शुचिवस्त्रधर ..	७५१
श्वलाध्यापको यस्तु ..	५६७	शुचोनामशुचोनाच्च ..	४५६
श्वो हि भगवान् धर्मः ..	७२७	शुक्तं पर्युषितोऽप्यन्न ..	७६१
दमेव जपेन्नित्यं ..	७४४	शुक्तानि च द्विजोऽज्ञानि ..	७६५
श्व-देव द्विजातीनां ..	५४०	शुद्राणां भाषिकं कार्यं ..	४७८
दा च्छ पुराणानि ..	६४६	शुद्रस्तु हनिमाकाङ्क्षन् ..	४७६
वाचिकेऽप्यौ कुर्वीत ..	२७२	शुद्रस्य द्विजशूद्रा ..	४७८

शूद्राङ्गनं तु भुङ्क्तेन	३३५
शूद्राङ्गनोदरस्त्रेण	३३५
शूद्रावेदो पतत्यत्रेः	३३६
शूद्रेषु दासगोपाल	३३६
शौचमध्ययनं दानं	४९७
शौचशौचाश्च ये विप्राः	५२३
शौचे यत्नः सदा कार्यः	५२३
शौचं ब्राह्मणशूद्रा	४७५
शूद्रशुक्रकर्माशुपातश्च	२००
श्रद्धधानस्य भोक्तव्य	३४९
श्राद्धं तु मांसमश्लीयात्	३८३
श्रुतशौलं च विज्ञाय	६६
श्रुतशौच्यं तपः कन्या-	४७१
श्रुत्वा कन्याप्रदानं	६८
श्रावियस्य कदर्थ्यस्य	३४९
शःकार्यमद्य कर्त्तव्य	४९३
श्राविभं शान्तकीं गोभ्रां	३७७

घ

घडानुमुष्णीः विप्रस्य	६१
घट्टर्माभिरतो नित्यं	३०९
घण्टासान् यो द्विजो भुङ्क्ते	४५९
घट्टिवर्ष-सङ्ख्याणि	५१५
घट्टौ चाष्टम्यावस्था	४१२

स

संवत्सरं क्रियाहानिः	५६१
स कन्यायाः प्रदानेन	६७
स कायः पातयेत्तज्जः	८१
सकृत् प्रदीयते कन्या	४८
सकृदशो निपतति	४७
सकृत् समधिदैः कुर्यात्	४८४
सत्यधर्माव्यहृतश्च	४९५
सत्यं ब्रूयात् प्रियं ब्रूयात्	५०७
सत्यं यज्ञस्तपोदानं	४९७
सद्यः पतति सावित्र	४३९
सन्तोषाश्चतसाराद्य	१००

संगोषः परमो धर्मः	५२७
सन्देहेषु च सर्वेषु	१६३
सन्ध्यां खातं जपो होमः	४८३
सन्धिते तु परे स्तुत्ये	२२७
सन्ध्याद्वयेऽप्युपस्थानं	२३४
सन्ध्या येन न विज्ञाता	२३६
सन्ध्याहीनोऽशुचिर्नित्यं	२३६
सन्ध्याखानं निशाक्ते तु	१८२
सप्त पौमर्भवाः कन्याः	२८
सप्त विक्तागमा धर्म्याः	४७१
सप्तवर्षा भवेद्गौरी	४६
समर्थं पण्यमाहृत्य	४४४
समानानुद्वेजेत् पत्नीं	५
संभो च चरषो ह्यत्वा	१५३
संभोपस्यो दहत्यग्निः	५७४
सम्प्राप्ताय तत्तिथये	२९०
उभ्यजयेत् ततो वक्ति	२८२
सम्पन्नं भोजने ब्रूयात्	४३९
सयज्ञोऽहरश्च	२१९
सयाहृतिं सप्रणवां	२३७
स वा यदन्यजातौयः	७९
सर्पाश्च द्विजातीनां	३४
सर्वधर्मक्रियाहेतोः	७१
सर्वत्र देवयानान्	४६८
सर्वतैर्यानि पुण्यानि	१९६
सर्वकालमुपस्थान	२३६
सर्वत्र विद्यते व्याजः	५२७
सर्वान् कामानवाप्नोति	३८८
सर्वं सद्यसपेय	३६८
संगृह्येन्द्रियाण्ड्रिः	१५०
संहत्याङ्गुलमुलेन	१५४
संस्कारैः शूद्राति ज्ञान	४५९
सबन्धे भागं चःशौतः	४४७
सङ्घोभौ चरतां धर्मं	७१
सात्त्विकेन तु ब्रह्मेश	१२६
सामान्यदक्षिणां लब्ध्वा	५१६
सायं प्रातर्भक्त्या	३१३

मायं प्रातर्वैश्वदेवः ..	२७४	बाला पौला कुते सुप्र ..	१६७
मायं प्रातः सदाभ्यस ..	९९	बातो नाङ्गानि ..	२२१
माविबान् शान्तिशोभांश्च ..	४०९	बानभद्रैवैर्मन्त्रैः ..	२२५
मौदङ्गिः कुपमिच्छङ्गिः ..	४४६	बानशब्दान् द्यातव्याः ..	२६९
सुकुशं प्रहृदेष च ..	४३२	बानं दानञ्च सूर्यस्य ..	१९१
सुनिर्निष्कम्बद दद्यात् ..	१४४	बायात् शिरःखानतया ..	१९१
सुदासो नापितो गोपः ..	२२७	बावासे भोजने चैव ..	४४६
सुम्ना च्छत्वा च भुक्त्वा च ..	१६१	स्युशन्नि विन्दवः पादौ ..	१६९
सुप्रां मत्तां प्रमत्तां वा ..	७८	स्त्रीधनानि तु ये मोहात् ..	७७
सुधावस्तूनि वक्ष्यामि ..	२९९	स्त्रीपुंसयोश्च सम्बन्धात् ..	४४
सुरा वै मलमग्नानां ..	२९२	सुत्वोक्कारश्च गायत्रीं ..	२२७
सुरा ममलमग्नानां ..	२९३	सैनोऽभिग्रह ..	४१५
सुरापौ व्याधिता भूत्वा ..	८४	सवन्तोऽर्धजिरुडासु ..	१९४
सुवर्णमेक गामेक ..	४१४	सवन्त्यादिषु चाचम्य ..	२६९
सुवासिनौ कुमारोश्च ..	२०४		
सोदय्याणाञ्च सर्वेषां ..	९१		
सौरभ्यः सर्व्विहता ..	२८०	इत्वा बित्त्वा च भित्त्वा च ..	७७
सौवर्णं राजत ताद्य ..	२७०	इत्वा लोकानपौभांस्त्रोन् ..	२२८
सकं कर्म परित्यज्य ..	१७४	इत्यादशुडःशुडन् ..	४८८
समृष्ट्याः कुमारोः ..	२०८	इरते चारयद्भूमि ..	४१७
सदारांश्च चतुस्त्रातान् ..	४०१	इविष्येष यवा मुष्ट्याः ..	२७६
सपाके विद्यमाने य- ..	२५१	इरिण्य भूमिसस्य वा ..	४६७
सप्रैषु ज्वथौ चैव ..	१६७	इमार्येनासिना बिभ्र ..	२८४
समांस परमांसज ..	२८५	इोनक्रिय नियन्तप ..	२७
सयमेवौरसीं कन्यां ..	४०	इोनजातिस्त्रिय मोहात् ..	७६
सय शोषेन काष्ठेन ..	१४७	इोनस्य क्लृप्तौलाभ्यां ..	७९
सधृन्मन्त्रःसमानि स्युः ..	१९९	इोनशोभतिरिक्ताश्री ..	२७
स्रातः शिरो नावधूनेत् ..	२२०	इेमेन मद्य यदत्त ..	२६७
स्रातोऽधिकारो भवति ..	१८०	इत्कण्ठतासुगापिक्तत् ..	१६०
स्रातस्यार्द्रवासा ..	२४१	इोमो भोजनकाक्षश्च ..	२९६
स्रात्वा देवान् पितृ चैव ..	२४१	इस्वासु जीवितं इह ..	१३
स्रात्वा निरस्य वासोऽन्यत् ..	२२०	इासृष्टदो च मत्तत ..	२२४
स्रात्वा प्रक्षान्त्य पादौ च ..	२१०	इमस्वनां मेघवर्षां ..	१९

शुद्धिपत्रम् ।

नाङ्काः	प्रस्तावः	अशुद्धं	शुद्धं	पन्थाङ्काः	प्रस्तावः	अशुद्धं	शुद्धं
१४	०९	नूपुरं	नूपुरं	२८४	१४	द्रव	द्रव्य
१०	५	कारः	कारैः	२८०	५	वसिष्ठ	वसिष्ठः
३३	१२	चिकित्स्यं	चिकित्सां	२९०	५	तिष्ठत्	तिष्ठेत्
४५	१	अत्राज्ञेयं	अत्राज्ञेयं	३०६	२२	श्रेष्ठा	श्रेष्ठा
५६	१९	अपरःशास्त्रं	अपरशास्त्रः	३२९	१३	भाष	भाष
५६	२२	तदप्यद्यानां	तदप्याद्यानां	३३३	२	जीर्जस्तु	जीर्यन्तु
५०	१२	दृष्ट	दृष्टं	३३६	१२	प्रनिष्टस्तु	प्रविष्टन्तु
६६	१०	विषयेण	विषयेण	३३८	१५	क्रूडा	क्रूडा
७४	९	सर्व्वं	सर्व्वः	३३९	१३	जुक्त्वमी	जुक्त्वन्मी
८५	१०	लम्बं	लम्बं	३५४	८	नाश्रित	साश्रित
१०१	९	वालिशं	वालिशः	३६२	९	अनुत्थाय	उत्थाय
१०३	९	कृतं	कृतं	३८४	१८	दोष	दोषं
१००	१८	यज्ञं	यज्ञो	३९४	१३	स्मृत्या	पातया
१०८	२०	शासनं	शासनं	४०२	११	नाकिन्यां	नाकिन्यां
१३०	१२	अभिषयाय	अभिषेयाय	४३०	१	—रूप	रूप
१६५	१९	आचमन	आचमने	४४२	८	कृत	कृतः
१८१	११	प्रातः	प्रातः	४६२	१६	गृह्यानि	पाद्यानि
१८८	१२	मैत्रावरुणौ	मैत्रायणीय	४९०	२	मनोरमेषु	मनोरमेषु
१९०	१६	सवय	प्रसवय	५०४	२०	भूषयन्	दूषयन्
१९०	११	मास्ते	मास्ते	५०८	२१	देषात्	देषात्
१५८	१	आयाक्त	आयाक्त	५३०	४	दकक्षा	दक्षा
१७६	१५	उदग्नि	उदग्नि	५८८	२	दार	मात्र

